

Гнів Перуна

Раїса Іванченко

Гнів Перуна

Оглавок перший

У тенетах диявола

Не утримуй слова, коли воно може допомогти. Бо в слові пізнається мудрість і в мові — пізнання.

Із книги премудрості Ісуса, сина Сірахова

Довготелесий, кістлявий старець широко ступав звивистою стежиною уздовж порослого бур'янами насипу. Коли звідси, з цього крутого узвишшя[1], поглянути вниз, куди безладним товпищем збігають явори, осокори, верби, дуби, клени, непролазні зарості черемхи, терну, бузини, то за їхніми ще безлистими кронами можна угледіти широку світлу смугу ріки. То Дніпер. Старечі примружені очі хоч і далеко бачили, але вже не могли достеменно розгледіти, який він, оцей повноводний весняний Дніпер, у цю мить, — тихий чи гнівний? Напевне, шумував білими гребенями хвиль. Напевне. Бо інакше сьогодні не могло й бути! Сьогодні все мало обурюватись, повставати, розплескувати гнів, подібно до того, як він клекоче в душі цього сивого старця.

По той бік стежки, вгорі за насипом, тягнеться дерев'яна огорожа. В крем'янисту землю цього високого берега Дніпра міцно вросли високоглаві храми Печерської обителі. Туди не хотів дивитись.

Сердито цюкав сучкуватою патерицею стежину, побіч якої шелестіла на вітерцю торішня лобода, шурхотіло сухе бадилля череди і петрових батогів...

Не завважував того. Велика суха правиця в синіх мотуззях випнутих жил до болю в суглобах стискувала лискуче наверх ціпка. Підставляв обличчя пахучому квітневому вітру. П'янило терпким молодим зелом, бруньками, вільгістю землі. Дурманилась голова. Куйовдилось рідкувате, але довге, до пліч, волосся. Куйовдилась густа біла борода. Прозоро-злинялі очі напружували зір, вдивляючись у далечінь. Але чи й бачили що. Гнівно бурмотів:

— Горе тобі, людино, коли син чоловічеський тебе зраджує. Горе тобі...

Кому посилав ці слова? Кидав їх собі в душу, аби дошкулити їй ще болючіше? Чи хотів ними пронизати котрогось із своїх зловтішників?..

На спині вітер напинав, яко вітрило на лодії, чорну рясу. Вона біла по колінах, обліплювала ноги, лопотіла довгими полами. Старець на те не зважав. Хмарив чоло. В бистрих зблисках очей чайвся гнів.

Ворушились запечені старечою смагою вуста. Негоже ченцю, служителю Всевишнього господа, піддаватись мирській суєті, де тебе повсюди підстерігає диявольська спокуса. Звертайся, людино, у молитвах своїх до всеблагого, возложи тягар тлінного життя земного на його плечі, а своїм терпінням і смиренством набувай спокій для душі!..

Терпінням і смиренством...

Та ба! Диявол від самої заутрені ловить сьогодні душу отця Нестора в свої тенета! Відколи ігумен обителі Печерської повідомив чорноризцю-книжнику, що забирає в нього державний пергамен і віддає новому літописцю — Сильвестру. Бо так хоче новий князь... Володимир Мономах так жадає!..

Забрати його пергамен! Скільки літ Нестор труди свої клав у нього! Скільки дум над ним передумано! Душею сам возносився й інших, несмислених, жадав підняти над мізерністю й жалюгідністю світу. А тепер сії нікчеми недолугі виринають у нього найдорожче.

Забирають чадо його, кровію, потом, палким помислом виплекане за довгі й багатотрудні літа.

"Горе вам, книжники і фарисеї, лицеміри, що запираєте царство небесне людям, бо самі не можете увійти і жадаючих увійти не допускаєте..."

Цюкнув патерицею тверду стежку — неумисне влучив у босу ногу. Нехай! Нехай болить і тіло. Може, душі полегшає.

Уста шепотіли молитви-каяття: "Боже, подивися на смирення моє і на труд мій чесний і прости всі прогрішіння мої!.. Грішний бо єсмь!.. Щодень грішив помислами, ношеденно[2] побільшуючи тую скарбницю пізнання для людей. Але забув, що всеблагий господь учив: "Де скарби ваші, там і серця ваші". Іще сказав ро таких, як він: "Безумцю! В сю ніч душу твою візьму, зібране тобою кому дістанеться?"

Грішний єсть отець Нестор. Гадав, що ті його скарби людську душу збагатять, висіють мудрість і добро у серцях нерозумних. Тепер же збагнув, що все те — лиш бісівські тенета. Нікому не потрібні на сьому світі оті його знання і його правда. Мабуть, і справді, лиш на небесах, серед райських садів та білокрилих янголів, може витати мудрість і помножуватись добро в душах праведників. На сій же грішній землі для них існують самі спокуси...

Молитися... молитися йому треба. Нести поникле чоло до святого бога, до чистої богородиці, матері божої, й своїм відреченням од суєти і терпінням цього упослідження та приниження його душі дістати право хоч на потойбічне визнання всеблагого. А сей брудний смрадний світ нехай гине в блуді, пристрастях, братовбивствах. Йому, отцю Нестору, тепер до нього геть зовсім немає діла!..

Тепер нехай отець Сильвестр... Та обида знову гаряче бунтує в Несторовій душі. Але чому саме — Сильвестр?.. Чому саме цей лукавець слимакуватий, для котрого немає нічого святого й доброго на землі?.. Та він же що завгодно напише у державному пергамені! Може звеличити нікчому, може знікчемити великого. Правда людська його ніколи не бентежила. А літописець через те й має право на минуле, щоб зберегти правду для майбутнього!

Але не буде Нестор пектися за того Сильвестра. Йому віднині треба свою душу рятувати. Огородити себе вірою і сподіваннями на бога й добро, виповнити себе споєм, аби достойно зійти з цього світу. Його стежка ось-ось обірветься... назавжди...

Нестор щосили змушував себе думати про власну душу і про власний спокій. Як

порятувати свою душу? Тільки душу. Бо силу плоті він давно убив у собі. Тепер хай душа його не стрічається з підступами диявола! Нехай янголи проведуть її крізь муки пекельні до світла божого милосердя. Амінь.

Чернець раптом спинився. Вітер лопотів рясою за спиною. Ніби прагнув остудити його розпалені кривдою думки.

Втомлено склепив повіки. Набрив повні груди повітря. Обома руками схопився за патерицю.

Прийшов. От і кінець його стежці...

Поглянув униз, на широкі заплави Дніпра. На синє безмежжя лісів. Благодать божа! Краса землі-матері...

За цією кручею, на якій він стоїть, Дніпер-ріка круто повертає праворуч і ховається в зелено-імлистих хвилях лісистих пагорбів. Під ногами — крутопадь високого берега. Дикі чагарі й запусті. А над головою — високе синє небо. Шарпає вітер, жене білі хмари.

Купчасті волохаті хмари. Низько плывуть вони над дніпровими схилами. Черкають м'якими крилами бані храмів і верхів'я тополь. Ніби жадають підхопити з собою й отця Нестора, великого Грішника земного, аби вознести над світом. Над усією весняною землею, яку він так гаряче любив, яку палко жадав засіяти добром і мудрістю. Отож чоловік і грішен тим, що вірить у неможливе. Бо те одному лише всеблагому дано!

Іще гріх єдин знає за собою: любить милуватися красою. А може, се і не гріх, бо усяка ліпота — творіння духу божого... Тому вона і заспокоює його знівечене серце й розбурхані мислі.

Що є нищішого в людині за суєту людську? Подивися, чоловіче, довкола себе, на отсей безмірний і вічний світ, і ти збагнеш свою велич і мізерність своїх жадань. Що ти еси під небесами? Бистрогаснуча іскра, миттєвий кволий спалах. Не здатен він освітити землю ані Серцем, ані Мислю, ані Словом. Для того ще потрібно, аби довколишні вміли дослухатися до твого Слова, а не до пихатої гордині чи до свого нікчемного страху...

Невтішна образа знову застиміла в підтоптаному серці. Віддав людям усе багатство, що носив у мислях і в душі, а вони взяли його своїми брудними ручиськами й кинули під ноги нечестивцям. То чи варто було стільки літ над столом спину гнути?!.

Знову бісівські спокуси печуть мозок. Благий отець Феодосій, коли ще був живий, учив братію чернечу не клопотатись майбутнім днем. Скільки чудес сотворив задля того, аби навчити, як треба жити сьогоднішнім. "Господь бог сам потурбується за тих, хто молитви свої йому посилає", — мовив печерський владика.

Він же, Нестор-чорноризець, согрішив також і супроти сих повчань святого отця ігумена: таки ж клопотався майбутнім. Не своїм, правда, а майбуттям землі руської і роду-племені руського. Отож і лишились на душі його відкриті рани. Сіллю посипає їх тепер. Забув, що писали мудрі апостоли божі в святих мудрих книгах. А писали ж, що у великій мудрості — багато печалі й хто примножує пізнання, примножує скорб людський...

Єдина покута для Нестора віднині — у постуванні й молитвах. Перейде він жити із

монастирської келії у свою печерку. Чотири лікті в ширину, шість — у довжину. Дощана лавиця соломою застелена. За вкривачку — верета[3]. І все. Братія приносить йому раз на три дні шмат якоїсь перепечі та глиняний окрин з водою. Так повелося в обителі ще з часів першого ігумена Феодосія, котрий монастир сей благоліпий розбудував. А було сіє давно. Нестору тоді минуло лише і сімнадцять літочок.

Згадав, з яким жахом уперше побачив печерку. Яма, нора, а там — сирість і темінь. У тій печерці жив Феодосій. Упав ниць перед святим старцем.

"Благослови, отче, залишитись коло тебе! Хоцю навчитись істинній вірі й служити господу богу Всевишньому". — "Пощо, чадо моє. прийшов у сіє невеселе місце? Пощо тікаєш від солодошів земних, які дарує бог людям?" Той древній старець мав могутній глас у своєму кремезному тілі. Нестор не міг повірити тоді в його слова: "Не кожен може витримати наше життя. Не кожному дано. Іди до людей, чадо. Іди в світ". — "Не піду, отче. Благослови!" — з гарячими сльозамн припав до його кістлявих стіп. "Чи біда яка гонить тебе від суєти світу, сину мій?" — нахилився над ним білогривий старець. Його велика тепла долоня заспокійливо лягла хлопцеві на голову. Голос Феодосія пом'якшав, співчутливо здригнувся. Може, в ту мить свою молодість пригадав святий чоловік. "Коли так жадаєш, то лишайся коло мене. Укріпи свої сили вірою. І готуйся до свого подвигу, чадо моє..."

Відтоді минуло... Скільки ж це? Десь із півстоліття минуло. Отепер аж підрахував! Було не до споминів. То плоть свою бурхливу гамував молитвами, безсонням і голодом. То боровся із сатанинським духом і його чорними янголами в печерці. Потім став класти в пергамен временні літа. Отець Феодосій заповів було всім літописцям письмом своїм міцнити коріння роду руського. Бо распрі довкола, чвари і коромола князівська розпочалися. Певно, бог розгнівався на народ наш, бо спершу найгарячіше за інші народи возлюбив і вшанував, дав найбільше просвіти. Потім найбільше й покарав — за марнослов'я і гординю князівську.

"Геть-геть, розмисли суєтні! Нащо знову згадувати мирське?" — І, щоб спинити плин своїх споминів, заходився запально хреститись. Утікав від себе.

Дивна людина в рясі — ніби не знає тої істини простої, що від себе не втекти! І ніхто ніколи не утік від себе...

— Чолом тобі, брате! — раптом чує знайомий голос. Таки ж зовсім знайомий. Але не може відразу пригадати, хто ж се опинився коло його печери, став поруч. Думки все ще плутались поміж цими пагорбами і кручами печерськими, де блаженний отець ігумен, засновник обителі Печерської. благословляв молодого послушника на нову стежу в житті. Ще отець Нестор чув його рокітливий м'який глас, наповнений добротою, співчуванням і суворою правдою... То й далі стояв, заплющивши очі, тихо вслухаючись у минулі літа, що оживали в ньому. А коли згадав про несподіваного прибульця, мовив хриплувато, ніби повертався з тих далеких днів у нові часи:

— І тобі чолом...

Невже це Сильвестр? Знайшов-таки? Хоще подивитись на його розпач і втішитись своєю перевагою? Перемогою?

Рішуче труснув білою бородою. Поглянув у височінь неба, немовби просив у нього сили погасити в своїй душі м'ятеж духу, що ось знову вибухнув.

Швидким стрімким кроком рушив уперед, викидаючи далеко поперед себе сучкувату патерицю.

За ним дрібцював округлий чернець з чорною гривовою волосся, що злиплими пасмами розсипалось на спині. На маківці його хвацько сиділа високо підбита нова скуфейка із чорного атласу. Ніби се і не чернець був, а чорноокий рум'янолиций парубійко, повен сили в широких раменах і певності в собі. Тільки чорна ряса з лискучими полами на округлому стані чреводця гасила це враження.

— До тебе я, брате, за благословенням, — Сильвестрові слова доганяли спину Нестора. Отець Нестор пришвидшив крок. Не оглядався. Не бачив Сильвестра. По голосу відчував, як той упосліджено згинається, вбирає коротку шию в плечі, як човником складає вузькі, завжди вологі та липкі долоні й прикладає до грудей.

Отець Нестор благословінь не роздає. Єсть простий чорноризець, без сану! І слова його віднині ні до чого. Що йому тепер відведено на сьому світі? Бити землю чолом. З усіма погоджуватись. Усім коритись. Але коли б і сказав Сильвестрові свої думки, то чи збагнув би він їх?

Той, хто вписує літа в пергамен, пише їх в повчання спадкоємцям простим і володарям можним. Тому він має сягати думкою далеко і глибоко. Не тільки залізним чи кістяним писалом видряпувати на цупкій телячій шкурі славні а чи худії справи володарів світу альбо мудрих пастирів духовних! Не тільки сіє. Але й своїм розмислом уміти піднятися над собою, зневажити кривди й образи, загнуждати душу, злетіти увись, здибитись, вистояти. Навіть коли гасне надія, коли під ногами хитається земна твердь... Тоді дано тобі пройти крізь смерть!.. Тоді можеш ганити одних і нагороджувати похвалою а чи осудом інших...

Сказав би сіє Сильвестрові, коли б знав, що отакому розмислу і отакій високості можна навчити сього чолові'ягу!

Нестор спинився. Так само раптово, як зірвався у стрімку ходу. Сильвестр ледве не наскочив на його п'яти

— Благословення, брате, проси в ігумена. А слово моє чи й втямиш. Але скажу. Одірви очі від землі й поглянь у небо. І довкола поглянь. На білий світ, сотворений не рукотворно, а любовію великою. Нехай отсей світ, і отся краса земна, й велика доброта сія увійдуть у твоє серце і водять десницею твоєю. Тоді збагнеш мудрість життя. І писало твоє писатиме на пергамені істинні заповіді для суцх і для прийдешніх. Коли ж не годен все те взяти у свою душу — порожні твої слова. Будуть лишень плодити скудомисліє і холопство душі. Хай бог тобі допомагає. Амінь.

Широким хрестом осінив оторопілого Сильвестра. І вже тихою ходою рушив далі. Важко переставляв втомлені ноги. Немовби в тих словах своїх залишив не тільки палкість душі, але й снагу та частку вогню, що так обпікав серце. А може, разом з ними передав свої думи, сподівання і свою любов велику до цього світу...

Хто зна... Сильвсстр подивовано звів чорні острішкуваті брови й озирнувся довкола.

Коротка закучерявлена борідка задралась угору. Дивний отець Нестор! Світ як світ. Як сотворив його господь бог, так стоїть і понині. І ввік стоятиме, будуть вони його бачити чи ні. Хе, отець Нестор туману напускає у свої стовеса. Лютує. Бо саме йому, довіреному келійнику отця ігумена, віддали до рук Несторову справу. І віднині він зробить усе, щоб у пам'яті віків лишилося ім'я Сильвестра. а не сього возносливого перестарілого честолюбця Нестора.

Коли ж Сильвестру бути й далі отаким старанним і з більшою увагою перехоплювати в очах владик світу їхні жадання — сягне він і чину архімандритського. В Печерській обителі, певно, не вдасться — надто добре знає його тутешня братія чернецька. А ось у Видубичах чи в Германовім монастирі. Хе-хе, коли б лише уподобився він владикам земним — знайшлася б для нього і кафедра єпископська.

В Переяславі, у Володимирі, альбо в Чернігові, чи в Юр'сві...

Головне — з чого почати. Діло сіє нове для Сильвестра. У Нестора-книжника все так складно виходить. Ще б пак! Начитався грецьких книг, і латини, і сарацинських мандрівців різних. А вже що святе письмо знає — то ніхто, навіть ігумен-владика, з Нестором не стане врівень... Понаписував скільки житій! І про святого Гліба, і про святого Бориса... і про блаженного фундатора нашої обителі Феодосія... і ще про... Господи боже, навчи і його, нікчемного раба, премудрошам.

Сильвестр наздогнав Нестора.

— Брате! Поговори зі мною про діло боже. Сам-бо знаєш — не винен я ні в чому. Сказав же господь: "Мнозії із останніх да будуть першими". Ти був завжди серед братії першим. А я — останнім. Тепер же навпаки.

Нестор смиренно понурив очі додолу.

— Те, що має бути, звершиться. А те, що звершується, — не що інше, як благо. Бо це — воля божа. Тако вірую, брате Сильвестре. — Нестор першим сів на сухий горбок землі. — Старий єсмь. Розумом оскудіваю. Духом слабшаю...

Сильвестр загнутим носком постала торкнувся сухої грудки землі. Вона враз розсипалась у порошок.

— Яко і життя наше... Все тлінь. Все розсипається в порошок, брате Несторе, — зітхнув Сильвестр.

— Не все, — труснув рідкими сивими пасмами Нестор і стягнув з голови свою стару, протерту й зім'яту сукняну скуфейку. — Нетлінний дух людський, він лишається в наших пергаменах. Отсі муровані храми також нетлінні. Ми відійдемо, а велич наша і сила наша — в них лишиться.

— Грішні слова мовиш, отче Несторе. — В тернинах Сильвестрових очей зблиснула лють. — На сій землі лишається єдина воля Всевишнього. А все інше — тлінь. Здобуток для черви!

Нестор уперше поглянув у Сильвестрове обличчя. Круті вилиці, рум'янець на тугих щоках. Жодної зморщечки. Хоч уже й за п'ятдесят літ давненько перевалило. Невже всі ці роки сумніви й болі не торкалися його сумління? Ніколи і ні в чому не каявся брат Сильвестр? У жодних своїх словах і діяннях не сумнівався?..

— Але ж бо істина єсть, брате Сильвестре: добро породжує добро, а зло — завжди і в усякий час і на усякому місці породжує лише зло. Солодкі плоди виростають-бо із солодкого кореня, а гіркі — від отруйних відприсків. Як ворожнеча народжує ненависть, так і добро творить любов і мудрий розмисл.

— Усе тлінє, брате. Вічна лиш воля господа.

— Слово мудре — не тлінне. У ньому душа й ісходища мудрості роду людського. У ньому — пізнання, і невичерпна глибинна суть!

— Знаєш сам, що і знання помножує скорб людський. Пощо ж прибавляти печалі на землі?

— А того боятись не треба, коли взявся за своє писало. То — хрест твій. Неси його терпляче, як Ісус Христос його ніс у свою смертну годину. Умій загнuzдати свою нехить, свої лінощі, а ще знай: все має зворотну сторону. Не було б печалей, не знали б люди радості. Немає вічного без суєтного, брате, а велике не існує без нікчемного. Головне — умій розгледіти суть. Бо у Слові вміщується увесь світ — великий і нікчемний. У Слові. Але щоб осягти Слово, треба любити цей світ таким, як він є. І треба серце своє тримати на припоні у правди. Я знаю, брате, мої слова нині гірко борознять душу твою. Любиш ти над усе солодощі життя, а не правду. Любиш марнославія, тому й упосліджуєшся без потреби. Немає гордощів у твоїй душі. І знань немає. Якої ж мудрості навчить слово твоє? Хіба що... холопству й упослідженню душі... Охо-хо! Краще б ти, брате, помолився богові та відмовився від сеї непосильної для тебе праці. А ти — й без того доможешся високого сану. Віддай пергамен мій брату Данилу альбо Ієремії. Чесні брати вони — до всього на світі справедливі, хоча і не вельми вчені.

Сильвестр важко сопів коротким ніздрюватим носом. Очима щось вишукував у землі.

— Я хіба що?... До твого пергамену не рвався... Казав ігумену: дайте іншу роботу. А він своє: маєш красне письмо. Ази і буки, сам знаєш, брате, у мене як цяцьковані. Всякому око милує.

Нестор звівся з пагорбка, довго розгинав свій окостенілий поперек. Приклав долоню до чола, вдивлявся в сизу далеч. Немовби кого виглядав.

Померклі, ніби враз вицвілі великі очі старця сповнились відчуженості. Справді, навіщо він говорить все це Сильвестру? Хіба став хто кращим, почувши про себе суд? А він... душу свою вивертає! Сказано-бо: не давайте святині псам і не кидайте перли ваші перед свинями, бо стопчуть їх ногами своїми й, обернувшись, розтерзають вас... Нехай би розтерзали його, Несторове тіло. Нехай би розпинали його на хресті... Але Сильвестр терзатиме йому душу й думу, єдине чадо його — літописання на пергамені. Що захоче, те виріже й викине. Що захоче ігумен а чи князь-волостелин, те й допише....

Давким бугом[4] перехопило його старече горло. Знову диявол спокушає його... Знову горить душа!

В печерку... Живцем заритись у землю. Відмовитись од води й хліба. Аж доки в тілі не захолоне кров. Аж доки в голові не згасне думка. І доки на устах і в серці не вмере

його Слово... Його недоказане людям Слово.

Важко ступали босі зашкарублі підшви по теплій від сонця, втоптаній братією стежці. Патериця, на яку тепер схилявся грудьми, ледве підтримувала тіло. Швидше, швидше тікати від сих думок, що бунтують у ньому гординю, що повертають до суєтного світу. Здійснити свій останній подвиг — знайти своє довічне умиротворення в печерці.

Сильвестр гунав за ним.

Спустились в'юнким, ледь помітним серед сухих бур'янів і чагарів протоптом, підійшли до глинистого розламу кручі. Нестор пошарпав довкола рукою, надивав сніп лозиняччя, потяг до себе. На нього дихнула земляною сирістю чорна нора. Отее тут його останнє місце на землі.

Тричі перехрестився. Звів до неба враз осліплі від гарячої імли очі. Зігнувся й поліз у ту нору. Широкими плечима продирався в глибину, земля обсипалась йому за комір, в обличчя. Суха земля. Немовби сухий земляний дощ.

Обернувся назад, гукнув:

— Брате Сильвестре, закрий враз до печерки бур'яном. А зверху засип землею. І молися за мене Всевишньому...

Се були останні слова Нестора на цій землі.

Навіть Сильвестрові в якусь мить стало моторошно — так спокійно людина покидає білий світ...

Сильвестр нагрів оберемок сухого патиччя, закидав зверху нору, став обвалювати гострі виступи глиняної кручі. Червонясто-кам'яниста лавина землі з гуркотом зсунулась зверху й ущерть завалила Несторове пристанище, урівняла з довколишнім краєвидом. Ніби так і було одвіку. Сильвестрова рука звелась до чола:

— Поможи йому, боже.

Повертався сам-один до обителі тією стежиною, якою вже ніколи не пройде брат Нестор.

Сильвестр озирався, ніби сподівався, що довгоряса статура білобородого ченця ось-ось замаячить над кручами. Поспіхом клав на своє чоло і на груди спасенний хрест, аби відігнати страх, аби укріпитись силою, щоб не випустити із рук тієї справи, яка так несподадано впала на нього.

Коли проходив через ворота обителі, помітив, що ченці, котрі працювали на городах й у дворі, проводжали його недобрими колючими поглядами. Але коли підходив ближче, їхні спини згинались ще нижче до землі. І Сильвестр зловтішно посміхався. Чекайте, ще будете цілувати його сліди!.. Поможи йому в цьому, сила небесно!

Не хотів розплющувати очей. Невідь-скільки вже минуло часу відтоді, як він покинув світ. Думав — помер уже. Але ні. Думка яскраво знову спалахнула й осіяла його сиру, затхлу печеру. Під боком, на лавиці, шарудить ще літошне сіно. Глухо і темно. Але слів молитви не було. Не було і слів каяття. Важке забуття перших днів минуло. Тепер гостро чув запах коріння. Дух землі. Чув, як хтось тупотить над головою,

аж сиплеться суха земля зі стелі. Хто там? Вчулося, неначе голос Яня Вишатича. Ніби кличе його... Чекай-но. Янь помер кілька літ тому... Преставився... Але ж таки ніби його голос кликав Нестора із печери... "іди сюди!"

Нарешті кроки над ним ущушли. Нестор тоді збагнув, що то знову почалися у нього бісівські видіння.

Тепер, бач, недовго колотиться нечиста сила біля нього. А раніше... коли був молодшим... чого тільки не коїла з ним! Як тільки не казилась, як тільки не лементувала! На колісницях вогненних дияволи гуркотіли над ним, у сопелі, і в дуди, і в прегудниці дуділи. Навіть глухнув від того галасу. Найтяжче ж було, коли злі духи заходили до нього в печеру з осяйними світлими лицами, усміхнені, ясноокі, ніби янголи. І так ласкаво промовляли до нього: "Отсе наш Ісус Христос. Кланяйся йому. Кланяйся!" Розумів, що то підступ, обада[5]. Відбивався святим хрестом і молитвою від бісів.

Але вони смикали його за руки, за ноги розкручували з усієї сили й кидали в чорну прірву. Летів отець Нестор поміж хмарами, між колючими зорями, між світами. Летів у чорній безвісті, якій не було ні кінця ні краю. Він задихався, розмахував ногами і руками, звивався тілом — не було зупину. Тоді хапав себе за бороду, за волосся, аби за щось зачепитись і спинити сей політ. Спинити!.. А вслід йому нісся громовий регіт. Усе навколо тряслося від того зловтішного гагакання. Танцювали хмари, стрибали зорі, і він підстрибував у якомусь шаленому танці. Від того безсилів і каменем летів униз. Падав! Аж свистіло у вухах. Аж спинялось дихання у грудях. Зникали в голові думки... І він помирав...

Лише тоді біси покидали його й зникали. Щоб знову об'явитись через якийсь час і, вхопивши за чуприну, тягати по землі й з розмаху бити об кам'яні стіни...

Отець Феодосій навчав: треба блюсти себе в молитвах від помислів скверних і від бісівської спокуси. То дияволи розпалюють у чорноризців, а найпаче у молодих, дурні спомини, грішні наміри і жадання. А ще потрібно від ситої їжі берегтися, від многоядства і пиття безмірного також. Вони ж бо побільшують лукаві помисли, через те і трапляється гріх...

Отець Феодосій був першим ігуменом Печерської обителі, яку заклав схимник Антоній. Хоча в книгах він не дуже смислений, дбав про те, аби його братія чернецька навчилась книжному читанню і писанню. Тоді ж він заклав у монастирі схолу[6]: отець диякон, на ймення Никон, навчав усіх книжній мудрості. Ченці називали його Никон Великий. Бо й справді сей муж був великим не тільки своїм тілом, а — головне — діяннями своїми. Умів по грецьких, латинських та іудейських книгах читати, знав усі статuti монастирські, усі правила церковні. Тому й інших навчав.

Казали свідущі, що колись Никон Великий називався Іларіоном і був пресвітером княжої церкви у Берестовім оселищі. Він перший і вирив у кручах сих собі печеру. Отоді написав своє знамените "Слово про закон і благодать", де возславив князів руських і землю руську. Було тее за князя Ярослава Володимировича. Возлюбив князь свого пресвітера, наставив у Києві митрополитом. А в тій печерці поселився градянин

із Любеча — Антоній. Ніхто не знав його справжнього земного імені, бо він побував уже тоді в грецькій землі й став схимником. До Антонія сходились гнані й скривджені. Тікали од світу, який холопив тіло і душу. А коли гнів цареградських патріархів упав на Іларіона, першого руського митрополита, прибіг сюди у Печери й він, Антоній таємно постриг його у ченці, заховавши під іменем Никона. Згодом Никон сам став постригати у ченці прийшлих, та ще й навчав грамоти.

Усе на світі знав той Никон Великий. Його келія була закидана пергаменами, книгами, глиняними і восковими дощечками із таємними написами. Уже згодом передав дещо з того багатства своєму виучню — молодому Нестору.

Нестор жив тоді в келарні, яку побудував перший ігумен обителі Феодосій з божою і князевою поміччю. Руками чорноризої братії, звісна річ. Відтоді, як мисль Несторова торкнулася Слова і воно розкрило перед ним новий світ, життя його в обителі стало іншим. Наповненим і важким. Ніби прозрів від багатолітнього сну. Ніби зняв із очей полуду, а з серця — глухоту.

Усе, що зникло, стало сущим. Великі брані, трудні походи, славні подвиги, а також кривди, чвари, м'ятежі, льста і гординя людська. Він почав те все осмислювати й переписувати. Так, для себе. Спершу здавалося тоді, що засіяний зерном слів пергамен дихав новим життям, що писало в нього віще... Здавалося йому, що золотом відсвічують імена великих мужів. Що Пересторога змахує темними крилами ницості, заздрощів, льсти. Але він писав і про них. Бо ж із того нікчемного складається життя! Із тої ж чорної низоти можна розгледіти й збагнути святу велич...

Згадує нині — пече знову душа. Грішив, грішив писаннями своїми, бо жадав знати багато. Грішив і нині, бо згадував суєту людську. Свою нікчемність згадував... Як супроти бога руку піднімав. Як з волхвами водився... Звивистими стежками водив його Диявол в молоді літа. А може, так господь бог поклав, аби він зумів збагнути нині силу Слова нетлінного і силу духу людського...

Давно колись, за перших полянських князів, град Васильків звали просто Княжгородок. У центрі його стояли дерев'яні ідоли — Даждьбога, Сварога і бога Перуна також. Адже він був захисником слов'янського народу. Біля старого дерев'яного капища народьство тутешнє творило свої моління, приносило в жертви богу Волосу найкращих биків, влаштовувало гульбища. Бо того вимагали полянські боги — Рід і Рожаниці, які клопоталися за силу племені полянського. Від тих давніх часів й починався рід славнозвісного Туряка. Отам, де нині храм святого Успенія підніс свою главу, стояло дев'ятиглаве приземкувате капище. А навпроти, за ровом, яким було оточене святе місце, де жили душі добрих богів, починалась вулиця. Перша хата належала огнищанину Туряку. Сей муж був славний своєю силою і впертістю. До нього прислухались старі мужі на вічах, бо Туряк умів своїм словом повести за собою інших.

Сього Туряка боявся сам князь Володимир, котрий частенько навідувався в Княжгородок. У часи великої смути, коли Володимир Великий хрестив Русь, почав ставити церкви й силою примусив усіх молитися новому богові, Туряк кинувся до нього. Жбурнув йому до ніг свій меч, гордо повів плечима й голосно, аби все віче почуло,

МОВИВ:

— Князю, січеш древо, на якому сидиш. Губиш звичай, котрим держиться наш рід. На землю нашу пагубу кличеш. Пощо робиш так?

— Мовиш сіє, бо нерозумен єсть! — спалахнув князь Володимир. — Не пізнав мудрості книжної і не знаєш Христового вчення. А він учить людей: многотрудне життя земне — нічого не варте. Смерть принесе справжнє панування усім на небесах. Усі рівні перед богом і його силою. Усім він дарує прощення за гріхи, коли увіруєш душею в нього.

— Лжа і облуда це, князю! Немає іншого життя, окрім земного. І гріхи наші земні можуть простити нам на землі люди і наші боги. Іншого не дано!

Покотилась голова Туряка до підніжжя повалених ідолів. І ще багато голів мужів градських лягли поряд. Князь Володимир же повелів усіх старих кумирів вкинути в озеро, а на місці капища поставити храм Успенія.

З того часу став сходити зі світу рід Туряка. Було в нього вісім синів і дві дочки, а вже скоро лишився один найменший син Гюрята і його рід. Але що то за рід — жона та син. Тільки хата та сама стояла. Тепер уже не коло капища, а коло церкви.

Але, як і давно, як і справіку, градяни орали землю, косили сіно, випасали коней і волів. Як і пращури їхні, кланялись теплому сонцю — Ярилу-Даждбогу, ставили окрини з медом і молоком під дубом щедрої Росодавиці, раділи вістунам богині весни Живи — ластовицям, водили хороводи, що несли у дім оратая хліб і добробут.

Найпаче — на Ярилів день.

Васильківчани здавна шанували це свято. Приходило воно після того, як усі ниви були заволочені і засіяні, Тоді Ярило-світ сідав на свого білого коня, одягав на золоті кучері вінок із золотистої грядуніці[7], на плечі накидав білу опанчу[8] із срібlistим мереживом, в одну руку брав обротъ[9], а в другу — пучок колосків. І так об'їздив усю зорану землю хліборобів. Над рахманною пахучою ріллею тоді стояли довгі і яскраві весняні дні. У ясний день Ярила — свято весни — найвродливіша з-поміж доколишніх поселян дівчина у такому ж золотому, з грядуніці, вінку сідала на білого коня і їхала в поле. За нею ішли старі й малі. Парубки й дівчата співали пісні й дарували їй квіти. Вона мала задобрити Ярила-Сонце тими квітами й просити у нього принести всім урожай на їхні ниви. Дівчата й хлопці бралися за руки, ішли ряд на ряд.

Ой ми в поле вийдем, вийдем, Ой ми з ладом вийдем, вийдем! Ой ми проса насієм, насієм... Ой ми з ладом насієм, насієм...

Дзвеніли пісні над нивами. Луна котилася з пагорба на пагорб.

Раптом у храмі Успенія отець Михаїл лютосно ударив в усі дзвони. Люди стрепенулися. Що таке? Гюрята Турячин усміхнувся:

— Пощо лякаєтесь? Наш святий отець хоче припинити отсі гульбища ідолських і піснеспівів поганських! Супроти його бога вони. Хрестіться швидше, грішники!..

Дехто з віруючих хрестився. Декотрі поволі завертали до града — йшли до церкви відмолити свій гріх, бо забули істинного бога й творили танцями й піснями ідолам старим свої молитви.

Гюрятин парубок Наслав повертався додому останнім. Підійшов до розгубленої Ярилової нареченої, що сиділа на білому коні, — Таїни. Узяв огира за обротъ, повів за собою. У вечірньому небі вже мерехтіли зорі. Нестерпно пахло солодким молодим листям. Серце тривожили пісні, вони танули в синяві густих сутінків. Темінь вечора розтинав високий дівочий голос, що ніби одірвався од інших голосів, які м'яко слалися над землею.

В першому броді зозуленька кує,
А в другому броді — соловей щебече,
Гей, дівки, весна-красна, зілля зелененьке!

Біля двору Васильківського ковача старого Претича Наслав подав Гайці руку. Дівчина втомлено сповзла з сідла й упала йому в обійми...

— Пуст-и-и... — Гайка пручалась у нього на грудях, а він і не відчув, що так боляче стиснув її. — Ох, як у ведмедя лапи... — Вона докірливо стогнала, а Наславу не збагнути: їй подобається його сила чи вона обурюється нею.

— За плугом ходжу, то й сила є.

Гаїна заводить коня до двору — завтра треба його відвести багатому смерду Топилу. Позичали на свята. Наслав стоїть незрушно. Що сказати їй? Якими словами спинити? Хоч на мить іще затримати.

Перехопив уздечку. Сам повів коня до стайні. Гостро й приємно запахло кінським потом і кізяком. Гаїна мовчки йшла слідом.

— Завтра з вітцем їду до Києва. Бочки веземо до княжого двору — від нашого кінця бондарського, У храм святої Софії зайдемо... — хвалився Наслав.

— Піду вже... спати... — Гайка позіхає.

— Іди, — поспішливо вичавив із себе й затамував у грудях зітхання. Час і йому на сінник.

... Виїхали до Києва засвіт. Ще ранкова зоря не золотила край неба, як два вози, уповні навантажені бочками, ряжами, цебрами, покотилися добре второваною дорогою до стольного града землі Руської. Повільно хитали головами воли. На першому возі погейкував Васильківський бондар Гюрята, на другому — син його — Наслав.

Лежав на смугастій вереті, яку послав на оберемок сіна, додрімував і вже сміливіше в думках гутарив із тою гордячкою Претичевою — Гайкою. Либонь, Васильківський ковач не згодиться віддати свою добролику дочку синові простого оратая і бондаря Гюряти. Захоче взяти багатича в зяті, або купчину, або віддасть за гривни якому боярину чи князю в наложниці. Такі часи настали, що нині краса дівоча продається за злото й срібло. Або за звання княжого стольника, мечника, постельничого, сокольничого. Так повелося у Василькові-граді ще зі старих часів, з часів гріховодного Володимира. Коли він охрестився й прийняв собі нове грецьке ім'я — Василій, від того часу і Княж-городок переінакшив — велів звати Васильків-град. Але жити інак не хотів. Як і раніше, тут стояли тереми Володимира-Василія, де якийсь час жили князеві жони — Рогніда-полочанка, грекиня-черниця, жона-болгарка, від котрої ж сини Гліб і Борис. А в інших теремах були зібрані дівчата-красуні, що голубили старого гріховодця

чарівністю виду, гнучким станом, гарячими обіймами і спраглою жагою, на яку були здатні в молоді літа. Коби не сі щедрі втіхи, дожив би могутній князь Володимир до глибоких літ, не знаючи тілесної немочі і ранньої старості. Та не слухав мудрих порад — розтринькував своє здоров'я у тих теремах, слабшав тілом і розумом з року в рік. І що більше слабшав, то сильніше кидався переконувати інших і себе в своїй чоловічій невичерпності, кидався у буйства, веселощі, гульбу. Вимагав наповнювати свої терени молодими отроковицями, сипав для того золотом і сріблом, родичів тих красунь безіменних возводив у чин, наближав до свого столу, набирав у дружину.

Дурне зілля не сій — само вродить. Менші князі, бояри, мечники князеві почали й собі заводити отакі гульбища і терени, не боячись ні людського осуду, ні покарання божого. Умикали дівиць і юних жон, купували, силою тягли. Уповали на прощення Всевишнього — і для того щедро ставили йому храми, дарували божим обителям землі, перевісища, села, узороччя, злото... Тим прокладали собі дорогу в інше життя — небесне, серед райських садів і яснооких янголів.

Відтоді васильківчани навчилися продавати своїх чад багатичам. В родині стали радіти, коли народжувалося дівча. Хлопець що — смерд, орач, пастух, ковач або здатель. Гіркий його зарібок, або ще гірше — часті походи князів потребували багатьох воїв. Кістями отих синів смердівських усіяний степ половецький, і шляхи лядські, та перевали Угорських гір. Гай-гай! Чорні хмари вороння кружляють над ними щоліта... Печаль душу сушить, коли згадаєш за долю отих смердівських отроків... А добролика дщерь могла принести своєму вогнищу і землю, і худобу, і срібло, а то й тепленьке місце побіч князя. То радість. Отож і привчалися дівчатка змалечку чекати своєї щасливої долі.

Від невеселих роздумів ще більше розпалювалось серце у Наслава. А Гайка? Може, й вона чекає-виглядає князевих слуг? Може, того й не хоче нігостою своєю пригріти його?.. Що є в ньому? Ні багатства, ані краси. Цибатий, рукабий парубок смердівський. Вбирається в полотняну, до колін сорочку й білі, вузькі, з полотна ж, ноговиці. Ніяких оловирів[10] чи куниць на шапці. Тяжка праця від зорі до зорі — на землі, коло худоби, на лісових роздертях[11]... Не пара єсть красуні золотокосій, яку поселяни обрали Ярилу в невісти.

Але хіба розум може серцю наказати — не кохати сеї дівчини? Не ходити вечорами попід тином коло її хати? Не мріяти про неї у безсонні весняні ночі?..

І Наслав мріяв. Від того худнув, ставав вилицюватим, у великих сірих очах часто з'являлися якась вигостреність погляду і задума, переляк, біль. Знав, що коли сього літа не приведе в хату жону, то мати сама знайде. Такий звичай роду слов'янського. Земля не може скудіти без робочих рук, а княжий двір — залишатись без достатку і ратників.

Не знав, як сказати про це Гайці. Не засилати ж йому старостів, не питавши в неї згоди. Можна було б і так зробити. Але потім, коли замість вишиваних рушників старости принесуть йому розбитого горщика, не обберешся сорому на всю округу.

Ось вернуться з Києва, і він поговорить з нею. Що буде, те й буде. Чекати більше не

можна — пошлюблять його з нелюбою.

— Гей, гей-гей!.. — лінкувато погейкував Гюрята на волів і крутив пугою над їх сірими хребтами. Ті надавали ходи, і колеса повозів крутилися якийсь час швидше. А потім знову стишували хід. Легке погойдування добре вантажених возів приколисувало візників.

Уже сонце вигулькнуло за лісом, як Наслав завважив попереду верхівців. Якись вони дивні, ці вої. У залізних сітчастих кольчугах, ніби йшли на рать, над шоломами розвівались довгі білі пір'ячі хвости. Що за одні?

— Що господар везе? Пиво? Мед? — говорили якось незвично, хоч і зрозуміло. Доки Гюрята і Наслав розгублено кліпали очима, вої почали перекидати мечами і списами бочки, корита, цебри, що з гуркотом розкочувались з возів вусебіч, стукались боками, гепались об каміння, губили обручі й клепки...

— Князеві у двір веземо. Це данина князеві!

— Ого-го! То єсть і для нас! — реготали вої, перехиляли глеки і лагвиці[12], виціджуючи собі в рот пиво, якого Гюрята з сином взяли у дорогу.

— Давай мед! Давай пиво! — гукали до нього. Розлючений Гюрята зіскочив з воза, витяг із днища дубовий костур і з усієї сили став бити грабіжників по головах. Аж загуло коване залізо шоломів.

— Рабіжники лютосні!.. Щоб вас Перун убив!.. Наслане, видирай з воза кия! Насла... — Голос його враз обірвався, і Наслав, метнувшись до воза, вкопано спинився. Він побачив... Він не заплющив очей... Два мечі одночасно врізались вітцеві в груди і в спину...

Гюрята якусь мить стояв, повернув лице до сина, з рук його випала вощага...

— Тікай... — тихо сказав Гюрята. Але хлопець почув. Позадкував до кущів.

— Го-го-го! — кинулись до нього двоє ошалілих від крові ратників.

Хлопець щодуху зірвався на біг. Сховався за кущем густої ліщини. Якись незвичайні це були таті-грабіжники... Чи, бува, не оті вої-ляхи, що, кажуть, прийшли із князем Ізяславом Ярославичем. до Києва? Лютосні виродки... Пощо вітця закололи? Його вітця? Понищили людське добро...

Не скоро почув над собою гомін весняного лісу. Щебет, посвист, туркання, зозулине кування. Нестерпно пахло молоде клеїсте листя беріз. Дурманив гіркуватий дух дубової кори, торішньої глици, розм'яклої на сонці соснової живиці...

Куди йому нині йти? Прихилився спиною до теплого від сонця стовбура берези, а в душі холодком повзала тривога. Комонники-грабіжники, певне, вже були у граді. Що накоїли вони там?

Здаля побачив, що над градом Васильковом клубочились чорні дими. Пожежа! Над Васильковом стояла пожежа. Серед білого дня. Серед ясного весняного дня.

Коло церкви Успенія метався натовп ошалілих людей — з дітьми, клунками, збіжжям. Голосили жінки, відчаєно лементували діти, стогнали стариці. Молилися давнім кумирам. Кляли нового бога і водночас благали його заступитись від напасті й розорення.

— Сія кара вам прийшла за ігрища поганські!

— Смиряться, терпіте, християни, бог воздасть!

— Накликали на себе біду отими гульбищами волховськими!

— Люди! Люди! Се наші старі боги розгнівались на нас. Забули ми їхні заповіді. До лісу ідть! До Перунового капища.

— Волхви! Волхви з нами! Наші заступники!

А дерев'яний Васильків-град палахкотів ще дужче. Ніби Сонце-Ярило підкидало у полум'я ще і свого вогню...

— Волхви! Ось вони — серед нас! Ведіть нас.

Двоє білобородих старців у сірих полотняних вотолах[13] вибиралися до паперті.

— Порятуйте нас! Одведіть біду! — Люди простягали до них руки.

Наслав іще не міг прийти до тьми — велика і добротна хата його предків догорала в ясному червоному полум'ї. Мати! Де ж вона?

— А-а-а! — високий жіночий розпач завис над юрбою.

Усі притихли.

— А-а-а! — відчайдушний розпачливий крик пронизав серце. То був голос матері.

— А-а-а! — жахний безнадійний нелюдський крик... І — тиша. В пекельному полум'ї обвалились палаючі крокви. Стоп іскор шугонув у небо...

— Згоріла... — прошепотіли поруч. — Бідолашна... Її замкнули оті грабіжники й запалили хату...

— Тихо... тихо... Говорять волхви!..

— Старі наші боги чекають від нас каяття. Вас обдурили хрестителі-греки. Навчають лжі. В їхніх писаннях немає правди... — натужним високим голосом шепелявив білобородий старець на паперті. — Мудрість не в книгах. Мудрість у старих звичаях роду і в душах живих. Пощо шукаєте істину в словах? Істина — в діяннях справедливих!..

— Віримо тобі!

— Не слухайте його, люди! — розлігся над похиленими головами знайомий голос отця Михаїла. — Се вам кара за ігрища ідольські! За хулу істинного бога Христа!

— Лицемірні твої слова! — обернувся до нього волхв. — Підла кривда в них. Кличуть до смиренства, а самі освячують насилля і жорстокість сильних.

Натовп гудів.

— Верніть нас у лоно старої віри. — Не хочемо ярма смиренства! Не хочемо неба! Дайте нам жити тут, на землі...

— Поставимо нові капища. Як за дідів було.

Градяни вже не дивилися на палаючі хати. Рушили услід за двома волхвами з проклятого богами града, в якому новий всемогутній бог і його апостоли не могли захистити їх від біди. Тікали від світу, в якому жила кривда, страх, сумнів, лжа.

Разом з усіма Наслав також пішов за волхвами із града.

Збігли васильківці все літо жили табором у боярському лісі. Поставили нове капище Перуну — зарили стіни його глибоко в землю, дах — урівень із землею, притрусили

листом. Лише з невеликого глиняного димаря, наче із землі, вночі і вдень струмував сизий пахучий дим. То біля жертovníка волхвував старий Сновид, приносячи немудрі жертви богів огню — полі́нця берези, сосен, дубів. Мужі давно вже пішли із Боярщини разом із молодшим волхвом Ростом. Десь ходили по око́льній землі, вночі нападали на боярські погости[14] чи на двори ненаситних тіунів[15] і биричів[16], часом, забравши все, підпалювали й громили їх. Тоді в таборі васильківців з'являлися хліб і добра животина. З того тепер і жили.

Але чимдалі таке життя ставало нестерпним. Літо минало. Наближалися дні вереса місяця. А там не забариться і зима зі снігами й морозами. Дехто тихцем зникав із таборища, навідувався на старе обійстя. Хтось уже мав розмову навіть з вітцем Михаїлом, хтось довідувався, чи будуть прощені гріхи збіглим, за те, що зневажили нового бога й клали треби старим богам — Перуну і Ярилу.

Кажуть, що добрий отець Михаїл ходив до свого храму божого й у молитві до Всевишнього просив прощення заблуклим вівцям із стада свого. Після того відповів посланцям з табору, що бог все милостивий, для того й послав на землю до людей свого сина, аби рятувати їх від гріха і сітей диявола. Казав, щоб вони всі вертали назад і почали господарку свою відновлювати, бо скудіє земля, порожніють онбари й овини[17] у княжих людей і в князя. А сіє протівно богів! Іще казав, ніби гріховний князь Ізяслав, син Мудрого Ярослава, переступив заповідь вітця свого й привів чужаків-грабіжників, щоб покарати киян, які його прогнали з князювання. Але всевидящий бог покарав уже його. Горе тому, хто шукає помочі у розбійників! Нині брати Ізяславові вигнали його з вітцевого столу, і на ньому возсів середульший Ярославич — Святослав, князь чернігівський. Так буде і з тими васильківцями бунтівними, котрі вночі ходять по боярських дворах і чинять грабунки й розбій. Будуть покарані зело! Палатимуть у вогні пекельному! Іще отець Михаїл повідав, що до Василькова прибув княжий воєвода Янь Вишатич зі своєю дружиною — тишу й лад у лісах наводити.

Це той самий Вишатич, що із роду Добрині, який служив старому князю Ігорю і Святославу. Відтепер — не втекти васильківцям од караючої десниці божої!..

Задумались міцно таборищани. Не простить їм бог християнський прогрішень їхніх, не допоможе і заступництво отця Михаїла. Треба сидіти тихо. А тут ще придибав до них чорноризець-розстрига з Печерської обителі, з-під Києва, — Єремія. Приніс новини чудовні: каже, отець ігумен Феодосій і вся братія чернецька ношеденно клянуть нового князя київського Святослава. Бо той переступив заповідь вітцеву: зайняв

вотчину свого брата старійшого. Се великий гріх супроти бога і супроти поконів Руської землі, і вигнаний з Києва Ізяслав знову повертається у свою землю на мечох ляхів-чужинців.

Зачаїлись васильківці. Чекати знову біди! Ярославичі, бач, здійняли меч один супроти другого. Людям немає ні від кого захисту — ні від князів, ні від богів... Бо розгубили старих і не ймуть віри новим.

Волхв Сновид у словах своїх навчає: "Не візьмуть вас, люди, нові боги у своє серце, бо люблять вони не правду, а угоди́нство, приймають славослів'я пусте від безславних,

нищих, ледачих духом і бідних розумом. Пекельна кара упаде на тих, хто мислю і душею перебуває у сум'ятті. Кара!.."

Кара... кара... Бідному чоловікові — усюди уготована кара... усюди безвихідь... Кара від князів і мужів княжих за татьбу й пожоги; кара за відступництво від старих богів і за сумніви в нових... Хто допоможе бідакові на білому світі?

— Лише від старих кумирів чекайте помочі! — трусив білою бородою сухий, із запаленими очима від нічних треб Сновид, — Лише на них уповайте душею і горнітеся серцем. Дайте в жертву Перуну, захиснику нашого роду, людської крові. Аби свої вогненні стріли гніву спрямував супротив ворогів наших. Як це робили ваші пращури.

Чи заперечиш мудрецю, котрому видається, що він усе знає? Як спиниш натовп, якому в душах висіявся страх і сумнів?

Таборище жило у гнітючій тривозі. Жони, стариці, отроки, діти зі сліпою покорою чекали слова від того, хто вдень і вночі говорив із богами і знав їхню волю. На кого вкаже його перст?..

Дев'яносто літ уже русичі ставили християнські храми і давали обітницю молитися грецькому богові, що прийшов на Русь із блискучої Візантії. Відтоді мало де проливали на жертovníку людську кров — новий бог і його святителі заборонили той звичай і жорстоко карали винуватців. Тепер ця кров рясніше мала проливатись на половецьких полях і в князівській коромолі, відстоюючи право і силу законного володаря землі і держави.

За довгий час люди відвикли навіть у думках від таких жертв. Але ж ось мудрий волхв знову нагадав їм про забутий звичай пращурів. Може, через те забуття і упав гнів на рід людський... Може... Та ніхто не чув у своєму серці поклик Перуна — хотіли всі жити й помирати своєю смертю, не жертвовно.

Капище обходили стороною. Тихо плакали поза кущами. Хоча б мужі повернулися з волхвом Ростом! Хоча б раду сотворили вічеву!

Раптом на сонячній зеленій галяві, усіяній квітами жовтих дзвіночків — ключів од сонця, з'явився Наслав. Пригнав кілька пар гов'яди^[18] і коней! Привіз кілька шкіряних мішків збіжжя. Буде дітям хліб, буде каша, буде м'ясо!

— Наславе! Наславе! Хай рятують тебе боги! Де мужі наші? Де отці чад наших? Що робити нам? Боги ждуть людської жертви!

Втомлений далеким переходом Наслав жадав відпочинку. Обрав безлюдне місце побіля кущів дикої малини, упав на теплу траву.

Крізь верховіття старих темних сосен, що перепліталися із світлими кронами беріз, лилась на землю дзвінка сонячна рінь. Обличчя ніжили пружинисті батоги пишно розрослої суниці. Над головою дрібно стукотіли невидимі дятли, висвистували рябці й синиці; десь неподалік, біля невеличкого озера, дудів одуд. Втомлені очі відпочивали на зеленому квітучому різнотрав'ї.

Перевернувся на бік. Навпроти нього, де галява межувала з лісом, ворушились густі кущі малини. Там чийсь руки нагинали довге гілляччя й оббирали солодкі ягідки, кидаючи їх у глиняний полумисок. Хто де? Чиясь біла хустина то мелькала, то зникла

в гушавині. Аж ось вигулькнула з кущів світла коса на спині. Гайка!

Підповз до малинника, іскрадом пробрався до дівчини. Підняв із землі м'яку грудку, пожбував у її бік. Грудка впала прямо в Гайчин полумисок, Вона злякано огледілась — нікого.

Наслав ізнову пожбував якийсь камінець у неї. Він легенько вдарив їй у груди й покотився за пазуху.

— Ой! — зойкнула Гаїна й переполошено метнулась з малинника. Перестрибувала через невеличкі кущі, через бур'яни, вискочила на галяву й ошаліло промчала повз вогнища й опани[19].

Помчала до капища. Жінки на галяві завмерли. Що трапилось? Боги подали їй свій знак?

І страх, і зачаєна радість, і полегкість на серці обуяли усіх враз. Не їм це випало... Не їхнім кривним... Претичевій Гайці!.. Красуні

Васильківській... Яриловій нареченій. А таки і правда, богам старим вона мила! Дивне й тяжке сум'яття змішалось з тривогою і гострою жалістю... Пекло від того в очах і в скронях, тіло бубнявіло відчаєними передчуттями...

Старий Претич першим збагнув біду. Важко звівся з колоди, на котрій сидів і шилом проколював шматки волової шкіри — робив постолі. В цей мент перед ним упала його стара. Застогнала болісно.

— Іди до Сновида! Хай змилується! Хай вимолить у Перуна помилювання!.. І— д-д-и-и! Д-о-н-ю! — гострий пронизливий зойк враз розрізав тишу сонячного зеленого дня.

До них з острахом наближались люди. Стояли, проте, віддалік. Тихі, цікаві, насторожені... І безвільні...

З-під білої хусти старої жони Претича вибилося пасмами сиве волосся. Вона рвала на старечих висохлих грудях сорочку, лицем, мокрим од сліз, припадала до землі. Глухі ридання трясли її худе маленьке тіло.

— Молися, жоно. Молися нашому заступнику Перуну. Хай зніме з нас свій гнів. Проси доброго Даждь-бога, аби світлом своїм щедрим умилював злого Дива-Перуна.

Претичиха заломила над головою руки:

— Почуй, Небо, вслухайся, Земле! Порятуй чадо моє від гніву Дива-Перуна. Вітри крилаті, Стрибогові онуки, однесіть його гнів на кияне, замкніть у труну-гробище, розсійте по чистому полю! Поклонюся тобі, гой еси Вогонь-Вогневище, і тобі, Полум'я-Полум'янище, візьміть моє тіло до себе, а серце віддайте Перуну, а очі Ворону, а душу вкиньте в смолу киплячу, аби за гріхи свої до віку каралася. Молю вас, благаю... До Землі-матері припадаю!..

Голосила-ридала, до землі никла стара Претичиха, благала богів захистити єдину втіху її...

Похнюплено стояли доокруж неї люди. І плакали.

Коли підійшов Наслав, не відразу втямкував, що то за горе у Претичів.

Сновид рішуче одвів од себе руки старого коваля, якими той хапав волхва за поли довгої сорочки, прагнучи спинити його...

Претич спіткнувся й упав на землю. Не мав сили підвестися. Наслав кинувся до нього, посадив розм'якле тіло його на пеньок.

— Батю, яка біда гне тебе?

— Гайку нашу... ох... покликав до себе Перун.

— Гайку?! — скрикнув Наслав. Усе раптом збагнув.

А Сновид узяв Гайку за руку і вже повчав:

— Благословіть її для трудної години, люди. Вічна тиша і вічний спокій уготовані чистій душі. Не знати їй більше ні горя, ні болістей, ні скрути. Не потривожать нехай серця обраного ані печаль, ні лжа! Убереже її Перун від безчестя й падіння! Люди, нехай одлетить із душ ваших жалість і печаль. А обраниці Перуновій — нехай у серці відкриється інша радість і проллється інший світ.

Гайка заціпеніла стояла й зляканим заціпенілим поглядом когось шукала. Якоїсь відради... помочі... сили...

Її очі зустрілись із поглядом Наслава. Сіпнулась до нього і тої ж миті спинилась. Переполошено дивилась на жінок, що стиха завивали-голосили... Осторонь сиділа її мати. Уже заціпеніла від горя. Здавалося, вона не бачить Гайки.

— Одягніть її в найкращі обнови, — звернувся Сновид до стариць. Узяв Гайку за руку й повів знову до капища.

Наслав шаснув за ним. Вирвати дівчину із рук волхва! Але спинився: все одно вона не піде з ним. Не послухає. Вона сама вірить у своє обрання...

Бігти!.. Кликати мужів з походу... Порятувати життя... Гайка не може так просто вмерти... на жертovníку

Густий ліс стримував біг коня. Наслав лютував, бив п'ятами в боки, сіпав за обороть. Але скоро вичах. І тоді в його запалений мозок прийшла твереза думка: Рост не прийде для врятування Гайки, яку нібито сам Перун обрав собі у жертву. Скаже: богам старим потрібні найкращі, найчистіші, безгріховні душі. Через те Наслав повинен сказати про великі Гайчині гріхи. Який же гріх він знає за нею? Довго пригадував. Перебирав у пам'яті все, що знав.

Нарешті згадав. При народженні Гайка хрещена у церкві батьками своїми. Отець Михаїл підтвердить. Тоді її нарекли Анною. Лиш за старожитнім поконом люди давали дітям старі імена. Гайку мати назвала Гаїною — бо попід гаєм хата Претича, там, у гайку, колиска дитини висіла літом, там і виросла дівчинка.

Чи ж згодиться Рост за сей гріх відвести від дівчини смерть? Скаже: не її то вина, що батьки хрестили й ім'я християнське дали. Душа її — чиста. Тому й покликав її Перун на свій очисний Вогонь стати!

Наслав спинив себе. Треба їхати до града. До отця Михаїла. І чим ближче під'їжджав, тим більше впевнювався, що іншого виходу немає...

Отець Михаїл відразу вийшов на ганок, як тільки забачив невідомого верхівця біля своєї конов'язі. Відчув — щось важливе привіз незнайомиць. Надто зачучверілий на вид, надто розхристаний. З топірцем за паском, босоногий, хапливі рухи...

Отець Михаїл — муж дебелий і ладний собою. У раменах — сажень, жре́ло[20] мав

зичне, яко труба ієрихонська, гукав ним далеко. Як затягне у церкві "Алілуйя" — здається, баня над храмом піднімається вгору. Чорна борода його починалась од самих очей і ховала все лице, в густих щетинистих кучерях. Зате очі в отця Михаїла були великі, сірі і надто уважні. Здавалося, що їх пильний і спокійний погляд нанизував на вістря думки все, що грішний чоловік жадав заховати за душею. А ще були примітні в отця Михаїла руки — великі, ваговиті, яко лопати. Навесні вони не цурались чепіг — свою ниву отець плужив сам, запрягши пару сірих волів у плуга. У жнива — йшов у поле з косою за плечима. Виспівувала вона в його руках. Стіною падало стигле жито. Добрий був муж сей. Міцний і силою в руках, і вірою в свого бога.

Васильківці завжди опасливо поглядали на нього. Побачивши здаля, запопадливо хрестилися, яко на апостола. Бувало, що не ту руку здіймали для хреста — отець не лютував. Лагідно підходив, опускав лівицю, здіймав догори десницю. "Отако, чадо... Отако-о!.. — гудів густим жрелом, яко джміль. Від того його боялися ще дужче. Може, й справді сей християнин був довіреною особою від самого бога?

Але бог, здається, знову вивіряв його силу духу і довготерпіння: таборищани не поверталися до града. Та й що міг зробити? У руках у нього — лише святе письмо і святий хрест. Зброя його — слова із святих писань далеких пророків, що колись своєю самовідданістю й вірою побільшували стадо Христове, Для русичів сії слова були мало зрозумілі. То ж він і мізкував над тим, як зробити сію віру грецьку, чужинецьку, ближчою до серця русича. Найзрозумілішим могли бути

всепрощення і благодать, яких усе життя чекає бідак від сил вищих. Отож на се й напивав.

Коли у Василькові об'явився з дружиною новий київський тисяцький воевода Янь Вишатич, щоб виловити в лісових хащах ослушників, отець Михаїл рішуче запротестував. Негоже карати покараних., Їхній час скоро настане — зійдуться у свої господи, сядуть на своїй землі. Хлібороб-оратай не може жити без ниви, не може дітей своїх годувати одною звіриною. Та й осінь... осінь надходить!..

Воевода не знав, як бути. Чи послухати мудрої поради отця Михаїла, чи оголити мечі й кинутись виконувати наказ Святослава Чернігівського, що нині став київським волостелем. Рече бо князь воеводі: "Аз єсмь первійший князь землі руської. Смерди, холопи, і рукомесні людове, і боярове, і князі меншії — не можуть мені супротив чинити. І мзду по закону "Руської правди", отцем моїм Ярославом сотвореної, мають безвідмовно давати! Коли ж ослух вчинять — чи бути живу тоді челядину альбо вельможі, котрий влади осподина свого не визнає?!"

Отець Михаїл розумів, що князь Святослав спішив напхати черво своє, дорвавшись до золотого столу київського Ярослава Мудрого.

Воевода Янь не осмілювався ослухатись свого князя. Збирався-таки йти на лови волхва Роста, аби покарати злочинців-пройд за татьбу й пожоги. І те правда: рабійники сії не лише гублять господарське добро, але чинять ще більшу кривду — сіють смуту, непослух і сум'яття в душах окольних поселян. Коромолять супроти князівської влади, супроти бога гординю піднімають.

І раптом ось цей вістун.

— До тебе, отче, — непевним голосом мовив Наслав. — Прибіг із лісу.

Вужі чорних брів звисли на вузькому чолі отця Михаїла.

— Знаю сіє. З чим же приїхав, сину?

Голос вкрадливо-спокійний, а очі пильнують кожен порух.

— Рятуй людей, отче... Волхви!.. Кров людську хочуть на требищі Перуновім пролити. Рятуй! — Раптом Наслав упав на коліна. В його очах уже розгоралось-гуготіло полум'я під Перуновим дубом.

Отець Михаїл відразу все збагнув. Швидко перехрестився. Прошепотів злякано:

— Хто пішов проти життя — нехай платить життям!

— Але ж, отче... ти вчив, що бог наш Христос — милостивий. Люди низькі — жорстокі через сліпоту свою. Просвіти їх... Помилуй!

— Авжеж... Люди не винні в пролитті крові. Винні волхви. Молися, сину, о прощенні людських гріхів — і тобі воздасться. А я скажу воєводі Яню. Ти поведеш його дружину до табору. Це далеко?

— Ні, у боярському лісі. Коло озера.

— Ходімо, розкажеш воєводі сам.

— Отче благий, попроси воєводу, аби нікого не карав. Попроси!

— Попрошу... — буркнув отець Михаїл. Він ішов так навально швидко, що Наслав ледве встигав за ним.

На острівці великого озера, довкола якого кружляли вулиці града Василькова, воєвода Янь Вишатич трапезував із воями. Отець Михаїл велів отроку[21] гукнути воєводу зараз же.

Нарешті Наслав роздивлявся зблизька знаменитого Яня. Знаменитого подвигами своїх пращурів.

Зростом невеликий, дрібний у кості, вузькогрудий і зизокий, відприск славних воєвод княжих не викликав у нього довіри. Хлопець відступив назад, за спину отця Михаїла. Що може зробити цей, схожий на попелястого їжака, гостроносий, вузьколиций мужичок? Невеличкі світлі очиці, невеличкий ротик — дрібний в усьому. Рідкувате й м'яке, але миршаве волосся бороди й голови — зовсім не виявляли в ньому сили пращура його — билинного воїтника новгородського Добрині, ба! — навіть правнука — книжника знаменитого новгородського Остромира, від котрого були Вишата і сини його Вишатичі — Янь і Путята.

Отець Михаїл шанобливо схилився перед воєводою.

— Бог просвітив нас. Біжи із дружиною своєю у боярський ліс. Порятуй людей від волхвів. Хай меч твій сіє християнську віру, воєводо! Послужиш господу-вседержателю і князю водночас.

Янь прискіпливо розглядав отця Михаїла, потім незнайомця, що переминався з ноги на ногу за його спиною.

— Знаєш, де волхви? — вколов очицями Наслава.

— Знаю, — сумно зітхнув Наслав. — Тут лише Сновид та жони з малими дітьми. А

тих... іних... не відаю...

— Знайду і тих, — твердо пристукнув Янь п'ятами своїх м'яких, добре зшитих чобіток. — Усіх на гілляку підсмикну! — погрозливо махнув невеличким кулачком і потім рішуче розсік долонею повітря. Крутнувся на п'ятах, гукнув до отрока:

— Клич дружину!

Отрок клубком метнувся на острівець. Наслав відштовхнув рукою отця Михаїла:

— Воеводо, обіцяй дати всім прощення! Обіцяй, воеводо! — гаряче заговорив хлопець. — Тії люди ні в чому не винні!..

Михаїл ворухнувся вужастими бровами до Яня:

— Бог прощав і людям велів.

— Коли бог, то і я. Прощу!.. — сяйнувши зизооко в бік священика й дрібно засміявся.

Галява потонула в нічному мороці. Чулося лише безсиле голосіння старої Претичихи й Сновидове казання. Люди стояли довкола Перунового дуба, під котрим палахкотіло величезне вогнище. Полум'я піднімалося над головами, тріскотіло і вгорі розсипалося снопами іскор. Вогонь-Вогнище Перуновий...

— Гой єси, Перуне-господарю! Даємо тобі в дар біле тіло, чесну душу невісти твоєї благоліпої, її очі світлі— пресвітлі, її перса тугі-невинні. Коби нас захистив ти від печалі-жури, коби стрілами своїми вразив ворогів наших... А коли узриш нашу нещирість, коли душі наші заплутались в сітях облуди і лжі, — спопели нас із родом нашим, розверзи під нами Пекові надра і хай довіку наші кості горять у вогні живому...

Здала Наславу не видно, де стоїть Гайка. Знав, що стоїть там, біля полум'я. Стоїть, певно, вже примотузена до стовбура дуба, уже мертва душею, хоч і жива ще тілом.

Воеводо Яню, воеводонько! Що ж ти вичікуєш-видивляєшся за кущами?.. Налети вихором, вихопи її, ще живу і теплу!..

Нетерпляче гарцює під Наславом кінь. Колотиться, як не обірветься, серце в грудях...

За спиною раптом — розбійницький посвист. Ніби зловісний Див. З гиком ринулась лавина комонників до вогнища. Багатоголосий жіночий зойк розтяв тишу. Яневі вої руками одштовхували людей, пробірались до волхва.

А він, збагнувши вмить усе, немовби зацікавився із здійсненими догори руками.

— В'яжіть його. Хай перед богом християнським тепер відповідає за свої гріхи! — могутнім жрелом огласив отець Михаїл. Невідь-звідки й викотився!

Але Сновид ураз зробив два кроки вперед і увійшов у вогнище.

Вогонь облизав його одяг, затріскотіла біла борода, й волосся на голові миттю почорніло. Задимилась сорочка.

Отець Михаїл кинувся до волхва.

— Не втечеш, розбійнику, від розплати! Даси одвіт людям! — З усієї своєї молодецької сили ударив Сновида ногою по сідниці — і той наче випав із вогню й упав на землю. Хтось із дружинників ухопив Сновида за руки й потяг по землі, збиваючи на ньому вогонь, що вже обхопив його одяг. Катили по землі, зривали тліюче шмаття. Обсмалений, зчорнілий волхв димів, як сира головешка.

Наслав тим часом одв'язував мотуззя, котрим була примотузена до дуба Гайка.

— А хто це? — здивовано спинив коня біля неї воєвода.

— Дочка Васильківського коваля, — пробасив отець Михаїл. — На Ярилів день вознесли її яко обраницю для Ярила-Сонця, а нині — в жертву Перуну приготували.

— Ліпосна дивно! — вигукнув Янь і зіскочив з сідла.

— Помилуй, господи, грішницю... — хрестив її широким хрестом священик. — Коби не сей молодик...

— Як же ім'я ліпої дівчини? — Янь безсоромно роздивлявся її мертво-біле обличчя і груди, ніби обмацував животину, яку зібрався купити.

— Гайка вона, — після мовчання одповів Наслав.

— Во хрещенні дістала ім'я Анни! — громогласно обурився отець Михаїл.

— Ліпота!.. Ліпота! — кружляв Янь довкола дівчини. — Візьму у терем свій...

— Не дам! — випрямився Наслав.

— О?! — раптом прозрів Янь, пильно вдивляючись у палаючі хлопцеві очі. — А я, може, хочу її взяти в жони. Га? — хитро примружився Янь до Наслава. — Немає у мене жони, а віднині — буде! Отець Михаїл!..

— Просвіти господь тебе... — розгублено відступив од нього Васильківський піп. Цього він збагнути не міг.

— Як скаже вона! — кинув на землю воривку[22] Наслав і одійшов од воєводи.

Гайка зацікавлено стояла. Не вірила у своє порятування.

— На коня її! До лічця! Хай пошепоче... Ляк вилле з душі її! — крикнув воєвода до дружинників.

— Гріх береш на себе, воєводо. Не боже се діло — відьомське! — обурився отець Михаїл.

— Це вже моя справа, отче! — крутнувся Янь від нього і легко скочив у сідло.

Наслав метнувся до Гайки, схопив її обм'якле тіло в оберемок, як сніп, і кинувся бігти,

— Заберіть її! — скипів воєвода у сідлі, аж на стременах піднявся.

Двоє дужих дружинників вмиль догнали Наслава, вирвали Гайку з його рук і понесли до своїх коней.

— Де волхв? Де Сновид? — раптом пригадав Янь Вишатич. — Де брат його?

Наслав аж затрясся. Треба сказати Росту... Аби не випустили воєводину дружину з боярської пущі. Одійшов у гущавінь лісу. Тихо свиснув. Поряд обіззався кінь. Уже здаля почув сердитий голос Яня:

— Пощо людей губиш, лукавцю? Держи одвіт перед нами!

— І перед богом! — пробасив отець Михаїл.

Воєвода Янь Вишатич чинив суд на волхвом. Сновид ще димився. Безбородий, безбровий, безволосий, з чорним ганчір'ям на обпеченому тілі, крізь яке просвічували ребра і гострі старечі лікті — він скидався тепер на кістлявого голошийого голопуцька, що невнарок випав із гнізда.

— Перед твоїм богом я не в одвіті,

— з димом видихнув Сновид. — Твій бог не захистив людей од біди. Твій бог — чужий нам. Не може зігріти наше серце. Лиш... охолоплює його!

— Пощо сквернословиш, волхве?

— гримнув на Сновида отець Михаїл. — Ось бачиш, він допоміг врятувати життя безневинної ковалівни. Се його перст указав нам сюди путь.

— Її захистив не ваш бог — це Перун віддав її людям... Пожалів... — нарешті вимовив.

— Коли твої боги такі всесильні, волхве, хай порятують тебе від мого меча! — Воевода вихопив із піхов меч і заніс над головою Сновида.

Сновид гордо підняв обсмалену голову. Рушив до вогнища.

— Держіть! Кинеться у вогонь! — скрикнув воевода.

— Не кинусь, воеводо, — волхв ледве зібрав сили для тих слів. — Мої боги, Яню, кажуть, що ти не вчиниш мені нічого. Я захищав людей од напасті й голоду.

— Захищав татьбою? Грабежем? Де твій брат Рост?

— Мій брат Рост не грабіжник і не злодій. Він відбирає лише те, що багатичі захарлали у смерда. Збіжжя і животину, аби діти людські не померли з голоду.

— Рост зі своїми людьми вбиває можців. І сіє непослух і смуту. Він прийме смерть. І ти приймеш смерть.

— Се благо, воеводо, — смерть! Але мої боги кажуть, що я не вму. Буду жити сам, і віра моя житиме.

— Брешуть твої боги, волхве. Зв'яжіть його, гей, дружино! Заткніть пельку, доки не знайдемо Роста!..

— Уже ранок, воеводо, — сонно пробасив отець Михаїл. — Утрениця висівається з небі.

Вишатич поглянув угору. Над чорнотою лісу, що внизу висвічувалась рожевими спалахами гаснучого вогнища, синів світлий пруг неба. Він усе прозорішав та ширшав.

Воевода втомлено обіперся на руків'я меча.

Хтось шарпнув його за стремено. Янь Вишатич злякано стрепенувся. Здається, він задрімав у сідлі? Пам'ятає густу синь пруга над лісом, а тепер там рожеве світло. Утрениця розливає по небу день. Скоро Денниця покотить по ньому свої білогриві коні.

Перед ним стояв невідомий старець.

— Ти воевода Янь?

— Я. А ти хто? — Вишатич міцніше притискує коліньми боки свого огира. Той напружився, нашорошив уха, ладен будь-якої миті зірватись з копит.

— Я Рост! — визивно випрямив плечі довгобородий, — Сам до тебе прийшов. Відпусти брата мого Сновида. Наші боги добром тобі воздадуть.

— Ваші ідоли? Ха-ха! Оці дерев'яні обрубки? Нічого не можуть робити вони, оті колоди необтесані. А ти від бога істинного матимеш кару. Яко і брат твій соумисленник. Ти, може, ще більшу кару матимеш, бо скільки погромив властоїмців! Скільки людья совратив у гріх? Гей, дружино!

Старець мовчки простяг руки вперед.

— Позорище довкола нас і лжа... Бери мене, воєводо. Прийму смерть із братом своїм.

— Достойно говориш, волхве, — зрадів Вишатич і засовався у сідлі. — Але звідки дізнався, що я тут?

— Боги говорили мені про це.

— Боги?! — Янь Вишатич нахилив світлі брови. — А може, отой хлопак?..

Волхв Рост промовчав. Йому було тепер байдуже усе — і минуле, і майбутнє, і заповіді, і молитви. Душа його надто втомлена бідами й боротьбою. Тепер чекав спокою. На відміну від свого старшого брата Сновида, Рост не володів відчаєм впертою вірою в старих богів. Жив більше життям земним і гріховним, ближче до серця приймав кривди й болісті людські. Тепер волів швидше піти у царство Пека, аніж бездіяльно споглядати, як утверджується довкола лжа, облуда, як вдосконалюється лицемірство, а істина обростає брехнею, як можці й попи обкрадають пам'ять людську, як охоче люди вбивають власними руками і свій старожитній звичай, і своє велике минуле... В майбутньому не було вже місця ні для нього, ні для його брата Сновида.

— Бери, мене, воєводо, сам.

— Бог наш з нами! Се він просвітив тебе, грішнику, і привів на стежу каяття! — підходив з дружинниками отець Михаїл. — Хай святиться ім'я твоє, о господи!..

Дружина Яня Вишатича повернулася до града опівдні. Били дзвони в храмі Успенія, як на Великдень. Сумною вервечкою тяглися до своїх зруйнованих господ лісові таборищани. Їм обіцяна воля й прощення гріхів за відступництво. Тепер від них ждали покори, смиренства і справної плати князеві.

На окремому повозі везли заводіїв ворохби[23] — двох волхвів.

Дехто вже й кидав у них грудками землі, паліччям, черепками. Така вже доля привідців, котрі не виправдовують обіцяних надій. Їх ненавидять з такою ж отупілою ошалілістю, з якою вчора кланялись їм...

Сновида й Роста розіп'яли на хрестовині, яку встановили на церковному майдані, й спалили живцем. Ні стогону, ні проклять не почули люди з уст старих волхвів. Попіл від того згарища розсіяли по вітру. І від тих часів лишився один сумний спомин. Довго люди обходили стороною боярський ліс і зруйноване капище в ньому. Аж доки те місце геть не заліснилось і не зникло з землі так само, як зникли потім з пам'яті людей імена Сновида й Роста.

Зате ще довго пам'ятали воєводу Яня і його пробуток у Василькові-граді.

На Дмитра Мироточивого, що святкував свій день у місяці жовтені, воєвода відіграв дивне весілля у княжих теремах. У жони взяв ковалівну, оту Гайку, котру вихопив прямо із волховського вогню.

Отець Михаїл ще довго у своїх проповідях розповідав про божий перст, який вказав Яню Вишатичу дорогу до требища, допоміг погромити ворохобників і порятувати суджену свою, богом для нього обрану жону — Ганну Претичеву.

Наслав же за себе нічого не міг сказати. Був далеко од воєводиного ока. Побоювався, що Яневі мечники полюють за ним, збіглим татом. Бо загін Роста увесь

був схоплений. Декого з мужів повісили ще в лісі, декотрих кинули в яму, а дехто купив собі прощення зрадою. Збіглий печерський чорноризець, що приплентався до Роста найостаннішим, отой Єремія, та Наслав не знали, де прихилити голову.

Отак і з'явилися обоє на печерських кручах під стольним градом Києвом.

Стояла глибока осінь. Вітер гнав важкі череди обвислих сірих хмар над кручами правого берега Дніпра. Сердито. бурунились сиві каламутні хвилі Великої Ріки, аж пінилась вона й крутила у чорних вирвах шалені кола, поглинаючи все, що, траплялось, падало з берега на воду. З прибережних дібров і лісів хмарою підіймалось жухле сухе листя, уже прибите памороззю перших холодів. Оголились дерев'яні стіни Печорської обителі. Чорними сліпими норами позирали до неба вузькі влази до чернечих печер схимників, які тепер опустіли. Чорнориза братія перебралась за мури, в келії. Над усією монастирською горою кружляли зграї крикливого вороння. Віщували морози, сніги, вітровії.

Двох прибуклих жебраків до обителі не пустили. Воротар-мніх оповів про наказ отця ігумена — нікого з мирян не впускати у двір монастиря. Дальнім прочанам відводився невеличкий дім замонастирською стіною. Там можна було перебути ніч, зігрітись біля печі, посьорбати пісного капусняку або сочевичної юшки, яку сам Ісус Христос залюбки сьорбав. І лише до заутрені та на вечірню молитву можна потрапити до монастирського храму.

Єремія ходив набурмосений і пригнічений. Карався думкою, чи й прийме його назад отець ігумен Феодосій і яку спокуту призначить йому за ослух.

Загортаючись у драну чернечу рясу, аби сховати своє грішне тіло від студеного вітру, воротар-мніх співчутливо тупцював біля сих двох прибуд. Тупцював на місці зчорнілими, порепаними підощвами, не знав, чим зарадити їм. Скільки нині голодних і обідраних бродить дорогами від града до града, від села до села!.. Холопи, ізгої, рядовичі, закладники[24], розорені князівськими продажами, вірами, боярськими правезами і потягами[25]...

Люди, вигнані зі своїх оселищ половецькими набігами... І всякий іний розорений худорідний люд...

Раптом чернець-воротар щось пригадав. Висунув голову із старої брудної хусти, якою була обмотана шия, дихнув гнилизною зубів в обличчя Єремії:

— Або ось що, узавтра князь Святослав приїде до обителі. Буде миритися з отцем Феодосієм. Наш ігумен не хоче визнати старійшинство у Києві чернігівського князя. О! Ігумен упертий. Каже: попустиш гріх сей одному — інші князі почнуть один одного зі столів спихати й чубитись. Від того землі горе й розор.

— Правда сіє, брате... — хитнув дірявою скуфейкою Єремія.

Воротар зрадів, що знайшов розуміючого бесідника, ожив.

— Каже: старійший князь має тримати в узді менших князів. Коби менші слухали старійшого. Як сіє водиться серед братії нашої. Ніхто не може ослухатись ані ігумена, ані пресвітера.

Прокинулись на зорі. У задушному виталищі[26] прихожанського дому повно

людей. Спали всі покотом, на розстеленій по долівці соломі. Спали одягнені й взуті, щільно притиснувшись один до одного спинами. Густе, в'язке повітря пахло крутим потом, онучами, сирицею, овиною[27]. Від печі-мазанки, з-під заслінки, тягло сизим чадом — закинуті в піч звечора дрова не горіли, сичали й обвуглювались. Крізь шибку невеличкого віконечка продирались зшерхлі зорі. Час до заутрені. Прочани заворушились, заохкали, зашепотіли молитви. У кожного на серці було якесь горе.

У малій дерев'яній церквici Успенія богородици, яку поставив iще перший чернець печерський Антоній з братією, уже несамовито бив поклони отець Феодосій. Єремія з Наславом ледве протиснулись за поріг церкви — там уже було повно ченців. Усі шанобливо дослухались до неголосного бубоніння престарого Феодосія. І чим більше дослухались до його слів, тим більший ляк брав за душу. Не божі слова, не молитви говорив Феодосій. Якiсь прокляття богохульні возносив супроти нового київського князя Святослава!

— Не по закону возсiвши на отчому столі, гріх великий сотворив владика. Вигнав брата свого старішого, що був йому замість вітця, у чужу землю лядську. Глас крові убієнних вопіє на тя, князю, до бога, яко кров Авелева на Каїна! На гонителя й убойника, братоненавидника і согрішителя, пошли, о господи, свою караючу десницю, да утвердився б у землі нашій закон старішинства во благо всієї Русі... Да убоїться син возстати супроти отця, а менший брат на старшого руку підняти!.. Да бути в законі заповідям Ярослава, сина Володимирова, первохрестителя й апостола землі руської!.. Утверди мя, господи, духом своїм... в сій благій справі. Ніщо же мi не мило так в житті моїм — ні утрата благодатьства, дітей, землі... яко мила мені сила і мiць землі Руської...

— Ходи сюди, — тихо відкликав Єремія Наслава. — Мені те все чується чи такі слова і мовить ігумен?

— Мені також... ніби вчувається... супроти князя коромолить!

Феодосій же возносив руки до олтаря:

— Поверни, о господи, законного князя нашого, христолюбця Ізяслава, сина Ярослава Мудрого, і сотвори закон...

Несамовиття ігумена захопило й ченців.

Нарешті Феодосій втомився. Братія зашелестіла одягом, затупала, розступилась, пропускаючи свого пастиря до виходу. Єремія і Наслав проштовхувались ближче до нього. Нарешті розстрига влучив хвилю, упав на коліна перед ігуменом.

— Владико благий! Помилуй мя і не сотвори гніву за слабiсть духу. Дозволь вернутися під десницю твою, в обитель...

Кремезний білобородий старець у простій грубій власяниці важко зіперся на підставлене плече свого келійника.

— Се ти, Єреміє? Вернувся?

— Я, святий отче. Прости...

— Піднімись, сину мій. З плачем молитиму бога, аби душу твою буйну упокорив і навчив терпінню...

Єремія вхопив старечу руку ігумена й припав губами. Старець не виривав руки.

Дивився поперед себе кудись удалеч, уже думкою витав далеко від покаянного грішника. Раптом його погляд упав на незнайоме обличчя хлопця.

— А це ж хто?

— Побратим мій, отче. Прийми його до свого стада...

— Прийми, отче... — Наслав похилив голову на груди,

— Хочеш бути достойним чорноризцем, приглянься до нашого життя нелегкого, чадо, до трудів невсипущих во ім'я бога,

— Хотів би, отче... в чернечий сан... — лепетав Наслав..

— Благе твоє хотіння, чадо, і помисл благодатний. Але чи зважив свої сили? Чи стачить наснаги блюсти суворі закони нашого буття? Чи не покличуть тебе назад багатство і слава суєтного світу? Подумай спочатку. Іди до вітця Никона, пресвітера. Будеш послушником.

Монастирський привратник уже нісся назустріч ігумену, б'ючи на бігу поклони.

— Владико! Князь Святослав перед ворітьми давно стоїть. Але ти велів непускати його до обителі. Я і не одчинив воріт.

Ігумен велично спинився. Випростав спину, заніс вперед свою сучкувату патерицю.

— Велю тепер одчиняти.

Перед ворітьми, які поспіхом одчинив чернець, стояв князь Святослав зі своїм почтом.

— Повелів мені прибути, владико, а сам не пускаєш до обителі. — В князевім голосі гучить обида.

— Се бо вельми ся радую, — одказав Феодосій, — брат мій мого слова дотримував! — гордо поглянув на князя. — Тепер — іди.

Князь Святослав Ярославріч, другий син Ярослава Мудрого, був уже в літах. Приземкуватий, сивовусий, із сивим же, прямим волоссям, підрізаним під круг. Округле, обтяжливе черевце робило його ще приземкуватішим і схожим на пукатого жука. Невпевнено зробив крок настріч високій поставі ігумена, чорний клубок якого робив його вищим.

— Отче! — Князь Святослав ще раз непевно ступив до Феодосія. — Боявся, що не пустиш мене в обитель свою.

— І не пустив би, аби не печаль моя і не біль мій за прогрішення твої зело великі, князю...

Святослав розгубився. Оглянувся на своїх бояр, ніби шукав у них підтримки. Наслав і собі разом з усіма воззрився на тих, у кого князь Святослав шукав собі підмоги. Тої ж миті хлопець впізнав серед них воєводу Яня. Він єдиний на оте безпорадне озирання Святослава ступив йому настріч й уважисто поклав руку на руків'я меча. От і заховався за мурами обителі від мирської суєти і бід!..

Єремія збагнув переполошеного Наслава. Нагнувся до нього:

— Не бійся, отець Феодосій нас не видасть.

— Істину мовлю тобі, отче, — осміліло тим часом підступав Святослав до ігумена, — коли б мені возвістили, що отець мій возстав із мертвих, не бих ся тако радувати, яко

твоїй зичливій волі покликати мене сюди.

— Що гнів наш супроти влади державної? — Феодосій, проте, голови не схиляв. — Сія влада — вища за все. За неї маю богами молитися. Ходімо, князю.

Лице ігумена було суворим і непроникним. Погляд заглиблений у якусь тривогу, що зібгала довкола очей суху воскову шкіру обличчя.

У свої глибокі літа отець Феодосій хоч і поник силою, тілом залишався таким же могутом, яким прославився серед печерських жителів. Колись йому нічого не варто було вночі, коли вся братія засинала, перетерти на жорнах усе зерно для випікання хлібів, яке мали перемелювати порівну усі ченці. Міг піднятися на світанні раніше за всіх і порубати дрова, що заготовлялись для рубання на кілька днів. Не ворухнувшись, міг сидіти на землі, біля печери, з оголеною спиною, в яку впивалися мухи, гедзі, комарі, й прости вовну, щоб з неї зіткати одяганку для всієї братії. Вельми терплячий і впертий у праці був сей отець Феодосій, як і несамовитий у своїх молитвах. З такою ж упертістю тепер він став на захист непохитності київського княжого столу і закону державного.

Закон — це головна сила, котра має придавити свавілля буйних Рюриковичів і змусити їх хилити свої бентежні голови перед Владою, освяченою божим Словом. Закон! Сія сила, гадав ігумен, має утвердити єдиновладдя, якого досягли ще Володимир Хреститель і Ярослав Мудрий з поміччю церкви. Тепер розсипалося оте єдиновладдя. Князь Ярослав Мудрий перед смертю немудро вчинив, розділивши Руську землю межі трьома своїми синами — Ізяславом, Святославом і Всеволодом. Тепер почалась распря межі ними. Заводієм у ній став волостель Чернігово-Сіверської землі, оцей лукавець Святослав, що зараз слухняно й винувато стояв у келії ігумена.

— Іще в Чернігові чув про силу твого слова, отче. Єси світочем у землі руській. — Святослав лестився...

— Але ж... пощо хотів мене заточити? — Ясно і спокійно поглянув Феодосій у князеві очі. Та ясність не дала змоги Святославу злукавити.

— Грішен єсмь, отче. Прости!

— Бог простить.

— Широ тобі кажу: не хотів ти визнавати мене київським великим князем. Велиш в ектенії і зараз називати київським князем Ізяслава, — ображено сповідувався новий київський володар.

— Правду тобі сказали твої вивідники, — спокійно мовив Феодосій. — Бо ти супроти закону пішов і неправдою сів на отчий стіл. Великий-бо гріх єсть переступити заповідь отця і закон держави! — суворо підняв угору вказівний палець.

— Грішен єсмь. Прости! Не май гніву на мене. Брат Ізяслав хоч і старійший, але безвільний єсть. Оточив себе іновірцями та купчинами, народ руський дав їм холопити.

— Знаю. Ізяслав у вірі не був стійкий. Але то вже наш клопіт. Князеві личить бути віротерпимим. Отець його Ярослав наставив у Новіграді Луку Жидяту єпископом! Він сподобився мудрому князю силою своєї віри. Жидяту вихрестив ще великий Іларіон. І був він істинним християнином, яко і апостол Павло та інші апостоли.

— Лука Жидята був щирим, а брат мій — сам кажеш — хисткий у вірі.

— Але хіба через тую нестійкість ти забрав у нього отчий стіл? Хіба ти через це загриб його злото й перетяг у свої комори?

— Грішен, отче.

— Якщо чуєш гріх, верни братові київський стіл. По закону руському.

Святослав зітхнув. Поглядом щось видивлявся в золотистому верху соболиної шапки, котру м'яв у руках.

— Не за тим стіл відібрав у брата, аби йому повернуть. Сьому не бути, — твердо мовив. — Але без твоєї підтримки, велемудрий отче, мені довго не всидіти у Києві. Інші князі зіпхнуть, знову почнуться коромоли межі нами... Підпри мене своїм словом. Утверди в законі божому. — Святослав огледів келію. — Тісно у вас уже стало. Треба ставити нові храми і нові келії. Подарую обителі отсю гору, що біля урвища. Ставте з братією нову церкву. І грошей дам.

Феодосій зітхнув. Хитрець же сей Святослав. Знає, чим підлеститись до ігумена.

— За дарунок обителі — дяка тобі...

— Феодосій трохи подумав і доказав: — І слава... Але не забувай: на чужому місці сидиш. Руйнуєш силу, якою тримається можуть землі, — закон.

Феодосій втомився від тих повчань і умовлянь. Твердолобий і впертий цей Ярославич, а до влади жадібний. Не віддасть її добром.

Святослав мовчки вийшов із келії. Заспішив до своїх бояр.

— Яню, і ти, Чудине, сьогодні пришліть обителі меду, воску, борошна з мого двору — до столу святим отцям. Хай моляться за нас!

— Сьогодні й буде! — першим вклонився Вишатич і рушив до воріт. За ним усі інші із Святославом на чолі...

— Таки уговтали Феодосія, —

прошепелявив услід Єремія,

проводжаючи почт недобрим поглядом.

— Старий-бо став. До божого раю готується...

Після того, як Феодосій у своїй печері благословив молодого послушника, пресвітер печерський отець Никон постриг його в чернечий сан і нарік новим іменем. Тепер навіки зник сором'язливий Наслав. На світ явився молодий сіроокий чернець Нестор, задумливий, трудолюбивий і мовчазний. Днями й ночами просиджував він над книгами. Читати був навчений ще змалечку, у Василькові, де з часів князя Ярослава дяки брали до науки кмітливих хлопчаків. Але писати не вмів. Важка ця справа виводити ази і буки на пергамені, складати з них слова, а тими словами передавати мислі. Щоб не порожніми були... Нестор цілий рік покладав на це уміння свій труд. Доки не подолав мудрості писання. А потім залюбки просиджував над пергаменами — то переписував Четьї-Мінеї, то щось своє уже виводив... Цікаво, коли твої мислі на письмі виливаються.

Несподівано тихий монастирський рай обернувся для нього пеклом. Виною було і не книжне навчання, до якого Никон посадив молодого мніха, і не труди в трапезній чи

на монастирській ниві. Його душу катували бісівські спокуси. Кознівні вибрики диявола мучили молодого постриженника денно і нічно. Плутали-заплутували його серце у сітях спогадів, від яких, думав, він одрікся назавжди.

Найпаче дошкуляв диявол, коли приводив у келію образ Гайки. В її очах то гаснуло синє полум'я, то бралось сизим попелом, то знову жахтіло йому. Вона простягувала до нього руки й раптом починала ридати: "Пощо врятував од Перунового вогню? Пощо віддав зизоокому слинявцю?"

Нестор тоді зривався на біг. Перестрибував через монастирську стіну, продирався крізь гущавінь великого бору, ледь видимим путівцем прямував до Перевісища, а потім, через Лядські ворота, піднімався до Княжої гори. Недалеко від княжого двору, біля самого Боричевого спуску, здіймався мурований із рожевого каменю терем тисяцького Яня Вишатича. Дім його був високий, з п'ятьма вежицями, що здіймались одна побіля другої. Дім стояв на підкліті[28] і мав великі вікна, округло вирізані зверху й обцяцьковані ліпосною кам'яною різьбою. У рамах вікон були вставлені кольорові прозорі пластини, які виготовляли грецькі ремісники для палаців своїх царів. Сей терем скоріше нагадував пишні палати великого князя, які поставив й оздобив ще Володимир Хреститель.

Навколо Яневого дому були вибудовані медуші, бретьяниці та онбари; псарня, соколярня, стайні стояли далі, за великим колом огорожі, яка відділяла весь двір боярина глухою стіною. А вже за двором, на спуску до подільських вулиць, були поставлені сажі, курятники, ґражди[29], хижі для челядинів. Тут ревіла, мекала, мукала, гоготіла у сотні голосів домашня животи́на, між якою носилися постійно десятки челядників, пастухів, свинарів, доїльниць, погоничів, коліїв, кухарів...

Сюди боярин ніколи не заглядав, Тут порядкували стольничі, конюші, тіуни, биричі, яких було повно в усякому доброму боярському дворі. Та й у своїх пишних палатах Янь не затримувався біля боярині. Жвавий воєвода постійно перебував у поході — то йшов у полюддя за даниною для князя, то в далеку ростовську землю або на Біле озеро м'ятежі придушувати. То укласти з якимось волостелем дрібним чи можним ряд[30] — на мир або на війну. Войовничий Святослав Ярославович утверджував себе в усій землі і лукавством, і льстою, і роздачею земель, і мечем. Кидав свої раті з старшим сином Олегом на половців, посилав їх у поміч лядським воєводам на Віслу, супроти чехів. Приймав німецьких послів і вихвалявся перед ними численним золотом і сріблом, узороччям і хутрами. Аби й в далеких землях знали про його багатства і можуть. І справді, імператор Священної Римської імперії Генріх Четвертий, який жадав допомогти вигнаному князю Ізяславу повернутися у Київ, жахнувся тим багатим дарам, які привіз його посол Бурхард Трірський із стольного града Руської землі. Німецький хроніст записав: "Бурхард привіз королю стільки злота, срібла й коштовного одягу, що ніхто не пам'ятає, аби коли-небудь таке багатство привозилось у німецьку державу". Генріху відразу перехотілося допомагати жебракові-ізгою — князю Ізяславу...

Янь був вірним помічником, як тоді мовили — по-спішителем, князя Святослава. Метався по всій руській землі — з кінця в кінець. Там бряжчав мечем, там дзвенів

золотом, там діяв намовою. Лише на великі свята християнські повертався додому. З усією дружиною своєю ішов до храму, відмолював вчинені гріхи, аби відразу ж кинутись знову чинити нові... На те й милосердя боже існувало...

Бояриня Гаїна сиділа в хоромх одна. За всі літа свого нежданого-неспогаданого заміжжя не могла звикнути, що стала бояринею, що мала право повелівати, ба навіть це вимагалось від неї як від господині й розпорядниці незліченних багатств роду Вишатича у Києві, в Пороссі, у Новгороді Великому, на Біло-озері.

Тиха, сумирна бояриня проводила свої дні у бесідах з ученими ченцями й черницями. Найпаче з ігуменею жіночої обителі святого Петра, що височіла неподалік, навпроти Софії. Вчена ігуменя Анна, в миру Янка, дочка переяславського князя Всеволода Ярославовича, була навчена книжній премудрості і завела в монастирі школу для дівчаток, палату милосердя для хворих і немічних. Тягла до себе і молоду боярину.

Челядниці Вишатича спочатку догідливо кланялись своїй осподині в пояс і запобігливо заглядали в рот. Але скоро відчули її незлобливість, доброту й махнули рукою. Блаженна суть, не інакше, бояриня їхня! Старша покоївка Килина, яку всі називали просто — Килька, упевняла, що бояриня не при своєму розумі, що нічим у домі не займається, лиш сидить над книгами. Мабуть, через те, що душею побувала у Перуновім полум'і і вкусила солодощі ідольського гріхопадіння.

Гайка знала про сії розмови й приймала їх зі смиренством. Людям язиків не втнеш. Світ вони поцінують і приміряють по своїй короткій мудрості. Що поробиш? Правда людська — не межи людьми, а над ними.

Важко було впізнати в боярині Гаїні колишню Ярилову наречену. Невеликі, але тугі груди, зріло округлений живіт, м'який овал рамен — все говорило в ній про журливу жіночу перезрілість, яка не приносила плодів. Лише обличчя набуло якоїсь ще більшої гарячої зваби. Шнурочки брів потемніли. Великі сірі очі з чорною обідкою якось поглибшали, стривожились. Над верхньою губою висіявся ніжний золотистий пушок.

Вона рідко коли стягувала з голови чорну хустку, так само як і широкий чорний наверхник, який одягала на сорочку.

Отак і жила. Чи животіла. Того не знала.

Після сніданку завжди сідала до столу, гортала важкі сторінки книг. Килька жалісливо зітхала — такій жоні та доброго б мужа, та дітей у пелену. Ото. Що ж той боярин їхній хирлявенький! Його більше тягне до слави, до походів, до гульбищ. Все шукає, чим далі свій рід уславити.

Брати Вишатичі — Янь і той бешкетний брат його Путята — змиршавіли обоє, ганяючись за славою. А вона — гай-гай! — махне крилом перед ними — й розтане, яко дим. Біжи, воеводо, дожени!..

Килька першою помітила біля двору високого молодого мніха.

Коли ворота розчинялись і ставало видно увесь двір, дім з обома ганками, усю метушню двораків, чернець той пильно вдивлявся в обличчя людей.

Не питали у чорноризця нічого. Коби й спитали — не сказав би. Він і собі боявся

признатись, кого вичікує. Але Килька скоро збагнула: бояриню! Авжеж, усіх уже перемацав очиськами.

Чернець таки жадав бачити бояриню, жадав дізнатись, чи щаслива... Він порятував їй життя... Яке ж воно тепер у неї?

Скільки сонцеворотів минуло відтоді? Нестор не міг точно злічити. Три чи п'ять? Не міг також сказати, скільки разів кров гаряча обпікала його серце і пам'ять. Лише одне міг сказати: далі вже не міг не побачити її.

І він побачив.

Гайка проводжала ігуменю Анну-Янку. Висока, ще молода, але вже із висохлим, зморшкуватим від частих постів обличчям, ця вчена онука Ярослава йшла попереду Гайки, швидко викидаючи вперед коліна. Стрімкі кроки ігумені раптово спинились, аби Гайка могла порівнятись з нею.

— Бачу, моя праця марно не згинула, сестро, — весело мовила ігуменя. — Грецькі книжки, які ти переписала, стали нам у великій пригоді в монастирі. Іди до мене, будеш навчати сестер.

— Не знаю, чи зможу!..

— А хто ж тоді й зможе!.. — засміялась Анна.

— Кажуть, є у землі хорезмійській багато знатних лічців і мудрих книг. Коли б дістати їх! — заглядає Гайка в сухе обличчя Анни.

— Ось піду скоро у Царгород, попрошу і сих. І араміїських, і єгипетських.

— Треба б ще у наших зелениць цю науку перейняти. Вони багато знають трав та істоків цілющих.

— Свят-свят-свят! Таж вони своїм волхвуванням і відьомством людей гублять! Із старими богами розмовляють, заклинання поганські на людей напускають! — Від обурення ігуменя аж спинилась.

Гайка зблідла. Злякано сховала очі під повіками. І все ж пролепетала:

— Я за трави кажу, матінко. Сила-силенна їх на землі росте. І що не травина — то сила цілюща. Знати б про кожну стеблину... оту силу людям віддати.

Ігуменя різко скинулась, заговорила. Якось безжалісно і холодно.

— В тобі озивається ота сила відьомська, що на кострище колись тебе повела. Молися, сестро! Забудь за тее волхвування. Грецькі книги — богом освячені. Так мені ще матір моя казала. А вона — царського роду — з Мономахів! Не чула?! Увесь світ пам'ятає царя великого Візантії — Костянтина Мономаха, діда мого!..

— Якби нашу книгу написати й освятити — також би пішла у світи... І була б святою.

— Нашу? А чи достойні ми сотворити щось своє? Хіба що ідолів дерев'яних! — Голос ігумені став тріскучий і жорсткий.

— Помилуй мене, матінко. Але видається мені, що така книга прислужилась би нам краще — грецького зілля нам важко діставати, а навколо нас стільки нашого цілющого зела!.. Не треба б і ходити аж до ромеїв за ним...

— Гріховні помисли живуть у тобі, сестро. Від тих старих волхвів і кумирів твої

думки... Від них. Молися, хай тебе простить вседержитель...

Гайка мовчки хилила голову. Усі докоряють її за старих богів і волхвів — від челядниць до возносливої ігумені. Тут усі вже забули про свої старожитні покони, про пісні Ярилові, про щедрівки, колядки... Співають лиш чужі незрозумілі церковні псалми... А своє — таке все зрозуміле, таке близьке — відкинули. Чому потрібно зрікатись його? Чому кланяємось чужому?

Повернулась додому. І раптом зустріла знайомі очі. Серце її тьохнуло. Наслав! Чи ж він? Чернеча ряса, скуфейка, борода...

Вона пильно поглянула в обличчя ченця. Так, це він чатує на неї. Враз пригадала, що вже кілька днів бачить цю високу постать біля їхніх воріт.

Якась сила змушувала дивитись на нього не відриваючись. Може, це їй привиділось?

— Наславе... — прошепотіла невпевнено.

Чернець якось звосковів від того тихого оклику.

— Я...

Гайчине тіло наповнилось важкістю. У скронях гупали дзвони. Але — дивина! — відчула, що сповзає з її пам'яті намул забуття. Теплий весняний вітер дихнув духом зораних нив, пахощами кори й розпуклих щойно бруньок. Прозорими краплинами обвішані гілля беріз. Увесь світ наповнений синявою неба і трунком воскреслої землі. В золотистих променях Сонця-Ярила ледь примітно димились-дихали ниви...

— Заходь же в дім, будеш гостем.

— Не знаю, чи... Я у Печерах... в обителі...

— Ходімо все ж.

Важко хитнувся, рушив за нею.

Сидів у великій світлиці з високими вікнами. Дивився, як на білій стіні грали барвисті веселки від променів, що пробивалися крізь різноколірні прозорі пластини тонкого скла в шибках. Від тих веселок врочисто золотились ошатні ікони, опуклі боки золотих і срібних підсвічників, ковшиків, мис, чаш, тарелей, що стояли щільними рядами на полицях мисників і ларів. Багато ліпоти рукотворної зібрано у домі Вишатича!

Нестор узрів стіл, завалений товстими книгами, згортками пергамену, обламаними й новими писалами — кістяними і залізними.

— Знаєш грецьке письмо? — посміхнувся їй очима.

— Мати ігуменя навчила.

Говорили про далекі справи, про чужі клопоти. Ховали бентегу зустрічі за холодними розмисленими словами. Боялися торкнутись переповненої чаші споминів, аби не розхлюпати, аби на землю не впала жодна краплина їх!..

За всім отим новим, незнаним світом Нестор впізнавав давню Гайку Претичеву, що, попри книжну мудрість, вірила в старе, добре, вірила у щастя, якого не мала ніколи і задля якого для інших, — щоб мали його, — ішла на сей жертковий труд.

Більше чернець із Печер не приходив на Вишатичин двір. Але з тих єдиних відвідин

щось незвичне почало коїтися з бояриною.

Першою помітила це Килька. Давала себе диву, що її осподариня зрання не сідала вже за книги, а йшла з двору. Кажуть, що бояриня її бродила берегом Ріки, стягнувши з голови чорну хустку. Роззувшись, забродила у воду, довго стояла, до чогось прислухалась. Інколи комусь посміхалась, щось мурмотіла під ніс. Скоро бояриня перестала вбиратись у чорну сукню і чорну хустку. Тягла на себе ошатні дорогі вдяганки. То золотисто-лискучу брачину зі срібним вишиванням на подолі, то голубого шовку платок, то ще якусь дивину. Переплела свою світло-русу косу червоною і синьою стрічками, зверху покривала прозорим, як серпанок, убрусом[31], який тримав срібний обруч довкола голови. Гайка геть схудла, витончилась, стала знову такою юною і вродливою, що жінки-челядниці враз здогадались: у серце боярині прийшло нарешті кохання.

Килька від цікавості аж пріла. Куди їздить її бояриня? До того сіроокого ченця? А може, відьомствує? Може, треби кладе старим богам?.. Від здогадів у покоївки звужувались тернини й без того вузьких очей і бугом перехоплювало горло.

Потім у челядницькій Килька оповідала служницям, що бояриня, певно, волхвує, бо хоче зіллям привернути отого русобородого ченця-красеня.

— Ой! — вірили і не вірили тим байкам. А може...

— Може, хоче дітей начарувати собі? — здогадувались молодиці й собі. — При такому багатстві — і дітей не мати. То біда! Рід воеводи вимирає.

Гомін-поговір обережно виповзав за ворота Вишатичиноного дому й тихими, невидимими струмочками розтікався по Києву: бояриня Янева чаклує з волхвами! З поганською силою знається. А то все від чорноризців пішло у нас — від їхніх темних душ.

Кияни, бійтеся чорних мужів! Обходьте їх стороною! Кожного вони можуть заклясти своїми чорними молитвами...

Воевода Янь ще не встиг й коня розсідлати після повернення від половецького хана Осеня, коли на святій Софії ударив вічевий дзвін. Коні нашорошили вуха, наче люди, дослухались до того тривожного гудіння сполоху. Ніби й вони разом із Вишатичем та його дружиною хотіли збагнути бентегу, яка раптом упала на стольний Київ.

Опівдні вічевий дзвін перестав хитати крихке морозяне повітря. Над містом упала дивна тиша. Здавалося, що в ній тисячоголосо тонко видзенькували міріади дрібних скалок, які відірвались од того дзвону, обмерзли й повисли у колючій прозорості зимового дня. З них була зіткана холодна голубінь неба, від них ішло срібне видзвонювання голосів, кроків, навіть поскрипування полоззя на снігу й короткий тупіт кінських копит.

Раптом на дзвіниці знову заговорили дзвони. Але це вже не був клич на віче! Дзвони били тягуче й тяжко — за упокій душі.

Воевода швидко переодягся в новий, розшитий внизу золотим узором кожух, взув чорні, добре намащені чоботи, на голову насадив волохату шапку із сріблито-сивої лисиці й побіг до Софії.

А на Софійському майдані до самого Бабиного торжка уже зранку стояли темні, вибілені зверху інеєм натовпи людей.

Велика сиза хмара туману прозоро гойдалась над юрмиськом, яке дихало в неї білим паром, і та хмара ніби ковтала гомін.

— Помер...

— Хто помер, люди?

— Жерун братів кривих.

— Князь Святослав?

— Удень...

Воевода Янь разом з іншими боярами і значними мужами стояв на вічевому помості під самою дзвіницею. Побіч нього переминався з ноги на ногу митрополит Іоанн: муж дивної вдачі — речистий гречин, до простих і можних добрий, але потаємний і хитрий. Сей гречин приймав шану за свою книжну вченість і за те, що єдиний з усіх митрополитів-гречинів, які приходили на Русь від часів Володимира, вивчив руську мову.

Уже давно сей Іоанн сидів на митрополичій кафедрі у Києві, освячував то одного, то другого князя, то третього, кому бог допоможе спихнути свого брата-суперника. Кожен з них уповав на підтримку митрополита, намагався перекупити його милість і дарував-обдаровував його.

Князівські колотнечі ослабляли возносливих київських державців, які від часів Ярослава Мудрого прагнули вибитись з-під церковної зверхності Візантії. Вони не давали перетворити Київську Русь у провінцію ромеїв-візантійців, як це віддавна повелося з тими народами, котрі прийняли християнство з рук могутньої всепожираючої Візантії.

Нелегкою була місія грецьких митрополитів на Русі — навертати передусім князів до візантійських законів та прибирати руську церкву до рук візантійських патріархів. Свавільні руські князі, починаючи від Ярослава Мудрого, не рахувалися з намірами митрополитів, навіть жадали взагалі позбутися цих ромеїв. Тож недаремно візантійський книжник і письменворець Михаїл Пселл писав, що варварське плем'я русичів завжди мало люту і шалену ненависть супроти грецької зверхності й завжди винаходило той чи інший привід, аби розпочати війну з Візантією...

Багато київських таємниць відав митрополит Іоанн. І нині, в цей тривожний зимовий день, бояри і кияни, що стовпились на вічевій площі, з обережною цікавістю поглядали на Іоанна. Янь Вишатич завбачливо ближче підступив до нього, легенько відштовхнувши ліктем отця Лазаря із Вишгородської княжої обителі і переяславського митрополита Єфрема. Дивно, чому він раптом об'явився у Києві?

Біле сонце низько пливло над обрієм і сліпило очі. З ним змагалися сліпучо-білі намети снігу. Кінець грудня місяця у Києві був морозяним і сніжним. Кінчався рік 1076-й від народження Христа.

Боярин Чудин став на край помосту й лунко вдарив у било. Площа зітхнула в очікуванні. Тисяцький Чудин щодуху гукнув:

— Кияни! Помер наш князь Святослав. Розрізав жовно... Неспогадано помер.

— Кару божу прийняв! Се коромольний був князь!..

— Ми не кликали його вічем до Києва!.. — загукали вниз, з юрби.

Боярин Чудин обернувся на голоси, сердито звів докупі сиві брови над гостро звуженими очима.

— Пощо тепер заговорили? Кажіть нині, кого на стіл княжий покличемо.

— А нікого!.. Самі управимось...

— І без тебе, Чудине!.. Без усіх бояр...

Юрмище хитнулось, заревіло, аж луною озвались чутливі дзвони на Софії.

Боярин Чудин відступив від краю помосту й заховався за спину Іоанна. Йому привиділося... Йому здалося, що так само починало ревіти юрмисько градян, коли вперше в Києві вісім літ тому вибухнула велика стань. Тоді саме під стінами міста з'явилися половецькі орди, які погромили раті князів. А що, коли знову почнеться у Києві м'ятеж?..

— Кличмо законного князя — Ізяслава! — гукав староста гончарів з Подолу Бестуж.

— Не хочемо Ізяслава! Знов наведе чужинців! — замахали руками слобожани з передграддя. — Геть Ізяслава! Боягузливий князь!..

— Кияни, кличмо Всеволода з Переяслава! — знову підсунувся боярин Чудин до краю помосту.

— Всеволода! — обізвався митрополит Єфрем і пресвітер із Вишгорода Лазар.

— Всеволода!.. — підхопило біля помосту кілька десятків голосів.

Митрополит Іоанн захитав до них головою.

— Так... Так... Всеволода!

На його грудях гойднувся срібний хрест.

А Чудин тим часом пошепки оповідав Яню подробиці. Дивна смерть забрала Святослава. Обідав здоровим у своїх палатах разом із отцем Іоанном. Пішов відпочити по обіді до своєї ложниці — і помер. Сказали опісля — розрізав жовно. То й він так людям сказав. А хіба інше він знає?

Митрополит Іоанн смикнув Чудина за рукав:

— Скажи градянам: я даю свою згоду на Всеволода.

— Кияни! — гукнув Чудин на всю могуть своїх грудей. — Отець Іоанн, митрополит наш, дає свою згоду на князя Всеволода!

Іоанн здійняв над собою хрест.

— А-а-а!..

Вишатич упіймав бурхливу мить, коли Чудин знову не міг говорити, піднявся навшпиньки.

— Сіє для мене дивина. Чим же розрізав князь Святослав жовно так, що аж помер?

— Темне діло, Яню. Чомусь отець Іоанн хоче Всеволода.

— Чому не законного князя — Ізяслава?

— Не відаю. Кажуть, ніби Святослав домігся підтримки для себе Печерської обителі

й пообіцяв новому ігумену настановити на кафедру в Софії руського митрополита. Як було сіє при Ярославі.

— Значить, одних сліпили за сіє, іних — нині отрутою прибирають?!

— Тсс...

Чудин вдарив у било, домагаючись тиші.

А Вишатич щосили шкріб собі потилицю, збивши на лоб свою сріблясто-сиву лисячу шапку.

— Чудине, а Чудине! — знову пнеться навшпиньки Янь Вишатич, щоб дотягтися до рослого боярина. — А що ж нині мовчить Печерська обитель? Що вона жадає?

— Звісне діло — законного князя Ізяслава жадає.

— Тоді треба й нам, брате... Треба і всім людям значним на цьому стати. Законного кликати.

— Уже пізно... Отець Іоанн благословив...

— Законність зміцнить нас. Припиняться чвари між князями.

— А раніше ти сього не мовив, коли тебе сюди князь Святослав з собою привів і возвисив! — уколів за минуле Чудин.

Вишатичу було не до образ.

Стягнув з голови шапку й рішуче став попереду митрополита Іоанна.

— Кияни! Добрі люди! Смерди і ремесники! Купчини і боярове! Слухайте! Слухайте!

Іоанн здивовано вирячив очі на верткого боярина. Що він хоче сказати? Звідки вискочив? Сії варварські звичаї він ніколи не збагне — не знати, чого чекати через мить на такому вічі, де кожен говорить, що бажає!..

Вишатичу вдалося так-сяк втихомирити передніх. Він гучно крикнув:

— Слухайте, люди, правду! Князь Святослав помер. Його нема. Але є законний київський князь, Ізяслав, що сидить у Кракові. Вітець його — великий Ярослав — сам посадив Ізяслава на золотий стіл у Києві.

— А-а-а!..

— Підете супроти волі Ярослава — підете супроти звичаю нашої землі!.. Супроти бога!

— А-а-а!..

— Ізяслава!..

— Всеволода!..

Вишатич сіпнув Чудина за полу.

— Скажи і ти, брате. Бачиш, люди вагаються. Хай у землі руській владарюють князі по старійшинству. Тоді затихне коромола.

— Вже пізно. Отець Іоанн...

— Ти боягуз, Чудине! — злісно прошипів Янь в обличчя Чудину. Кінчик носа його побілів, губи тремтіли. — Боїшся сього гречина? — І кинувся знову до краю помосту. — Кияни!.. Кияни!..

Але вже ніхто не чув його слів.

Янь рвучко стягує з голови шапку, спересердя вдаряє нею об поміст.

— Чудине, біжімо у Печери! Піднімем братію!..

Чудин вдав, що не розчув. Одвернувся.

Вишатич скотився високими сходами з помосту й почав продиратись крізь натовп.

Довго торгали за клямки, доки відхилилося у привратній вежиці віконце. Чиїсь гострі очі причіпливо розглядали невідомих людей, що тупцювали на рипучому снігу в кожухах і повстяних валянках.

Час був передвечірній, і чорнориза братія, що починала свій день ранніми молитвами на світанку, тепер опочивала в келіях. Такий звичай завів ігумен Феодосій, який нещодавно відійшов у небесний рай. Його наступник, новий печерський владика Стефан свято дотримувався встановлених преподобним Феодосієм порядків і звичаїв. В ці години велів нікого не впускати до обителі.

Воротар довго не подавав голосу. Вишатич ухопив палицю й почав відчаєно гамселити нею по дошках воріт. Тоді привратник озлився.

— Яка нечиста сила тебе шарпає?

— Відчини! Се воевода Вишатич! — припадав до віконця челядник Яня — Бравлін.

— Не велено, — спокійно одказував страж із-за воріт. — Перед вечірньою молитвою одчиню.

— Відчини, бо знесу голову! — розлютився вже й Вишатич і вихопив меч з піхов. Бабахнув у ворота, аж загуділи дошки.

За брамою мовчали.

Бравлін і далі гамселив билом, доки палиця не розлетілася в друзки. За брамою німували.

Вишатич упав на сани, заплющив очі. Перекипав серцем, упокорював шал у грудях. В голові снували думки. І чим більше думав, тим більше дивувався. Прибіг, примчав сюди, а які слова приготував отцю ігумену? Згарячу не подумав. Отож бог і спинив його перед тим важливим кроком у житті. Тепер має зібрати докупи думки і знайти оте найважливіше слово, яке здатне прихилити до нього людей і повести до перемоги.

Та, намість того потрібного слова, в голові крутіжилися давні спомини. Новгород Великий білокам'яний... Пінистий, каламутний Волхов... Старий терем посадника Остромира. Стемнілий від років, але немовби закам'янілий від них і не підвладний часові. Вільгістю гниючого дерева дихнула на нього простора хоромина — вся в іконах, з темними срібними лампадницями. З різьбленими дивним узороччям лутками й одвірком.

Під великою ошатною іконою в золотій оздобі на лаві сидить сліпий старець. То батій його — Вишата, який сліпцем продовжував рід Остромира. І взимку і влітку Вишата сидить у кожусі, накинутому наопашки, й невпинно перебирає опуклі чорні чотки. Криваво-синіми ямами очей дивився кудись угору, на стелю, задравши свою худорідну цапину борідку й натужно зморщивши шкіру лоба так, що два рідких кущики сивих брів сягали низької сивої чуприни.

Старий Вишата був тоді вже зовсім немічний. І часто плакав. По глибоких зморшках обличчя стікали сльозливі ручаї. Янь не міг без болю дивитися на ті сльози. Кусав свої губи, стискував кулачки, щоб і собі не заплакати.

— Це ти, Яню? — Старий завжди вгадував, коли до його хоромини вкрадався син.

— Я, отче...

— Підійди, я подивлюся, який ти виріс. Вишата обмацував Яневі плечі, спину, голову.

— А яке в тебе волосся?

— Світле.

— А чому такі руки слабкі? Тримай змалечку меч.

— Тримаю.

— Та більше ходи на лови. Бач, слабосилий який!

— Ходитиму.

— Ох, покарав мене бог сліпотою. І тобою покарав. Вироджується наш великий рід.

Янь опускав на груди голову. Знав уже, що далі батько дорікатиме богові й долі за нього, хлипкотілого Яньця. Тоді хлопець починав злоститись. Чи він у тому винен, що рід давнього богатиря Добрині древлянського здрібнів на ньому?

Але не в тому сила чоловічеська. У розумі! Дід його Остромир прославив ім'я своє книжною вченістю, залишив онукам на диво ліпосне "Євангеліє". Такої ошатної книги, казали свідущі, не знайти ні в руській, ні в грецькій землі.

Вишата, син Остромирів, докінчував життя своє в темноті й печалі, в пекучій скорботі й відчаї за нездійснені наміри. Навіть літописці промовчать про сію долю його тяжку, бо вони звикли говорити лиш про славу, а не про ганьбу. Тож Янь Вишатич має відродити гучну славу роду.

— Я відомщу за тебе, батію, — твердо обіцяв Янь сліпцю.

Вишата наставляв до сина вухо.

— Відомсти, Яню. За обиду князя Ярослава і сина його Володимира. Живий він? Не чув?

— Кажуть, помер...

— За кривду його і мою помстися... Гречини посліпили нас, яко рабів своїх бунтівних. Не хотіли визнати нас за рівних собі...

Скільки разів Янь чув ці оповіді від отця. І знову слухав з болем у серці.

Велика ромейська Візантія хотіла принизити руського державця, князя Ярослава Мудрого, що не підкорився їй і не визнав себе провінцією імперії.

Князь Ярослав був велможним єдинодержавним. Йому самому підлягало багато земель і народів — чудь, весь, ятвяги, литвини, ям[32]. І мазовшан воював на лодіях, що захопили червенські городи, і Тьмуторокань хозарську упокорив!..

І восхотів тодішній митрополит-гречин Феопемпт побільшити данину на церкву в Руській землі. Казав: князь Ярослав багато земель нових під свою руку підбив і багате полюддя збирає. А храми божі скудіють. Особливо ж у Царгороді, де партіарх Кіруларій веде боротьбу з папою римським Левом Дев'ятим. А також воює з самим Костянтином

Мономахом, який став царем, взявши собі в жони шістдесятичотирирічну імператрицю-вдову Зою, котра вже, таким чином, мала третього законного мужа!

Князь Ярослав мусив давати данину тепер і на двір патріарха в Константинополі. Звідти-бо прийшла на Русь благодать божя!.. Князь Ярослав, крім усього, ходив на ляхів і бився з ними за червенські городи, але не спитав благословення у митрополита!.. А він мав у всьому радитись із митрополитом — яких жон своїм синам брати, яких зятів і в яких землях шукати для своїх дочок. Нарешті, князь Ярослав повинен звести закони своєї держави — "Руську правду" — до рівня законів ромейських... Жодного кроку руський князь не може зробити як державець, не погодивши його з ним, візантійським митрополитом!..

Розгнівився Ярослав Володимирович і вигнав знахабнілого гречина. У своїй землі — він господар! Законів ромейських сюди не пустить і данини для патріарших потреб не побільшить. Як було, тако й буде.

Тоді Феопемпт відмовився освячувати в Києві новий храм Богородиці благовіщення на Золотих воротах. Митрополит погрожував сучкуватою патерицею княжому двору і кричав:

— Покличу на тебе ромейські раті! Звідки прийшла благодать на сію землю, звідти прийде розор для неї! Імператор Мономах зітре тебе, ослушнику, в порошок! Прокляття патріарха Кіруларія впаде на твою голову! Як і на папу Лева!.. Сатана кине тебе в киплячі опани із смолою! Довіку там тобі гибіти!

Розлютований митрополит вигнав послів Ярославових. Наостанку мовив:

— Не освячу храм, доки Ярослав не стане під руку візантійського царя.

Ярослав Володимирович вислухав своїх послів, що ходили умовляти митрополита, повів густою бровою.

— Ідіть до отця митрополита і скажіть моє останнє слово: що перейшло у спадок від наших батьків — не продається. Русичі можуть жити без хліба. Але не можуть — без свого неба!

І на другий день велів зібрати у святій Софії усіх єпископів руських. І велів обрати їм руського митрополита — пресвітера княжої церкви на Берестові Іларіона. І обрали. І освятили самі храм Богородиці на Золотих воротах і церкви нові. А Феопемпт від досади представився.

Але войовничий Кіруларій не захотів висвятити Іларіона в руського митрополита. Підбивав царя свого йти війною на Русь.

Тоді Ярослав сказав старшому сину своєму Володимирі:

— Іди на греки.

Володимир ще юний був. Мав двадцять три літа за плечима. Але ходив з ратями на чуждє, ятвягів і на ям.

Дав йому отець князь воєвод смислених — Вишату із Новгороду та Івана Творимировича з Києва. І багато воїв руських посадив на лодії.

Пройшли Дніпер-Славути,

проминули Руське море, на Дунаї спинилися, ще словенських ратей взяли.

Підійшли до Царгорода. Стали ночі чекати. Аби непомітно до стін підібратись. Та, певно, старі боги в цю мить пригадали свої обиди на русичів. Стрибогові онуки-вітри — розбурхали море. Аж чорним стало! А Перун-громовик став метати вогненні стріли навколо лодій. Стали молитися вої тоді усім — і старим кумирам своїм, і новому богу, і апостолам його. Та було вже пізно. Накотилася на них хвиля стіною, розірвала залізні ланцюги, якими лодії були зчеплені одна з другою, щоб не згубитися в хвилях. Розметала буря русичів по морю. Шість тисяч викинула на далекому березі. З ними був воевода Вишата.

Повертались назад, на Русь. А навздогін їм цар Мономах послав гари[33] і чотирнадцять тисяч воїв. І почалась січа велика й люта. І побігли ромей-гречини. А князь із дружиною пішов на Русь. Тоді гречини наздогнали їх, оточили дружину. І в полон взяли. І вивели на майдан привселюдно, і на коліна всіх поставили, а руки до грудей примотузили. Світило ясне сонечко, був гарячий день. Били в усі дзвони в церквах царгородських православних, і скрізь співали молебні. А навколо русичів — натовпи людей. Прийшли подивитись на варварів, на їхню ганьбу.

Поряд горіли вогнища, і мужі у білих хітонах і в чорних рукавицях гріли на вогні довгі округлі шпичаки, мов леза. Тоді чотири гречини підходили до зв'язаного русича, валили його, як барана, на землю, задирали голову, клали на плаху і міцно тримали, доки розпечені леза ката не проштрикували наскрізь зіниць.

Над площею стояв божевільний крик. Безтямно кричали катовані, ошаліло лементували ті, хто чекав своєї черги, захоплено кричали ромейці-глядачі, ляпаючи в долоні кату, коли він одним помахом руки вцілював ув очі. І обурливо осуджували його, коли він промахувався...

Вишата добре пам'ятав, що, коли прийшла його черга, він не кричав. Казали потім бранці, які після нього потрапили до рук катів, що йому також ромейці плескали в долоні. За оте нелюдське мовчання, від якого кричало навіть... небо... Він того не пам'ятає. Може, й так. Бо відразу пекучий біль затьмарив йому розум...

Лиш через три роки молодого Ярославича, Вишату і ще кількох мужів значних відпустили на Русь. Вони пізніше дізналися, що були віддані візантійським імператором у посаг царівні Марії, яку брав у жони найменший Ярославич — Всеволод. Мусив брати. Так само мусив князь Ярослав узяти і нового митрополита Єфрема замість Іларіона. Київська митрополія знову опинилася в руках гречинів. Зате Ярослав дозволив рости під Києвом руському монастирю — у Печерах. До сеї обителі й почали горнутись усі, кому було дороге ім'я і воля русича... Смерди, пастухи, рибарі, ремесники, купці, бояри, князі — всі просили у нового бога заступництва для себе і для своєї землі. Тут відверто проклинали гречинів-насильників, коромольних князів, продажних бояр; у молитвах і анафемах викривали їхні підступні діяння, возносили славу закону і благодаті. Слово руської мислі набирало тут своєї могуті...

З тих пір і почалася сила Печерської обителі...

Янь Вишатич, думкою знову пробігши по давно чутих словах батька свого, тепер збагнув той осміх лукавий в очах митрополита Іоанна. Се він, він, лукавець, сіє

коромолу поміж Ярославичами, розхитує княжий стіл, аби самому нарешті кермувати Руссю — садити й стягувати із золотого київського столу чванливих чад мудрого Ярослава, проводити свою волю, свої, ромейські, закони, котрі ставлять русичів у рівень з рабами!..

Своїм утомленим серцем воєвода Янь чув: саме нині прийшла довгождана хвилина мсти, про яку заповів йому сліпий вітець...

— Це ти, воєвода Вишатич? — схиляється над Янем чернець-воротар. А воєвода все ще думав-згадував про обиди свого роду і всіх русичів, які несли на Русь гречини-зверхники.

Янь отупіло дивився на воротаря.

— Ігумен Стефаній тебе кличе. Іди. Я проведу.

Підійшли до довгого мурованого дому. Воєвода знав, що це були нові келії для ченців, які будував ще отець Феодосій і довершив ігумен Стефан.

У напівтемній келії було чадно від дурманних, запахів вонявиць у лампадках, що жевріли перед кіотом. На ньому тьмяво висвічувались багаті золоті й срібні оправы на іконах богородиці, вседержителя та апостолів його. На великому столі, збитому з дубових дощок, стояв високий підсвічник. На п'яти піднесених вгору віночках-пелюстках горіли свічі. Рівне, ясне полум'я ледь потріскувало, разносячи по келії пахучо-млосний дух чистого воску.

Янь примружив очі — шукав людей, У темному кутку, на дерев'яній лавиці, хтось ворухнувся. Ніби чорна мара. Але тут же Янь здогадався — то був ігумен Стефан у буденній чорній рясі, без клобука, без ошатних уборів.

Отець Стефан підійшов до Яня, гостинно повів рукою до лавиці, припрошуючи сісти, і сам сів коло столу. У світлі воскових свічок воєвода уважніше розглядав ігумена. Крізь рідкувате сиве волосся на голові висвічує рожевизною шкіра — як у дитини. Сухе нужденне обличчя і геть виляні, безбарвні очі вказували, що його вутлі, похилені плечі підпирають собою багато прожитих літ. Вага минувшини зігнула отцю Стефану спину, тому він, пам'ятаючи це, постійно випростовувався, стріпуючи гордовито головою. Наче тим порухом жадав скинути із своїх втомлених пліч важкоту багатьох десятиліть.

— Знаю, воєводо, що привело тебе сюди...

Вишатич не повірив, що той глибокий старець має гучний і густий голос. Говорить, яко муж, повний сили і певності.

Стефан спроквола звівся на ноги, став походжати по келії, весь час відтягуючи вгору комірець ряс. Муляла, чи що.

— Се митрополит Іоанн начаклував... — почав було Вишатич.

— Не буде нашого благословення князю Всеволоду. Доки живий законний київський князь!

— Я жадав умовити киян, отче... Але Чудин не захотів слово своє мовити. Інші бояри теж очі поховали.

— Відаю про твої труди, воєводо, — рокотав Стефан. — Він там був, і все бачив, і

чув, — кивнув головою у куток, до свого ложа. Звідти вплигло старече обличчя ще одного ченця. А він і не примітив його!

— Бояри київські позаймали чільні місця всюди, мають добрі волості у держанні, ситіють. За потребизни землі Руської не дбають вони. Про свій рід не згадують. Бо немає роду у робів, що похоронили свої серця й вознеслися над подібними до себе!

Стефан спинився, передихнув, провів долонею по спітнілому чолю.

— Кажу... Коли ниці возвеличуються, їх жадання творять зло. Убийтеся їх, чесні люди. Остерігайтеся тих, хто усім вдоволений і мовчки зносить зло!

Вишатичу не терпиться від тих повчань святого отця. Його душа рветься до дії. Ледве упіймав хвилю, щоб спрямувати мислі отця Стефана в інший бік.

— Треба скакати до Кракова, отче. Треба кликати Ізяслава на Русь. Волею киян і печерської братії кликати.

Стефан знову смикнув себе за комір ряс. Став навпроти Вишатича. Зморщені обвислі мішечки під очима робили його схожим на якогось великомученика.

— Згоден їхати?

— Згоден, — з готовністю закивав головою Янь. — Але... Всеволод ближче — у Переяславі. Раніше прискочить сюди.

— Треба б йому нагадати заповідь отця Ярослава: "Майте любов між соббою, чада мої", — раптом обізвався той, ледь видимий у кутку чернець. — Мовив Ярослав: "Коли будете в ненависті жити, в распрах і сварах, то погинете самі і погубите землю вітців своїх і дідів своїх".

— Він знає, він чув сії слова сам од князя Ярослава, — кивнув до ченця ігумен. — Це пресвітер наш — Никон.

Янь уклонився в куток.

— Так і передам Ізяславу.

— А ще скажи: чув тії слова від мніха Никона, що колись вітцем його був наречений яко Іларіон. Сю заповідь прийняв з уст помираючого князя і записав у свій пергамен. Вишатич аж підскочив.

— Іларіон... Отець мій стільки казував!..

— Про що саме?

— Як князь Ярослав висвятив тебе тоді у митрополити... І як війна була... Мій вітець сліпцем повернувся додому...

— Знаю гордого Вишату. Люто гречинів ненавидів.

— А вітець мій і не знав, де ти подівся. Гадав — помер.

— Сховався од світу і блазну[34] в Печерах. Ще по тій війні. Прийняв схиму — відтоді став Никоном. Доживаю свій довгий вік — і заповіді Ярослава стережу...

— Поможі тобі, боже... — Вишатичу здалося, що він зустрівся не з живим чоловіком, а з самою вічністю... З минувиною, що враз заговорила до нього довірливо, як вітець колись. — Благослови! — Янь упав перед ним на коліна.

— Да перебуде з тобою сила господа бога нашого, — зашепотів над ним отець Никон.

Воевода повертає назад, як уві сні... Великий Іларіон живий ще... Тож він тепер —

Великий Никон... Велемудрий книжник печерський і літописець. Се князь Ярослав Мудрий заховав його в Печери від гніву гречинів. Митрополит Єфрем тоді, кажуть, повсюди винюшкував свого руського суперника, що у своїх проповідях славив народ руський, як рівний серед великих народів, нехтуючи переваги світової християнської держави. Казав Іларіон у "Слові про закон і благодать", що істина божа однаково всю землю наповнила вірою. І жоден народ не може возноситися своєю перевагою в більший чи істинніший вірі. Господь бог поставив Русь поряд з іншими просвіченими народами, то значить — із Візантією. Руські князі велможні владичествують не в худій і в невідомій землі, але в такій, яже відома і слішима єсть всіма кінцями землі!..

Сі гріховні слова Іларіона сіяли гординю у руських князів, не гнули їхні спини перед Царгородом, а відштовхували їх од Візантії. Тому й не бажали визнавати ромейського владарювання на Русі. І народ руський повнився від тих слів своєю значимістю. Іларіон казав у "Слові...": бог не презрів русичів, привів їх до істинного розуму. Руський народ не зневажив ніяких інших народів і не хулив нічийого звичаю, не творив зрадницької ради, як кого розіп'яти, навпаки — поклоняється розіп'ятому...

Єфрем за сії слова уготував Іларіону спалення на площі, біля Софії.

"Бога бійтеся, царя шануйте!" — учив апостол Павло. Бог на небі єдин, і єдин цар на землі — у святому граді християнському Константинополі. Ніде немає рівного йому. Ніхто не може з ним рівнятися — то гріх!

Але намірам Єфрема не судилося здійснитись. Зник великий Іларіон. Вивідчики принесли різні вісті: одні

запевняли, що Іларіон пішов до волхвів і ті своїми закляттями й чародійством обернули його на вовкулаку чи на дикого вепра. Інші оповідали, що Іларіон пішов у грецьку землю і замкнувся у якомусь монастирі. Ще були звістки, що Іларіон сховався у якомусь руському монастирі. Але в якому? Монастирів тих на величезних просторах Русі з'явилося як грибів після дощу. Вони не визнавали митрополичої влади, в більшості були княжими, а Печерський до того ж — підпірав єдинодержавців-князів супроти посягань Візантії і був недоступний для митрополії.

Слово Іларіона, його сила і воля наповнювали Печорську обитель ще від Ярославових часів. Великий Іларіон, ставши схимником, не переставав бути великим воїном. "Не наводь, господи, на нас напасті спокуси, не предай нас у руки чужих, да не буде прозваний град твій Київ полоненцем, а стадо твоє — прийшлим в землі не свої..." — сія молитва Іларіонова жива й понині.

Київ — да не буде полоненцем!.. Да не буде! Ми ще позмагаємось із тобою, всемудрий і книжно-речистий митрополите Іоанне!..

За якийсь тиждень воєвода Янь зібрався до далеких мандрів. За метушнею, поспіхом і гарячковими розмислами не відразу пригадав, що ще по приїзді від хана Осеня не привітав, як належить, свою осподариню, бояриню Ганну. Гукнув до покоївки.

Кілька тої ж миті виросла на порозі. Ніби давно очікувала поклику боярина. Тернини її очиць грали лукавістю. Щоки пашіли так, що рідкі ряботини на обличчі здавалися білими плямимами.

Челядниця була святково вбраною. Чого б це? Червоні мережки на широких білих рукавах вишиванки також, здавалося, яскріли визивно й заклично. Янь закліпав очима: поверх тієї сорочки Килька натягла безрукаву багряню сукню з грецької вольниці[35]. Ту, що він колись дарував своїй жоні.

— Де... бояриня?

Килька зав'юнилась гнучким станом, повела чорною бровою.

— Богу молиться. Де ж іще?

— А ти пощо... так вирядилась?

— Боярин мій приїхав — свято для мене! — Килька пестливо провела долонями по своїх крутих стегнах, облизала спрагли губи.

— А сукню... де взяла? — вже не так суворо, скоріше з подивом прискіпувався Янь.

— Бояриня пожалувала. За вірну службу. Хі-хі-хі!

— Що... за служба? — насторожився воєвода.

— Килька уміє служити, тому вміє і мовчати, осподарю мій! — покоївка склала руки на грудях.

Яня немов гедзь укусив. Одним стрибом кинувся до челядниці" щосили трусонув за плечі.

— К-кажи, с-суко! Пощо крутиш хвостом? Забула, чий хліб їси?

— Хіба я... що?.. Я нічого не робила? Хіба знаю, куди бояриня щоденно їздить? Потай їздить! Мене з собою не бере. Нікого не бере... Кажуть... волхвує... з Чорнобогом знається, кажуть люди. А я думаю — із ченцем отим... Нестором... Видний такий собою. В Печерах живе...

Янь відштовхнув од себе Кильку, витер руки об поділ сорочки. Половецьке відроддя нечисте! Що меле про його бояриню? З волхвами!.. Нестором... Який іще такий Нестор?..

Килька від образи схлипувала, губи її тремтіли.

Янь метнувся з хоромини, розчинив двері божниці. За столом, розстеливши під руку сувій нового пергамену, сиділа Гайка. Водила пальцем по рядках. Свічка в світильнику вже догорала.

Спокійно-сумовитим поглядом стріла настороженого воєводу. Для неї він так і лишився воєводою. Мужем не став.

Янь розгублено гасив ув очах свою лють і сполоханість. Вихолоджував душу лагіддю її схудлого, втомленого обличчя. Але ж... таки ліпосна його жона! Серце його, як і колись, враз затерпло, зустрівши запитливий погляд її великих сірих очей під темними віями.

Ге, Яню, їздиш, колесиш по землях далеких, а для кого славу добуваєш? Де чада твої, де нащадки роду твого? Брат Путята, той, бач, усю славу роду і перехопить.

Але воєвода Янь не міг ні в чому дорікнути свою бояриню.

Знав за собою вину. Та сподівався на диво. Гадав, здорова кров смердової дочки переборе його худосилля. Проросте в ній його сім'я.

Бачив тепер — помилився. Себе дурив намарними надіями, її душу скалічив. Не

колише дітей його жона, а, як тая черниця, книги та пергаменти вичитує... За сим і спливають її літа...

Гостре відчуття власної провини перед жоною отверезили його.

— Їду я, Гайко.

Вона підвелася з-за столу.

— Знову... Далеко?

— У польську землю.

— За Ізяславом?

Янь стрепенувся. Мовчки відступив назад від мерехтливого світла недогарка.

— Не бійся, не скажу нікому, — заспокоїла його.

— Ігуменя Анна буває у нас?

— Давно вже не було.

— Угу...

Що він хотів сказати? Щось добре, зичливе хотів сказати своїй Гайці, але не знав що. Ага... Про що се Килька натякала? В його серці продралась злість.

— Пощо Килину так жалуєш?

— Для неї се єдина втіха — красна одяганка. А мені — байдуже.

— А волхвування — не байдуже? — Янь уже кипів.

Гайка здивовано витягла шию. Уважно розглядала порожевіле, плямисте лице Яня. Від злостивості зизі очі його стали ще більше косувати й геть розбіглися вусебіч.

— Я не волхвую.

— Коби вже волхвувала так, щоб дитя мені принесла... Кому лишу сей терем? І сії книги... і стайні... і все...

Гайчике обличчя зблідло. Очі померкли.

— Коли так... піду звідси, Яню...

— Іди! — притупнув ногою воевода. І раптом злякався. Гайко... Нічого не хочу від тебе. Сина подаруй!

— Але...

— Знаю! Моя вина... — І раптом його маленьке, жилаве тіло затряслось у німому риданні. Гайка розгубилась. — Усе прощу... ніхто не знатиме... Ти ж моя жона вірная!

Гайка знітилась. Уперше за стільки літ спільного життя в ній озвалась у душі людська жалість до Яня і до його зизих очей. Напевне, велика печаль лежить на душі воеводи...

— Порятуй мій рід, ладо моя! — шепотів розтривожено воевода. — Інакше все те достанеться Путяті. Той загребуший! З рота вирве!..

— Я... не знаю як, Яню... — Гайка задихалась від сорому.

— Знаєш, Гайко. Ти все знаєш! Присягаюсь тобі богом вседержителем... І, коли хочеш, клянусь твоїми богами — Даждьбогом і Перуном... Кривого слова тобі ніколи не скажу. Ото якийсь чернець там... Якийсь Нестор...

— Ти що?! На гріх мене штовхаєш?

— Відмолимо у богів удвох, Гайко. Храм поставлю.

— У богів, може, й випросимо прощення. А в себе?

— Гайко, що в себе? Мені вже півста літ. Надіятись ні на кого. А тобі ще жити і жити на цьому світі. Хіба тобі добре без чада?

Гайка підійшла до свого мужа.

— Не треба, Яню...

— Гайко, ладо моя!..

... Дивувалась старша покоївка. Уперше за стільки літ бояриня сама збирала в дорогу воєводу. Клопоталася, щоб хліба і сухарів було вдосталь. Щоб і лагвиці з медами не перемерзли. Щоб і кожухів та шкур кинули на сіно вдосталь.

Коли сани з воєводою вислизнули за ворота й понеслись вулицею, довго проводжала поглядом. Аж доки не вляглась біла заметіль, збита саньми й кінськими копитами.

Поїхав Вишатич.

Другого дня почала збиратись у дорогу і бояриня. Заманулося Гайці навідати свій рід смердівський, до вітця-матері заглянути, у Васильків-град.

Не брала пишних повозів, не клала ані килимів, ані хутра. Сама тримала віжки в руках, сама кермувала, яко візниця. Сказано, смердівська вдача!

Доки їхала до Золотих воріт, зустріла кілька верхівців і двоколісних їздил можних киян. Здивувалася, віталися з нею покрадьки, одводили очі вбік... В сей непевний час воліли краще не пізнавати Вишатичиху. Хтозна, який гнів божий накличе на свавільця-воєводу митрополит Іоанн. А заодно і на них, нині владарюючих...

Дивувалась: зникчемнів рід людський... Заплутався у безчесті і лицемірстві. Подалі, подалі від сього пристанища облуди й ницості! Туди, на вільні ниви, до вбогих осель, де голодна, але чиста правда, де щирість людська гріє душу... До отця-матері...

Біле сонце пливло в білому небі. Біла, засніжена земля зливалась із ним на обрії. І не видати межі, що ділила світ небесний і земний.

Здавалося, що дорога, якою мчали Гайчині сани, веде у білий простір небес, де так само кришталєво-сонячно, безмежно, чисто. Обіч санної дороги мертво спали ліси під білою сніговою паволокою. І на душі від того ставало тихо й чисто.

Розмірено й дружно бігла трійка її коней. Сани пружинисто вихоплювались на пагорби, стрімко, немов відірвавшись від землі, летіли вниз. Дорога виляса-в'юнилася згори — вниз, знизу — вгору. Інколи на овиду вставляли в білому серпанку морозяної імлі придорожні села. Подекуди в них височіли дзвіниці церков.

Гайка і не помітила, як розчервонілось, заімлилось сонце. Кінчався короткий зимовий день.

З-за мовчазних зачарованих хащ і дібров виповзали сині сутінки. Вони густішали, насичували повітря гострими колючками, ціпеніли від холоду. Услід за ними вихоплювались поземки.

Сонце вже закотилось за небокрай. І раптом із розлогих байраків вилетів білий стовп вихору. Він вертівся у шаленому танці, здіймаючи довкола себе метелицю. Несподівано цей сніговий стовп зробився рожево-пурпуровим, потім синім, далі геть

зчорнів і впав, розсипавшись, під копитами Гайчиних коней.

Серце її завмерло. Що за вістун? На добро чи на якусь біду?

Ледве утишила калатання серця в грудях. Цьвохнула по крупах коней. Завертати назад було вже пізно. Та й хто в світі завернув з дороги, що обіцяла невідоме?

Рвучкий вітер шарпнув на її голові теплу шалю. Тугий, колючий, безжально-льодовий сівер...

Метнулися вбік гриви і хвости коней. Гайка переполохано глянула вгору: над землею нависало важке чорно-сизе небо.

Уже було зовсім поночі, коли посипався густий колючий сніг. Щедрими оберемками вітер жбурляв їй заметіль в обличчя, на верету, що прикривала сіно.

А до Василькова вже недалечко — якихось три-чотири поприща[36].

Раптом щезла санна дорога. Полози грузли в густому розсипчастому снігу, як у піску. Коні важко брели, низько нахиливши голови й підставивши широкі лоби вітровію. Ось-ось вони спиняться.

Ніч обступала Гайку глибокою глухою чорнотою. Нарешті коні спинились. Довкола — лиш завивання вітру і тривожний шерхіт замерзлих сніжинок, що падали-падали звідусюд на неї.

Де вона? Куди їхати? Нічого не второпаш... Несподівано коні різко смикнули сани, кинулись вбік. Гайка ледве утримала віжки. Тривожне іржання, підняті голови. Вовки?.. До болю в зіницях вдивлялась опріч себе. В очах пливли рожеві кола...

Знову сіпнулись сани, коні кинулись в інший бік і шалено помчали. Сани перевернулись, Гайка випала на сніг, зверху її накрили верета й сіно...

Деся у глибині глухої каламуті чулося іржання.

— Стій!.. Стій!.. — Гайка вибралась з-під сіна, кинулась до коней. У відповідь — лише віддалене сполохане іржання, та і його ковтала пільма...

Ноги грузли в снігу вище колін. Йти було нікуди — скрізь морок. І раптом, коли вже певність покинула Гайку, вона побачила вогники. Якесь оселище світило скалками. Люди вечеряли...

І Гайка побрела по кучугурах на ті вогники. Спіткнулась об якусь дровиняку. Нахилилась, взяла до рук, обіперлась. Легше стояти. І легше йти. І вона йшла...

Знову блимнули вогники. Але якось дивно — з другого боку, з протилежного. Вони не гасли, рухались то рівною низкою, то півколом. Тільки тепер відчула, що вітер ущух, що густий сніг немовби пом'якшав.

Подумала — все це марення. І вогники, і сніг. Але й відчуття реальності не покидало. Тіло задерев'яніло. На віях важіли крижинки. Спина і груди хололи від поту.

Пішла на вогні... Спішила. Не спускала з них очей, боялась загубити їх. Мо', то вовки? Все одно... Аби якийсь кінець...

Того вечора околиця града Василькова була розтривожена божевільним гвалтом псів. По вулиці мчала ошаліла трійка коней. Коні уривчасто й тривожно іржали, форкали, били копитами сніг, ніби попереджали про якусь небезпеку.

Пси величезною зграєю ув'язались за кінями й гнали їх завулками аж до озера. В

цей час тут палали кострища.

Парубки й дівчата догулювали водохрещенський вечір. Ще не визначилося, кому ж має належати іордань — вирубаний з криги й облитий буряковим квасом велетенський червоний хрест. Удень отець Михаїл святив біля нього в ополонці воду. А ввечері один кінець града ішов на інший: бондарі в кулачному бою мали або перемогти кожум'яків, або віддати їм іордань. Сивовусі мужі, парубки, отроки на очах у молодиць і дівчат, що юрмилися коло вогнищ, виважували свою відвагу й силу. Дехто ж потай зводив рахунок зі своїм обидчиком чи одверто завойовував прихильність богині Слави...

Рипить під ногами замерзлий сніг, хрускають крижинки на обмерзлім листі лепехи, що стирчить над крижаним полем озера. Лава іде на лаву.

Несподівано з високого берега, звідти, де стояла церква, вигулькнула трійка коней. Вони мчали на людей, підминаючи під копита засніжені чагарі й прибережні хащі. Хтось не встиг вивернутись, хтось зойкнув, когось штовхнуло вбік саньми. Коні вже мчать між обома лавами кулачників.

— Сани!.. Сани!.. — першими загукали жінки. — Хтось загинув — сани порожні!

Васильківчани захвилювались, закричали. Де шукати? Звідки вони мчали? Найбільше лементували жінки. Може, людина не загинула ще. Негайно кидайте забаву та ходімо шукати!.. Нехай іордань дістанеться тому, хтознайде людину! Оце буде діло!

Ті, хто був із смолоскипами, першими й рушили по сліду ошалілої трійки, яка вже невідь-де і зникла. Йшли рядочком — слід у слід, потім розвернулись півколом. За ними потяглися всі інші. Гукали, тюкали, свистіли. Кляли жалісливих молодиць, що не дали дограти кулачний бій. Хотіли вже вертати.

Раптом отрок Майко закричав:

— Бачу! Ононо! Щось повзе!..

Всі безладно побігли вперед. Майко кружляв на місці, бо вже нікого не бачив.

— Привиділося хлопаку. Мана — на інакше.

Від такого недовір'я хлопчина ледь не плавав. Бачив же, твердо знає, що бачив людину, яка борсалась у снігу. Раптом він упав. Перечепився. Схопився на ноги. У п'їтмі не збагнув, що то було. Раптом — повернув назад, на те місце, де впав. Нахилився, помацав руками. Перед ним лежала непритомна людина. Уся засніжена.

— Сюди-и... Сюди-и!.. — Присвічував смолоскипом.

Люди збігалися й дивувались. Перед ними лежала жінка. Очі заплющені, обмерзлі, засніжені брови й вії. Без хустки. Розхристаний кожушок.

— Чи жива?

— Якихось два поприща не дійшла.

— Оце так Майко! Крізь п'їтму побачив!

Лише під ранок Майкова матір, яку всі кончани звали Ніга Коротка, відтерла й відігріла замерзлу жінку. Змазала гусячим жиром, напоїла міцною брагою, цілющим ромен-зіллям і м'ятою. Всю ніч клопоталася, шепотіла закляття, бризкала з великої чародійної чаші росою, зібраною на Ярилів день. Клала її посеред долівки на гіллі, відсікала кінці його — то означало, що разом з ними відсікала невидимі руки лютого

Чорнобога, який хотів душу такої красної жони віддати ненажерній Морані.

Уже перед світанком накрила її ряднами й кожухом. Погасила свічу,

Вранці Ніга підняла синів з теплої постелі. Худобина вже ревла в оборі. Старший син, Тука, умившись над ряжею крижаною водою, накинув на плечі кожуха, узяв зі скрині буханець хліба, дрібку солі (все це мати приготувала ще звечора) і пішов до хліва. Там він буде відламувати шматки пряжма[37], вмочати в сіль і кидати у ясла коровам і волам, щоб з'їли вони ті шматочки разом із сіном. Від того боги будуть милостивими й щедрими до господарів, множитимуть усяку животину у дворі й берегтимуть від паду. Середульший син Ніги — Нерадець — ухопив за дужки дерев'яні цебра й побіг до колодязя. В перший день після водохрещі мають ходити по воду й поратися в оборі лише чоловіки. Звичай — не християнський, звісно, а старожитній, прадідівський, — велів жінкам нічого в цей день не робити: ні пряхти, ні шити, лише поратися біля печі, готувати до столу, аби було чим частувати гостей, які зранку вже починають ходити по хатах із перевеслами з гречаної соломи.

"Добрий день добрим людям. Принесли вам гречаної ковбаси! Ось скільки!" Так хлібороби нагадували один одному, що треба дбати про новий урожай.

Нарешті гостя підвела голову. З подивом розглядала хатину, тьмяво освітлену тріскотливою скіпкою. Тоді раптом схопилась, сіла, неголосно окликнула:

— Хто тут?

Ніга Коротка стояла біля печі, жбурляла сухі дрова на черінь. Вогонь швидко розгорався, шугав язиком під комин, валив через нього клуби диму. Прямо з комина в стіні був зроблений отвір. Димаря не було — за нього треба було платити великі гроші. Бідні смерди не дозволяли собі тої розкоші — виводити димар — і мусили ковтати постійно дим, бо тяга через ту діру, звичайно, була нікудишньою. Певно, на вулиці шугав якийсь вітерець, дим враз повалив у хатину, роз'їдаючи очі й лоскочучи в горлі.

— Як руки, ноги? Відійшли?

— Жаром печуть.

— То добре. Кров грає. Чия ж будеш?

— Сама тутешня. Може, чули коли — Претич-коваль є у Василькові.

— Претич. То це ти — Гайка? Лю-у-донь-к-и! Гайка наша прибилася. Що ж сама? Де твій бояринчик?

— Поїхав... у далекі землі. А я — сюди. Рідню навідати.

Ніга підперла кулаком під щоку.

— То це ти й не знаєш? Леле! Немає вже ані батька твого, ані матінки. Оце ось перед зимою померли. Разом, ніби змовились. Якась зимниця[38] тяжка приключилась з ними.

Гайка так і задерев'яніла.

— Хай тебе боги не покидають, дочко, — кинулась до неї Ніга. — Се для них благо — не мучили їхні кістки хвороби й болісті. Померли враз — і все. Кожному б така смерть.

Гайка не чула втішливих слів старої жінки. А може, не здатна була збагнути їх.

— Одна біда не ходить, за собою другу біду водить, — зітхнула Ніга. — Нерадцю, се ти повернувся? Укрий її кожухом своїм іще.

— Хто се, мамо?

— Наша Гайка. Жона боярина Вишатича. Та сама... — Нерадець здивовано розглядав її обличчя. Таки вона се! Її обличчя неземної краси! Колись, ще молодим парубком, таємно вболівав за дівчиною. Тоді на Ярилів день очей не зводив! Тепер роздивлявся зблизька.

Стариці градянські по кутках шепотіли, що це від її волхвування у Василькові парубки перестали одружуватись. Старими бобілями жадали лишатись, аніж брати в жони негарних і нелюбих. Журилися матері — для роду не було приплоду. Ніга Коротка уже й просити перестала своїх перестаркуватих синів — Туку і Нерадця. Смысленими мужами стали, по двадцять п'ять літ за плечима, пугою не вгрієш. Був би вітець

— знав би, як з ними говорити. А вона що

— її діло піч, та зілля цілюще, та чара ота, де старі боги лишили свої знаки... Муж її, Порей, повіявся десь у чужі землі. Із старим князем Ізяславом забіг світ за очі. Яко гридь[39] княжий — охоронець його.

Нерадець стрепенувся — Гайка розплющила очі, зітхнула.

— Піду... до двору свого... Хоч вклонюся душам вітця й матінки.

— В такий мороз! Відігрійся ще.

— Піду, тітонько. Спасибі за поміч. Вік пам'ятатиму. Ви мені — як матір рідна нині.

Ніга схлипнула, витерла засльозавлені очі.

— Нерадцю, проведи бояриню. Яка ж молодесенька та гарнесенька!..

Нерадець кинувся до одягу. Руки його тремтіли. В невеличких світлих очах під широкими темними крилами брів танула загускла синява.

Миттю застріг сани-однокінки, поклав свіжого сіна. Терпляче очікував, доки Гайка одягнеться й сяде поряд з ним. Нарешті вона мовчки сіла.

Нерадець пустив коня риссю.

Сани тихо порипували по снігу, легко вминаючи обм'який сніг під полоззям. Простували до церкви Успенія.

Тепер лиш Гайка збагнула, куди вночі прибила її хуртовина. То було передграддя Василькова, що вирросло поза стінами міста, — смердівський кінець, який беззахисно виходив прямо в поле. Подекуди стояли світлі солом'яні дахи. Певно, нові мазанки-хати поставили недавні містечани. Найбільше це були втікачі з Поросся та з улучини дніпровської, де нині хазяйнували половецькі орди. Тисячні натовпи русичів зі своїми сім'ями, худобою, збіжжям з року в рік покидали старі обжиті місця на південних окраїнах Руської землі й прибивалися сюди, ближче до княжого Києва, під захист мечів князівських дружин...

Ось і вулиця Претичів. Не вулиця — завулок. Жодний слід, жоден протопт не веде до занімілої мертвої хати Претича. У старого ковача не лишалось нащадків, окрім Гайки. На ній і кінчався їхній рід.

Гайка поспіхом сповзла з саней, підбігла до дверей. Відкинула дерев'яну клямку,

увійшла в сіни. На ослончику, як і колись, стояли розсохлі цеберки. Під стелею на жердині висіли пучки калини, материнки, чебрецю, м'яти. Мати запасала на зиму.

У хаті — все як і колись було. Рушники над віконечками. На столі — біла полотняна скатертина, припорошена пилом. На ній — зісохлий буханець. Хтось залишив для домового, аби дім стеріг, як і раніше.

— Коли хочеш — затоплю піч, — за спиною тихо обізвався Нерадець.

Гайка заперечливо хитнула головою.

— Хто ж поховав їх?

— Не було кому. Мор напав на людей. Половина града тоді вимерла. То ми з Тукою зібралися, та ще двоє парубків... Старі люди нас на вічі просили. Яко могильники, ходили із заступами. Твоїх ось тут, за городом, і поховали.

Гайка вперше поглянула в облич Нерадця. Широкоплечий кремезняк, пшеничні вуса — до пліч. В руках м'яку шапку.

— Повік не забуду. Чом же не повідомили мені?

— Боялись воєводи твого.

В її обмерзлому, закрижанілому серці заструменіла цівка тепла.

— Коли хочеш — бери сю хату собі. Матимеш жону — заводь осподарство.

Нерадець одвів очі вбік.

— Немає мені пари. — Вилиці його збіліли.

— Пощо себе виниш?

— Не себе, Гайко. Тебе.

— Як же?

Нерадець глянув їй в очі.

— Окрім тебе, ніхто до серця не припадає.

— Не треба...

— Знаю... Це я так... Коли вже прийшлося...

Гайка задумалась. Її тут ще пам'ятають.

Тривожна теплінь розлилась по тілу. І світ враз перестав бути таким холодним і порожнім. Хтось жив у ньому, кому вона давно була любою і зараз не боїться їй сказати цього. Душа її ніби відтавала від крижини, зігріта чиймись муками й болем...

— Я все одно тебе чекатиму.

— Не треба...

Холодні вуста її ледь ворушились. Нерадець одягнув шапку на густу копицю рудуватого волосся.

— Кажу так, коби знала: коли що трапиться... — Вперто дивився собі під ноги. Лише інколи зиркав з-під брів на неї.

— Відвези мене до Києва, Нерадцю... — втомлено простогнала Гайка. — Відвези... Мої коні забігли...

— Знайдуться! Я бачив їх учора вечором.

— Знайдуться — бери собі. На нове осподарство.

— Спаси тебе біг, Гайко...

Лиш через три дні Ніга Коротка дозволила Гайці їхати до Києва. Лаштувала її в дорогу, як рідну, — в'язала у вузлики горіхи, медяники; потай била поклони то іконі богородиці чудотворної, що висіла на покуті, то своїй чародійній чаші, що стояла на окремії полиці поряд з дерев'яними ідолами. Не знала, яким богам і дякувати за щедрість боярині. Коні. Трійка коней!.. Прямо з неба звалилось багатство!

— Туко! Нерадцю! Де ж вони, ті коні? — кидалася до синів.

— Кажуть, на кожум'яцькому кінці їх перейняли.

— Та біжіть! То ж наші коні!..

Знову над Гайкою пливло біле

зимове сонце. Мовчазні ліси у білих шатах знову манили казкою, таємничістю. Щось чисте берегли в собі. Щось велике обіцяли.

Вона їм посміхалася вдячно. І білому небу, і білому сонцю посміхалася. І нелукавому Нерадцю.

Він загортав її в овечі шкури, перевертав, як дитину, і невзначай притримував довше біля своїх грудей. Їй було від того добре.

— Чуєш, Нерадцю, ось біля цих дубів отоді здійнявся такий високий стовп.

Він прикотився прямо до мене і розсипався. Який то був знак мені від Білобога?

— То на снігопад і хурделицю,

— Дивися, он якась хатка! Хто там живе?

— То хижа для мисливців. Або для подорожніх. Щоб перегрітись.

— А чим там перегрітись?

— Там є піч, є дрова. Треба лиш вогнище розпалити.

— А де вогню взяти?

— Як — де? У кресалі.

— А в тебе є кресало?

— У кожного подорожнього має бути кресало.

— До Києва нам ще гой скільки...

— Чого ж... можна й перепочити... Нерадець завернув коня до лісової хижі.

В ній було темно й холодно. Але на підлозі коло печі лежала велика купа сухих березових і соснових полін. Гайка кинулась до них. Нерадець викрешував кресалом вогонь.

Скоро у хижці потепліло від диму й теплого духу. Біло-рожеве полум'я щедро розсипало довкола себе гарячі іскри. Запахтіло живицею.

Нерадець підкинув березових дровець. Вогонь став чистим і білим. Хижа наповнилась запахом весни і ще чогось терпкого, неясного...

— Жарко... — Нарешті Гайка зігрілась. Відсунулась од вогню. Потроху одходила. Чорна хустка важко спадала на спину й на плечі. Поправила під нею тугий вінчик кіс. Прикусила губу.

"Що се з нею? — майнула в голові полохлива думка. — Не подумав би щось цей Нерадець..."

В очах її все ще виляся-крутилася біла дорога, і біле небо, і біле сонце... І все

довкола було переповненим чистою, прозорою білістю.

Притихло сиділа на кожухах, обхопивши коліна руками. А думки — якісь химерні, легкі й лукаві — несли її кудись... несли... у білій осонцений вишині. Чомусь згадала слова свого боярина... Та цур йому!

Нерадець знову заносить у хижу оберемок дров. Підкидає на ясний жар. Над лісом, певне, уже вечір або й ніч. Не знала, скільки часу сиділа в солодкому оціпенінні. І не жадала знати...

Не здивувалась, коли поряд з нею сів Нерадець. Не відхилилась, коли його важка гаряча рука лягла на її плече — і навіть коли та рука похапливо сповзла до її стану. А потім обидві дужі його руки легко підхопили її й з розгону поклали на кожух.

— Ой... Нерадцю... — схопилась за його міцну дебелу шию. — Нера...

П'янке бездум'я, солодкий безум виповнив хижу, в якій пригасло полум'я сухих березових дров. Кошлаті тіні сполохано метались по стіні...

Сани воєводи Яня легко зісковзували з лісистих пагорбів, важко вибирались на узвишшя пологих гір і знову летіли вниз.

Янів повозник, Васильківський муж Порей, то стримував баских коней, то натягував тугіше віжки, щоб пустити їх швидше. Обое вже й з ліку збилися, скільки часу міряли копитами ці засніжені лісисті пагорби Бескидів.

Нарешті в білому тумані забовваніли темні обриси веж. Вони врзалися в небо гострими шпилями й округлими маковицями. З сивої далини виринав Краків, стольний град землі малопольської.

Коли спустились у широку долину, їх спинили осторожники. Куди і пощо? Пощо і куди?

Довелося довго пояснювати, хутко відкуповуватись. Осторожники хоч і бачили, що ці чоловіки не страшні для безпеки князя, все ж охоче взяли відкуп і ще охочіше оточили сани воєводи щільним кільцем. Поцупили їх до Вавеля — княжого замку, де перебували краківські князі з часів об'єднувача малопольської землі Болеслава Кривоуста.

Руський князь Ізяслав Ярославич жив у замку свого тестя, князя Мешка Другого. Невисокі, муровані з сірого каменю палати стояли на відкритому незалісненому пагорбі, огороженому глибоким ровом і насипом. На віддалі спинились ліси, що сповзали із недалеких хребтів гір.

Через рів був перекинутий неширокий місток, який зараз був роз'єднаний. Осторожники проїхали вперед, комусь загукали — і місток, ніби сам по собі, з'єднав свої боки-мостики до купи, слухняно прославшись перед прибульцями.

Воєвода Янь і Порей уже кілька літ не бачили князя Ізяслава й забули його вид. Але одразу збагнули, що саме він, князь Ізяслав та його жона Гертруда, першими кинулись їм назустріч з ґанку, на бігу одягаючи свої хутрові опашні.

Русобородий, русочубий, із насторожено-зіркими очима старший Ярославич — Ізяслав, кажуть, був найбільше схожий на свою матір, свейську королівну, дщерь короля Олафа — Інгігерду, яку на Русі перехрестили в Ірину. Але, певно, в його тілі

переважала не холодна кров своя, а гаряча руська — не міг дочекатись, доки Вишатич відіб'є усі належні йому поклони. Ізяслав, збігши з ґанку, схопив під руку воєводу, заглянув йому в лице.

— З чим приїхав, боярине? З чим? — Дихання його перехоплювало бентеження. П'ять років вигнання! П'ять років ганебної слави утриманця польського двору!..

Прибіг сюди, рятуючись від руки брата свого меншого Святослава, котрий, вважає, за поли стягнув його з вітцевого столу. Щоправда, Ізяслав прибіг сюди з великою валкою добра — срібла-золота прихопив чимало куниць, соболів, килимів, шовків бухарських, медів і воску притяг. Гадав, за сіє багатство купить чужих воїв, які посадять його знову на київський стіл". Але чужинці срібло-золото побрали, землю руську пограбували, а його не захистили. Змолився було до Генріха Четвертого, велможного імператора Священної Римської імперії, який воював із самими папами римськими. Обіцяв йому і землі, і срібло, і воїв.

Генріху потрібне було срібло і вої. Ото й послав до Києва послів з Бурхардом Трірським: "Пощо забрав у брата отчий стіл? Віддай сам, бо заберемо силою й віддамо Ізяславу!"

Святослав же реготав. "Не віддам, відкуплюся од вас! У мене більше золота й срібла, аніж у вигнанця-брата. Дивіться — і всім розкажете!"

І показав їм скарби святої Софії київської, і скарби княжих монастирів і храмів. І велів дати послам Генріха стільки, скільки кожен міг руками утримати. Знає-бо: із собою на той світ на забере, а на сьому — золото-срібло дасть йому владу міцну. Але не знав другого: лише жебраки прагнуть золота! Ловці пороків і торгівці владою купують за нього примару нетривкої сили...

Проте Генріх відступився від Ізяслава. І лишився руський князь, старший Ярославич, утриманцем краківського двору. Став чекати... чогось чекати... І раптом — вістун з Києва. Він їх відразу впізнав — бородатих. Але... воєвода Вишатич — права рука Святослава. З якими словами приїхав від брата ворохобного, татя і богохульника?

— Князю! — вклонявся тим часом Вишатич Ізяславу. — Слово до тебе мають кияни... Іди в Київ.

— Кияни!.. А князь Святослав? — збентежився Ізяслав.

Воєвода знову хилить чоло у поклони.

— Князь Святослав преставився. Царство йому...

— А віче?.. — нетерпеливиться Ізяслав,

— Віче сказало: кличмо Всеволода.

— Але ж хто мене хоче?

— Мужі смислені київські. Значні мужі і чорноризці печерські, чада, богом уподобані. Бери воїв, іди на Київ. А ми поможемо своїми дружинами. Плечі свої підставимо під твої стопи.

В очах Ізяслава вичахла радість.

— Непевне діло...

— Отець Никон велів тобі слово передати — у землі Руській має відновитись

заповідь отця твого: на столі київському має сидіти старший в роду.

— Князю, не гнівися на жону свою... — з-за спини підскочила до Ізяслава Гертруда.
— Візьми рать у вітця мого. Послухай бояр. Забери київський стіл!

— Отець твій, жоно, уже не дасть мені своїх воїв.

— Дасть! — Тонкий кінчик носа Гертруди почервонів. — Я нагадаю йому, як отець твій, Ярослав Мудрий, пішов у лодіях своїх на м'ятежників-мазовшан, які перебили єпископів, і попів, і бояр своїх. Тоді він посадив на стіл князя Казимира і сестру свою Добронігу у жони йому дав!

— Забрали у мене все срібло-золото... Чим воям плататиму? — ледь не заплакав Ізяслав.

— Перемогою, осподине мій! — гордо блиснула очима Гертруда й повільно попрямувала до ґанку. Обернувшись, велично повела рукою перед собою: — Просимо дорогого гостя до палат!

У хоромині немов забули один за одного. Кожен думав про своє. Ізяслав не наважувався пристати на слова Яня. Надто багато було за спиною поламаних обітниць — і Генріха Четвертого, і князя Мешка, і дружини лядської...

— Сіє так... сіє так... — роздумував князь. — Ще великий Іларіон тее говорив. Не оскуділа розмислом державним Русь. Але ж ти, воеводо... Пощо тепер стоїш за закон, а раніше — того коромольника Святослава уподобив?

Вишатич од несподіванки закрутився на місці, стрільнув своїми зизими очима врізнобіч.

Ізяслав і Гертруда сиділи рядком на лавиці, критій червоним килимом, під лампадницею та іконами. Яко янголи божі на небесному суді.

— Я не лукавлю, князю. Мав я від мого благодітеля князя Святослава шану, і землі, і продажі. Покарав його бог за те, що закон і заповідь отця переступив.

Тепер хочу тобі служити. По правді. Увесь рід мій великим князям вірно служив. І сліпий вітець мій — Вишата — сам знаєш, муку прийняв за землю руську.

— Най буде так, — недовірливо хитнувся вперед Ізяслав, — Най і так. Будеш вірним мені — шануватиму і я.

Вишатич полегшено зітхнув. Обвів невелику хоромину поглядом. Стіни її обшиті дубом, навколо вікон — різьба древоділів майстерних. На стінах — ікони, свічі, лампадниці... Яко в палатах

київських...

Гертруда тихо підійшла до стінного ларця, зняла з полиці два срібних келихи, наїдила із куманця червоного вина.

Піднесла на таці спочатку Ізяславу, потім Вишатичу. Схилила у неглибокому поклоні сиву голову, по-дівочому граючи невеличкими жвавими очима на худому, вже прим'ятому літами лиці.

— Спасибі, Яню, що дбаєш за нас і за онуків великого Ярослава, а наших синів — Святополка і меншого — Ярополка. Маємо твердо виконувати заповіді Ярослава Мудрого. — Вона дивилась в обличчя Вишатичу, але слова спрямовувала своєму князю.

"У княгині недаремно голова зсивіла... Духом тверда... І десницю Ізяслава спрямовує... Ліпосна княгиня Гертруда!" — думав тим часом Вишатич.

Від тих слів про синів Ізяслав стрепенувся, немов когут, що ненароком задрімав на заборолі, затріпотів, пробуджуючись, крилами. Схопився з лавиці, повернувся до ікони, перехрестився.

— Подивися, матір божа, на смиренність мою і прости гріхи мені...

Гертруда опустила очі. На її блідому, змученому обличчі ворухнулась переможна усмішка. Підійшла до Вишатича.

— Які вісті од сина нашого старшого Святополка?

— У туровській землі сидить. За болотами. Там тихо.

— Аби тихо, — зітхає Гертруда. — А дочку нашу Євпраксію віддали ми тут за князя Болеслава.

— Ще одна Євпраксія лишилась тут. Дочка Всеволода — також Євпраксія — уже давно за самим імператором Генріхом Четверти. Імператриця! — Невідомо чому Вишатич говорив про це з гордістю.

Гертруда міцно стулила зморшкуваті уста. Лише тоді воєвода збагнув недоречність своєї радості. Генріх Четвертий, імператор Священної Римської імперії, який воював із злолутним римським папою Григорієм Сьомим, що тряс усіма королями і єпископами в Європі, цей могутній володар Германської імперії був родичем Всеволода Ярославича. І Всеволод міг опиратися на нього в своїх забаганках щодо київського столу. Слабосилий же польський князь... Яку поміч може подати нещасному ізгою-князю?..

Янь відступив до лавиці, тяжко провів рукою по чолу, сів. Нелегка робота ця бути послом від киян в такий непевний час...

— Воєвода втомився? Зараз скажу постельничому... Чекай... Підеш у свій покій, відпочинеш з дороги.

Янь радо захитав головою. Подалі, подалі від розмов із княгинею й князем. А то знову яке слово недоречне бовкне!

— Мені скоро й назад, княгине... Поїду у землю волинську. Князів тамтешніх піднімати з дружиною. У поміч князю Ізяславу. На чужі раті надій не маю. Вони про свій гаман дбають, а не про князеву честь...

ТЬфу, знову язик його не в той бік повертається!.. Гертруда відвела очі вбік.

— Не обесудь, княгине. Говорю щирю правду.

Гертруда високо підняла голову, попрямувала до дверей. Вона образилась за своїх родичів, про яких так непоштиво мовить руський воєвода. Але й відповісти йому нічого не могла — адже мовить він правду. Вишатич відчув, як сорочка геть прилипла до його спини. Долонею витер знову спітніле чоло. Не годен із нього посол...

Князь Ізяслав гірко посміхнувся воєводі.

— Горда моя княгиня...

Другого дня Вишатич розшукав свого вірного гридя Порєя на стайні, біля коней. Той блимав на воєводу спідлоба й затято мовчав. Тільки сильніше натискував на гребінь, яким чесав коневі боки. Вишатич здогадався: в серці Порєя кипить якась

обида.

— Їхати нам скоро назад, Порею. Так велів князь.

— І слава богу! — з несподіваною злістю згодився гридь. — Сам хотів просити воеводу про сіє.

— Що так? — Вишатич обережно озирнувся. Ця пересторога сподобалася Порею. Руки його обм'якли.

— Лукаві їхні челядини, — зашепотів на вухо гридь. — Нашим коням у шаньки... ячменю насипали замість вівса! Щоб коні зажиріли і втратили біг...

— Скажу князеві.

— Не треба вже. Я по-своєму розпорядився.

— Сам?

— Атож. Отой ячмінь пересипав у шаньки їхнім коням, а овес їхній — всипав у свої... Отак!

— Лукавий еси, гридю, — задоволено осміхнувся Янь.

— Мушу бути таким... з лукавцями ж...

— Ну-ну... За день — і в дорогу...

— Пане Яню! Пане Яню!.. — кричить з ґанку постельничий князя. Угледівши Яня біля стайні, пустився бігти притьмом до нього.

— Пане Яню! Біжи борже, князь Ізяслав кличе. Там сольба![40] Від папи римського...

Ізяслав справді чекав Вишатича з нетерпінням.

— Твоя рада мені потрібна, Яню. Яко мужа осмисленого. Посли від папи Г ригорія Сьомого прибули... Аж із Рима!

— Дивнії діла твої, господи... — розгубився Янь. — Чого їм треба?

Хто не відав про папу Григорія Сьомого, котрий імператора Генріха Четвертого... на коліна поставив у Каноссі?.. Аби не посягав на всесилля римських пап....

Чість велика вигнаному руському князю. Але за що?

Єпископ Беренський приязно осміхається. Ясним настороженим поглядом дивиться в очі Ізяслава.

— Превелебний вітець римської церкви Григорій прощає твій гріх, князю, що жадав було з його ворогом — Генріхом германським — з'єднатися. Бог тебе покарав лукавством самого ж Генріха.

— Покарав, отче, — зітхнув Ізяслав. — Брат мій Святослав Чернігівський купив Генріха руським золотом і сріблом. Імператор не дав мені своїх кметів супроть брата мого грішного.

— Лицемірний Генріх уподобився пофарбованому гробу, як сіє сказано в писанії, — зверху здається великим і красивим, а всередині — повно кісток, мертвечини і всякої нечисті.

— Грішен єсмь, отче. Не відав того! Прозрів лиш тепер, — догідливо мовив Ізяслав.

Вишатич подумки аж здивувався — звідки така догідливість у князя Ізяслава? Роки вигнань отак зломали хребтину його?

— Коли жадаєш престольний Київ забрати назад, обіпрись на міцну руку папи Григорія. — Єпископ з твердою ясністю подивився в обличчя Ізяслава, ніби ту твердість хотів передати й князеві.

Вишатич не витримав, ступив крок до єпископа.

— Князь Ізяслав уже повертається в Київ. Кияни смислені жадають Ізяслава.

— Але! — підняв угору палець єпископ.

— Митрополит київський,
щоправда... Іоанн...

— Він є схизматик, як і патріарх константинопольський Михаїл Кіруларій і всі його дияволи й ангели! Вони віддані анафемі істинною римською церквою! Новий патріарх — також схизматик і єретик. Усі його митрополити і єпископи — суть руки диявола. Лише римська церква знає міру воздаяння за гріхи.

— Гріха можна позбутися, отче? — здивувався Ізяслав.

— Можна, коли здійснити заслуги зверх належних.

— Але сутність бога-отця, і бога-сина, і бога-духа...

— Це схизматицьке тлумачення бога! Бог єдний, неділимий! — пристрасно заговорив посланець Григорія Сьомого. Але князь Ізяслав хай обіцяє спершу, що вижене із Русі греків-ромейців і всіх єретиків-православних.

Янь Вишатич від радості аж ногою тупнув.

— Неодмінно виженемо, отче, сих пролазливих татей-церковників! Щоб не коромолили князів руських. У нас мають бути свої митрополити — руські. Як це хотів ще Ярослав Мудрий.

Єпископ склав руки на грудях. Заперечливо похитав головою.

— Руській церкві треба передатися римському папі. Лише він має право на вселенське владарювання. Нехай буде відомо русичам, князі хорватський і зетський визнали себе недавно васалами Рима і за сіє дістали королівські корони від папи. Римського отця превелебного визнали нині уся Італія, усі придунайські землі і всі європейські володарі. Сам германський імператор взимку пройшов через засніжені Альпи і просив прощення за гріхи свої у папи Григорія Сьомого. Знай, князю, папі римському від бога дано два мечі: єдин меч — духовний, другий — світський. Сей останній він може віддавати обраному ним володарю. Немає влади. вищої за владу папи!

— Але ж наша віра прийшла з Візантії...

— Наші священики викорінять схизматицьке православ'я, простять гріхи й князям, і простолюдинам.

— То намість ромеїв прийдуть у Русь латиняни? — прискалив око Янь Вишатич.

— Прийдуть! З радістю великою! — погодився єпископ. — І підіпруть князя Ізяслава.

— Нам сіє не підходить, отче! — розгнівався Янь. — На Русі князя підіпруть бояри руські. Він є наш законний князь. Законом і сяде на свій стіл.

Враз перед ними звідкись виплила Гертруда. Гнівню паленіли її ожилі щоки.

— Осподине! — голосно мовила до Ізяслава. — Ти дозволяєш про справи своєї держави судити твоєму челядину?!

Воеводіні очі зизооко стрельнули вбік. Він — знаменитий воєвода із знаменитого роду — челядин?!

— Княгиня забула, на чії плечі спиралась спокон віку сила руських князів?! Я — русич і дбаю про землю руську.

Гертрудині уста тремтіли. Русичі А вона, бач, лядська кров — се не її діло, отже? Їй сміють вказувати на се в її домі?

— Воєводо, маєш завтра їхати на Русь. Князь Всеволод, певне, прибіг уже в Київ, — тихо мовив Ізяслав. — Поспіши, брате.

Вишатич ще кипів серцем. Коли він челядин, то...

— Бери поміч від папи, Ізяславе, — втомлено промовив польський князь Болеслав, що тихо зайшов до зали. — Не здолаєш сам брата свого меншого. У нього все золото й срібло руське. А ти — жебрак!

Ізяслав здригнувся, заплющив очі. Князь Болеслав, отже, усі ці роки так трактував його?! Жебрак!

— Київський стіл дістався мені по закону руському і по заповіді вітця! По закону хощу сісти. З поміччю руських людей.

Єпископ ображено підібгав тонкі вуста. Очі його згасли. Князь-жебрак відкидає допомогу папи?

— Князь землі руської має знати: сьогодні прийшла звістка, що імператор Михайло Дука повержений, а всесильний євнух Никифориця страчений. До влади добувся Никифор Вотаніат. Але і його трон хитається.

Піднявся супроти нього Никифор Врієнній. А невірні турки-сельджуки обсіли землю візантійську аж до Пропонтиди... Скрізь піднімають м'ятеж схизматики-павликіани, вони об'єдналися з ордами печенігів. На Дунаї повстали болгари з Добромиром... Горе візантійській землі! Не буде їй помочі від бога, а від папи римського — лиш прокляття! І Русі — не буде помочі ні від кого. Доки не викоринить у себе православ'я! Амінь.

Єпископ велично поплив до палаючого каміна, простер над вогнем задубілі пальці.

Ізяслав стояв розгублений і ошелешений.

— Ми чекаємо тебе скоро, князю! — гукнув уже від порога Янь. І подріботів по мостинах.

Твердо ступають Яневі ноги. Так ходить кожен, хто вірить у себе і в свою справу. Без тої віри немає перемоги... Ізяслав дослухався до кроків воєводи...

Несторова келія тепер перестала бути схожою на звичайне виталище ченця. Куди не кинь оком — на столі, на ложі, на лаві — повсюди лежали скручені й розгорнуті цупкі сувої вибіленої телячої чи овечої шкіри. Чистої і густо списаної чорним залізним чорнилом, яке могло пережити усі лихоліття й віки. І всі оті писання — також мали слугувати людям віки. Таке вже призначення письмен: слугувати людям.

Нестор сидів за столиком, рівно випроставши спину, немовби у нього була всунута

пряма палиця. Перечитував старі пергамени. Їх нещодавно віддав йому Великий Никон, готуючись уже до раю небесного.

Дивні думки закрадалися у Несторову голову при тому читанні. "В літо 6360-те, індикту 15-го, коли почав царювати Михаїл, нача прозиватись Руська земля. Про се бо увідомлені, яко при цьому царю приходиша Русь на Царгород, якоже пишеться в літописанні грецькім. Так звідси почнемо і числа положимо..."

Скільки разів перечитував сії рядки никонівського пергамену, а все ж невтямки, звідки пішла вона, звідки з'явилася Руська земля. І град її стольний — Київ...

"... І було (у Рюрика) два мужі, і відпросились у нього ко Царю-городу з родом своїм. І поїдоста по Дніпру, і йдучи мимо і узріста на горі градок. І спитали: "Чий се градок?" Відповіли їм: "Було суть три брати — Кий, Щек і Хорив, і сділаша градок собі й ізгинули, і ми сидимо, рід їхній, платимо дань козарам..."

Кий, Щек і Хорив — давно відійшли, а рід їхній підбили під себе хозари...

"Аскольд же і Дір остались у граді сім і многі варяги совокуписта і начаста владіти полянською землею..."

А ще раніше, до варяг і до Кия, хто володів полянською землею?

Не пише про сіє Никон. І грецькі хроніки еє пишуть.

Нестор відсунув пергамен Никона, до себе потягнув товсту книгу в дерев'яному обкладі. Хроніка Георгія Амартола. Від сотворення світу і до недавніх часів оповідав сей книжник про різні народи. Про всі, окрім руського. Ніби не було сьому народу місця на землі...

Узяв чистий шмат пергамену, вмочив залізне писало у маленький глиняний каламар, зверх якого прилягала кришечка — аби чорнило не висихало. Зашкріб по пергамену — м'яка, добре вироблена шкіра слухняно піддавалась натискові руки. За писалом лишався звивистий слід. Від сеї борозенки Нестор повів униз іншу, тоншу. Потім умочив писало в кухлик, повільно вивів дрібними азбуками: "Се уділ синів Хамових і Сімових, а се — Іафетових". Заглянув у хроніку Арматола й знову став креслити пергамен: як сини Ноя розділили між собою землю після великого потопу. І як потім уже сини їхні побрали собі в уділи землі й народи, коли бог розгнівився на людську возносливість, змішав усі племена і всі мови й розсіяв по землі. Сини Сіма взяли собі східні краї, а сини Хама — південні, сини Іафета побрали полуночні землі. Від племені його пішли нарці, еже суть словени... Ось у писаннях сторонських іще сказано про русів, які жили в Помор'ї. Тут, на річці Лаба, був град Русислав. А на побережжі Фріш-Гафа — торговий город Руса. А в лютичів — град був стольний Кролевець, що стояв на річці Рюрик, то єсть сокіл. А стольний град бодричів — Рарог, то єсть сокіл. Град Макленбург колись також називався — Рюрик, тобто сокіл. У сербів південних також є місто Сокіл.

Про сіє повідали у своїх писаннях Іоганнес Магнус свейський, Торфей норвезький і Саксон Граматик датський...

Велика земля слов'янська...

Нестор провів звивисту борозенку зверху вниз і написав: "А се Дніпер. Суть землі

полян і сіверян". Вище провів кілька чорних ниточок, що з'єднувалися з Дніпром, і написав: "Земля деревлян і дреговичів". Десь тут, поряд землі кривичів, вятичів... а ще ж були уличі й тиверці... І князь Чернь... І князь Люб... Про них щойно читав... Креслив, водив писало, не почув, як за його плечима схилилась чорна тінь. Стрепенувся, коли та тінь задихала йому в потилицю.

— Що се, чадо моє? — здивовано прогучав голос Стефана. Нестор мимовільно прикрив рукою пергамен, але в іншу мить уже прибрав ту руку. Негоже ховати від владики свого ані діянь, ані мислей своїх.

— Хошу, аби всяк бачив, де живе народ руський і якії племена словенські суть. — Нестор звівся на ноги, схилився у шанобі.

Стефан нерозуміюче напружив старечі очі в синюватих обвислих капшуках.

— Отсе ріка наша — Дніпер. Тут сиділи поляни. Отець Никон писав про їхніх князів — Кия, Щека і Хорива. А ще раніше були у них інші князі — Чернь і Люб. Се коли алани ішли на нас, а ще раніше, літа 470-го від народження Христа, руси з Ругії, від помор'я Балтицького, із князем Одонацором взяли гордий Рим і чотирнадцять літ ним володіли...

Отець Стефан одкинув голову назад.

— Звідки відаєш про сіє?

— Із старих пергаменів. Ось читав... Отець Никон мені усі віддав. Хоще йти помирати в свою обитель — в Тьмутороканську землю.

Ігумен пожував беззубим ротом.

— Непевна година у Києві. Непевна... Одного князя дружина тут, інший іде. Брат на брата встав. А Никон... ніби тікає... Від князя Ізяслава. Знаю...

Нестор помовчав. Не знати йому справжніх намірів престарілого, але все ще бентежного отця Никона. Знав лише, що Никон стояв супроти Святослава, коли той захопив Київ не по старшинству. А ще давніше сварився з Ізяславом, коли він з ратями своїми убоявся незнаній тоді орди половецької, що вперше підкотилась на землі Русі.

На річці Альті княжих воїв вночі перебили половці. Ізяслав і його брати ледве повтікали й поховалися по градах. А землю половчини захопили безборонно...

Отоді кияни і вдарили на віче. Зібралися на торговищі й почали радитись. І до них прийшов отець Никон, схимник печерський. Ніхто вже не впізнав у білобородому старці першого руського митрополита Іларіона. Може, тільки могутній глас його декому щось нагадував. Але тут, на Бабиному торжку, зібрався чорний люд Києва — смерди, гончарі, кожум'яки, рибарі і різний народ бродячий жебрацький, який ніколи не міг потовпитись в ошатні княжі храми. Молився він у своїх бідних церквах, все більш на Подолі, коло Почайни, або в капищах таємних за Глибочицею-рікою треби клав.

І ось уперше тоді під час м'ятежу в Києві, літа 1068-го, Іларіон свій глас підняв до простолюдинів, навчав сих людей просити у князя мечі й коней і самим загородити поле списами. Кияни послали гінців до князя. Але Ізяслав убоявся давати мечі розшалілим киянам.

Тоді Никон махнув посохом: "Підемо, люди, через міст, до княжого поруба![41] Там

сидить у ямі князь полоцький Всеслав, онук Рогніди! Кличмо його на стіл київський!"

Юрба кинулась через міст, побігла до княжої темниці, сокирами розрубала колоди, витягла з ями-поруба напівосліплого Всеслава. За рік перед тим брати Ярославичі ледве відібрали силою у нього Новгород і Мінськ, хитрістю заманили до себе й полонили.

Старий Всеслав мав слухатись юрби. Ополчив народ. Сім місяців княжив у Києві, доки Ізяслав не прийшов з лядськими рятями стіл отчий відбирати. Тоді потай утік Всеслав — не хотів ставати поперек волі братів своїх, що полонили його. Знав, натовп уміє потім так само сліпо ненавидіти, як і поклонятись.

Ізяслав повернувся у Київ, а син його Мстислав жорстоко помстився над киянами. Усюди шукав отого білобородого ченця печерського. Великий Никон мусив тікати в далеку Тьмуторокань, пересиджував гнів князів. Тоді й обитель свою там заснував. Багато ченців постриг. Тьмутороканці вельми шанували київського чорноризця...

Тепер, мовлять, до Києва знову повертається з Польщі князь Ізяслав.

Печерська братія і бояри смислені кликали його через Яня Вишатича. Никон сам благословляв Яня перстом своїм на се законне діло. Але чи не згадає Ізяслав через десять літ м'ятежного чорноризця Никона? І Всеслава полоцького? Чи не пропише йому по спині пугую?..

— Бентежну душу хто утримає на оброті? — зітхнув Стефан. — А пергаменти сії — сховай. Тобі даю інєє: треба для обителі й для проповіді церковної написати житіє про святих мучеників руських — Бориса й Гліба. Свою кров пролили вони в міжусобицях і чварах князів. Загинули від руки брата свого — Святополка Окаянного. Треба нагадати нашим князям коромольним, що і вони ллють братню кров. Топлять у ній землю нашу. Тобі, Несторе, бог у душу вложив мудре слово і розмисл. Тобі й писати.

— Але ж, владико, літописання недовершене.

— Сіє довершиш згодом. Ще буде у тебе час. Ти молодий.

Стефан пожував беззубим ротом.

— Пиши житія. Конче треба, брате.

Ігумен тихо вийшов. І немовби увесь світ Несторів забрав з його келії. Виколиханий, виплеканий світ, що народився в його душі від тих старих зжовтілих сувоїв пом'ятих пергаменів, які невідь-коли потрапили ще до рук Іларіона-Никона.

Ходив по тісній келії — од стола до дверей, туди й назад... Кому оповісти про свою журу? "Людина самотня на всьому світі й іншої немає, ні сина, ні брата немає в неї, і всім трудам її немає кінця..." — мовив мудрий Екклезіаст! Іще таке він казав: "Не будь духом твоїм поспішливим на гніві, бо гнів гніздиться в серці тупиць..."

Не буде Нестор гніватись ні на кого. Екклезіаст охолодив його серце. Екклезіаст... В його повчаннях немає і згадки про божий промисел... Як потрапив він у сонм святих? Сей мудрець тужить за короткочасним життям, кличе не до молитв і посту, а до праці і знань. "Все, що може рука твоя робити, по силах своїх роби, тому що в могилі, куди ти підеш, нема ані роботи, ані розмислу, ані знання, ні мудрості..." Екклезіаст в чомусь нагадує йому невсипущого Великого Никона.

Колись Нестор убоявся сих повчань Екклесіаста — єретичні вони в усьому. Тепер же, в хвилину гніву чи розчарування, вчитувався у них. Не треба чекати, мабуть, і йому раю на небі, а треба жити на землі так, як учить сей проповідник.

"І похвалив я веселощі; бо немає кращого для чоловіка під сонцем, яко їсти, пити і веселитись, це супроводжує його в трудах, во дні життя його, котрі дав йому бог під сонцем..."

Нестор зітхнув. От і йому треба повеселитись нині, випити добрий келих червоного вина (десь, певно ж, приховав келар у трапезній). І подумати, як написати житія Бориса і Гліба. Правду мовив ігумен: сіє конче потрібно, щоб цим кривавим братовбивством нагадати сущим князям, котрі занесли один над другим свої мечі... Все, що відаєш, що можеш, — треба зробити тут, на цьому грішному білому світі, бо на тому, як сказано, немає ані роботи, ані знання, ні мудрості...

Перебрав свої пергамени, зв'язав у два вузлики. Один віддасть дякону Івану — хай заховає подалі, інший залишить у себе. Колись повернеться...

А нині — про перших руських святих Бориса й Гліба — слово його. Треба подумати, треба серце своє налаштувати... Борис і Гліб... Сини самодержця всієї землі Володимира Хрестителя... Сини від четвертої жони — болгарки. А Святополк — від грекині — розстриги, жони брата його Ярополка, яку Володимир, убивши Ярополка, узяв собі в жони. А ще були в нього жони — Рогніда і грекиня-царівна Анна... Та не про них нині мова...

П'яний трунок щойно розпуклих бруньок ударив в обличчя. А навколо — золотисто-волохаті сонечка грядуніці... Найперша весняна квіть. Немовби Ярило розсипав по зеленій траві золотисті вінчики квіток. Ох, що се він, грішний? Ярила, поганського бога, згадав. Прости душу його язичеську! Не вина його, що десь у заглибинах пам'яті лишився і Ярилів день, і Перунове вогнище, і пісні — заклинання... Не відірватись йому отак раптово од свого кореня... своїх поконів прадідівських... своєї землі....

— Наславе! Наслане!..

Чи йому вчувається знайомий оклик у тонкому шарудінні вітру в молодій травиці? Чи се прилетіло із спомином?..

Оглядівся — ніде нічого. Пам'ять його розворушилася. А серце аж застукотіло! Даремно... Се, певно, винен Екклесіаст: "І похвалив я веселощі..."

Немає йому вороття назад, у суєтний світ. Немає діла до земних радощів і бід...

— Наславе... Насла-ве... — Уже ближче. Той самий... голос... Десь унизу, під кручею, на якій він стоїть, щось дряпалось.

Перехилився туди.

Хапаючись за гілляччя кушів, зриваючись із прямовисся, обсипаючись землею, нагору вибиралась жінка. Не могла подолати останніх п'ядей — з-під її ніг обсипалась глина, й жінка ковзалась униз.

Нестор швидко одв'язав з чересел широкий шкіряний пасок, який носили усі ченці, кинув до неї кінець. Жінка міцно ухопилась і вибралась до нього на плаский верх кручі.

Задихана, обсіпана землею, перед ним стояла Гайка.

— До тебе я, Наславе...

Нестор був ошелешений. Не міг мовити й слова. Не міг підняти очей на неї. Нова спокуса наслана від бога? За які гріхи? За Екклезіаста?..

Нарешті повернув до неї обличчя. Але очима пас землю.

— Пробач... отець Нестор... Ісповідуй мене... — шепотіла гаряче. — Грішна єсмь... На душі важко....

— Пощо крадешся, яко проскупиця[42]? — строго спитав, ховаючи за тією строгістю терпку млість у тілі. Краєм ока зиркнув у її розпашіле лице, в пухнасті вії й віночок тугих кіс на голові, прикритих тонким шовковим убрусом.

— В сію обитель жон не пускають, отче... А ти... не йдеш до нас. Я так чекала довго! Обиду зачав?

Нестор мовчав.

— А комусь іншому — не можу довірити сповідь мою...

Нестор міцно стиснув уста. Спокуса сіє... Нова спокуса диявола...

— Я слухаю... жоно...

Гайка сполохано закліпала віями. Під ними волого блиснула синь очей. Руки її тремтливо перебирали на грудях кінчик шовкового убруса.

— Поможі мені молитвою своєю щирою... Не маю сили у собі! Грішна єсмь... Грішна... — Раптом затулила обличчя руками.

Нестор не ворухнувся.

— Молися, сестро, кайся у гріхах своїх. Звернися до бога милостивого, він поверне тобі спокій.

— Молюся денно і нічно. Вуста мої і серце моє шанують бога. Але в душу не входить благодать. Великий гріх ношу...

— Відкрийся мені — і покайся. Молитимусь за тебе.

— Затяжіла я... Від чужого мужа дитя понесла.

Нестору в очах почорнів світ.

— Молися, Гайко...

— Не помагає молитва... — гаряче шепотіла йому в обличчя. — Не сплю ночей. Як мана ходжу. Але... хочу дитя мати! Хотіла колись від тебе, Наславе...

— Ти помиляєшся, сестро. Я давно вже... Нестор.

— Але я не знайшла тебе тоді! Не знала як...

Нестор міцно змежив повіки. Тонкі ніздрі його носа затремтіли. Запахло ріллею... сонцем... грядунцею... Десь задзвеніли голоси... Перекочувались із пагорба на пагорб...

Ой ми в поле вийдем, вийдем!..

Ой ми з ладом вийдем, вийдем!..

— Чернець я. Гріх так і мислити було!

— Чому гріх? Любов — не гріх. Бог і єсть любов. У святому письмі так і записано: хто перебуває в любові — перебуває у бозі і бог в ньому перебуває. Хіба не так сказав

апостол Іоанн? Немає страху в любові, каже він, справжня любов відкидає його, бо страх єсть мука... Я сама читала сіє! Але тепер що? Страх розтинає душу... Ти безгрішний і чистий. Заступись за мене перед богом! Хай душа моя заспокоїться. Нехай на дитя моє не впаде мій... гріх... Христом-богом молю!

Гайка упала на коліна. Тіло її безмовно завмерло в чеканні.

Нестор не ворухнувся. Онімів...

Ой ми з ладом вийдем, вийдем!..

— Хто ж сей муж? — несподівано спитав і сахнувся своїх слів. Бодай би він язика свого проковтнув! Чи йому не все одно?

Гайка поглянула на нього. Зіщулилась. Поникла головою. Ніби враз зів'яла, як зірвана квітка купави.

— Не скажу... брате... — По вустах її війнув холодний вітерець. Звелася на ноги. Витягла з-за пазухи широкої сукні важкенький гаман. — Візьми, Се гривни срібні. На храм божої матері.

Нестор дивився вдалеч.

Серце людське... Яку безодню, яку глибину таїть воно в собі... Скільки радостей і скорбот в ньому тоне... Все життя у ньому... І як стрімко воно прагне все вище... до сонця, до вічності... І як палко жадає воно простого, земного щастя... Теплового, близького... Хто збагне усю велич його? І чи здатний він, земний простий чернець, осягнути хоча б своє серце?.. Яке так щойно колотилося в ньому... І страждає від пекучої образи...

Гайка не дочекалась слова од Нестора. Тихо поплелася по схилу. Униз, через чагарі...

А він все ще стояв і дивився вдалину...

Пощо суєтне життя вривається так часто в спокійний плин його днів? Пощо катує його душу споминами, нездійсненими надіями? Із серця його сукає вервечки, випікає сльози з очей?

Він ніколи цього не зможе збагнути. Ніколи! А може, в цій непереможності людського гріха в людині її земне — і єдине! — щастя, її земна вічність. "Ходи шляхами серця твого і погляду очей твоїх..." Коби раніше знав цього Екклезіаста... Тоді не став би чорноризцем. Скоріше пішов би до волхвів кудесничати, кланятись Роду і Рожаницям, Даждьбогу і Перуну... аби множили й берегли його рід на сій землі...

До печери... Спокутувати сії єретичні розмисли!.. Постом... безсонням... читанням псалмів... Учитися правити своїми жаданнями...

Дивина: живій людині немає супокою і в божій обителі. Життя і тут настагає душі відречених від нього. Ось так: Никон-Іларіон воює все життя проти князівських чвар... За ним отець Феодосій, а нині немічний Стефан князів руських потай висвячує на київський стіл — всупереч митрополитам-ромеям. І він, Нестор, іде тією ж колючою стежею життя... Хоча жадав тут заховатися від нього...

В печерці Нестору легше. Упав на лавицю. Заплющив очі. Темінь. Спокій... Час спинився. Чи повернувся назад... І він життям своїм і думами перенісся на

півтисячоліття назад... Куди кликало його Слово Великого Никона... Куди сам він прагнув заглянути душею... Гайка зникла з його відчуттів. Випарувалась. Або ні — вона просто ще не народилась для нього... Там була тільки його душа — і Слово. Древнє, яко сей Світ.

Ось за спиною ніби чує чийсь захриплий голос: "Бережися!"

Що се? Марення? Сон?..

Над ним простір зоряного неба...

А перед очима — тріпотить свіча. Хитається віяльце вогника. Він пальцем водить по старому прим'ятому пергамену. "Бе-ре-жи-ся..." — ворухнув губами. Слово сотворив. Маленьке слово. А за ним постав цілий світ...

Чекай-но, чекай! А з чого це почалося?

А почалося з тривоги...

Оглавок другий

Тривога степу

Над степовим океаном падали зоряні дощі. Від землі гостріше потягло вільгістю, густіші тумани закурилися над долинами й осідали на травах сивою росою. Зарев місяць.

У вечірній тиші степу далеко чути перестук кінських копит. Вухом вловлює форкання коней, лоскітливе іржання. Певно, коні також чують нові трунки трав і землі. Незнайомі.

Будимир давно вже прислухався до них. Йому здається, що в повітрі запахло свіжим хлібом. Хлібом із нового зерна, який нині печуть на черені жони росичів і полян. Будимир торкнув п'ятами боки коня. Ось-ось почується далекий брех псів. Серце гучніше закалатало. Як стрінуть росичі й поляни вістуна улучанського племені? Проймався неясною тривогою, бентежною нетерплячкою. Під ним кінь також нетерпеливо викидав ноги вперед і мчав чвалом через низькорослі, уже висохлі трави степу. Двоє коней, що бігли услід за ним, нашелешували вуха, іржали, немов нагадували про себе.

Тепер, наближаючись до зустрічі з росичами, Будимир прагнув ясніше пригадати слова улучанського віча: вони просять своїх родаків піднятися на поміч. Одним улучанам не втриматись ні в своєму стольному граді — Пересічені, ні в землях своїх розораних, у Придніпровській Луці.

Будимир поспішає. Швидше! Швидше!..

Грізний Степ суне свої табуни й кибитки на житла й оселі улучан-уличан. Ще в пам'яті не зникли гуннські нашествия, набіги гепідів, готів, диких булгар... А це вже хто? Поки що вони того не відають. Поки що з тривогою стежать за ним, Будимиром, який має принести їм поміч сусідніх племен. І мати його, — знає, — щоразу прикладає до чола долоню, дивиться на дороги. З-під білої хустини, низько насунутої на чоло, суворо й тривожно дивляться вдалеч її сірі очі. Очі вицвілого літнього неба, коли Ярило не шкодує своєї яскрині й тепла.

У високому висохлому тілі матері — тривога й скорбота. Вони зараз чомусь

тривожать його, Будимирове, серце. Такого з ним ще ніколи не було.

Два роки тому Будимира привели до капища — великого дуба зі встромленими в стовбур іклами дикого вепра. Під ним було требище — тут приносили жертви богам слов'янського племені. Волхв Святогор кропив його росою, яку збрала мати навесні. Від того покроплення мали зникнути в його тілі усі хворості й прийти в груди сила. Тоді Святогор посадив йому на голову макітру і гострим лезом ножа відчикрижив довгі кучері, що звисали до пліч. Зняв ту макітерку, і мати подала синові в руки меч. А менші брати й сестри піднесли хліб і кухоль із джерельною водою.

Будимир прийняв те все з трепетом — віднині мав захищати свій рід, свій хліб, свої джерела.

І ось тепер — він мчить у першу в своєму житті, і, може, найважчу, подорож. Острогами пришпорює коня. Але чомусь немає ніякого оселища. Не чути гвалту псів. Де він?

Раптом кінь під ним звалився на передні ноги, потім — на задні.

Будимир зіскочив на землю, упав грудьми на шерхітливу суху траву, вухом приклався до землі.

Земля мовчала. Лиш тривожний тупіт коней, що здоганяли його. Торкнув рукою коня — той засапано дихав. Востаннє вбрав у груди дух степу. Загнав.

Підвівся, приклав долоні до вуст, по-розбійницькому свиснув.

Другий кінь підійшов до нього, махнув головою, слухняно підставив спину для сидла. Будимир погладив його по широкому лобі, почухав боки, миттю злетів у сідло.

— Що, брате Одаре, — ласкаво припав до його гарячої гриви. — Неси з усіх ніг. Он'бачиш, уже й Місяць-Сварожич нам дорогу висвітлює...

Будимир звівся у стременах. Простяг руки до місяця. Очі його увібрали в себе стільки місячного саява, скільки могли поглинути глибокі зіниці уличанина.

— Ти, сине всемогутнього бога Неба-Сварога, ти, нічне світило, вітець вічної Пітьми! Ти, володарю снів і сторож дібров. Ти, охоронець таємниць Ночі і помічник татей... ісцелителю хворих і утішителю нещасних... Прислухайся до моєї молитви... поможи моему вірному Одарові! Дай сили йому в тілі, бистроти в ноги... Захисти од каменю й стріли підступної... Одведи наміри злого Чура і Пека... Захисти від Морани-смерті...

Будимир склав на грудях замлілі руки. Подумав, що іще попросити у повновидого доброго бога Нічного Неба.

— До тебе слово моє... моління моє. Не посилай хмар на Небо, не ховай від очей моїх Білу Дорогу й Полунощну зірку. Мій рід за се принесе тобі в жертву найбільшого тура, а я добуду з сухого дерева живий огонь і в дні розгорання Сонця запалю і тобі бадняк...

Ніч лише починалася. Якщо весь час поглядати на Великий Віз і пересікати Білу Дорогу, то до ранку він має побачити стіни Роденя, городка на річці Росі, де вона єднається з Дніпром. Там і починається земля росичів і полян.

Уличанину Будимиру здавалося, що цей шлях, від Придніпровської Луки й

Пересічення до Роденя, він скопитить швидко, за дві ночі й один день.

В його тілі ще буяла яра молодечість, а молодість завше літає на крилах і не може стищувати буйства жадань тверезістю розмислу.

І все ж — ніхто ще в сьому світі, що живиться силами всемогутнього Роду й зігрівається теплом Даждь-бога-Сонця, що нишкне в п'їтмі Ночі під блискучим Свароговим оком, ще не захотів промінати довірливість недосвідченої молодості на мудрість похилих літ. І то добре, і те знають тільки люди, бо відчайдушша юності здатне творити земні дива й перемагати там, де мудрі обережники обходять стороною...

Звечора над Дівич-горою, де стояла прадавня кам'яна баба, висвітлювались високі вогнища. Якщо трохи відійти від Лепесівки туди, де закінчувалась вулиця високою, невідь-ким насипаною могилою (ніхто із дулібського народу того не пам'ятав), то можна було розгледіти, як біля вогнищ миготять чорні тіні. А коли підійти ще ближче до тої Дівич-гори, то можна було добре розчути й дівочі пісні, й парубоцькі погуки, що котилися понад нивами й лісами і тихо плескали в хвилі Бугу-ріки:

Ой чиє ж то поле задрімало стоя?

Задрімало, задрімало!..

Ой чиє ж то поле заспівало стоя?

Заспівало, заспівало!..

Та пісня вечорова ніби колихала-заколисувала темні хатини Лепесівки, Сокиринців, Нової Весі, Дивінська та багатьох інших дулібських сіл, що півколом розкинулись навкруг Дівич-гори і немовби пливли в зоряному океані Ночі...

Вулицями села проїхало двоє притомлених верхівців. У Лепесівці ніхто на них не звернув уваги. То були вістуні від полян і сіверян, два гречних молодих мужі — Добрин і Власт, що прибули до вождів дулібського племені з тяжкою новиною. Вони подивовано презирились між собою: безпечно живе народ

дулібський! Виспівує пісень, водить хороводи на Дівич-горі, знемагає у солодошах теплої Ночі...

Безпечно пожнив'я... Далєбі, давно вже — одвіку! — не бачили дуліби ворогів, які накочуються із Степу, де піднімається Сонце, і чорними хмарами насідають на слов'янські племена полян, сіверян, уличан. Дуліби сидять за Сівером і Полями, південні їхні рубежі давно посіли уличі й тиверці; полунощну сторону стережуть градки й весі деревлян і дреговичів. Нині дулібський народ зібрав хліб. Повсюди починається тепер свято врожаю — свято доброго духа слов'янського народу Волоса, який дбає про хліб, про худобу і можливість людей.

Тєслярі-умільці уже обтєсали зрубані восени колоди, щоб завтра з них поставити серед вулиці села столи й лавиці. Тут почнеться застїлля усіх односельчан, родаків, гостей із сусідніх сіл. Ті столи будуть гнутись від пишних короваїв, пирогів із яблуками, перепеч з маком, від полумисків із м'ясом, печенєю, рибою, свєпетом[43]...

Усе те відали Добрин і Власт, проїжджаючи широкою вулицею, де були звалені в купу білі, щойно обтєсані дошки для столів. Бо всі племена слов'янської мови мали

однакові звичаї...

Вістуни не йдуть до Дівич-гори. Пощо говорити з молодими? Їм, вістунам, потрібні старійшини родів. Надто важливі у них справунки. А тих старійшин нині можна знайти за селом у капищі.

— Дуліби покладаються лиш на Берегинь та Оберегів! — хрипловато сміється Власт. — Навколо ніде застав не тримають.

— Бо за нами вони, брате, за спинами інших племен. Тому й безпечні. Пощо їм та варта? З півдня кочовий вал розіб'ється об великий народ тиверський та уличів. Зі сходу — об наші і ваші голови. Звикли...

— Наші племена — як заборолла від Степу. Хто тільки посуне звідти — перше в наші груди цілить.

— Певно, дуліби до нас не пристануть нині... — розмірковує уголос Добрин. — Ту біду знову самим нам треба буде відбивати.

Зупинились на околиці Лепесівки. Власт втомлено стягнув із голови повстану гостроверху мегерку[44] — пилій.

— Лишусь біля коней. А ти, Добрине, йди до них сам. Колись же мовили, бував...

— Доводилося. Бодай би того не було.

Добрин сповз із коня, кинув повід у руки Власту. Лише він знав, що тут, на околиці Лепесівки, у діброві, старовинне капище, де живуть духи добрих богів і душі померлих пращурів роду.

П'ять-шість літ тому, коли булгари котилися з Великої Ріки, Добрин вперше прибув до дулібів. Тоді поляни з'єдналися з росами й тиверцями і відтіснили кочовиків до побережжя Руського моря. Дуліби лиш посміялися у спини воям: ви бороніться, а ми — у полі ниви будемо орати. І дружина у нас мала, не годна меча тримати... Усе то була лжа. Добрин відав про те, як і всі поляни і всі роси. Дулібам ворог той не загрожував.

Яку ж відповідь нині дадуть вістунам?

Переступивши поріг низького дерев'яного капища, Добрин потрапив у просторе виталище. Посеред нього стояв витесаний із білого каменю чотириликий бог дулібів Світовид. Він одночасно дивився в усі чотири сторони світу — то з усміхом лукавим на тонких губах, під довгим вусом, то з жорстоким прискалом ока під насупленою бровою, то ніби сумно вдивлявся удалеч чи мрійливо заглибився у свої роздуми. Голову Світовида вкривала висока шапка, що нагадувала смушкові бирки пастухів. Руки важко впирались у руків'я меча, а внизу, під ногами, які так міцно стояли на землі, ніби вросли в неї, було висічено два перехрещених списи і серп. Бог Світовид, певно, також орав землю, сіяв хліб, жав його і ламав списи тих, хто зазіхав на добуте в поті чола добро.

Цієї ночі Світовид усіх зустрічав веселим усміхом.

На мідних опаницях[45], що стоять на триніжках біля ніг Світовида, на вогнищі, шкварчать шматки яловичини, вепрятини, цілі зарум'янені куріпки, гуски, качки. На широкій пательні смажиться риба, якою багаті Західний Буг і його заводи — круглобокі веризуби, карасі, соми, безкості вугри, важкі осетри та інша пожива риб'яча. А довкола

того требища стоять шкіряні міхи із зерном.

Високий худий старець у довгій білій сорочці ходить навколо требища, потроху набирає зерна у жменю, сипле його на жар.

Попід дерев'яними стінами капища з колод, поставлених сторчма, впритул одна до одної, сиділи на лавах найстарші поселяни Лепесівки й окольних селищ. Вони відбирали із снопів, що лежали коло них на землі, найкращі колоски й передавали молодим жницям, які сиділи тут же й, тихо співаючи, в'язали з тих колосків, деревію, жовтоголових суцвіть безсмертника довгий вінок — бороду для бога Волоса. Наступної весни зернами з того вінка орачі почнуть засівати своє поле. А нині — вони славили цьогорічний урожай.

Добра нивойка була! Сто кіп жита зродила і ще ся похвалила, копу перечинила. Запрягайте воли, поїдем до діброви сосонки витинати, копоньки підпирати!

Добрин, постоявши біля дверей, уклонився дулібському ідолу Світовиду й звернувся до старшини — старшого волхва Остромова, гречних мужів Година, Вольги, Прибика, які очікувально дивилися на прибулого.

Коли під час чародійства з'являється далекий вістун, коли на ньому сіра від поту й пилюки сорочка, а під очима залягли темні пасмути втоми, то певно, що приніс він недобрі вісті. Якась біда насувається на їхні житла, на їхні капища і їхній рід.

Неясна тривога виповнила капище. Остромов частіше, ніж належало, сипав зерном на требище; жниці-в'язальниці стали збиватися зі слів пісні. Та все ж кожен продовжував робити свою справу. Бо сьогодні — не орачі, а мудреці орють свою ниву. Так велів звичай. Шана до хліба насущного — вище за усяку суєту. Мудреці орють свою ниву у людських душах і засівають її зерном заповідей, для пам'яті роду. Пам'ять береже рід. Смертна людина — безсмертна в своїх надіях і в своїй пам'яті. Коли ж вона втрачає пам'ять і слово, коли губить звичай — її забувають боги. І вона зникає безслідно на сій землі. Тому волхви дулібів, як і в інших племенах, пеклися за тим, щоб із коліна в коліно онуки і правнуки дбали про честь хліборобську, щоб знищити рабство душі і щоб не міліли серця, і щоб не губилося слово і не пересохли ріки пам'яті...

Старійший волхв дулібського племені говорив спочатку тихо, потім голосніше. Добрин чув уже окремі слова, а далі й повністю поглинувся ними.

— Аще коли лінощі в тілі, Земля-мати росю-потом не віддасть, зелом-плодом не подарує, поморить рід людський голодом, висушить колодязі й ізвори, ріки й потоки, зів'ялить трави-волосся... То нехай же син Неба і Землі, ясновидящий Світовид, одведе від нас ту напасть, най дасть сили в руки і в тіло, аби-сь потом, зерном, чадами і своїми могилами засівали ми нашу землю. Най душа племені нашого не порожніє. Бо душа спорожніє — спорожніє світ, відсахнуться від неї боги і в землю ізійде рід наш... Прийми, великий Світовиде, наш хліб, і наше моління, і наше слово подяки, не оскуди пам'ять нашу і рід наш, аби світ воздав нам своїми плодами і утвердив на землі...

Віночниці обвили навколо Світовиди вінком, Остромов легенько провів по ньому рукою, а жінки-в'язальниці зняли довжелезний вінок і понесли із капища. Волхв услід їм посипав зерном із жмені...

Тільки тепер Остромов попрямував до гостя.

— Бачу, Добрине, знову у нас. З чим приїхав?

— Обида лопотить крилами над нашою землею. Поляни просять дулібів
столкуватись. З нами Сівер і Рось.

Остромов поманив пальцем двох старійшин.

— В толковини[46]просять нас поляни. Рать тримати разом.

Сухий, зігнутий, ніби перебитий пополам в череслах[47] Годин наставив долоню
над вухом.

— Супроти кого?

— Зараз не відаєм. Степ рушив на нас. Чорний степ. — Маємо веть[48] держать!

Добрин осміхнувся кутиками вуст: тоді так само йому сказали — веть держать. А
потім — відмовили. Тепер Годин повернувся знову з таким же лукавим лицем.

— У нас пущі. Велика орда не продереться крізь нашу землю. — Сухий смішок
затріщав йому в горлі, немовби лелечий клекіт. — То уличам і тиверцям треба
кочовників боятись. Та вам.

— Сіверцям також. Їх можуть дістати з Дінця, — кашлянув у великий порепаний
кулак Прибин. І сам він здавався Добрину старим порепаним гарбузом,

Остромов стояв осторонь, знав, що слова сії будуть гіркими для полян. І це вже
вдруге! Але підставляти плечі дулібського племені під мечі, які їх, безумовно, не
дістануть тут, не жадав. Добрин повернувся до волхва.

— Твоя мова, волхве, vele мудра. Кланяюсь тобі, що умієш берегти звичай
словенський і любов до землі. Вона щедро воздає вам за те. — Добрин схилив на груди
голову в короткому поклоні. — Але якби в твоєму слові була ще одна заповідь — землю
свою треба берегти і множити не лише потом і серпами, а й мечами. Так учить волхв
полян і росів мудрий Славута. Пам'ять Слова можуть знищити чужі войовники,
знищити разом із іменем народу. Так веліли тобі сказати старійшини полян.

Старий волхв уклонився до землі.

— Дякую старійшинам. Але у дулібів своя мудрість. Її освятив наш Світовид. Тому й
живемо краще за всі племена словенські!

— Живете краще, бо за нашими спинами, волхве! — гаряче блимнув очима Добрин.
— А того й не бачите, що нині плодите зраду — братів своїх в інших племенах не хоче
підперти своїми мечами. Хіба Світовид ваш не навчав тому, що у зрадників нищє душа
й гниє коріння?

— Старійшини так говорять усі; немає на те нашої згоди. Чи не так? — звернувся
Остромов до Година й Прибина. Ті закивали головами... — Так і скажи своїм
старійшинам. Маємо порядкувати свої клопоти.

Остромов першим вийшов із капища. Добрин остовпіло стояв проти кам'яного
Світовиди, який одним оком невидюче підморгував комусь, а іншим лукаво посміхався
до нього. Многоликий Світовиде, пощо учиш лукавству дітей своїх? Хіба дуліби, поляни,
росичі, уличі не єдиного кореня — словенського?.. Пощо не навчив волхва дулібського
дивитись на Небо? Невже він уміє бачити лише клопоть землі під собою і не вміє

серцем чути сили й можуть всього народу словенського?..

Добрин поволі брів до узлісся, де очікував на нього Власт. До Дівич-гори несли вінок Волосу, несли свічі в руках, що миготіли в темряві, як живі зірки, несли свої співи-заклинання. І розколисаний ними володар Неба Сварог, покинувши свої небесні клопоти, обсипав жінок-хліборобів зоряним дощем. Добрин упав на теплу траву.

Коротка мудрість править словом Остромова — так і скаже він своїм старійшинам. Вознісся старець велеречивий гордістю своєю над іншими, і серце його, і розмисл його полонили надто земні жадання. Волхви — обранці богів, то й мають уміти сіяти добро не лише для свого живота і живота своїх кривних... Біда, коли мудрий муж стає ситим собою...

Від сумних роздумів його відірвала пісня. Вона була то далеко, то ніби зовсім близько. Так близько, що увійшла в серце — з отим високим дівочим голосом:

Місяцю, місячку! Світи нам дорожку,
Жеби-сь ми не зблудили, віночка не згубили.
Наш віночок красний, як місяць ясний,
Іще вищий від плота, ще дорожчий від злата,
Іще вищий від гори, ще ясніший від зорі...

Добрин підхопився на той голос. Невже то її, Радчин, спів в'ється до зір? Невже вона ще співає дівочих пісень? П'ять літ назад почув тут уперше той спів. Але тоді йому було шістнадцять весен... І не відав тоді, що в душі людини немає нічого солодшого за поклик дзвінкого голосу...

Відтоді він пам'ятав Радку. Може, тому нині й погодився знову приїхати до Лепесівки, до Остромова.

Місяцю, місячку-у! Світи нам ізнов дорожку...

Хай поспить дядько Власт. Хай утома вивільнить його тіло. Скоро він його підніме — мають рушати удвох до тиверців. А може, їм заїхати до Радки? Забрати і її з собою? Чому б і ні — він встигне перемовитись з дівчиною... На ранок скаже волхв: Добрин умикнув дівку, яко дикий деревлянин альбо сіверець. Пощо не просив її в жени у старійшин? Дулібки радо ідуть за полян і за росів — ті мають по єдиній жоні і шанують її, яко єдину матір свою. Але хіба є хоч один день у Добрині? Немає і повної ночі. Мають поспішати...

Дядько Власт на своєму віку, певно, не одну жону умикнув на плясаннях та ігрищах межі весями сіверянськими. Він допоможе йому забрати Радку. Для нього це не буде відступництвом ні перед своїми богами, ні перед своїм родом.

Добрин підійшов до коня, зняв пута, скочив на нього охляп. Рушив до Лепесівки.

Свідущі мовили, що рід росичів походив од полян. Колись, у давнину, він нібито поселився на берегах тихої і лагідної ріки, що котила свої води серед росяних лугів. Від того, казали, ймення було — Рось. Тепер цей рід розрісся у великий хліборобський народ.

Могутній покровитель його — Род, якому кланяються усі боги Неба й Землі, який вдихає життя в усе живе, який оре землю сохою або плугом і запліднює її дощами, був

щедрим до росичів. Він випасав ситі череди й табуни худоби пороських поселян на густих соковитих травах. Тому вони добре плодилися, збільшуючи багатство росичів. Род був щедрим і до людей — давав мужам-оратаям здорових жон, і ті народжували міцних і смислених дітей. З них виростали умілі хлібороби та відважні воїни. Змалку їх навчали добре тримати чепіги плуга та важкий двосічний меч.

Так говорили уличі про росів. Будимир все те пригадав, коли побачив перші ниви зі стернею. Росичі уже звезли весь хліб до stodol.

Над землею вставав ясний ранок. Сонце натягувало тонку шовкову основу між небом і землею, заплутувало її прозорим серпанком ранкового туману. Сонце не шкодувало свого блиску, і він віддзеркалювався в широкому плесі тихої Росі. Сонце щедро сипало міріадами срібlistих крапель, що росю осі́ль на травах... Куди не кинь оком — сяяння ранкової роси... сяяння високого неба... сяяння безмежності, від якої і сам стаєш ніби вищим, чистішим і осяйним...

Будимир напоїв Одара. Коня беріг тепер більше, ніж себе. Двох інших таки загнав у дорозі...

Видивлявся місце для переправи. Градки й оселища росичів на лівому березі... Правий берег зливався із небезпечним Степом, що межував із дніпрову заплавою й Великою улучиною.

Висушений вітрами, обпалений сонцем широкий безмежний Степ починався від берегів Понтійського моря, яке ще називалось Руським, а на сході сонця з'єднувався з просторами каспійських рівнин. Звідти, з глибин ніким не бачених ще азійських безмеж, він завжди котив хвилі кочівників. Ніби океан котив чорні буряні вали.

Тому з правіку племена словенської мови боролися з кочовим Степом. Численні його орди зі списками, луками, інколи з мечами в руках не знали ніякого іншого заняття, окрім війни.

Народи-орачі, що селились на Подніпров'ї і в припонтійських степах, були завжди тісними й гнани кочівниками. Вони відсунулись зі східного, лівого, берега Дніпра на правий, у смугу лісів і лісових річок.

Як і раніше, усіх їх єднали спільні звичаї, спільні боги, спільна мова. Але найбільше єднали спільні вороги.

Скоро Будимир побачив на залісненій високій горі, на протилежному боці Росі, багатоверхий град. Високі вали із заборолами, із сторожовою вежею, дахи кількох теремів і капищ.

Будимир переплив річку, напоїв коня. Ось він і на землі росичів.

Битий шлях, на який скоро ступив його Одар, привів Будимира до невисокого узвишся в передградді, яке одділялось від дороги великим глибоким яром. Йому так і сказали: спочатку буде гора Теревка і Холодний яр.

На вершині Теревки височів дев'ятиглавий терем, Дев'ять гостроверхих дашків його сяяли проти ранкового сонця червоно-жовтими, немовби золотими барвами. Здала видавалося, що терем схожий на вугластий барвистий камінь, обтесаний якоюсь чудодійною рукою, що наче звалився з небес. Йому сказали: на Теревці побачиш

капище росичів.

Між Теремкою з капищем і градом також був яр. Він знав: то має бути Совкин Яр.

Здала розглядав роський град. Добре поставили його росичі — з усіх боків кряжистої гори, на якій він стоїть, яри і крутосхили до Дніпра. Єдиний підхід до міста — ось ця дорога, що веде прямо до воріт. Над воротами — сторожова вежа. Під гостроверхим, як у хатах, дахом — три бійниці. З них видно далеко у поле й понад берегом Дніпра і Росі. З них можна зручно метати списами й стрілами.

Будимир сплигнув з коня, аби той не втомився. По обидва боки дороги, під самим градом, подекуди стояли полукіпки.

Порівнявся зі жницею, що кинула сніп при дорозі, Обличчя її закрите, біла хустка насунута аж на брови. Одні очі синіли під ними. Жниця була молода. Тонкий стан її перетягнув вишиваний чорний пасок, біла сорочка із червоно-чорними звивистими стьожками на рукавах була ще не виношеною. Поділ сорочки також яскрів червоно-чорною мережкою.

Забачивши подорожнього, жниця спинилась, витягла в-під руки перевесло, почала крутити його, але й очей не зводила з незнайомця.

— Най боги у поміч прийдуть, — вклонився Будимир. Жниця лише закліпала очима. — До града ще далеко? — Спитав нісенітницю: град був перед ним. Жниця засміялась.

— А водиці попросити можна? — Будимирові кортіло почути її голос.

Дівчина облишила крутити перевесло, підбігла до полукіпка, витягла з-під снопів глек і кухоль, хлюпнула в нього води.

— Старійшини в граді є? — раптом згадав своє Будимир. — Я вістун. Від уличів.

Обличчя дівчини ніби посвітліло під тонкою смагою.

— Степ?.. — прошепотіла тривожно.

— Степ... Великий Степ... — зітхнув Будимир і попростував далі. Незавидна доля тих, хто приносить погані звістки...

Будимир скоро переступав поріг княжого дому. Що це був дім князя, відразу можна було здогадатися, побачивши над одвірком сінешніх дверей бунчук — кінський хвіст чорного лискучого волосся, затисненого з верхнього кінця великою округлою мідяною бляхою.

Полянський князь Люб жив у великому домі. Такий же глиняний дах, такі ж низькі стіни знадвору. Дім наполовину сидів у землі. Всередину його вели сходи вниз, зате виталище було просторе й високе.

В кутку великої хоромини, куди зайшов уличанин, стояла велика піч на підмурку з валунів. Як і стіни, як і стеля, піч була вибілена крейдою, до того ж ще й розмальована червоною і синьою глиною — квіти, листя, півники.

— Не стій на порозі, проходи, — незнайомий голос припрошував Будимира. Він ще не призвичаївся добре оком до напівтьми, що заповнювала виталище. Віконця в стінах мало пропускали сонячного світла крізь товсту шкіру бичачого міхура. Все ж помітив невисокого світловолосого мужа в білій довгій сорочці, в білих полотняних ногавицях і добрих шкур'яках.

— Я до князя Люба...

— Я і є князь Люб.

— Від уличів. І від старійшин, і від волхвів, і від князя Вожика слово маю до тебе! — За звичаєм, Будимир уклонився, торкнувшись правою рукою долу. — Степ іде на наші і на ваші поля.

— Знаємо сіє. — Люб огледівся до лавиці. Там тихо й вичікувально сиділо двоє бородатих старців. Певно, старійшини.

— Уличі просять вічем своїм з'єднати наші мечі. Самим ні вам, ані нам не справитись.

— Мудре речеш, уличу. Але учора ось прибіг новий вістун од князя Вожика. Приніс інші слова...

Будимир широко розплющив очі. Інші? Вожик передумав сам, без віча? Без волхвів? Його, онука вічевого князя Білонога, послало віче усього племені, усіх родів, що зібралися в стольному граді Пересічені! Він може заприсягти в тому усіма словенськими богами. Він може розсікти мечем свою руку чи груди і на тому мечі і на крові своїй принести найбільшу клятву — клятву життям своєї матері і свого роду. Нехай сира земля провалиться під ним, коли він не так передав волю народу уличанського...

Юнак ступив крок уперед, метнув поглядом по стінах, блискавично зірвав із стіни меч — важкий князів меч — і підняв його над своєю простягнутою вперед рукою. Князь Люб спокійно склав руки на грудях, злегка примружив очі на уличанина.

Будимир збагнув: від нього таки чекають тієї клятви на крові! Важкий меч упав на його руку. Під лезом, на сорочці, зачервоніла кров.

— Ой! — зойкнув хтось у нього за спиною. Будимир віддав меч Любу. Князь спокійно повісив його на місце, тому, хто зойкав за спиною, сказав:

— Купаво, знайди шмат чистого полотна.

Будимирові зарябіло в очах.

Через якусь мить та сама дівчина-жниця перетягувала йому руку. Тепер біла хустка не ховала її обличчя — була пов'язана на маківці, кінцями назад. Він згадав її усміх, і тепер сам усміхнувся.

— Отаке... Як же молотитиму твої снопи?

Дівчина тільки закліпала золотистими віями.

— Снопів не доведеться молотити, — замість неї одказав князь Люб. — Нині доведеться молотити голови аланів...

— Хто се? — здивовано підняв брови Будимир.

— Се нові кочівники. Живуть у кибитках і доять кобилиць. На наші землі сунуть алани-яси.

Лише сьогодні вранці князь Люб дізнався про це. Найдальша застава росичів, що була зведена в степу на рівній відстані між Россю і Тясьмином-рікою, уже перехопила кількох верхівців, які вивідували дороги для всієї орди. Вранці, на світанні, від застави прибіг гонець і повідав про цю новину.

— Купаво, одведи улича в хатину та нагодуй добре. Шлях іще далекий у нього...

— З тобою піду битися, князю, — підхопився Будимир.

— Утиш свою кров у серці. Сядь, — присадив князь уличанина. Той притиснув до грудей свою зранену руку.

— Але-м... братоненавидник Вожик! Дай кількох воїв, князю. Всіх уличів приведу!

— Слухай, що мовлю. Неси мерщій від усіх нас поклонне чоло Славуті. Хай піднімає на поміч інші племена. Наша поляниця роська загородить списками степ. Але... Доки не прийде нам поміч — не подолаємо. Від тебе, сину, буде залежати, вижити нашим родам чи кістками поле засіяти. А уличі... вони й самі прибіжать. Їм нікуди дітися... Так гадаю...

Висохлий від пекельного сонця Степ стелив під копита трьох комонників хрумкі трави. О такій порі верхівцям найлегше долати степову безмеж. Полеглі висохлі трави не плутали ноги скакунам. Прибиті до землі вітрами й літніми зливами, вони не давали копитам грузнути в чорнозем. Але й риссю пускати коней не можна... Лиш тихим кроком або ж чвалом, коли кінські ноги високо здіймаються над цією плутаниною прим'ятих трав.

Відколи верхівці повернули на полудень, лишивши за спинами ліси і ниви дулібського Побужжя і Подністров'я, вони вступили у землю тиверців. Другий день їхали Степом, але поки що не зустріли жодного градка, жодного оселища. Навіть жодної ниви. Що ж то за народ, який мав гучну славу велелюдного, коли слідів його ніде не було?

Дядько Власт їхав попереду, дедалі стурбованіше озирався довкола. Степ і степ. Подекуди рідколісся.

Пересохлі русла річок і потічків. Або ж обривисті глиняні упаді-яри.

Нарешті на обрії забовваніли обриси високих могил. Могили завжди були ознаками близькості оселищ.

Власт огледівся на двох верхівців, що мовчки їхали слідом. Очима вказав на обрій.

Відв'язав від сідла шолом. Надів на голову. Із шкіряного мішка витяг кільчасту кольчугу — нацупив поверх сорочки. Те ж саме зробив Добрин. Третій верхівець спокійно сидів у сідлі. Це була Радка. Полохливо обвела поглядом довкола. Зітхнула. У неї не було ратного обладунку.

Власт поманив Добрина до себе.

— Ідіть ген до тої упаді, — показав пугою на глибоке прямовисне провалля. — Пошукайте води. До оселища поїду сам. — Підтяг до сідла реміняччя тули[49] зі стрілами й лук.

— Але ні череди тобі, ні отар... Навіть димів немає, — обізвалась Радка.

— Треба знати чому, — втомлено промовив Власт. Під важким шоломом його чоло зволожилось. У маленьких швидких очицях Власта Добрин упіймав сиву тривогу.

— Їдь, Добрине. Я сама залишусь. Я не боюсь! — благально дивилась Радка то на Власта, то на Добрина... Ось заховаюсь у цьому проваллі і чекатиму. — Вона чула себе обтяжливою для цих мужів у нелегкій подорожі до тиверців.

Добрин із полегкістю зітхнув. Любляче серце — чуле.

— Тільки не виходь у степ. Надвечір повернемося...

Спутала свого коня, пустила пасти. А сама стала сповзати по глиняних прямовиссях униз...

В цей час Добрин і Власт були вже далеко.

За трьома могилами й справді починалися ниви й садки. Здаля, на рівнині степу, вони завважили земляні вали якогось градка чи оселища. Скоро були там. Але знову давали себе диву — їх ніхто не перестрівав.

В'їхали у безмовне місто. Навколо — безлюдь. Лише тоді упевнились: жителі покинули ці землі.

Уже поминули земляний вал, як звідкись на дорозі з'явилась зігнута до землі, чорна, яко рілля, стариця. Маслаки висохлих ніг із розчепіреними пальцями тупали обережно, непевно. Жилаві, у синіх вузлах руки спирались на сучкуватий кий. Обличчя не було видно. Недуги так зігнули стару жінку, що вона лише спідлоба могла дивитись на комонників.

Стариця відірвала ціпок від землі, помахала до них. Обоє з острахом під'їхали ближче.

— Немає людей тут. Пішли! — зашамкотіла стара.

— А ти що ж лишилась, мати?

— Стережу могили пращурів, — сказала, — землю свою стережу...

Щоки її зморщеного лиця тремтіли, як драглі.

— Пощо люди пішли звідси?

— Чорний Степ... котиться ізнову... Чорна смерть... Усім смерть... Охо-хо... — притулилась скронею до кия. — Хай вразить ворогів наших наш захисник Перун... Хай уб'є їх гнівом своїм...

— Пощо ж не пішла зі своїм родом?

— Охо... пращури мене давно, бач, кличуть... в отсих могилах вони... І я мушу лягти з ними...

— А далеко нині до тиверських оселищ?

— Далеко. До гирла Дунаю пішли. Далеко...

Обоє тихо рушили назад. Стариця припала щокою до сучкуватого кия і довго дивилась услід комонникам. Вони немовби танули за могилами в мареві гарячого дня.

Як усі жінки усіх племен на світі, Радка передусім клопоталася, чим їй нагодувати мужів. Назбирала сухого патиччя, кураю, бур'янів. Кресалом викресала іскру, добула вогонь. Далі вполювала луком і стрілами, які були прив'язані до сидла її коня, кілька перепілок. На вертелі запікала їх над вогнем. Пахкий дух дичини зустрів вершників, коли вони повернулись назад.

— Ліпа жона у тебе, Добрине. З голоду ніде не дасть загинути.

Добрин щасливо осміхнувся.

— Тому чекав п'ять літ.

— Це я чекала, — зашарілась чорнокоса дулібка.

— А вода тут є? — Дядько Власт вдав, що нічого не помітив.

— Он там, з-під куща берези, джерельце б'є! — проказала Радка й першою подерлась на прямовисся. Добрин метнувся за нею. Але не прямо, а взяв навкосяк, щоб не зірватись з кручі.

Проте Власт вихопився з упаді першим. Звідти почувся його насторожений оклик:

— Тихо!

Добрин завмер.

— Що там? — не витримала Радка.

— Комонники...

— Скільки?

— Не видати. Увесь овид закрили...

— То чорна смерть до стариці іде... — згадав Добрин.

— І до нас... — додає Власт.

— А коні? — раптом скрикнула Радка.

— Які?

— Наші коні! Де вони?

Похапливо сідлали коней. Радка зачепилась за якусь гілляку, упала. Підхопившись, зойкнула. Гострий біль пронизав їй ногу і віддався в усьому тілі. Стати на ногу не могла. Вискочити в сідло — не могла.

Добрин підняв її, всадив у сідло.

— Добринчику... я тут... залишусь...

— Кріпись, доню. В біді словени і коня не лишають, не те що людину. Якось буде... — розтривожено бурмотів Власт... Як же воно буде?..

Радка закусил губу. Кожен порух її віддавався в тілі гострим болем. Чорнів білий світ в очах.

Помчали. Все частіше стискували боки огирів коліними й кололи острогами. Коні вирланили очиська, розпускали довгі хвости й пружинисто відскакували од землі, немовби вона сама підкидала їх угору.

Комонники, здавалося, летіли над землею.

Раптом Власт схопився за голову. Добрин намагався побачити довкола себе причину його розпачу. Оглянувся. Вдалині, коли придивитись, піднімався до неба сизий стовп диму. В поспішності забули загасити вогнище, і тепер вогонь перекинувся на сухе патицчя й на сухостій у тому проваллі. Там зараз гугоніло величезне полум'я.

Кочівникам то вірний знак, що люди десь близько. Але вже пізно вертатись. Лишилося одне: бігти... бігти... вперед. До густих гаїв Дністра... Через два дні вони й добіжать...

Уже не оглядались. Дивились тільки вперед... Поглядом обмацували кожне узвишшя, кожен яр, кожен кущ. Наближалась ніч. Коні напружували останні сили.

Передовий загін кочівників, який, як правило, прокладає шлях усій орді, уже, певно, послав до їхнього вогнища своїх вивідників. Вони учули неподалік людей.

Може, за ними уже летить погоня. А може, вона почнеться завтра.

Степ зорів вогненними дощами. Недарма серпень місяць люди частіше називають заревом. Глибоке зоряне Небо раз по раз висвічувалось далекими спалахами Маланки. Певно, сонний бог, охоронець вогню Перун, набирає сили в своє тіло, щоби потім промчатись з гуркотом по Небесному Степу й спопелити вогненними силами злих і приречених.

"Спопели чорну смерть нашу, Перуне-Огнище, — подумки молився Власт. — Врази її стрілами своїми. Зламай списи, погни мечі, щоб у землю пішли. Відсічи їм силу плотську, аби рід їхній вивівся, аби ім'я їхнє забули люди..."

Притомлені вершники зупинились на відпочинок.

Бодай би вони не прокидались!..

Їх розбудив пронизливий жіночий крик. Кричала Радка. Кричала якимось чужим, диким криком.

Добрин і Власт разом підхопились і так, притиснувшись один до одного спинами, вихопили свої мечі. Не розуміли, де ворог. Тільки відчували шерхїт трави, і Радчин стогін доносився уже здаля. Її волочили на аркані!..

А в цю мить скрикнув Власт.

— Бережися!.. — І захрипів...

Мерехтіли зорі в передсвітанковому небі. Земля пахтіла перестояними травами. Гірким полином і чебрецем. І теплим вітром.

Як і справіку.

Перед очима Нестора чадить згасаюча свіча. Пожовклий пергамен викотився з рук... У віконце печерки продирається синій світанок.

Пора до заутрені. Зараз вдарять у клепало...

Оглавок третій

Шапка Мономана

Свідомість — твій нагай, ти на останній грані.

Нехай тремтить кістяк, струмує з плоті кров.

Лети й борись зализуючи рани,

Вставай і падай переможно знов...

Е. Верхарн

Князь Всеволод — найменший із синів Ярослава Мудрого — був уже немолодим, коли доскочив вожделенного столу свого отця. Але від того не став щасливим. Все нагадувало йому про хисткість його влади. Звідусюд ловив на собі ворожі позирки — скрадливі й відверті, мнимі і явні. Душа його не вознеслася в радості, навпаки — потрапила в сіті сумнівів і невеселих роздумів. У сіті раба. Від того в його мислях і діяннях не було твердості державця, до всього загніздилося недовір'я, котре позбавило його м'якості, а може й людяності.

Не довіряв отцю митрополиту Іоанну; не вірив своїй жоні-грекині Марії Мономаховій і не вірив отрокам-челядинам, що сновигали по княжому двору. Спав і бачив свого старшого брата — Ізяслава, котрий ще сидів у Кракові і, певно, щось намислив супроти нього.

Всеволод Ярославич зачинався у своїй ложниці з книгами. Грецькими й латинськими, сарацинськими, агліцькими, фразькими. Серед них відпочивала його втомлена душа.

Справи ж князівські не клеїлись. Навесні утік з-під його руки старший син Святослава — Олег. Побіг у Тьмуторокань. Хтось у новгородській землі убив другого Святославича — Гліба. Тінь убивці упала на нього. А старший син суперника Ізяслава — Святополк — сів у Новгород.

Новгород... Звідти, — здавна так повелося, — князі сідали на київський стіл.

Із степів зароських прийшла звістка від хрещеного хана Осеня: заворушилися половецькі вежі, половці збираються на Русь... І в цей час із Польщі рушив з лядськими ратями і волинськими дружинами менших князів сам Ізяслав. Рушив на Всеволода.

Всеволод метався в розпачі по світлицях терема. Шукав собі відради чи забуття. Але їх не було. Не чув за собою моці, аби втриматись у стольному Києві. Не було і сили, котра могла б його підперти.

Візантія? Ромейські імператори? Там колотнеча й м'ятежі вельмож, нашествя турків-сельджуків, бунти в провінціях, безкінечна заміна імператорів на троні... Малопольські князі — на боці родича свого Ізяслава й Гертруди. Німецький імператор Генріх Четвертий по-вержений папою Григорієм і відлучений від церкви; папа Григорій Сьомий бореться з антипапою Климентом Третім. Англійський король Гарольд, сват Всеволодів, розбитий Вільгельмом і його норманнами при Гастінгсі, втратив свої володіння на Британських островах. Одно тільки й лишилося від нього: дочка Гіта, невістка Всеволода, жона старшого сина його — Володимира...

Світ довкола колотився й стікав кров'ю. І в тому світі Всеволод Ярославич був самотнім.

А з-за Росі, з степів, піднімається, невблаганна навала половецьких веж. Що має робити? Куди бігти? Від кого перше захищати отчину свою — від Ізяслава чи від половців?

Кинув погляд на маленький столик під іконами. Кручена ніжка, внизу розпластана чотирма виноградними листками. Зверху — кругле, з білого мармуру коло. Подарунок ромейців. На цьому столику лежить царська шапка колишнього імператора Візантії Костянтина Мономаха. Казали йому: "Сія шапка тобі принесе царську владу". Ось... Він — київський князь... Шапка Мономахова дала йому вищу владу в руській землі. Але яка тяжка вона!..

Розчинив двері у сінці, гукнув отрока. Бистроокий білявий хлопчина виріс у дверях.

— Клич мого сина, князя Володимира.

Отрок нечутно зник за дверима.

Всеволод розмислював:

Володимира пошле у степ. А сам з дружиною піде супроти Ізяслава.

Кароокий чорновусий кремезняк кресонував гарячим поглядом по обличчю батька-князя. Враз приязна посмішка зникла з його лиця.

— Половці?

Всеволод ствердно хитнув головою.

— Дозволь, отець, раду тобі подати. — В темно-медових зіницях молодого князя закипала гарячинь. Всеволод стиснув уста. Син його жадає повчати отця? Чи не рано? Але не сказав нічого. Володимир уже без запалу в словах мляво промовив:

— Треба б до тих степових поганців вислати попів-хрестителів. Вірою і хрестом хай угомонять язичників.

— Не приймуть, переб'ють.

— Чому ж? Хан Осень, бачиш, хрестився сам і челядь свою хрестив.

— Що з того? Християнином не став. Кочує у степах. Треба розіслати биричів по всіх землях, гукати на рать.

— Згода, — поспішив погодитись Володимир. Відчував, що батько ревниво ставиться до його порад, хоча в усіх справах Руської землі і покладається на нього. Всюди посилає свого старшого сина Володимира, який державить іменем свого батька міцно її упевнено.

Всеволод звівся на ноги, підійшов до мармурового столика. Шапка Мономаха грала дивними променями смарагдів, рубінів, діамантів. Внизу оздоблена чорним соболем. Була ошатна й почесна. Немовби променилася силою і могуттю вселенської візантійської держави. Символ владності! Чи ж утримає він на собі важкість її влади? Чи, може, перехопить її син його — Володимир? Отакий впевнений, беручий до всього, запальний...

Зиркнув спідлоба на Володимира. Той згасив ув очах захоплення від сіяння Мономахової шапки. Збагнув вітцеві сумніви. Шкода стало йому батька. І образливо на нього. Якщо вже не вірити рідному синові, то кому ж тоді вірити на цьому світі!..

Всеволод почовгав до ложниці.

Опасистий, важкотілий, розважливий у рухах найменший Ярославич страждав від того, що на його вік дісталось найменше батькової слави і честі. А своїм мечем він не умів їх добувати.

Всеволод підійшов до розчиненого вікна. І раптом у подиві відступив. До високого ґанку його терема наближалось двоє простоволосих босоногих ченців. У власяницях, з високими сучкуватими патерицями, з гордо піднесеними білобородими обличчями. Наближались до ґанку повагом, твердо, впевнено.

Так могли тримати себе лиш печерські ченці, незалежні від блазну світу і від сили будь-чєї влади. Ченці княжих монастирів були іншими: ходили в добротних рясах, на ногах чоботи або ж постолі, постаті зігнуті, жебраючі, погляд очей запобігливий, уста ладні будь-якої миті восхваляти й возносити того, хто щедро дарує за славослів'я.

Печерці увійшли до княжої гридниці, де ще сидів молодий князь Володимир. Не вклонившись, стали перед Всеволодом, пильно дивились в очі. Всеволод очікувально вивчав їх поглядом, дивувався їх схожості, Однакові власяниці, білі бороди, біле волосся до пліч. Тільки один був вищий, очі мав великі, дитинно-голубі, другий — з виду древніший, очі сиві, потойбічні, з обвислими мішечками під ними.

— До тебе, князю, святі отці печерські, — сказав Володимир і підійшов ближче до

Всеволода. З подивом розглядав порепані, чорні ноги ченців.

— Іменем бога, князю Всеволоде,

іменем твого вітця і всієї руської землі... — Ступив наперед древній старець. Сильний і низький голос був у нього — ані крихти старечої втоми чи знесиленості. — Просимо тебе, Ярославичу: візьми

дружину свою, і піди до брата свого старійшого Ізяслава, і сотвори мир. І хай Ізяслав по закону сяде на отчині й дідівщині своїй. Яко заповідав сіє батько ваш — Ярослав. А я, раб божий Никон, сію заповідь мого повелителя й мудрого державця дав обітницю богові і покійному Ярославу чадам його нагадувати денно й нічно. Законом треба міцнити землю руську і виводити коромолу межи братами-князями.

— Іларіоне, се ти? — вразився Всеволод.

Никон-Іларіон промовчав. Ясними очима глянув на низькочолого нащадка давнього свого повелителя і авдонома[50] Русі — Ярослава Мудрого. Ні великим тілом, ні слабким духом, ані тихим голосом не нагадував Всеволод свого вітця — свейська кров матері його Інгігерди вихолодила його серце й тіло.

— Але ж отець наш сам розділив руську землю межи нами.

— Розділив, аби кожен був ситий і не зазіхав на брата від голодних заздрощів. Але стольний Київ — над усіма землями голова, усім городам руським — матір. І в ньому сидіти старшому від коліна Ярославового, — гаряче світив ясністю очей Іларіон-Никон.

— Пощо старшому, Іларіоне? Пощо не мудрішому? — спохопився і Володимир.

Всеволод задоволено хитнув головою. Так-так, чому не розумнішому має належати старшинство у землі руській? Ось він, Всеволод, благословенний і улюблений син отця Ярослава, — за осмомисліє шанований. Не виїздив у чужі сторони, дома сидючи вивчив п'ять чужих мов, і в книгах мудрих кохається, і світу багато йому відкривається. Хіба не він достойний тримати правило державця у Руській землі? Хіба не він здатний підтримувати той світильник знань, який запалив іще дід його Володимир Хреститель? Ось нині він, Всеволод, "Руську правду" Ярослава переглянув. Велів нові статті в неї вписати, за якими живе народ руський. І сим буде прославлено ім'я його... Ізяслав же до книг байдужий. Хоча й хизується ученістю. І воїн — нікудишній. Завжди чужинцями себе підпирає. Чому ж йому має належати старшинство у землі Руській?

— А тому, щоб не було згубної коромоли межи князями. Старший — богом призначений. Який він не є — він яко отець меншим. І шанувати його як вітця рідного належить. А мудрим себе кожен вважає. Хто мудріший — одному богу потім стає відомо. Найбільша ж мудрість — не переступати закону і свято берегти заповіді.

Всеволод усміхнувся, очима показав на мармуровий столик.

— А я маю благословення од візантійського царя і візантійської церкви. Сія шапка царська дісталася мені од великого Костянтина Мономаха — на царювання в Русі. І я не прогрішив перед богом і перед киянами, мене сюди віче покликала.

— Віче! — заблискав очима молодший чернець. — То греки митрополичі підмовили киян. То вони!

Всеволод смикнувся лицем, гнівно крикнув — Не віддам столу! На тім стою. Воля

киян і є воля божя.

Іларіон-Никон погрозово звів патерицю:

— Не мати тобі благословення від бога! І від нас... — Обое потупали до порога.

Коли за ченцями зачинились двері, Всеволод знеможено упав у м'яке ліжко.

— Не треба було, батьку, з ними отак возносливо. З братією треба милостиво обходитись. Упишуть у пергаменти твої слова — повік залишишся коромольником і рабівником руської землі. Не одмиєшся!

— Розігнати б їхнє гніздо осине в тих печерах. Аби не творили люту стань супроти свого повелителя.

— Печерська обитель нікому не підвладна, отче. З нею потрібко тримати мир. Кого вона підтримує, за того і народ іде. Так було і при Святославі.

— Обійдемося без тих нечистих ченців. За нами — митрополит Іоанн. За нами — княжі монастирі. А нині — клич свою дружину. Підеш на роське пограниччя. Затримаєш вежі половецькі. Я ж стану супроти Ізяслава. Якщо бог допоможе — утримаємо кермо отчої землі.

Всеволод схопився, підбіг до мармурового столика.

— Коли ж загину я — візьми собі сію шапку Мономаха. Бережи, яко зіницю ока. Се нам від бога знак. Не ми — нащадки наші створять вселенське царство на Русі. Візантія скоро загине — Русь перейме славу її і можуть... А тепер — скачи по градах і оселищах. Нині рать велика нам потрібна. Рать!..

Через день молодий князь Володимир Всеволодович з невеликою дружиною, метельниками, тіунами, биричами і дворовими отроками виїхав за Золоті ворота Києва. Коло Либеді повернули на полудень і добре наїждженою дорогою помчали на південь. Зелені діброви й густі гайки вабили до себе. Але верхівці не завертали на узбіччя, доки не притомились коні. Стали на перепочинок, коли сонце кинуло довгі тіні убік і коли особлива м'якість і духмяний трунок вдарили в груди.

Весняне надвечір'я наганяло терпкі тривожні жадання. Проте Володимир волі собі не давав, не розм'якав.

Один по одному зі стану від'їжджали княжі биричі й тіуни й зникали в зелених тінях по вузьких дорогах, що бігли до невеличких і великих сіл. Там княжі мужі будуть відбирати найсильніших, найкращих поселян для раті князівської...

Коли у вечірньому небі розпустила свої пурпурово-золотисті кучері Вечірня Зоря, дружина Володимира вступила у княжий град Васильків. На прозорому небі вирізьблювався золоторогий місяць. А вузькими вулицями Василькова уже пливли густі сутіні. Із дворів несло свіжим кіз'яком, парким молоком, запашним духом свіжоспечених ковриг і медом. Лінкувато перегакувались пси. З-за огорож чулося мукання корів, коротке сите мекання овець, кувікання кабанців. Лише довкола княжого терема стояла гнітюча тиша. Високий дерев'яний дім із двома вежицями на краях даху тонув у пітьмі за високою огорожею й ворітьми.

Володимир наказав ударити в било.

— Пощо князя тримаєш довго перед ворітьми? — суворо спитав Володимир у

сторожа. Мовчазний сторож княжого терема зігнувся в шанобі.

— Не відаю тебе, князю, в облич. Не бачив ніколи, я тут недавнечко. До цього тут осподарив гридь Порей.

— А де він нині? — Суворість у голосі Володимира зникала.

— Збіг. Із князем Ізяславом до ляхів побіг. Але я ось зараз... Я зараз... Буде вечеря! — і подався до комор.

— Біжи, біжи! Та не забудь дівциць покликати! Князя молодого потішити... Гей, чуєш? Та й нас! Не забудь!.. — гукали йому дружинники навздогін.

Володимир задоволено осміхався в кучеряву бороду, знають же, чортячі душі, що їхній князь давно поститься. Княгиня Гіта восьмого сина готується йому подарувати...

На подвір'ї уже палахкотіло вогнище. Скоро на ньому смалився кабанець, якого хтось із дружинників прихопив у сусідньому дворі. Іскри з тріскотінням розлітались доокруж, пожвавлювали обличчя, підбадьорювали гомін.

До княжого терема скоро примчала трійка баских коней. З повозу зіскочила Ніга, затим Нерадець прив'язав віжки до конов'язі.

— А хто се? — очима вказав Володимир на Нерадця.

— Син ключниці — Нерадець.

— Нерадцю, йди-но сюди! — гукнув хтось із дружинників.

— В дружину мою підеш? — Володимир обмацав парубка уважним поглядом.

— Візьми його, князю. Сім'ї у нього нема. Бобилем світ нудить, — підкотилась раптом збоку до князя Ніга Коротка.

— А сам пощо не просиш? Нерадець переминався з ноги на ногу.

— Чий візьмеш, не знаю. Батько мій Порей...

— А-а!.. Знаю. Нині рать набираю супроти Ізяслава. Підеш?

— Казали ж... проти половців!

— У степ уже пішли застави.

— Пошли мене у степ, князю.

— А коні маєш?

— Має він коней, княженьку. Бояриня ось цих подарувала. Баских... — Ніга Коротка гордовито показала на свою трійку.

— Ова! Бояриня? Яка ж се? — ссяйнув очима князь.

— Вишатица Яня... Гайка ж наша!.. Таки ж не останні вони люди у

Василькові-граді, коли князь Володимир бере її Нерадця до себе. Ая! Добрий воїн з нього — он який, яко тур, кремезний.

Ніга Коротка металась виверицею біля комор, біля медуш. Недобрим словом згадувала свого Порей, що покинув її, покинув землю і тепер блукав десь у чужих сторонах, добра шукав. Діти без нього повиростали. На її руках усе!.. На її горбі!.. А тепер — легше буде... Нерадець стане дружинником, може, й братів перетягне...

Коло вогнища вже шумувало ігрище. Дівчата, що водили весняний хоровод на леваді, тепер розважали князя. Навколо тоненької дівчини у вінку із золотих купав, заплетеної-переплетеної вінками на грудях, на руках, на ногах, вигинався дівочий ряд.

Хороводниці поставили біля "князівни" глеки молока й, кидаючи свої вінки їй під ноги, випрошували щедроти у Лади любові:

Лада матір кличе: та подай, ненько, ключа

Одімкнути небо, випустити росу, дівоцькую красу...

— Гей, князю, чого зажурився? Вибирай собі ладу, все буде до ладу! — погукували захмелілі від бражного меду дружинники, розпарені ситою трапезою.

Кгязь Володимир труснув головою, обвів поглядом дійсний ряд. Тихо покликав Нерадця:

— Нерадцю, вірний вою мій... послужи, мені... Оту "князівну" білокошу, у вінках... приведи сюди...

Дружинники переморгувались між собою, вдавали, що нічого не чують. Нерадець не ворухнувся.

— Та не бійся, не бійся, князеві береш — не собі! — підказав йому хтось досвідченіший.

Нерадець підійшов до дівчини, смикнув за руку:

— Іди, князь кличе.

Дівчина саянула до нього очима. Лише тоді Нерадець упізнав Любину, з їхньої ж вулиці дівчину.

Вока тихо підійшла до князя.

— Сідай коло мене. Їсти хочеш? — лагідно повернувся до дівчини князь. Вона почервоніла. Князь пригощає! Леле!.. Це ж якби люди чули!..

Раптом за ворітьми зчинився якийсь лемент. Голосили жінки, плакали діти.

— Що там? — розсердився Володимир. Нерадець підбіг до воріт.

У світлі полум'я розгледів, що двоє княжих дружинників вели за повіді кількох коней. За ними брела юрба жінок, які плакали, заламуючи руки:

— Пощо забираєте останнє? Чим ниву орати? Чим дрова возити? Ой лю-у-доньки-и! Мужів од землі забираєте, дітей малих сиротами лишаєте! Ли-и-шенько!..

— Сіє княже діло! Ану замовкніть! Чи забули, чиї єсть? — гукнув на них Нерадець.

Жінки замовкали на мить, потім знову голосили й заламували руки.

— Цитьте, бабота, князь чує!

Юрба притихла. Мовчазно зітхала. Невдовзі почала розходитись.

Князь Володимир дивувався.

— Молодець, Нерадцю. Умієш з людьми темними розмовляти. Повернешся з походу — будеш у Василькові биричем. Згода?

— Згода, князю... — вірив і не вірив Нерадець своїй щасливій долі.

— Тож іди додому, збирайся у землю волинську... а я іще тут залишусь. Як тебе зовуть? — звернувся він до голубоокої "князівни"...

У волинську, так у волинську. Нерадцю все одно. Молодий князь до себе взяв — надія з'явилась дістатись його більшої милості. Спасибі матінці, що підштовхнула на сіє. Тепер, може, колись стане він значним мужем. Князь землі вділить. А то ще прославиться у січі. Руки і рамена у нього он які — підкови гне! Може, стане княжим

конюшим, альбо стольником, а то ще постельничим. Як поталанить — може, й золота гривна блисне у нього на грудях. Боярська гривна. Урівняється він із Гайкою. Скаже тоді воєводи Вишатичу: "Люба мені твоя боярина. І я їй любий. Відступайся, боярине. Все одно вона моя".

І поїдуть вони з Гайкою далеко звідси, У степи безкраї. Поставлять хижу на високій могилі. Навкруг — скільки око сягне — поле й поле. От тільки половці... Ні, краще тікати вже у лісові пущі. На лісові річки. Нікого довкола них — тільки лісовий звір і птах, І вони вільні, як оті крилаті птахи...

Нерадець мріяв. Сидів на коні попереду своєї сотні, яку зібрали княжі биричі із смердів Васильківщини. Були останніми у князевій дружині — мали наглядати за повозами, котрі торохтіли слідом — везли для воїв сухарі, пшоно, сало, в'ялену рибу, борошно, сіль.

Князь Всеволод ішов на старшого брата свого Ізяслава, котрий зі своєю раттю став під Новоградом-Волинським. Мали битися на смерть сини Ярослава Мудрого, битися за батьківську славу і честь. Бо своїх не мали...

Переходи були тяжкими. Лісові дороги вузькі, лісові річки — грузькі. Заїдали комарі й мошва. Рать Всеволжа спинялася щовечора на ночівлю біля якогось оселища чи простонеба. Чи й посеред лісу, виставивши довкола застави.

Уже було недалеко від града Володимира, як раптом занедужав великий князь. Воєводи вирішили спинитись на перепочинок, не очікуючи ночі. Бо довкола — ліси й ліси. І десь близько від них отаборився Ізяслав.

Воєводи завернули з дороги. Знайшли серед лісу невисокий, але розлогий піщаний горб, веліли під ним ставити повози й коней. Місце було сухим. Комарі й мошка не так надокучали.

Нерадця послали на край табору — зі своїми ратниками мав стояти на чатах, доки всі інші відпочиватимуть. А перед ранковою зорею йому прийде заміна.

Нерадець втомився за всі довгі дні переходу. Зійшов нарешті з коня на землю і взяв його в пута, відпустив на пашу. А сам присів на трухлявий пені під велетенським розлогим дубом. Наслуховував пошум лісу, гомін верховіть. А мислі його неслися далеко, до васильківських пущ і — вже в котрий раз! — до тої мисливської хижі, закучугуреної снігом, у якій було так парко й п'яно від духу живиці й березової кори. І від огню в Гайчиних очах, що обпікали його щоки і вимели із серця страх перед бояриною Вишатичевою. Не було страху й на другий день, коли вони проснулись у вихолодженій хижі під одним кожухом, тіло в тіло з'єднані палкими чуттями.

Але після того, як Нерадець залишив Гайку в Києві, почало творитися щось неймовірне. Стала вона раптом суворою, недосяжною. Говорила з ним, не дивлячись йому в очі.

— Їдь додому, Нерадцю. Не товчися у дворі. Бачиш, челядь стежить за тобою з усіх шпарин. А я... чекатиму боярина.

Одерев'яніло його серце. Вона... чекатиме Вишатича? Увечері увірвався до покою. Дорогою відштовхнув Кильку, що вискочила з-за дверей. Упав на коліна:

— Не жени мене, Гайко.

— Так треба, Нерадцю. Встань.

— Тоді разом. Тікаймо разом! Пощо сидиш у сій клітці золотій?

— Мені й з тобою... клітка. Чи не все одно?

— Зі мною?!

Нерадець підхопився на ноги. Несподівано підбіг до Гайки, підхопив на руки і вибіг з нею із палат. Кинув на віз, зверху прикрив шкурами.

Лише далеко від Києва відкрив її. Сани легко ковзали з пагорба на пагорб. Над головою стояло яскраво-біле зимове небо. І біла снігова дорога здавалася такою ж чистою й ясною, як і небесне поле...

Нерадець нахилився до Гайки.

— Будемо жити в тій хижі.

Гайка мовчала.

— А хочеш — у твоїй хаті поселимось. Або поїдемо на край світу. Як скажеш.

— А де він, той край, Нерадцю? — зітхнула Гайка. Дивилася на Нерадця з відчуженням. А він посміхався упевнено. Все робив упевнено... Ая! Красень парубок, силища із тіла так і пре...

Своїм болем лиш, своїми жаданнями переймається. А чи заглянув у її душу?.. І не загляне!.. Скрутить у ріг... Це поки що... Доки вона бояриня — йому хочеться перемоги над нею... Ну що ж, втішився перемогою... І досить. Не пустить його в свою душу. Не збагне її — лиш потопче усе святе...

Дорогою Гайка занедужала. Пашіло тіло жаром, груди рвав кашель. Впадала в гарячу непритому, трусилась у пітній зимниці.

Інколи вона розкліплювала важкі повіки, з-під вій дивилася у сутінь хижі. Нерадець привіз до неї матір.

Ніга Коротка два дні просиділа над Гайкою. Одпоювала травами, розтирала спину й груди. На прощання сказала сину:

— Одвези у Претичеву хату. Та спочатку поїдь натопи...

Гайка більше не повернулась до Києва. Один раз, повесні, поїхала забрати свою одіж та в монастир, казала, заглянула.

Але й Нерадця не пускала до свого двору. Жила черницею. Люди рідко бачили її. Чудне оповідали. То ніби перекидається вона голубкою й сидить на стрісі, воркуючи; то обернеться зегзицею й літає над садами, кує-віщує долю свою; то лебідь-птицею до білих хмар піднімається й свариться із Перуном-громом або про щось умовляє його. А найбільше, казали, бродить самотиною лісами й лугами, зілля-трави збирає. Відьомствує...

Сохнув, мучився Нерадець, злостився. Коней до крові збивав, у домі спокою не було від нього. Аж доки мати не спровадила його до князя в дружин у.

Не спиться Нерадцю сеї теплої літньої ночі. Над ним видзвонює цупким листом дуб-віковик. У змучену душу заглядають зорі... Давно вже веселки надій не бавили його серце.

Одного тепер жадав: добитися честі у князів, щоб піднятися над Гайкою... над боярином Вишатичем... Щоб її завоювати собі або відомстити.

Чи задрімав, чи справді Мара нахилилась над ним.

Нерадець скочив на ноги. Ні, це не приснилося. Перед ним стояла висока жінка у білому. Простягала до нього руку:

— Ходімо.

Якось дивно зблиснули в півтмї її світлі очі.

Нерадець не рушив.

— Не бійся. Тут є капище. Перебудеш ніч. Вранці виведу тебе на дорогу.

— Я не заблукав, — отетеріло відсахнувся Нерадець від Мари. — Я на чатах.

— На чатах? — Мара нахилила до нього голову. Він скоріше відчув, — по голосу відчув, — що ця жінка уже немолода. — Ти з Києва?.. Пощо прийшов?

— З дружиною князевою прийшов. — відступав назад Нерадець, Ніби чув свою вину перед нею.

— А-а... брат на брата знову пішов. Знаю сіє.

— Звідки знаєш?

— Богиня Жива мені давно сказала: так буде. Я служу їй. Отам, на горбі, капище її — Живець.

— Ти волхвиня?

— Може, не знаю. Я служу богині Живі, і мене тому називають Живкою. І ще називають зеленицею. Я допомагаю людям зелом — травами від недуги...

— А тут чого вночі ходиш?

— Під сим дубом опівночі папороть цвіте. Завтра Купала.

— Слухай, відьмо...

— Я не відьма, — обурилась жінка.

— Все одно! Слухай... Наш князь Всеволод занедужав. З лиця спав. Сили його покинули... Поможі йому, — чомусь шепотів, ніби серед сих зір і серед сеї ночі його хтось міг чути.

— Важко це...

— Він тобі щедро віддячить.

— Хтозна. А може, прокляне мене...

— Поможі!

— Поможу.

Нерадець радо спохопився:

— Він на все згодиться!

— Тоді ходімо, — посміхнувшись, сказала Живка. Рушила вперед. Нерадець за нею. З подивом бачив, що для сеї жінки не було півтми — ішла, обминаючи стовбури дерев, навіть не торкаючись віт, розпростертих над землею. Ніби пливла.

Біля табору спинилась. Посередині жаріли ще незгаслі попелища. Подекуди видніли вози з прив'язаними до них кіньми.

— Де ж твій князь?

— Там, біля коней...

— Веди його сюди.

Нерадець підійшов до князевих гридей. Розштовхав дрімаючих. Повідав про знахарицю. Воевода гридей Творимир невдоволено бурчав. Серед ночі він хоче будити князя!

— Я не сплю, — почувся голос Всеволода. — Я піду, воеводо. Погано мені. Може, до ранку і не дотягну. Пече мене всього зсередини... Поможіть піднятися!

Творимир і Нерадець підставили князю свої плечі...

Попереду йшла висока жінка в білому. Вона відштовхнула двох гридей, що запалили смолоскипи й хотіли освітлювати дорогу.

— Не світить. Я бачу, куди йти.

Живець стояв на невисокому рідколісому пагорбі. Він світився зсередини якимось спокійним, м'яким світлом, ніби стіни його були зроблені з тонкого шовку.

— Що се? — не втримався воевода Творимир.

— Се і є капище Живи, діви весни й життя. Ведіть князя всередину.

Перед ними відхилились двері. Переступили з острахом через поріг. Кожному раптом здалося, що він потрапив у сон чи в казку. Вгорі, з високої стелі, на довгих, прозорих, як крижини, кручених вервечках звисали прозоропелюсткові дзвіночки. У кожній квітці, повернутій догори, горіла маленька воскова свічка. А посередині капища росла береза. Не відразу прийшли помітили на ній ластівчине гніздо.

— Се дерево Живи, — сказала волхвиня князеві. — Щовесни вона присилає сюди ластовиць, і вони тут живуть зі мною. По них люди дізнаються, яке буде літо і який урожай. Коли впадуть дощі, а коли буде суша.

— І ти живеш тут? — здивувався Творимир.

— Живу. Стережу капище од злих духів і злих людей.

— Але ж князь Володимир Хреститель давно поруїнував поганські капища. Димом пустив.

— А се не згоріло, бачиш. Його береже діва Життя. А коли вона згине — згине життя на сій землі.

Волхвиня пружно переходила виталище.

Хода її була величною й гордою. Вона принесла князеві кухоль з якимось напоєм. Всеволод лячно відсахнувся.

— Се не обман?

Волхвиня мовчки взяла в руки кухоль, відпила кілька ковтків.

— Ви ідіть, — махнула рукою Живка до інших, — князь залишиться тут до ранку.

Якимось пахучим мастилом вона змазувала Всеволоду скроні. Підносила до його обличчя мису з водою, шепотіла щось, на когось махала рукою, ніби проганяючи його.

— Князю, — сказала перекодя, — хворість твоя мине до ранку, коли послухаєш моєї ради.

Всеволод, що сидів перед нею на ослінчику, розплющив здивовано очі.

— Ідеш на брата свого кривого. Не йди! Замириш. Проллеш рідну кров. Помреш у

страшних муках. Замиришся — будеш володарем собі і людям.

— Не можу вже відступити, жоно.

— А ти перемож себе. Будь мудрим.

— Сіє важко.

— Мудрість завжди тяжка, князю. Потребує відваги.

— Не можу...

— Помреш у жахних муках совісті. До життя не повернешся. Ніхто із мертвих не вертає до життя. Так говорить мені Жива. Відпий іще цього зілля — і ти прозрієш. Осліпла твоя душа, князю, від жадання слави осліпла. У злобі й сліпоті муж губить силу свою, Візьми добро у серце своє! Надбаєш спокій і силу...

Всеволод мовчав.

Живка поклала на його очі свою вузьку гарячу долоню. Щось шепотіла знову, кропила голубиним крильцем водою із миси.

— Відпий іще роси Ярилової. Очисти душу свою від нечестивих помислів... Пощо твій бог єдиний не навчив тебе покори? Маєш слухати старшого брата свого, яко вітця свого. І мої старі боги тому учать. Але... не слухають нині волостелини мудрого слова. Лиш себе чують, свою заздрість і гординю возносять над усе... Одягли свого бога у золоті шати і в непогрішимість — і самі себе уподобляють йому! Загубили страх перед гріхом! Загубили добро в душах!

Живка замовкла. Всеволодове тіло бралось бурими плямами. Чоло вкрилось гарячими краплинами. Князь відчув якусь полегкість у собі.

— Хто єси, жоно? — пильно вдивлявся в її бліде, збуджене лице, в блискучі світлі очі.

— Пощо тобі знати мене? Ніхто мене не знає. І я себе не знаю.

— Ти себе знаєш. Бачу, що знаєш. Але не хочеш відкритись.

Живка зітхнула.

— Хоч і знаю — а що тобі? Всі ми — як летючі іскри в світах: спалахнули й гаснемо. Нічого не лишається опісля. Тільки попіл. І слава серед людей про діяння наші, про добро...

Всеволод похилив голову на груди. Багато мудрих книг прочитав на своєму житті, а такого не стрічав там. Там возноситься не добро, не правда — а війни, загарбання, поневолення багатьох народів, полон іних земель. Ото й слава володарів світу від того. Більше убив, більше награбував золота, більше крові людської пролив — і слава йому більша воздавалася в віках. За добро, за правду ще жоден володар світу не уславився... Він се знає твердо. Але слава та — не серед людей. У книгах...

— Приляж, князю, одпочинь. А я заклинання прокажу над тобою. Ти слухай — і вір... Вір моєму слову, князю!.. А ти, Огнястра і Невея-мертвяща, усім лихоманкам сестра старша, плясавиця окаянна, біжіть від князя мого за три дні, за три поприща, бо прикличу на вас Живу-живицю і дасть вона вам по триста ран на день. Ізбіжіть у темнії ліси, на гнилій воді, в місця порожні й безводні, аби вам жовтої кості не ламати, червової крові князя мого не пити, серця його не сушити, білого тіла не ломити. Ідіть

на єдми[51], на темні луки, на густі очерети, на сухі ліси, на глибокі яри, на степи степучі.. Спи, спи, князю мій...

Довго ще шепотіла Живка над Всеволодом, розхитуючись усім тілом і сама немовби куняючи над ним... Тільки пальці її ніжно розгладжували князю надбрів'я, скроні, перенісся...

Творимир і Нерадець міряли кроками землю навколо Живця. Доки не зсіріла пільма. Тоді вони присіли під якимось деревом — і відразу сон зморив їхні тіла. Важкі повіки самі змежились. А коли раптом розкрили їх — над ними шугав уже ясний сліпучо-білий день.

Перед ними стояла Живка.

— Най поспить князь. Огневиця з нього вийде. Невея-смерть відступилась уже.

Творимир і Нерадець спустились із піщаного горба, попрямували до табору ратників. Треба було попередити воевод, що князь живий, що він одужує.

Уже дійшли до того самого дуба-віковика, де Нерадець стояв звечора на чатах, як раптом над ними тонко продзвеніли стріли.

Обоє припали до землі. Лише тоді згадали, що немає у них ані луків, ані мечів при собі. Нерадець намацав за халявою чобота лише ніж.

Підповзли ближче до дуба. Кілька стріл миттю впилися в стовбур і тремтіли пір'ястим охвістям. Небезпека була поряд. Творимир і Нерадець, не змовляючись, кинулись врізнобіч. Де був ворог — не видати. Коли один наскочить на нього — другий прийде у поміч. Та не встиг Нерадець відсапатись, як з протилежного боку, куди стрибнув Творимир, почулася вовтузня. Там щось коїлось із воеводою. Нерадець затиснув у зубах довгий мисливський ніж, ящіркою зав'юнився в чагарі, щоб обійти засідку збоку.

Коли він звівся на коліна, намагаючись роздивитись, де ж Творимир, угледів: верхи на воеводі сидів якийсь ратник і втискував йому в рог кляп із трави.

Нерадець розмахнувся. Важкий ніж із коротким посвистом пролетів над кущами і впився під ліву лопатку ратника. Він обм'як. В цю ж хвилю Нерадець кинувся на незнайомця, рукою охопив шию і повалив на землю. Нерадець відчув, як чужинець знесилів під ним і вже не борсався.

Воевода витягнув кляп,
обтрушувався від землі, відпльовувався...

— Лютий, яко барс... Я впізнав його! Се гридь Ізяслава — Порей. Ху-у...

— Порей? — злякався Нерадець, відскакуючи від своєї жертви. — Із Василькова?

— Не відаю звідки... Значить, рать Ізяслава близько. Скорій до стану!

Але Нерадець німо стояв над Пореем. Той ошаліло водив вибалушеними очима. З кутиків уст на бороду вибивалася рожева піна...

— Ти Порей? Порей? — Впізнавав і не впізнавав Нерадець свого батька. — Кажи! — усе кричало в ньому. Бо впізнав-таки отця свого довгожданого...

Порей спинив на ньому затуманений погляд. Якась тінь майнула в його скаламучених зіницях. Уста затремтіли.

— Будь вони прокляті, князі...

В очах Нерадця стояла чорна гарячінь...

Порей якось тихо випростався й дивився у небо своїми світлими очима, у яких застиг відчай, чи подив, чи біль...

Нерадець узяв його в оберемок, поніс угору, до Живця. Навстріч йому вийшла висока волхвиня. Він поклав Порей їй до ніг.

— Вітець мій. Рятуй.

Живка суворо поглянула Нерадцю у вічі. Щось прочитала в них. Нахилилась над Пореем. Розірвала поли сірої вотоли, висмикнула сорочку з-за пояса, повернула Порей спиною до себе.

— Маєш тверду руку, воїне. Б'єш без промаху.

І пішла.

Рясний холодний піт покрив спину Нерадцю. Аж до кісток пробивався той холод. Перед очима пливли червонясто-чорні кола. Все пішло обертом. Все полетіло в гарячу каламуть...

Він опам'ятався від того, що його боляче торгали за ніс, за щоки, за вуха. Опам'ятавшись, упізнав білу волхвиню.

— Князь тебе кличе, іди.

Нерадець піднявся з землі. Боявся глянути в той бік, де лежав захололий Порей.

Всеволод сидів у капищі на ложі, під стіною. На ній уже згасли вогники свічок у прозорих пелюстках дзвіночків-підсвічників. Усе тут було не так, як уночі.

Стіни капища були зроблені із тонких пластин рожевого мармуру, які вдень просвічувались від сонця, а вночі — від вогнів свічок.

Князь Всеволод зустрів Нерадця повеселілим голосом.

— Прийми дяку від мене, муже зичливий. Жалую тебе мечем злоченим і щитом. Порятував мене від смерті.

Нерадець байдуже слухав ті слова й мовчав. Всеволод здивовано звів брови до купи.

— Прийдемо назад — пожалую землею. Дві веретеї[52] землі на душу виділю.

Нерадець щось хотів сказати, але не зміг. Всеволод стурбовано огледівся.

— Піду до брата Ізяслава нині, замирюсь із ним, — сказав ніби сам до себе. — Коли побуваєш у руках смерті, по-іншому поцінуєш жпгтя. Що_є найціннішим у людини? Життя в честі, чуєш, Нерадецю?

Нерадець упав перед ним на коліна. Заридав. Припадав чолом до землі. Що міг сказати він, котрий упав у безнадію, вознесеному надіями? Чи міг виказати у словах біль свій, і образу і свій розпач? Чи зможе знайти честь для себе і прощення від матері й від людей?

Знав одне: віднині все його життя, усі сподівання пов'язані із князем.

Янь Вишатич був уже в тих літах, коли приходить усвідомлення неповоротності життя, і тому уже не гнавсь за часом. Гонись не гонись, а молодих літ не повернеш. Нічого-бо не повертається із минулого. Усвідомив, що уже вступив у старість, зберігши в душі усі печалі та нездійснені забаганки. А найперше — жаль, що нічим не доскочив

слави пращурів свого роду і що без честі завершує давній родовід. Без честі й без слави, з одним багатством. Але тепер вони не вдовольняло його душі. Відомо, що смак хліба знає лише бідняк. Багатич же приймає його як буденщину. Пиха можного жадає вивищення не над чорним смердом — за нього він вищий від народження, а над рівним собі. Тепер Янь збагнув, що такого вивищення не домігся. Всі роки ніби воду у решеті носив — щось робив, кудись біг, а для себе — анічогісінько не лишилося для своєї душі.

Гайка до його дому не повернулася. У старій Претичевій хаті гойдала у вербовій колисці сина. Яневі в очі не дивилася, червоніла лицем, та була щаслива.

Янь відступився. А в душі його накупав чорний вар злоби. На Гайку. На її смердівську невдячність. Адже він дозволив їй привести сина в його дім?! Що треба було іще? Без розголосу, без гордовитості могла б це зробити. Ти ж бач! Вона перед усіма його принизити захотіла. Мовляв, не здатний ні на що старий воевода Вишатич. Того й пішла...

Злостився Янь на себе — пощо брав із худого роду? Злостився на весь світ. Навіть на Кильку, що вигинала перед ним своїми стегнами, натягуючи на сорочку то один, то другий наверхник своєї збіглої господині. Але Кильку терпів. Розраджувала своєю льстою й запобігливістю. Хоч перед нею чув себе привабним і достойним мужем.

Килька ж пащекувала серед челяді: — Наволхувала боярина дитя собі чуже. Боїться до боярина вертатись. Го, коби воеводине було, терем би спорудив найбільший у Києві...

Авжеж воздвиг би. Гасив у собі лють. Може, й тепер воздвиг би, коли б прийшла під його дах. Не йде. Свого сина волю оберегами оберігає. Чутливим серцем материнським...

Бігав по хороминах, розвівав свою самотину несамоовитістю, вистукуючи по мостинах підлоги каблуками грецьких чадиг[53]. Гриз нігті на пальцях, блискав урізнобіч зизооко. Гайко!.. Біль його... Ненависть його... Образа його...

Єдина розвага — приїзди до князя Ізяслава. Ізяслав, возсівши знову на київському столі, обіймав його за плечі, яко рідного брата. Вів до себе, у ложницю, садовив на покуті під іконами. Тоді Вишатич забував про свої кривди. Тоді вони удвох згадували, як Ізяславу вдалося безборонно прийти до Києва й сісти на отчий стіл. Як брати-князі під Володимиром-Волинським порозумілися між собою і як Всеволод з дружиною поклав перед Ізяславом меч і поцілував хрест. Сказав: "Брате, ти єсть старійший від мене, Іди в Київ. Візьми свій стіл, що отець Ярослав тобі заповідав. Грішен єсть. Прости!" Всеволод упав на коліна. Розчулений Ізяслав і собі став на коліна поряд з ним. "Бог простить. Молися! А мені воздасть за довготерпіння. Пощо мене, браття, вигнали в чужу землю? Пощо багатство моє побрали?" Всеволод плакав. "Прости, брате. То не я, то Святослав. А я винен, що на поклич киян прийшов. Тепер бачу: ішов я супроти закону. За ослух мій покараний був господом хворістю тяжкою. Але як тільки помисли правдиві вселилися в мою душу — очуняв есмь... Старі боги помогли. І Живка, волхвиня їхня..."

Ізяслав насторожено заглядав братові в очі. Єретичні слова злітають з його уст. Чи

личить християнину приймати волхвування, й зілля, й благословення старих богів? Але коли вони також були за Ізяслава, то нехай... Він помовчить.

Тепер оповідав те все Вишатичу.

— Сказав брат мені тоді: піду у свій уділ, в переяславську землю. А ти до Києва спіши...

Вишатич те все знав. Але вдавав, що чує вперше, як сталося, що не було битви між Ярославичами.

Кияни тоді відчинили Золоті ворота і вдарили у дзвони. Видзвонювали на церкві Богородиці благовіщення на Золотих воротах, на церкві Богородиці князя Володимира, названій Десятинною, на дзвіницях монастирів Георгія і святої Ірини, святого Петра, Дмитрівського монастиря і монастиря Германова на Клові... Найпізніше ударила в дзвін митрополита церква святої Софії. Митрополит Іоанн зачав злобу супроти Ізяслава... І нині, мабуть, плете свої тенета в темних закамарках... Боїться його Ізяслав. Питає ради у Яня:

— Вижену Іоанна, що вчинить патріарх в Царгороді?

— Накладуть злую епітимію на всю Русь. Або ще половців нашлють.

Ізяслав зітхає. Ходить по ложниці. Високий, трохи вже зсутулений. Нетерпеливо крутить головою.

— Поїдьмо у Печери. Попросимо ченців молитися за наші гріхи.

Печерська обитель стрічала Ізяслава з великою шаною. Ігумен Стефан, котрому було вже важко ходити, виповз із своєї келії, опираючись на плечі двох келійників, що прислужували йому. Стефан вітав великого князя підкреслено поштиво кланяючись.

— Тілом відходжу од сього світу, — шамкотів до Ізяслава, а душею з тобою, князю. Знайте, чада мої, — звертав погляд до ченців, — перед богом буду заступатися за князя нашого законного. Хай міцно тримає в своїй десниці закон і благодать землі нашої.

— Владико! — упав перед ігуменом якийсь чернець. — Учив нас преподобний отець Феодосій, і ти, владико, учив нас, овець заблудших, ніякого набутку не збирати й не тримати в келіях. А я ось стяжав трохи полотна — сам, уночі, ткав. Щоб для братії сорочки нові пошити. Дозволь віддати тобі, владико...

З-під широкої поли ряси чернець вивалив до ніг ігумена добрий сувій полотна.

— Охо-хо, гріхи мої земнії, — застогнав Стефан. — Пощо не послухався слова господнього? Сказано: де багатство ваше, там і серце ваше. Аще хочеш бути безпорочним чорноризцем — візьми своє полотно і кинь в огонь горящий! Аби усім наука була...

Чорноризець, певно, чекав од ігумена подяки й при тих словах сахнувся. Увесь пересмикнувся, щось злякано залепетав.

— Я ж не собі... для всіх... для братії... — відступав од Стефана, як від навіженого.

— Візьми!.. Візьми!.. Кинь!.. — підштовхували ченця брати-чорноризці, а той ховав руки за спину, ніби сувій полотна, що він виткав для добра, для всіх, тепер обпікав йому долоні, як розпечене залізо.

— Пощо, владико, гріхом називаєш сію працю брата нашого? — обізвався якийсь

чернець. — Брат Деміан не для себе, для всіх старався. Усім нам сорочки треба нові — бачиш, погнили вже на наших спинах від поту. А нікому до того немає діла! Сіє не гріх працею своєю користати. А хіба не грішному ділу учиш нас — тягти отее полотно із смердів?

— Єреміє, знову бунтуєш? — важко задихав Стефан. — Немає у мене більше слів до бога, аби тебе захистити в молитвах.

— Навіщо мене захищати, владико?

— блиснув чорними вуглинами очей Єремія.

— За спілкування із волхвами забув?

— Мав епітимію за те від отця Феодосія, владико. Очистився од гріхів у сирій ямі! Ледве ноги витяг звідти.

— А нині матимеш нову епітимію...

— задихається Стефан і хапає себе за груди. — Не питаєш, за що? От ти захищаєш Деміана. А сам же у сто крат грішніший за нього!..

— Не маю гріха, отче, — гаряче запротестував Єремія.

— А до челядниці ось цього боярина... Яня Вишатича... хіба не ти вчащаєш, га? І вже цілий рік... Кайся, доки не пізно!

Єремія мовчав.

— Кайся, брате, на коліна! Проси милосердя!.. — зашелестіли голоси ченців, які понуро стояли довкола й не піднімали ні на кого очей. Немовби це і не від них ішли ті слова, а з-під землі. — Падай на коліна, проси!..

Єремія визивно глянув ув очі Стефану.

— Любострасна жона сія, владико. Рятую її тіло й душу від блуду великого. Бог же заповів усякій животині плотську втіху. Люди хіба гірше звіра? Неправедно сіє. Богопротивне твоє вчення...

— Єпітимію... Єпітимію...

Оскоплення йому! — застогнав, зашепелявив ігумен і хитнувся до своїх келійників.

Ніхто із ченців не ворухнувся.

Стефанове лице затряслося у гніві. Коби ще не князь Ізяслав... не воеводи, які дивляться на його сором... на непослух братії...

В беззубому роті Стефана ворухився червоний язик, по ріденькій бороді стікала слина. Він безпомічно оглянувся на своїх високорідних гостей.

Князь Ізяслав, опутивши голову на груди, дрібно хрестився. Воевода Вишатич переминався з ноги на ногу... Кілька!.. Учора ж вона повисла у нього на шиї й присягалася усіма богами, яких знала вихрещена душа її половецька, що подарує йому сина. Янь відштовхнув її від себе... Тепер чув себе так, ніби його щойно вкинули в бочку із смолою.

Може, через те він підскочив до ігумена й прикрикнув на братію:

— Пощо стоїте? Хапайте сього блудника! — й навіщось рвонув за руків'я меча, що звисав у нього із золотокованого кільчастого пояса

Єремія раптом пригнувся, злодійкувато крутнув головою, стрельнув вигостреними

чорними очицями туди-сюди й щодуху побіг до воріт, розвіваючи широкими полами чорної ряси. Тоді за ним кинулись двоє келійників. Прудкий Єремія швидко мелькав порепаними п'ятами, на бігу скинув із себе скуфейку й виплутувався із ряси. За мить вона війнула чорними крилами й упала на землю. А Єремія, в білій спідній сорочці з величезною дірою на спині, в ногавицях, уже торгав засуви хвіртки, намагаючись її відчинити.

Та від долі в бочці не сховаєшся. В цю мить ченці-брати схопили Єремію й поволокли до стайні. Він пручався з усіх сил, плювався, кусав за руки братів своїх, за котрих же заступався і котрі тепер озвіріло тягли його до плахи, ладні зідрати з нього шкуру живцем...

Уже ніхто не бачив того, як вони вкинули бідолашного Єремію в ясла, як накрили голову мішком, а руки й ноги прив'язали до конов'язі і як конюх-чернець, довго зітхаючи, гострив об камінь ніж, яким звично орудував з молодими жеребцями.

І потім ніхто й словом не обмовився про ганьбу і муку Єреміїву, яку прийняв за своє справедливе слово, котре в усі часи так возносять на золотий престол володарі людських душ. Возносять, щоб оскопити...

Не дізнається суєтний світ про сії і про інії таємниці святої обителі, бо злі вчинки тут записували на воді, а добрі — карбували на камені та в пергамені.

Чорнориза братія товклася на місці — ніхто не жадав однести сувій добротного полотна до трапезної і вкинути у вогонь.

— Нестор іде! — хтось ткнув пальцем назад. — Хай він!..

Від круч, хитаючись, ішов високий чернець. З печери вийшов...

А може, не з печери, може, з іншого світу з'явився той Нестор, та хіба хто повірить у те... Бліда шкіра його обличчя немовби просвічувалась наскрізь. Великий хрящуватий ніс потоншав, очі провалились у глибокі очниці й дивно блищали, ніби одержимі якоюсь жагучою мислію.

— Нестор-книжник веде смислений, князю, в древніх письменах, — прошамкотів Стефан до князя. — Виучень Великого Никона. Пожалуй його увагою.

Князь Ізяслав із цікавістю дивився на печерника-ченця, коли той підійшов, у легкій шанобі схилив голову.

— Яка ж мудрість тобі відкрилась, брате, в печері? Кажуть, довго сидів? — заговорив першим Ізяслав.

В очах Нестора мінився світ. Нарешті погляд пильно зосередився на князевому лиці.

— Відкрилась суть життя суєтного, князю мій.

— Яка ж вона?

Нестор зітхнув.

— Два шляхи є в людини — митаря і фарисея. І ми, грішні земні люди, гадаємо, що коли кланяємось богу, коли всує повторюємо ім'я його, — то бог милостивий з нами і простить усі гріхи наші. Але це не так. Ми — мертві душею, бо ситі собою і своєю правотою. Тому ми — фарисеї, і бог не може бути з нами. Господь боровся проти

фарисейства все життя — і не поборов. Прийшов до смерті своєї хресної.

— Наша віра в бога врятує нас, брате.

— Це не так просто. Древні іудеї не дарма забороняли вимовляти ім'я бога. Бо наша віра сліпа. Ми лиш повторюємо слова, а серце — холодне, не вірує. Зело великий наш гріх — гордість. Іоанн Златоуст перший про це сказав. Чи не так, князю? Тому наш гріховний шлях у житті — фарисейський. Ми женемось за владою. Ми вбиваємо й мучимо менших і слабших, щоб утвердити себе владою. Чи не так?

Ченці довкола заворушились, гнівно позирали на владика свого, який непотрібною жорстокістю до Єремії жадав показати свою владу над ними, слабшими й безсилими братами-мніхами. І то все аби вивищитись ув очах князя і його боярина! Проте Стефан заплющив очі, схилився на патерицю. Дрімав чи слухав. Розумів чи вдавав, що розуміє.

— Ісус мучився і прийняв смерть за гріхи й злодійства людей. Так свідчать священні книги, Несторе, — втрутився Янь Вишатич. — Тому й прощає гріхи людські.

— Якби ж ми пам'ятали про ті муки — не творили б нові! Були б, може, справедливіші до людей. Ісуса ми вдягли нині в золоті шати, оточили славою. А якби з'явився він, цей мученик, серед нас тепер? Побитий, розтерзаний, з терновим вінком на скривавленому чолі? З тяжкою ношею хреста на собі? І якби в ту мить за ним гнались оті богоборці й хулители, що розіп'яли його й закричали: "Ми знову тебе розіпнемо на хресті! Ти проповідуєш любов, а ми — ненависть. Ти піднімаєш смиренних і покірних, а ми — гордих насильників і відчайдушних свавільців! Ти кличеш до небесного царства, а ми жадаємо мати його на землі! І ти, жалюгідний, брехливий проповідник, знову будеш розіп'ятий нами!" Чи багато б нас, князю, кинулось на поміч Христу? Чи не залишили б ми його одного, віч-на-віч з убивцями?

— Як думаєш ти, Несторе? — тихо спитав Ізяслав.

— Я думаю, князю, що кожен би рятував лиш себе. Шукав би способу, щоб утекти непоміченим. А то ще й допоміг би убивцям... Боягузи — перші сподвижники убивць. Тако було з віків.

Ченці соромливо опускали очі додолу. Усім їм здавалося, що вони щойно самі сотворили той злочин, тільки замість Ісуса перед ними був Єремія — їхній заступник. Ігумен Стефан ніби проснувся, звів голову з долонь, що лежачи на патериці.

— Зело вчений Нестор наш, князю.

— А що було в минувшину? Хіба у нашій землі були боягузи? — не витримав Вишатич.

— Були. Одні племена боролись, інші сиділи за їхніми спинами. Одні вимирали, інші — ситіли й возносились. Кидались у чвари...

— Хвала богові, кінчились чвари у нашій землі, — розплющив очі Стефан. — Князь наш законний Ізяслав...

— Міжусобиця не кінчилась, владико, доки в наших душах житиме себелюбство, доки ми будемо мовчати серед торжествуючого зла, — суворо мовив Нестор, оглядаючи притихлу братію.

— Прости! — раптом упав перед ним Деміан. — Це все він!.. Він! Єремію покалічити

звелів!.. А ми... мовчали!..

— Де він? — скрикнув Нестор.

— Там!.. — з плачем відіззався Деміан і вказав рукою до стайні.

Нестор тут же попростував до стайні, де стогнав, кленучи бога і людей, нещасний Єремія.

— А ти, владико, ізійди геть... Не хочемо тебе! — розпачливо скрикнув раптом Деміан.

— Не хочемо...

— Іди!.. — Погляди ченців обпікали ігумена безпощадним осудом.

Такого ще не було в обителі! Стефан розгублено кліпав очима.

— Не хочемо! Оберемо собі іншого владика за статутом судійським!

— Як заповів нам блаженний Феодосій!..

Стефан заплямкав губами.

— Ходімо... До трапезної ходімо...

Невдало, як невдало прибув сьогодні київський князь!.. Краще тікати звідси... пошвидше...

Коли Нестор повернувся зі стайні, ковтаючи невидимі кривдні сльози за Єремїїну муку, його окликнув Вишатич:

— Отче! Отче Несторе! Новину знаєш? Ваш ігумен Стефан хоче піти од вас — у княжий монастир на Клов. Буде там владичествувати — князь покликав. А ти підеш із ним? Велів тебе спитати владика.

— Не піду з ним, воєводо. Не прощу йому Єремїїної кривди.

— Кого ж братія обере? Може, тебе? — зацікавлено наставив зизі очі Вишатич.

— Великого Никона будемо просити. Ось повернеться із Тьмуторокані... Якщо князь Ізяслав простить йому давні гріхи супроти нього...

— Простить. Уже простив. Слово його підпирає нині владу великого київського князя Ізяслава.

— А я залишусь при своєму ділі — пергамен буду свій писати. Про минуле оповідати.

— Кажуть, ти смислений в старих письменах. У мене є давні якісь записи. Може, коли зайдеш та подивишся?

— Про що вони? — насторожився Нестор, як ловець на звірину.

— Про походи великого Святослава і про старого Ігоря є. Ніби якийсь договір.

— Договір? Напевне знаєш, що договір?

— Напевне недоберу, чи Ігоря, чи Святослава. І є сказання — про помсту деревлянам...

Нестор засвітився обличчям.

— Я знав... знав, що вони існують! Що це не видумка Великого Никона!

— Ти про що? — заглянув Янь у очі Нестора.

— Про літописний пергамен Никона, воєводо. Він написав, що є такі договори русичів з греками. А дехто вважає сіє байкою. Велика Візантія, казали несвідущі, не

могла укласти ряду з дикими русичами... А вони є, кажеш? — заглядав чернець у задоволене обличчя Вишатича. Очі його зволожились. — То дозволь прийти до тебе, воеводо. Переписати...

— Приходь. У мене є чимало рідких книг, — гордо випнув груди Вишатич.

Боярин Янь велику насолоду мав, хизуючись своїм давнім родом перед ученим ченцем і писцем печерським. Викладав йому книги із своєї невеликої, але добре дібраної книгозбірні. Не забував, ненароком ніби, похвалитися і своїм єгипетським чи грецьким келишком, кухлем, лагвицею, що дісталися йому то в подарунок, то в битві, то як алафа[54]. Хто, як не цей чернець мудрий, поцінує вишуканість і тонкощі в окрасах речей нащадка роду Добрині — Остромира?

Нестор обминав поглядом це багатство Вишатича. Обминав увагою навіть ошатні ікони та важкі, з чистого золота ковані підсвічники, в яких заради гостя запалювали свічі навіть удень.

Зате довго схилявся він над шматками пергаменів і то хапався за писало, то знову читав.

Янь м'якими кроками ходив поза його спиною. Йому свербів язик поговорити. І він, трохи перечекавши, став оповідати Нестору бувальщини і легенди свого роду.

Часом Нестор припадав вухом до слів воеводи. А особливо про Гайку. Скаржився воевода на її ослух, на худородство смердівське й погорду, звинувачував у волхвуванні й відьомстві. Та за тою злостивістю Нестор угадував тугу за звичайним незнайденим людським щастям. Нестор відчував, що у Вишатича потроху визрівала думка насильно повернути свою законну жону в дім із її сином. Мусить же бути у нього спадкоємець, котрий би колись з гордістю оповідав і про нього, отця високорідного, і про його прашурів. Випитував у Нестора. Є у нього, у Яня, ще брат двоюрідний — Путята. Але безпутний свавільник і шибайголова. Той має собі нащадка — сина Дмитра. Усі Яневі землі можуть йому і дістатись. Він же, Янь Вишатич, яко старший у роду, не хоче цього. Хочє своє коліно продовжити. Але як? Чи буде це великим гріхом, коли він прийме Гайчиного сина яко свого? Чи буде йому благословення на це від отців святих? А в думках сплітав павучі тенета, у які можна було б заманити Гайку. Молився потай старим богам, прагнучи до земного щастя, й відверто благав у храмах християнського бога, аби ще й на небесах дістатись царства.

Така уже душа Вишатича — жадібна до гріховного честолюбства, що штовхала його не по шляху митарства, а по шляху фарисейства. "Горе вам, книжники і фарисеї..."

Вже другу весну Гайка сама засівала Претичеву ниву. Засівала не всю. А лише ту веретею, що тяглась від хати до березового гаю. На більше не вистачало сили. Вертала землю заступом, скородила граблями. Потім чекала, коли виповниться місяць. Отоді починала сіяти. То було свято, і Гайка готувалась до нього завчасно. Як те робила колись мати. Зерно для засіву виставляла на ніч на призьбу, відкривала мішки, щоб три ранкові Зорі-Денниці вигнали із зернят хвороби й виповнили їх силою проростання.

Запинала білу хустину, взувала батькові старі чоботи — земля вранці ще була холодною — й виходила на свою ниву. Через плече у неї висіла торбина, з якої

набирала жменею правиці зерна й розсівала. Широко ступала через грядки, щоб не притоптати даремно жодної п'яді на гладенько заволоченій землі. Широко, з усього плеча, розрахувала десницею, ощадно цідила крізь пальці ті зернини. А вони виприскували з-під них, як живі.

Рвалися на волю, щоб упасти в розпушену землю й згодом проклюнутися зеленими стеблами.

З тої днини в Гайчину душу вселялась тривога: чи зійде? Чи не рідко зерно лягло в землю? А може, густо? Потолочиться, зімнеться її житечко, як досягатиме.

Кожного ранку, щойно прокинувшись, бігла дивитися на свою ниву. Не зеленіє ще, земля не береться оксамитом. І серце стискувалось. Певно, зерно мертвим було, не пробудила його золотокудра Денниця, не запліднила життям.

Сумом сповивалась душа. Чорні думки крутіжилися в голові, чамріла від страху, що в люті морози в її хаті не буде хліба. І вже меркла в очах сонячна днина, не дивувала голубінь неба, не веселили серце весняні згуки.

Першу зиму Гайка перезимувала з поміччю людей. Хто дав шмат сала, хто мису гречки, хто ряднину притяг. Ніга Коротка навіть козу привела. Прив'язала до ясел, де колись стояла корова, й спокійно, ніби сама до себе, мовила:

— Дитині молоко буде.

На тому молоці плямистої вередливої Брязги піднявся на ноги й малий Гордятко.

Гайчине серце відтавало од крижин самотини, що голками брали її наскрізь, коли вона з подивом спостерігало, як настирно п'явся на ніжки її син, як радо дибцяв до маминих рук, з якою ясною довірою в очах дивився в її душу великими синіми очима під тонесенькими ниточками бровенят, як щиро сміявся рожевим ротиком, з якого виглядало чотири білих зубчики... Про кожен отой зубчик вона могла б сповісти стільки цікавого, коли було б кому слухати. А про перші слова, якими він обізвався до неї, могла б скласти пісню.

Усе, що було недоброго й злого навколо неї, що було незичливого й жорстокого в світі, відступалося, гинуло в ту ж мить, як тільки вона згадувала про сина. Нова сила вливалася в її душу, лагіддю сповнювала серце. І хотілося тоді зробити всім стільки добра, стільки ніжності розсіяти довкола, щоб затопити ними все недобре й лихе.

Дитина щебетала до мами. Мама щебетала до дитини. Їхній світ був маленький і щасливий. Спориш килимом слався під ніжки Гордятку. Гайка поливала його, аби густішим був. Рута-м'ята й любисток щедро розросталися під хатиною — то для Гордяка, щоб купати його в пахучім зіллі, аби ріс швидко й був міцний тілом. Зозуля-зигзиця сіла на вербі й для них обох накувала-наворожила стільки років, що й з ліку Гайка збилася. А на старій stodolі вимостили собі гніздо бусли-чорногузи. Вечорами, зустрічаючи вечірню Зорю-Зоряницю, вони розказували малому хлопчику дивні оповіді. Про Золоте Сонце-Ярило, про старезного й доброго Сварога, що своїм оком-місяцем поглядав на землю, чи всі дітки сплять. Про золотокудрих дів Зірниць, котрі вдень виводять для Сонечка білогривих коней на голубий Степ Неба, а ввечері заганяють їх у чорну Пітьму. Так борються між собою світло Дня й темінь Ночі — Білобог і Чорнобог.

Кожен день відкривав для них обох нові дива й світи. Спліталися ті дива із слів і пісень Гайчиних. Гордятко слухав, дослухався до маминої мови й з подивом окидав поглядом світ. І вже бачив у ньому щось нове, красиве і добре.

Прилетів горобчик і сів на віконце. Почистив свій носик об лутку. І вже ціла казка встає перед хлоп'ям.

А в горобейка жінка маленька.

Сяде на кілочку, пряде на сорочку.

Що виведе нитку — горобцю на свитку.

Остануться конці — горобцю на штанці.

Остануться торочки — горобцю на сорочки...

Це вже мама наспівує і пряде-торохтить на прялці. Миготить колесо в очах, в'ється ниточка з куделиці. Мамині пальці такі бистрі й гнучкі!

Гордятко підносить свою руку до очей, поворушив пальчиками — ні, не виходить так, як у мами. Бо треба одночасно сукати нитку з тої куделі й ногою штовхати колесо.

— Я хочу! Хочу!.. — вимагає у мами.

— Гордятко хоче прости? Іди на руки, сідай... Гайка бере сина на коліна, підставляє йому прялку й куделю. Він смикає, ворушить пальчиками, а нитка не в'ється... Гордятко ображено копилить нижню губку, сповзає з колін.

— Це не для мужа робота, це для жіночих рук. Гордятко буде міцним мужем — плугом мамину ниву оратиме, бороною волочитиме. І буде у нас хліба повна комора. А короваї — отакі! Вище Гордятчиного носа!

Хлоп'я кліпає оченятами. Розуміє одне, що він колись принесе мамі радість більшу, аніж би він умів сукати ниточку з тої куделі.

У якийсь день прийшов похмурий ранок. Мама сказала: прокотився на своєму коні Перун-громовик, розорав вогненним плугом Небо й висіяв на Землю сім'я дощу.

Густо зазеленіла Гайчина нива. Веселіше стала вона поглядати на свою убогу хатину й приспівувала Гордяткові:

Зайчику, зайчику, не ходи, не топчи рути-м'яти,

Щоб нашої нивки не пом'яти...

Розмірковує Гайка, вголос:

— Виспіє наше житечко, пожнемо його, в снопи пов'яжемо, обмолотимо. Напечемо перепеч з маком. Околотом хату покриємо. Бачиш, вітер стріху зірвав? Протрухла солома.

— А що таке — з маком? — вихоплює Гордятко незнайоме слово.

І Гайка вже наспівує про мак, хитає головою. Гордятко пританцьовує ногою, ворушить губами:

При долині мак,

При широкій мак...

А в Гайчиній голові тим часом телесуються невеселі думки. Коли це вона напряде того прядива, щоб полотна на сорочки їм обом наткати? У кого попросити верстата, бо їхній, Претичів, десь загинув ще тоді?.. Не хотіла згадувати те лихоліття...

І в цей мент на вулиці почулися страшенний тупіт і посвист. Вискочила на ганок — нічого не второпає. Летять вулицею комонники, припавши до кінських грив, тільки нагаями висвистують у повітрі. Гордята придибуляв до неї, вчепився в її спідницю, від подиву палець засунув у рот.

Звідки не візьмись — увірвалась у двір Ніга. Закричала:

— Половці! Гайко, тікай! — Ухопила на руки хлоп'я й понеслась городами. Гайка кинулась за ворота — там же на белебні коза їхня, годувальниця Брязга...

Ошаліло метається на вірьовці доокруж кілка. Зірветься, чим дитину годувати? — Тікай! Тік-а-а-й!.. — кричала Ніга й, задихаючись, мчала до гаю. А там ліс, байраки, упаді, хащі, степовики туди не добудуться.

Поряд із Нігою мчали із сусідніх дворів і хат люди. Хто тягнув за руки низку дітей, хто на руках, на плечах рятував свої чада. Декотрі гнали щодуху корів, волів. Верещали підсвинки в мішках, сокотили кури, гелґотіло переполохане гусяче плем'я. З кутка в куток завалували пси. А на вулицях уже голосили піймані половчинами жінки й дівчата, їх тягли за коси, волочили за ноги, зв'язували сирицею й вірьовками докупи, прив'язували до своїх сідел.

— Гайко!.. Гайко!.. — причитувала Ніга, розгублено озираючись і ховаючись поза кущами. — Та покинь же все... Та рятуйся ж... Ой, серце вискочить... Де ж вона поділась?

Гайка цупила злощасну Брязгу із белебня. І з цю хвилю нова ватага верхівців викотилась із провулка й хльоснула її, мов пугою, вихором пилюки. Зігнулась, прикривши обличчя рукою. Але її хтось ніби смикнув — тої ж миті вона упала й відчула, як поволокли її по землі. Кричати не могла. Пилюка забивала рот і дихання. Непритома від болю в усьому тілі. Нарешті її поставили на ноги. Поряд з іншими переляканими жінками. Це був полон. Жінки поступово усвідомлювали це і ставали немов ошалілі: кричали, рвали на собі волосся, сорочки. Просили милосердя у старих і в нових богів. Кляли сю годину, кляли свій рід, кляли князів, що наводять коромолу на землю й не можуть захистити її від половчинів. Лемент і плач розтинали небо. Але воно не провалювалось від печалі й скорбу. Так само ніжило голубінню, як і годину назад. Так само пливло по ньому сонце й усміхалося кожному — заглядало в хижі очі половчину й сушило розпач в очах матерів...

Під вечір бранців зігнали докупи у великий людський табун. Жінки й чоловіки. Руки у всіх скручені за спиною. Кожен прив'язаний за шию до натягнутої товстої вірьовки, з усіх боків полоненці оточені вершниками-половчинами з довгим реміняччям батогів у руках.

Погнали...

Поряд торохтіли повози, вантажені награбованим скарбом. Довга-предовга вервечка їх тяглася-звивалася дорогою, ховалася за пагорбами, і кінця-краю не видати. І ще довша вервечка бранців ішла узбіччям шляху. Нанизані усі на єдину товсту вірьовку. А далі в куряві йшли табуни коней, стада корів, овець, волів. Все те котилося на полудень. Все те котилося на полудень. Кров людей руських і багатства їхні

переливалися в ординські степи...

Сонце немилосердно пекло в непокриті голови. Сухий вітер сушив-висушував очі. Спивав піт із чола й спини, спивав сльози...

Пухнув язик. Пісочило в очах. Важчали ноги.

Де ж він, той степ половецький? За Россю? За Тясьмином? За Сулою? Швидше спинитись би... Упасти на землю. Розкинути руки. А тоді — і вмерти...

В спустошених, розчавлених містах і селах теплий весняний вітер сумно завивав у коминах порожніх хат, розкидав по дворищах соломі й пір'я, розвіював попіл і прах... Голосили жінки. Пекучу сльозу знімав з очей оратай, що втратив синів і дочок, худобину і коня...

... А в Печерській обителі сидів над своїм пергаменом святий чернець Нестор і лив сльози над розоренням руської землі. Проклинав князів-коромольників. Бо це вони — Олег, син Святослава Чернігівського, прозваний Гориславичем, і Борис, син Вячеслава Ярославича, привели поганих половчинів на Русь, на Переяслав, на князя Всеволода, щоб відібрати у нього отчину. "І перемогли половці Русь, і многі вбиті були... Олег і Борис прийшли в Чернігів, гадаючи, що перемогли, а насправді землі Руській велике зло вчинили".

Через багато днів за якоюсь рікою угледіли бранці дивний град. Високі сірі вежиці півколом стояли до півдня й дивилися в небо чорними ямами круглих влизів.

Назустріч орді виїхали верхівці. У таких же баранячих шкурах на плечах, гостроверхих шкіряних шоломах на головах, як і ті, що брали полон. Сірою ватагою мчали слідом голопузі чорноокі дітлахи. Поряд з ними ошаліло летіли зграї біло-сірих вовкуватих псів. Радісний лемент, гавкання, дзявоління, іржання коней — все вказувало на те, що бранці прибули до стійбища. Їх звідусюд шарпали, мацали грубезними пальцями, роздивлялись животи, груди, руки, заглядали в зуби. Після таких оглядин у декотрих бранців з'являлися на шиї червоні стьожки.

— Тавруватимуть... — кинув хтось із полонених... — Се для їхнього хана відбирають кращих. Для лютосного Ітларя!..

Хан Ітларь... Лютосний хан...

Почали одв'язувати од довгої вірьовки, брали під руки й підводили до вогнища. Біля нього стояли кремезні половчини у сірих рубищах, підперезані широкими шкіряними пасками. Вони хапали бранців за волосся, білозубо відкривали роти — осміхалися чи лютилися — не розібрати, але миттєвим помахом руки приклеювали до чола своєї жертви розпечене залізне кружальце — тамгу.

— Хана Ітларя раб... Хана Ітларя...

Очуняла Гайка у якомусь напівтемному наметі. Помацала рукою стіну — суха повсть. Під нею — повсть. Угорі округлий дах, а в ньому відчинене віконечко, що дивилося в голубінь неба. Лише біла хмарка зачепиться за край того віконечка та пурхне крилом якась пташина. І зникне.

Здогадалась: се та сама вежа хана Ітларя. Повстяний дім на колесах. Здаля, коли їх поряд багато, вони схожі на сірий градок. Стоять сії вежі-намети на широких возах,

запрягають ті вози в кілька дар волів — у два і в три ряди.

Отся вежа — тепер її дім. Дім хана Ітларя лютого... Удушить себе тутка — і все з кінцем.

Але Гордятко?! Синочок-дзвіночок!.. Дитяточко її...

Заридала Гайка. У розпачі товкла головою об м'яку повстану стіну... Синочечку-голосочечку... її кровиночка-зерниночка... Де ж він нині? Чи голодний, чи наїдений, чи умитий, чи заплаканий?..

Втомилась, затихла... Певно, Ніга встигла-таки утекти до гаю. Бігла ж туди через городи... Певно ж, порятувала її Гордятка... Так, мабуть, і є. Живий синочок її! Живий!.. У баби своєї Ніги...

Ні, не помирати вона мусить — вижити. Повернутись до сина, до ластів'ятка свого тепленького... дихнути його тільцем.... Гордяточко, синочку... Не завважила, як увійшла до вежі, пригинаючись, якась жінка... По самі очі хусткою зав'язане обличчя.

— Болить? — зігнулась над нею.

Гайка мовчала. Одвернулась обличчям до стіни.

— Повернись, я тобі приложу травичі цілющої до плеча. — Жінка присіла на край лежа.

Гайка насторожилась. Жінка в широких ноговицях-шароварах, зверху сірий халат із грубої ватоли. А говорить не як половчанка. Бранка... Повернулась до неї

— Хто ти, сестро?

— Русинка я. Колись і мене отак... в полон узяли. Ще коли князь Ізяслав побіг з Альти.

— Що робиш тут?

— Усе. Корів дою. Череди переганяю. А найперше тут треба дітей народжувати.

— Яких дітей? Що говориш? — злякалась Гайка й підвелась на своєму ложі.

— Говорю, як є. Дітей ханських. Половецьких. Не будеш народжувати — тавро на лобі поставлять й у степ виженуть. На вітри. На морози. До челяді. За дві зими загинеш.

— А ти? Стільки літ — і живеш.

— Живу... — зітхнула бранка й одвернулась. Розв'язала вузлик, що витягла з-за пазухи, взяла щіпку трав'яної потерті, посипала обпечене Гайчине плече..

— Хан Ітларь... злий?

— Побачиш, сестро, — говорила спокійно, а гарячі прозорі краплини, як горошини, котилися з її очей на Гайчине тіло.

— Такою і я була колись... В свої дев'ятнадцять весен.

Гайка пильно придивилась в її зістарене, зіжмакане лице, в її безбарвні, виплакані, немов сліпі очі, на обвислі — до живота — груди, на великий, розтягнутий живіт. Скільки ж чад народила вона хану Ітларю? І чи знає їх? Чи любить?

— Як тебе і нарекли? — Гайка спохопилась. Треба ж було давно спитати.

— Відрадою назвали. Та ніхто тут не кличе мене так. А все — Ула, Ула. Як хан назвав.

— А я тебе кликатиму Відрадою. Щоб не забувала свого імені. Мене зови Гайкою.

— Спаси тебе біг, сестро... Дітей своїх старших я навчила мови своєї. Русичі ж вони. Хрестила їх змалечку, крадькома пісень наспівувала. Може, колись їм доля усміхнеться. Рідну землю обнімуть.

Гайка заплакала. Хто ж її Гордяткові співатиме нині пісень? Хто навчить добру?

Відрада-Ула принесла Гайці козиного молока. Щоб швидше сили відновити. З-за пазухи халата витягла шмат свіжого овечого сиру — скруту. Пошепки повідомила:

— Сини мої приїхали з пасовиська. Мої Слав'ята і Борис стережуть отари овець. Пий, видужуй швидше.

Становище хана Ітларя скоро відкочувало за Тясмин, перейшло через Дніпер, покотилося за Сулу.

Відрада-Ула сказала: хан боїться града Воїня, що в гирлі Сули згородили русичі. В ньому сиділи міцні бойові дружини, які відтісняли степовиків з україн землі руської. Разом з градом Торчеськом, де жили берендеї і торки, Воїнь був міцним стражем землі руської.

Нарешті вежі хана Ітларя спинились. Знову стали півколом до півдня, а посередині — найбільша вежа — дім хана Ітларя. Поряд з ним — вежі його жон і наложниць.

Відрада-Ула, закривши обличчя білою хустиною до самих очей, поряdkувала довкола. Вежі наложниць мали стояти на відстані польоту каменя — зліва. Справа — ставлять свої вежі жони. За ними — старші сини ханові, їх жони і наложниці. А вже потім — інша чадь Ітларева: осторожники, батири, челядь, конюхи...

Увечері, коли всі вже влаштували, як належить, свої житла, Відрада-Ула сказала Гайці:

— Ітларь кличе тебе до себе.

Гайка скинулась, яко рибина. Губи її затремтіли, очі спалахнули зеленовою просинню.

— Нікуди не дінешся, сестро... Будь із ним ласкавою.

Спина Відради-Ули раптом ще більше зігнулась, як у немічної стариці.

Біла вежа хана Ітларя нагадувала затишну, чисту хату. Посередині, на білих баранячих шкурах, що вистеляли підлогу, стояв великий золотий підсвічник. У ньому горіла товста лоева свіча. Але того світла вистачало, щоб освітити смагле рухливе обличчя ще не старого половчина, який з жадібною цікавістю в розкошених вузьких очах оглядав Гайку. Обмацував поглядом її шию, стегна, живіт. Його сильне, оголене до пояса тіло, бугрилось твердими вузлами м'язів. На голові чорне лискуче волосся заплетене у косицю. Ноги Ітларя прикривали широкі, з тонкої шкіри ноговиці.

Гайка не могла збагнути, яке було його обличчя, чи мужнє. Воно здалося їй якимось загадковим.

Ітларь показав їй рукою поряд із собою. Мовляв, сідай біля мене. Але Гайка рішуче ступила до нього крок, розвела руки в сторони, посміхнулась — їй зовсім не здавався цей лютосний Ітларь страшним. Сіла.

Ітларь звівся на ноги, заусміхався й собі, дивуючись, чому цій гарній білотілій

бранці так весело у нього. Чому вона радіє зустрічі з ним, а не біжить, не ридає, як це робили інші. Не здогадувався, що тією посмішкою Гайка вимітала із свого заціпенілого тіла страх, розковувала свою душу і вселяла в себе відвагу й відчайдушність.

Ітларь торкнув її за плече, своєю шорсткою грубою рукою зняв з неї тонку серпанкову шаль, якою Відрада-Ула загорнула її. Ханові очі хижо блиснули. Біле лебедине тіло бранки пахло дивними травами. І молоком. Гордятковим молоком. Наблизив до неї своє лице, ворухнувшись ніздрями... заплющив очі...

Тої ж миті вона зірвалась на ноги. Висока, струнка, тіло, її лоснилось білизною, немов грецький атлас.

— Ітларю! Ти хоробрий і відважний муж на бранок-невільниць. А ти візьми мене з волі. З коня! Дожени і візьми, як батир, а не як ледачий кіт.

Ітларь примружив очі, наблизив своє лице до її грудей, нюхнув. Гайка не ворухнулась перед ним. Визивно дивилась на нього зверху вниз, кривила уста в презирливій посмішці, стримувала сміх.

Пересичена ханова душа раптом сколихнулась від тієї зневаги білотілої бранки. У половців-кипчаків котів не водиться. Вони не сидять на одному місці й мишей не заводять. Це у русичів є ситі ледачі коти, русичі сидять на одному місці усе життя й риються в землі. Половці ж — народ-воїнник. На бігу коня і спить, і їсть, і жону поїме, коли захоче. Русинка того хоче? Хо! Буде так.

— Екі ат акел![55] — крикнув Ітларь за полог впазу. — Екі ат акел!..

Двоє ошалілих верхівців летіли степом, під повним місяцем, під ясними зорями. То сходились, то розходились їхні огирі-актазами, то впивались один в одного гривами. А то стрімко неслися врізнобіч...

Повний місяць, вискочивши на високу білу хмару, з подивом цівпив своє око на майже голу жінку, яка то сиділа в сідлі, то стояла в стременах і за плечима якої розвивалась серпанкова шаль. Коси її розплелись і золотою хвилею звивались у повітрі, били по спині. Тільки-но другий блискучоокий верхівець підскакував до неї впритул і хапав її коня за гриву або простягав руку, щоб за шию притягти її саму до себе, — вона стрімголов ковзала вниз, під живіт коня, тримаючись ногами й руками за його круп, і вже за мить знову вилітала в сідло, ставала на коліна, на повен зріст — і чимдуж неслася далі...

Нарешті вершниця влетіла в темну ріку. Кінь з розгону шубовснув у хвилі й почав форкати, жадібно ковтав воду, затримувався, не слухав її слів. "Швидше! Швидше!..." Течія відносила її убік від берега, винесла на середину, крутила у чорних вирвах.

Виплила на другий берег перевтомлена, остуджена, мокра...

Кінь спіткнувся, упав на землю. Важко дихав. Конав. Розгарячений в бігу, напився води!.. Конику мій... Зглянься наді мною!.. Гайка припала до його ще гарячої гриви, гладила, мокрі роздуті боки... морду...

Немов у відповідь на її пестощі, він, моторошно напружуючи останні сили, заіржав. Важко поклав голову на землю й востаннє зітхнув. Вона заплакала...

Гайка тулилась до теплого боку коняючого коня, доки тіло його не заціпеніло від

холоду. Ранкова роса зволожила землю й кінську гриву. Її тіло також стало холодним і мокрим.

Нарешті небо потемніло, зсередили нічні зорі. Навколо неї глуха скаламучена темінь. Лише плескіт хвиль в очеретах та сполошений перешепт лепехи нагадували про нічне дихання землі.

Треба було щось робити, кудись іти. Не знала куди. Одне лиш усвідомлювала: всюди, куди не спрямує вона свій біг, на неї уже розставлені сіті хана Ітларя. Може, його половчини уже чатують на неї ось у цих очеретах. Може, десь перейшли річку на віддалі й вистежують, куди гайне вона. А що буде потім? Знала, хоч і не хотіла знати. Знала, що, коли сама повернеться до веж, матиме жорстоке приниження й упослідження, але — житиме! Та навіщо їй життя, коли душа й тіло її в неволі вічній? Вона ж прагнула волі. Добутись волі усякою ціною! Сліпе божевілля серця, що в цю ніч впилося миттєвою перемогою, не могла і не хотіла перепиняти в собі. Вірила в свою долю. У свою щасливу зірку. Вона втекла ж від хана!.. Вирвалась із його рук... Тепер лише не спиняйтесь... Бігти!.. Бігти до волі!..

Змордоване втому, її тіло одпочило. Наповнилось трепетом від єдиного жадання — бігти!

Покрадьки спустилась до Сули. Їй здавалося, що в цьому порожньому, налитому чорним мороком світі хтось міг почути крик її серця. Тамувала його бухкання, щоб не розбудило воно передсвітанкового сну водяних русалок і очеретяників. Ото вони тихо розгойдуються у напівсні, улігшись прозоро-розпростертими тілами на хвилях ріки, серед кущів лозняка.

Гайка ступила ногою у хвилю. Здригнулась. Холодна нічна ріка, Але коли і їй лягти на хвилі, то можна до ранку дістатись гирла Сули. А там стоїть град-осторожник землі переяславської — град Воїнь. Так оповідала Відрада-Ула.

Від сеї згадки потепліло довкола. Воїнь захистить її. Воїни-русичі й торчини, що живуть там, допоможуть дістатися до київської землі, додому... Вона побачить свого Гордята...

Усі тяжкості, усі незгоди забудуться. З тої щасливої відстані їй здавалися такими мізерними її нинішні страждання. Рвійна відвага виповнювала її,

відточувала мислі, рухи, упертість. Вона тихо плеснула у хвилі Сули. Все можливе тепер було для Гайки. Тільки не думати про холодінє води, тільки пильно вдивлятися вперед і гребти, гребти руками вперед... До Воїня!

Широкоплеса тиха Сула чорніла перед нею дивно прозорою чорнотою. Потім вода стала сірити, голубіти. Гайка здогадалась — вставала ранкова Зоря. Скоро почнеться світанок.

Уже небо палало на небокраї яскравим рожевим полум'ям, коли вона відчула непереможну втому в тілі. Вибрела на берег, але тут холод скував її в своїх обіймах. Пірнула назад у воду. Наламала очерету, перев'язала той сніп жмутом лепехи. Вийшов плотик. Лягла на нього, підгрібала стиха рукою, Плисти було легше.

Перед очима ряхтіли дрібні темно-сизі хвилячки з рожевими гребінцями. Над Сулою

вставало Сонце. Ранковий подув вітру зігнав із плеса ріки ворухкі клоччя туману, що курилися ще подекуди під кущами лоз і очеретами. Від того ряхтіння в її зіницях чорніло, рябіло, відблискувало, розпливалось веселковими колами...

Знову виходила на берег. Знеможена, зсиніла, змордована втомою. Скулилась, цокотіла зубами. Грілась в сонячних променях, І знову падала на свій очеретяний плотик і гребла вперед, за течією, у блакить неба, у простір білого дня — до волі, до Воїня.

Але якоїсь миті відчула у грудях неясну тривогу. Їй здалося, що на березі надто вже підозріло шумів очерет. На обох берегах Сули з'явилися якісь мовчазні рухливі тіні. Саме там, де очерети кінчалися, а плесо ріки звужувалось між кручами скелястих берегів. Перевернулась на один бік, на другий. Прикручуючи очі, вдивлялась у береги. Байдужість поволі увійшла в її душу. Там стояли верхівці. Очікували, доки вона підпливе ближче. Певно, йшли за нею назирці увесь день, доки ріка не забрала у неї всі сили і нічого, окрім марення про волю, не лишила їй...

Не бачила, а відчувала на собі колючі, пронизуючі погляди тих мовчазних комонників, що вже спускались з обох берегів до води. Не дивилася, а вже знала, що вони густим ланцюгом перегородили ріку.

Течія Сули тут була стрімкою. Почала крутити її на водовертях, як тріску, і мчала прямо на людоловів. Мовчазних, зосереджених, чіпких...

... Пізно увечері Гайка отямилась в знайомій вежі. Відрада-Ула відтирала її тіло овечим смальцем вперемішку з якимись травами. На ноги й на перенісся клала гарячі мішечки з напареною травою... Щось бурмотіла під ніс, витираючи сльози, комусь слала прокльони й зітхала.

— Ти що? — спитала Гайка.

— Половчин той клятий скатує тебе, сестро... Гайка з подивом відчувала, що це її не хвилює.

Якийсь час розліплювала важкі повіки, безтямно дивилась крізь відкинуту запону влазу, як сутінкові діди, звиваючись тілом і метеляючи бородами, вповзають у її виталище, як гасне прозориста синь неба й несміливо зблискують молоді зорі. Потім вона знову провалювалась у безтямність...

Якщо жона-рабиня не хоче народжувати дітей, вона мусить конати в праці. Такий закон був у вежах хана Ітларя. Руська бранка, котра так познущалась над ним місячної ночі, не жадала народжувати йому дітей.

Руська білокоса бранка з пахучим шовковим тілом жадала краще поверти з голоду чи від холоду. Звичайно, її можна зараз же відправити до віддалених отар чи табунів. Там роботи багато. Тільки ж поспішати хану Ітларю не доводиться з цим. Хто з половчинів-родаків добре подумає тоді про хана, котрий не зміг стати мужем білої полонянки хоча б на одну ніч?!

Звичайно, він міг би її віддати іншим. Але йому було того замало. Він знав, що тим не відшкодує збитки своєї осміяної нишком чоловічої гідності. Йому потрібно було, аби та гордячка тепер повзала перед ним на колінах, жадаючи його... благаючи його...

Якось дійшло від бранців-васильківців, що Гайка — не просто привабна руська жона. Що вона — бояриня, жона знаменитого Яня Вишатича, котрого половецький степ добре знав і шанував.

Хан Ітларь нетерпляче очікував Гайчиного видужання. Приходив до її вежі, сідав на краєчок її повстяного ложа, мовчки розглядав її. Гайчине тіло вже кілька днів то горіло в огневиці, то трусилося в зимниці. Крадькома, коли Відрада-Ула зникала за пологом, гладив її плече або руку шорсткою долонею, виважував на долоні відкинуту на подушку туго заплетену золоту косу. І чим більше спливало днів, тим більше в його душі оживав страх, що він своїх намірів не здійснить, що Гайка не видужає, що її запечені уста не вимовлять ніколи його імені.

Чорні, довгасті, як переспілі сині сливи, очі хана Ітларя мерехтіли тривогою. Вилицювате смагле обличчя його восковіло при якихось думках. Бояриня-бранка все глибше входила в його душу.

Перше, що побачила Гайка коло себе, отямившись, були тужливі очі хана Ітларя. Широко розставлені на обличчі, із стрілчастими чорними бровами. Вона одвела погляд убік, гадала, що се знову постали перед нею видіння, примари, й тихо покликала:

— Відрадо... Уло-о...

— Нема її, — відповів Ітларь. — Я відіслав її.

Гайка переконалась, що це вже не було марення.

Мовчки дивилася на нього виболілими очима, під якими провалились темні очниці. Таки це не було видінням — його доторки рук, його полохливі й невмілі пестоші, коли вона втрачала свідомість.

Він і зараз простяг до неї руку. Легенько погладив плече. Вона навіть не здригнулась.

Тоді Ітларь заговорив. Швидко, запально, благально. Немовби лякався, що не встигне виказати їй своїх так довго стримуваних слів, які важко

народжувались в його серці й лягли болем на душу. Він не знав, що з ним трапилось, і ніхто з чоловіків його роду не міг це пояснити ханові, що воно таке, коли весь час він думає про Гайку і коли страх втратити її стриножив усі його мислі й жадання. Його, вільного володаря Степу й Вітру, і незчисленних багатств половецької орди, яка звикла жити вільно й бездумно!.. Він твердо вирішив, що Гайка також стане, як і він, вільною й багатою. Він зробить її найпершою ханум — жоною. Коли вона захоче — прийме у себе руських святих отців, які несуть свою віру у половецькі вежі. Як сіє вже зробив за намовою Яня Вишатича могутній хан Осень. Хан Ітларь тоді стане братом київських могутніх князів, їх опорою в Степу, як колись чорні клобуки, берендеї й торки стали опорою князя Володимира.

Ітларь ще хотів говорити про те, як він чекав її видужання, який він щасливий, що бачить її уже здоровою. Він молився таємно своїм богам і вогню і таємно просив за неї у богів руських. Він присягнувся навіть, що, коли вони озовуться на його благання, зробить так, як сказав щойно...

Але цього хан недоказав — надто вже байдуже дивились на нього втомлені Гайчині

очі. Ітларь отер змасніле чоло ріжком шовкової хусти, що була зав'язана у нього на шиї, й очікувально дивився на Гайку.

Раптом з-за пологую почулися схлипування і голос Відради:

— Сестро... Згоджуйся! Благослови тебе, господь... Нам усім, може, буде полегкість... Дітям нашим...

Гайка звелась на лікті. Відрада знову заховалась за пологом. Ітларь чекав Гайчиного слова.

— Не вірю цим обіцянкам. Це все — лжа... Тенета, щоб охолопити мою душу... щоб мою волю оскопити... Брехня це! — тихо й твердо мовила.

Хан Ітларь недобре блиснув очима. Може, вона і вгадала, що ці тенета сплів для неї, аби упіймати її для себе. Але бач, як вийшло! — потрапив і сам у них... А вона — не йме віри... Не вірить йому, хану Ітларю?.. То його слова — пустий вітер?.. Він бурею вилетів з вежі.

Через два дні Гайку сонною схопило кілька міцних рук. Загорнули, як ляльку, у сувій сірої повсті й кудись понесли. Скоро кинули на якусь м'яку підлогу, розгорнули, обступили звідусіль.

Вона відразу впізнала білу вежу хана Ітларя. Вогню ніякого не світили. Очі її не могли нічого бачити довкола, окрім округлого віконця в даху вежі. Слух уловив знайомий голос.

— Беріть її.

... Пам'ятала від тої ночі небагато. Як хтось притиснув до повстяної долівки її руки й ноги, як хтось важкий і гарячий звалився на неї, дихав їй в обличчя гнилим вонючим духом утроби, як повзав по її животу, по грудях... Потім — інший...

Отямилась від нестерпного пекучого ломоття в усьому тілі. Блимнула очима — у вежі було видно. Був день. І раптом в зіницях завис розпечений на вогні залізний кружечок. Тамга хана Ітларя! На ньому ще шкварчала налипла шкіра з її чола, куди половчин приклав щойно розігріте до рожевості залізо із родовим знаком хана Ітларя — прорізане наскрізь стрілою коло місяця...

Потім була темінь в очах. Потім прийшов день. І прийшла до всього байдужість. До сонця, до вітру. До полинового запаху степу. Кудись зникло жадання волі. Навіть розпука не обпікала журую душу...

Три дні її везли на повозі у далекі стійбища. Мовчки схилялась над нею Відрада-Ула, нишком витирала зволожені очі, щось шепотіла й зітхала.

Далекі невідомі степи... Для Відради-Ули вони були ближчими — деє тут, у Засуллі, її Слав'ята й Борис ганяють Ітлареві табуни, відшуковують місця для нових стійбищ, стежать за доїнням корів, овець, кіз, за тим, щоб вчасно відвозили свіжий скрут до ханських веж. Відрада-Ула із нетерпінням вдивлялась у далечінь. Вона ж першою і помітила вежі далекого кочів'я.

— Синочки мої, соколики мої! Хоч умру біля вас... Хоч ув очі загляну!..

Гайка стрепенулась від тих голосінь. Слова Відради нагадали про її синочка, про Гордятка. Хіба вона забула, що він її чекає?! Ні, не забула. То біль, то поганьблення її

тіла відтіснили від неї її сина. Але душа її невмируща! Уже скільки разів у своєму короткому житті Гайчине тіло потрапляло в лабеті Морани. Та її нетлінна душа виносила його від смерті, рятувала Гайчине життя. Певно, справді матір її стара наволхувала своїй доні— красуні довгий вік, а може невмирущість. Коли вона вижила після холодних обіймів Сули, після пекучої, спопеляючої огневиці, після Ітларевих глумлінь — то, певно, довго житиме... Вір у сіє, Гайко, вір! Без цієї віри тобі не пройти відміряного для тебе нелегкого шляху...

І вона вірила. В її душі засіяли спрямовані на неї ясні оченята. Тепер вони зринули перед нею, заглядали в її серце. Її Гордятко... Виріс, мабуть, уже... Чубчик на маківці позолотішав чи, навпаки, потемнів...

В Гайчині очі увійшло життя. Вона не боїться роботи. Люте сонце половецьке не випече її надій. Вітри не розвіють жадання. Зимові морози не скоцюрблять тіло. Хіба єсть така сила, яка зломилася б душу чи любов руської матері?!

Назустріч прибулим мчали верхівці.

Відрада-Ула зіскочила на землю, побігла до них, розпростерши руки. Відрада мчала до своїх синів-соколиків, летіла немов соколиця.

— Мамо... мамо... — Слав'ята і Борис нахилились із сідла до Відради з двох боків. З голови її упала чорна хустка, сива коса вужем поповзла по спині, а вона, розгублена і щаслива, обіймала то одного, то другого легіня свого... Обіймала синів.

— Слав'яточку, Борисоньку... До вас ми приїхали... Тепер буду з вами. Ітларь прогнав мене... і Гайку прогнав... Не схотіла йому бути жоною! Ну що ж, може, так і треба було... Будемо дойти череду... Будемо скрут віджимати. Все будемо робити...

Хлопці Відрадині зійшли із сідел на землю. Пішли назустріч Гайці. Вона поволі наближалась до них, розімлілими очима видивлялась на невисоких крутолобих чад Відрадиних. Смаглолиці, трохи вилицюваті, з лискучими чорними чубами, ніби вороняче крило, з вусами довгими, сини Відради приязно блиснули до неї білозубим осміхом, по черзі простягли їй свої тверді короткопалі долоні... Впевнені, міцні руки у Відрадиних хлопців. Чисті, нелукаві погляди їхніх густо-карих очей.

— Ми тебе не дамо в обиду, Гайко, — щиро пробасив Слав'ята, старший син Відради. Борис згідливо хитнув головою.

Гайчин погляд стуманів, губи зігнулись у тремтливому осміху.

— А звідси... далеко до Русі?

Слав'ята і Борис презирнулись.

Обоє поглядами зачепились за її червоне тавро на чолі.

— Не знаємо... Не ходили...

Гайка перевела погляд кудись угору. Коли їй ставало нестерпно дихати на землі, вона дивилась на небо.

Мабуть, від тих Гайчиних слів Слав'яті й Борису в серце упала щімка туга за ніколи не баченою рідною землею, за котрою все життя побивається їхня матінка, яку своїми піснями і мовою своєю вселила у їхні чисті душі... Мабуть, таки й справді незбагненна сила тієї землі, яка варта тих високих сліз гордої, незламної жінки, що прийняла муки,

ганьбу, прийняла каліцтво своєї краси, але не відступилася від любові до рідного краю... Яка ж вона, руська земля?

— Гайко, а ти Київ златоглавий бачила? — не витерпів Слав'ята.

— Ще й скільки!.. Я жила там...

— А вежі там є? Отакі, до неба? Із золотими верхами?

— Усе там є, Слав'ято. Золото, слава, надії, ганьба. Лише немає щастя.

Погляд її полетів у високість бездонного літнього неба. Може, в його вічності й недосяжності щастя людське?

Нарешті князь Всеволод наважився виїхати, за вали Переяслава. Стояли прозорі дні раннього вересня. На пагорбах, понад ставками мрійно домлівали під сонцем пойняті багрецем[56] і золотом діброви та гаї. Чиста синява неба холодила плеса озерець і тихих степових річок. В них віддзеркалювались вмочені коси посивілих плакучих верб і кущів лозняка. Не шелестять очерети, не обзивається шерхотлива лепеха. Якась таємнича тиша впала на землю разом із лагіддю уже вичахлого сонячного світла, вона змушувала напружувати зір і до чогось прислухатись,

З блакитної безодні неба раптом посипався тужливий клекіт. Потягся у вирій журавлиний ключ. За ним ще один... Ще...

Починався ірій...

З-під кінських копит випурхнула згряя ситих перепілок. Лячно підпадьюмкуючи, розсипалась у сухій траві, щезла. Над ставком, де спинився Всеволод, заряділа-залопотіла крильми хмара обважнілої крякви. Ось тут би поставити перевіси — уся згряя потрапила б до рук мисливців.

Всеволод об'їхав ставок. Під копитами його коня соковито чавкали мокряки.

За ним, на відстані, їхав його вірний осторожник Нерадець. Пильно придивлявся до поглядів і рухів князя, намагався вгадати його забаганки й виконати їх завчасно. Князь посміхався у сивий ус: від тієї запопадливості душа його наповнюється почуттям всевладності в цій пустелі самотинного світу. Ця самотина огорнула його особливо тоді, коли братець Ізяслав возсів на київському столі, а кияни відмовились од свого слова. Щоправда, вони потім гірко плакали. Син Ізяслава Мстислав і на цей раз багато посік голів буєслівних ослушників-киян. Але Всеволод опинився знову у своїй вотчині, на українні землі руської. На Переяславщині.

Міцно стиснув уста, від чого його коротка руда борідка войовничо настовбурчувалась уперед. Нічого, він почекає. Вірив у свою долю, чи, може, в шапку Мономаха, чи в запевнення митрополита Іоанна...

Може, час його наближається зараз. Ніхто не знає того. Але в степах, по обох берегах Дніпра, за Сулою й за Тясьмином, знову заворушились половецькі вежі, Хан Ітларь, хан Китан, хан Девгеневич ідуть до Чернігова, у поміч Олегу Гориславичу й Борису Смоленському, які піднялися тепер супроти Ізяслава, Синовці сії жадають тепер спробувати щастя-долі в боротьбі із старим Ізяславом, при допомозі половців. Що ж, вони якесь право також мали на київський стіл — право меча, яким батечко Олега — Святослав — відбив собі Київ у старшого брата.

Митрополит Іоанн передає через свого ченця-посланця: іди, князю Всеволоде, і ти зі своєю раттю на Київ. Олег і Борис з ордою повоюють Ізяслава, перешарпають його дружину, а ти легко доб'єш його і сядеш на місце брата свого, з поміччю бога і з благословення митрополита.

Всеволод тепер розмислював: якщо половці ідуть у поміч Олегу і Борису, синовцям-забіякам, то як же цим ордам обминути Переяславщину? Ніяк. Пройдуть зі своїми кибитками й табунами через переяславські гради й села, через ниви, поберуть знову у полон людей... А без людей, без їхньої сили — він ніщо. Буде жебрати хліба і мечів у брата свого Ізяслава...

Щось не все продумав отець Іоанн. Може, щось інше на мислі має? Може, прагне розправитись половецькими шаблями з Ізяславом, а заодно і з ним? Самому возсісти чи когось возвести із слухняних синовців, жадібних до слави й почестей? Тоді піднімуться усі сини Ярославичів. А їх — не перелічити. В одного покійного Святослава п'ятеро, в Ізяслава — троє; у нього — двоє... та ще у братів інших — Вячеслава, Ігоря, Володимира... Роздеруть землю руську на шмаття. Тоді хто захоче — той візьме її всю: візантійський імператор Никифор Вотаніат, чи патріарх Костянтин Ліхуд, чи половецький хан Ітларь... Може, гречини-ромейці й нині спрямовують половецькі орди на Русь. Імперії легше дишеться, коли її сильні сусіди гинуть у распрах...

Така думка все більше оволодівала Всеволодом. І з тої ж миті він почав вірити у її правдивість.

Справді-бо, навіщо київському митрополиту мати під боком сильного князя — Ізяслава чи його, Всеволода? Тоді міць Русі буде більшою, а це — небезпека для ромейської Візантії нині, котру роздирають чвари імператорських родів.

Всеволод тут же вирішив для себе: він не піде на Київ. Йому треба разом із братом Ізяславом стати супроти половців. І супроти свавільних синовців.

— Нерадцю! — щосили гукнув до свого гридя. — Вели кликати із Смоленщини князя Володимира з дружиною й пішцями. А меншому князю — Ростиславу — скажи, нехай свою рать тут збирає. У степ піде!

Ростислав піде до половецьких ханів. Понесе дари руські. Багаті дари. Цим трохи замирить їх.

Не хотілося Всеволоду ламати горду шапку Мономаха перед Ізяславом. Але — обіцяв тоді, на Воліні, на хресті, жити за заповідями отця Ярослава і за поконом землі руської, допомагати йому, коли буде треба. Обіцянку таку дав і ченцям печерським, і отій волхвині білій... отій волинській зелениці. Що сказала б нині?

Певно, сказала б, що, мовляв, добре чиниш, князю, йдучи братові старшому у поміч. Добром і тобі воздається.

Зате його княгиня-грекиня стурбована. Веде перешепти з Іоанновими послами, косує чорним оком на князя... Вистежує, винюхує, колотиться. Хоче стати великою княгинею — аж труситься.

Князь київський Ізяслав був вражений, побачивши Всеволода у себе в гридниці. Сполохався й хотів бігти. Але бігти вже не було куди — Всеволод прямував до нього

широким кроком, розпростерши руки для обіймів. Ізяслав оступався до стіни...

— Брате, прийшов тобі в поміч. Бери мою дружину й дружину сина мого Володимира. Олегу й Борису треба коромольні писки втерти. Самі йдуть і половців на нас насилають. З благословення митрополита.

— Іоанна? — заметушився Ізяслав. — Я й не подумав... А ти? А грекиня твоя?..

— Вір моєму слову, Ізяславе. На Волині тобі присягався хрестом...

— Важко тобі вірити, — плаксиво кривиться Ізяслав. — Двічі мене виганяв із Києва. Разом із Святославом, царство йому небесне. Двір мій пограбували... Але... — зітхнув, витер сльози на очах. — Може, й з добром прийшов. — Голос Ізяслава невпевнений, жалісливий, ніби питає, а не стверджує.

Всеволод одвернувся. Простий ти умом, брате Ізяславе. Надто простий. Державцю треба було, б більше хитрості й розуму мати. А не хлипати носом...

Дивно було киянам, а ще дивніше митрополиту Іоанну дізнатися, що брати-суперники мирно зустрілися, мирно говорили й разом пішли на м'ятежний Чернігів, на Олега Гориславича. Зіткані тенета для великої коромоли, у яку Іоанн мав упіймати улов, раптом були розірвані зухвалим смиренням Всеволода.

Митрополит тремтів у закамарках святої Софії. Шукав винуватців-ізрадців. З усієї губи кляв Печерську обитель. Звідти, звідти йшли злоба й непокірність князів йому, митрополиту візантійському. Звідти невидима рука упокорювала м'ятежі й чвари між князями, ставала на перешкоді візантійському владарюванню на Русі... Крадькома Іоанн наказав челяді готувати лодії до Царгорода й вантажити митрополичим скарбом. Якщо князі доберуться удвох до нього — не зносити йому голови. "Горе тобі, Вавилон і Асія, горе тобі, Єгипет і Сирія!.." З першою звісткою про перемогу братів-князів він утече до Візантії.

Але звістки барилися... Всеволод же мовчав про послів митрополичих до нього. Вичікував. Дослухався. Дослухався до всього...

...Древній град забутого князя полянського Черня — Чернігів — ніколи не бачив біля своїх валів такої великості ратей князівських. Прийшов князь київський Ізяслав із сином меншим Ярополком, прийшов переяславський князь Всеволод із сином старшим — Володимиром... Обступили усе місто. Обложили звідусіль полками. Володимир з дружиною зламав ворота великого валу од ріки Стрижені, увірвався в місто, підпалив хижі смердів і рукомесників чернігівського посаду. Люди повтікали за мури Дитинця і замкнулись.

Олег же Гориславич і Борис не чекали так швидко дядьків своїх старих. Пішли на полюддя у Новгород-Сіверщину. Повертались назад, обтяжені даниною. Повози котили великі бочки з медом, трусили мішками із зерном, воском, засоленою й в'яленою деснянською рибою, овечими й воловими шкурами, хутрами білок, лисиць, соболів і куниць.

Здаля угледіли під Черніговом полки. Кинулись назад, до бору, але їх помітили. Ізяслав і Всеволод розвернули свої раті проти них. Довелося приймати бій.

Біля невеликого селища Орачі, на Нежатиній ниві, постали одна супроти одної

шерехи князівських дружин. Просвистіли стріли над нивою, упали на голови. Хтось зойкнув. Хтось упав. Чиясь стріла першою пронизала молоде тіло буйного Бориса Вячеславича...

Олег оглядався — куди відступити? Але прибулі ратники ошетинились списами й рогатинами і сунули на нього. Всеволод ішов по праву руку, Ізяслав — по ліву. Гориславич метався в пастці — його звідусюд обходили. Десятки стріл цілилися в його серце, в груди, в очі... Десятки списів ладні були метнутись в його живіт і в спину... Він закричав... Кинув на землю меч... І побіг назад...

Ізяслав спинився. Досить... Досить крові... Поскакав до Всеволода.

— Брате, спинімося! Бачиш? Бориса уже покарав бог... І Олег побіг...

І в цю мить чийсь важкий спис, пущений твердою рукою, проломив тонку залізну сітку кольчуги Ізяслава і впився йому в спину. Під лопатку... Мабуть, гострий булатний наконечник торкнувся серця — воно вмить спинилося.

Ізяслав здивовано вибалушив очі до Всеволода.

— Брате... мовив же... у поміч прийшов...

Всеволод розгублено дивився, як зсувається з сідла Ізяслав, як пальці на руках його зводить судомою....

А повз них мчали дружинники й пішці — Олегова рать щодуху тікала до лісу.

Біля Всеволода опинився Нерадець. Зіскочив з сідла, підійшов до Ізяслава, що лежав зі списом у спині біля ніг свого коня. Різким рухом руки витяг спис із князевого тіла, відкинув геть. Перекинув Ізяслава на спину. З свіжої рани на траву цвіркнув червоний струмочок крові...

Всеволод сповз із сідла, узяв за оброть Ізяславового коня. Міцно затиснув у кулаці. Відчув, що разом з тією оброттю затиснув у своїх руках правило землі руської. Та поки що він думав не про це.

— Нерадцю, біжи до села... — схвильовано витирав спітніле обличчя Всеволод. — Візьми човен для небіжчика... Князь Ізяслав... брат мій... у стольний свій Київ попливе водою... по Десні... А там, за звичаєм, перекладемо у сани...

Опівдні рать Всеволода рушила сушею на Київ. А сам Всеволод і його воєводи пішли до Десни. Туди понесли на дошках тіло князя Ізяслава. На човні уже лежало сіно й тонке соснове гілля, накрите овечими шкурами й веретою.

Київський князь Ізяслав, старший син Ярослава Мудрого, мертвими очима оглядав береги своєї землі — Подесення, Подніпров'я. Дивувався чомусь, високо звівши догори рудувату, з сивизною брову. Вітер куйовдив його темне волосся з білими смугами сивин. Вітер пестив його многострадне лице і руки, які так довго — більше тридцяти літ — невпевнено кермували Руссю й стільки бід принесли їй...

Всеволод не дивився в непорушне лице брата. Один раз йому здалося, коли він крадькома було поглянув, що Ізяслав з-під вій пильно стежить за ним.

— Нерадцю, стули йому щільніше повіки... — попросив невідступного свого гридя.

Нерадець притиснув повіки очей Ізяславових, але захолола шкіра не слухалася, синя щілина між ними побільшилась. Тоді Нерадець накрив покійника білим рядном, а

зверху кинув соснове гілля...

Добра людська пам'ять — найбільша слава достойному мужу. Так сказав Нестору новий ігумен печорський Великий Никон. Іще сказав:

— За брата свого загинув Ізяслав. За Всеволода...

Нестор збагнув: так треба писати в пергамені. Бог так хотів, аби Всеволод став київським князем. І чорноризці печерські мали тепер підтримувати останнього Ярославича як законного князя Русі. Таке жадання Всевишнього, бо, коли б не так, ніколи Всеволод не повернувся б на київський стіл. Ніколи б йому не подолати своїх молодих суперників-синовців — Олега й Бориса. І не спинити б веж половецьких, котрі було рушили на Руську землю.

Розмислював Нестор у своїй келії. Хитрісно сплетені жадання князівські й богоугодні діяння їхні!..

Як би там не було, а Всеволод дочекався свого часу. Дочекався, доки помер загадковою смертю відважний зухвалець Святослав Чернігівський; дочекався, доки так само загадково загинув старший брат — простакуватий Ізяслав. А може, Всеволод з поміччю бога й митрополита-грека обом допоміг їм зійти зі світу? Про те вже ніхто не дізнається...

Зрештою, князь Ізяслав, хоч і довгі роки перебував при кермі, нічого не надбав для землі руської — ні слави, ні багатства. Жив лише набутками отця свого Ярослава Мудрого. Та й те, що мав, розтринькував по чужих дворах. Кияни виганяли його з Києва, і во дні смут і м'ятежів він шукав помічі у чужинців, опирався на чужі списи. Останній раз, тільки завдяки Яню Вишатичу, наважився до своїх ратей взяти дружини малих руських князів. Усе життя Ізяславова душа блукала в сутінках і холопствувала перед чужинцями.

Дивувався Нестор. І такий нікчемний муж понад чверті століття тримав у руках правило державне! Диво дивнеє єсть влада: який би ниций чоловік не вихопився наверх, навколо нього створюється золотий німб законності. І навіть коли він сам не чує в собі ані сили, ані розмислу достатнього, щоб кермувати державою, ніколи добровільно не відмовиться від неї. Навпаки — мечем, списом, намовами — буде боротися, гризтися, убивати, щоб утриматись зверху, бодай би і знав, що до добра це його не доведе... І що воно за сила — владарювання над людьми?

Брати-князі коромолили, билися, тому навчали й синів своїх. Та ще й половців почали втягувати в міжусобицю. Що ж буде далі?

Чи сидітиме тихо збіглий у Тьмуторокань Олег Гориславич? А сини Ізяслава — Святополк, що у Новгороді, і Ярополк, що осів на Волині у Володимирі? Але ж і Всеволодовичі — Володимир і Ростислав... осторонь не залишаться, коли що.

Все тепер залежатиме від того, як новий князь затисне свавільців у кулаці. Може, тому Великий Никон і радить не кидати тіні вини на князя Всеволода. Освячувати, освячувати владу великого князя, хоч яким би він був. Яко святиню, берегти єдинодержав'я його і єдність Русі. Багато-бо хижих і заздрістних рук тягнеться нині до престолу київського — вмиль розшматують тіло Русі, як чорнії круки тіло заслаблого

воя у степу...

Хай буде Всеволод. Останній Ярославич. Книжник і мудрець. Хай краще буде один він.

Нестор не повинен гудити й Ізяслава. Читець сам збагне, коли у слово його вникне, суть Ізяслава, простого й близькозорого князя. Іще напише про його смерть: "Се погинув не від брата, але за брата свого положив голову..." Авжеж, коли богові так було угодно, то, певно ж, наклав Ізяслав своєю головою для того, коби його братець заступив місце на київському столі.

І ще в науку сущим князям і князькам скаже Нестор про Ізяслава: "Незлюблив норовом, кривого ненавидів, любив правду. Не було-бо в ньому льсти, но прост муж умом, не воздавав зла за зло..."

Літописець ще оповість, як хоронили кияни Ізяслава, забувши те зло, що вчинив їм Ізяслав двічі — коли він двічі повертався із вигнання з лядськими полками й жорстоко посік голови киян за ослух — як плакали вони, як побивалися нині всі... Всі, окрім Всеволода...

Про Всеволода треба поки що помовчати. Про той пошепт, серед котрого найменший Ярославич сів на престол, про ті позирки спідлоба на нього й на його княгиню-грекиню... І про те, як сторонилися його люди при зустрічі чи відводили погляди вбік...

Великий Никон невдовзі покликав Нестора.

— Гарний склад маєш, Несторе. І слово боже відаєш. І таїну писання осягнув. Ось прочитав я твоє житіє про Бориса і Гліба. Ладно написано! Велике сіє діло для нас, для проповідей князям. Аби їх обумити й від коромол відучити. Як там у тебе? "Не забувайте отечества, де прожили земне життя, ніколи не залишайте його... І в молитвах завжди моліться за нас..."

Нестор насторожився. Скупий на похвалу Никон, але пощо нині розсипає йому похвальні слова? Щось намислив. Пильно подивився в очі ігумену.

Владика сидів у своєму кріслі, обшитому тонкою, багрецевого кольору шкірою. Обличчям повернувся до ікони Богородиці. Кремезний, пишнобородий старець, як дуб-нелинь серед широкого поля. Здавалося, йому, немає віку...

— Покликав тебе для іншого ж... — ніби упіймав думку Несторову. — Хочю, аби ти вчинив нині волю мою.

— Не знаю, про що мовиш, владико, — смиренно схилив на груди голову Нестор.

— Почуєш... Віддай нині сей пергамен брату Івану. Він смислений в писанії про князів. У Новгороді переписав Остромирів літопис. І тут зможе. А тобі — інше даю, іную працю. Силами нашої обителі в Русі вже з'явилися руські апостоли — Борис і Гліб. Але є в нас і інші, достойні бути святими. Ти знав благовірного отця Феодосія. Великі труди вложив перший владика наш, аби Печерський монастир став славним на Русі й міцний її Словом своїм. Святе діло він вчинив. І маємо достойно його пошанувати. Тобі під силу сіє — написати житіє отця Феодосія Печерського. А я проситиму князя Всеволода, аще б він дав свою згоду вписати ім'я Феодосія в синодик[57]. Благословляю тебе на труд

сей, Несторе.

Несторове тіло якось враз охолело й стало легким і нетривким.

— Сподобив мя даремно. Не бих достоїн я, грубий і нерозумний. До того ж не бих учен нікоєжди сеї хитрості — писати про земного, яко про святого... Інше діло — пергамен...

Грішив Нестор словами, ох як грішив перед владикою своїм! Але ж як йому знову віддавати свій пергамен комусь? Не зможе того... Серцем вріс у нього...

Никон Великий був справді великим.

— Пергамен, брате, єсть справа державна. Мусить служити владі князя й міцнити його самовладдя. А ти забуваєш сіє часом. Не воспіваєш князя, а гудиш. Хто ж уподобить такого волестелина? Хто схилить перед ним голову? А без схилення — немає влади. Пиши про Феодосія. Ти любив його. Відаю про сіє. Тільки серця свого не шкодуй... Серця! Іди.

Нестор важко вийшов із келії. На душі сум'яття й розпач. Князям, бач, потрібне лиш восхваління. Якими б вони не були — тупиці чи дурні. Хвали їх! А хіба правда про них менш повчальна?

Ні, не годен він переломити свою душу. Хай отець Іван пише пергамен. Хай оспівує недостойних... А він справді напише про Феодосія Печерського — той трудами своїми возвеличив нашу Русь — супроти ромейців поставав. І нині час такий — Всеволод, мабуть, захоче опиратися на грека-митрополита, а печерських ченців, певно, усуне від себе... Пам'ятає ж обиду від них... І слово про Феодосія має нагадати Всеволоду, що Русь трималася й може триматися своєю силою, своїми мудрецами, а не позиченими...

Увечері Нестор і поклав перші рядки: "Господи, благослови, отче.

Благодарю тя, владико мій, господи Ісусе Христе, яко сподобив мя еси недостойного сповідати буття про святих твоїх угодників, се бо сперва написавши мі о житії і погубленії і о чудесах святих і блаженних страсотерпивців Бориса і Гліба, понудих ся і на друге ісповідання, еже вище моея сили..."

Нестор писав про Феодосія. А пильним оком настирно стежив за діяннями Всеволода. Може, він поспішив творити свій гострий суд над ним... Може, сей останній Ярославич і справді возвеличить Русь, яко отець і дід його...

Для Всеволода ж, видати з усього, прийшли нелегкі часи. Здавалося, мав усе, до чого прагнув. До чого йшов таким звивистим і тихим кроком.

Але, мабуть, не було на Русі нещаснішого князя за Всеволода.

Несподівана перемога над братом раптом спустошила його душу. Гадав, нічого вищого немає на світі, як влада, як шана і почесі від людей. Тепер уже збагнув, що немає і нічого гіркішого і нічого тяжчого, як мовчазна хула й прихована зневага в очах — від людей же, які славословлять...

Почав усувати від себе тих, хто умів словом, поглядом чи однією мовчанкою показати свою вищість над ним. Оточив себе запобіглими, повзаючими, жадібними до багатства, котрі широко кігтили перед ним землю, аби дістатись почесей і користі від нього.

Ці нові люди, холопствуючи перед ним, холопили довкола себе все і всіх. Але не бачив Всеволод того, що вони холопили і його, володаря їхнього!

Радів, що його бажання і воля вдовольнялись раніше, аніж він висловлював їх. Радів, що з ним в усьому погоджувались, в усьому догоджали, випереджали в словах його думки, котрі могли ще тільки з'явитися в нього.

Це спочатку радів. Бо тішило. Було легко жити. Але чимдалі — ставало важче дихати. Відчув себе ніби за глухою, непроникною стіною, що загородила його від справжнього живого світу, котрий чимдалі одсувався, висковзав з його серця і плив кудись до світлого й недосяжного небокряю. Не міг почути біля себе живого істинного слова. Став навіть забувати, чи є вони, такі слова. Чи, може, всі вони перетворилися в лъсту, ковзку похвалу, солодкаві богобоязливі речі.

Вони почали дратувати його. Злобити серце, мучити безсонням. Чим далі — тим глухішою ставала навколо нього стіна, тим більше потрапляв він сам у тенета холопствуючих. Бо вже, крім холопів, не було нікого поряд. Тому без них не міг зробити ані кроку, не міг мовити ані слова. Але й прогнати їх не міг. Боявся лишитися без їхньої опори.

Не було кому виказати свого болю. Все тамував у собі самому. Чим далі, тим більше залишався самотнім у глухій порожнечі довкола. Реальним залишався для нього лише страх упасти вниз, на гріховну землю.

Ця земля ввижалася йому лише такою, якою побачив її під мертвим братом Ізяславом на Нежatinій ниві: суха стерня вперемішку з батіжжям повзучої березки й кущами одцвілого деревію, на яких багряніли важкі краплини ще теплої братової крові...

Цієї землі він боявся над усе. Вона ховала його таємницю, а разом з нею — його спокій і його добрі сни...

Залишались світлими тільки спогади. Про дивний Живець, про чарівну волхвиню Живку. Спогади про перемоги над лютосним Ітларем, котрого відтіснив за Сулу. Любив ще згадувати про своїх дітей, як вони були малими. Але не любив їх бачити тепер. Підозрював, що Володимир і Ростислав мріють тепер ще більше, ніж раніше, одягти на себе його шапку Мономаха.

Але хіба відають вони, яка тяжка вона, ця шапка?

Тепер Всеволод менше заглядав у книжки. Більше стежив за своїми синовцями-суперниками. Поки що сиділи по своїх уділах тихо. Поки що... Ближче до себе посадив старшого сина — Володимира. Віддав йому Олегову отчину — Чернігів: хай буде завжди у нього під рукою...

Зате нині мав дружбу із Печерською обителлю. Поцінував її силу. Побоювався незламних у своїх домаганнях печерців. Тому й велів збудувати Красний двір біля Видубицького монастиря, поставив муровану трапезну, ігуменій дім. Щедро обдаровував і Печери, і Видубичі землями й довколишніми селами. Смерди привозили до монастирів зерно, м'ясо, рибу, молоко, горох, капусту, сочевицю, цибулю, мед, віск, полотно, хутра... Владики мусили тепер клопотатися не лише людською душею, а й

гріховним тілом. І мусили з побільшеною силою молитися на нього, Всеволода, найменшого Ярославича, який законно тепер возсів на отчому столі.

У ченців Печерської обителі тепер з'явилися нові обов'язки. Щовесни, а найбільше восени ігумен розсилав їх по монастирських селах наглядати за тим, як працюють монастирські смерди на нивах. Чи всі поля засіяні, чи увесь урожай зібраний, чи не приховали зайвого у своїх коморах, чи все належне віддали монастирю.

Господарство обителі розросталось. Ченцям все менше лишалося часу для молитов у норах-печерах і для томління там здорових потреб тіла...

Вже перед самою зимою Нестор обійшов п'ять сіл, подарованих князем Всеволодом Печерській обителі. Відправив до монастиря останні валки із зерном, капустою, цибулею, часником, бочками, корчагами та іним господарським збіжжям.

Пішов назад пішки. Дорогою ж вирішив трохи взяти вбік і заглянути у свій Васильків.

Морозний вітер обпікав обличчя й дерев'яний тіло. Над землею неслися важкі сизі хмари, спускали на землю брудне дрантя, з якого вихори витрушували білу круп'янисту поземку й жбурляли її під ноги.

Останній передзимовий день вистуджував залишки тепла і надій на повернення теплих днів. І людське серце бралось від того памороззю, як і грудкаста затужавіла земля, як голі чорні конари дерев.

Але тільки-но забовваніли здаля темні обриси градських валів і маковиця святого Успенія, Несторове серце стрепенулось, душа захвилювалась. Пришвидшив кроки.

Та, ступивши на мостини свого рідного града, раптом усвідомив, що йому немає тут до кого й заходити. Всі давно забули старого Гюряту і його збіглого сина Наслана. За стільки літ у домі кожного побували не одна біда й не один відчай. Чи ж було як берегти згадку про біди інших, кого давно розмела доля по землі?

Коло церкви Успенія угледів давні, зчорнілі стовпи, на котрих колись були розіп'яті й спалені волхви — Сновид і Рост. Навпроти церкви, як і колись, стояла садиба отця Михаїла. За огорожею вгадувалися дахи овина, клуні з голубниками, клітей, одрини[58]. Добре господарював отець Михаїл.

На місці великої Гюрятиної хати тепер був пустир, порослий терняками й лопухами. Ніхто не будувався на згарищі — людей відганяв забобон: побудуєшся на попелищі — сам згинеш у вогні. Язичеські бредні...

Через садибу з перехнябленим дахом стояла хата Претичів. Не повірив своїм очам Нестор, коли завважив, що з її димаря в'ється легенький струмок білого диму. Хтось жив у тій хатині? Гайка?..

Янь Вишатиц стільки кляв її з усім родом смердівським, але Нестор так і не знав достеменно, як же вона живе, Гайка Претичева, колишня бояриня Вишатичиха.

Забувши про холод, що доймав тіло через тонку рясу, Нестор завернув до Претичевої хати. Обійшов майдан довкола церкви і вже було ступив на стежку, що вела навпростець у Претичів двір. Коли це раптом почув якісь гуки чи лемент. Нібито хтось вовтузився у храмі. Підійшов до дверей церкви, вони були зачинені.. Поторгав за ручку,

і двері легко розчинилися.

Нестор став на порозі.

Коло олтаря метушилися вої. Хто з мечем, хто з ножем у руках, хто з паском, а хто зі шкіряним мішком. Вкидали у ті міхи чаші, підсвічники, обдирали золоте узороччя з ікон, вкидали свічі. Біля царських воріт остовпіло стояв отець Михаїл, увесь перемотузений вірьовкою і з кляпом у роті. Лиш ворушив чорними волохатими бровищами й несамовито безмовно кричав очима. Від того вони ніби вилізли у нього з очниць. По щоках його текли гнівні сльози.

Отець Михаїл увесь час обертався до кремезняка, котрий стояв за криласом і погукував на воїв:

— Подивіться ще в ризниці! За царські ворота загляньте! Та не бійтеся!.. Бог простить, він все милостивий...

— Там якісь книги, — хтось обізвався зсередини.

— Книги? Лишайте їх отцю Михаїлу.

— А золоті ризи брати?

Кремезняк замислився.

— Ні, не треба, — сказав за хвилю. — В чому ж батюшка наш вийде до людей на різдво? Беріть лиш срібло й гроші.

Нестор збагнув: таті! Грабують храм божий — вигрібають добро церковне.

Зняв зі своїх грудей важкий хрест, взяв у праву руку, підкрався й з усього плеча ударив кремезняка в потилицю. Той крутнувся й завис над перилами криласа. Нестор для певності ще раз гахнув татя хрестом по спині й громовим голосом крикнув:

— Гріх упав на ваші душі! Окаянні!

Грабіжники миттю відскочили в сутіні стін. А Нестор, піднявши над головою хрест, яко меч, вийшов на поміст олтаря й кинув під склепіння храму:

— Ви, ісчадія ада, розв'яжіте отця Михаїла, да проститься вам гріх ваш! Бо зараз же настигне покарання.

Хтось невпевнено рушив до зв'язаного отця Михаїла і ножем розрізав вірьовку.

— А тепер — гей, ви там, під стінами! — поверніть утвар божу!

Біля криласа очунав кремезняк.

— А добре лупиш по кістках, отче! — відпльовувався, чухаючи потилицю. — Хрест, бач, міцно тримаєш у руці, дай боже тобі здоров'я. Тільки коли вийдеш звідси цілим... Гей, дружино, а візьміть-но святих отців мечами під ребра, нехай нечиста сила їх візьме! Трусоніть, щоб і печінки витрусились!..

Але тут визволений од вірьовок отець. Михаїл схопив за груди дружинника й з такою силою кинув його на підлогу, що той від несподіванки аж хрякнув. Нестор широко розставив ноги й заніс хрест над головою — до нього підбиралося двоє інших розбишак. Вони позадкували до стін. Але четвертий дружинник упав зненацька на отця Михаїла і збив його з ніг. Нестор стукнув татя по голові, а в цю мить на нього кинувся кремезняк. Та вже отець Михаїл, вивільнившись від нападника, кинувся до міхів і почав витрущувати з них пограбоване. Зачувши брязкіт срібла, розбійник облишив Нестора.

— Згинь, дияволе! Поб'є тебе сила божя! — Нестор замахнувся на дужака з-за спини.

Той відсахнувся й позадкував до дверей. Туди уже прослизнули й інші його поспішителі-таті.

— Звідки ти нагодився у сю лиху годину? — витираючи піт з чола, видихнув отець Михаїл.

— Почув гуки... Ішов мимо... Хто сії таті? — На подраному рукаві ряси у Нестора плямилась кров.

Отець Михаїл зітхнув.

— Новий бирич наш, князів муж Нерадець.

— Князів муж? Пощо ж грабував храм?

— Певно, князю підоспіла завчасна старість. Не доходить до нього кривда — нові люди смислені товчуться довкола, жадають розбагатіти. То й грабують усіх. Розоряють народ вірами й продажами. А тепер уже на божі храми накинлись.

— Спасибі за поміч, отче. — Отець Михаїл уважно поглядав в обличчя Нестора. Щось знайоме привиділося йому в рисах цього ченця. — Ніби бачив тебе...

Нестор зітхнув. Може, й бачив. Хтозна. Може, це він багато літ назад прибів із лісу до отця Михаїла просити помочі для Гайки?..

— Тісно вже людям на землі, отче. Один побіля другого ходимо. Тільки не знаємо, хто ми, для чого тільки товчемося на сьому світі...

— Може, й так... Кров із тебе цебенить. Ходімо, зав'яжу.

— Не треба. То кров за праведне діло. Затягнеться.

Нестор поправив рясу. Одна пола її обірвалась і тяглася по підлозі. Але тим не переймався — ось тільки дістане голку з ниткою й полагодить.

Вийшов на подвір'я. Треба йти до Претичевої хати. Болить рука. Ние у грудях. Здається, хтось його стусонув туди?.. Але сміявся в душі — князевих татей добре поколотили, а ще більше налякали... Тепер не так зухвало лютуватимуть. Оглядатимуться!

Отаке самовладдя Всеволодове. Усамітнився у тридниці зі своїми радцями-восхвалителями, правди княжої й суду княжого не править. Роздає чини й волості отаким грабіжникам... Ті свавільничають. Яко сей Нерадець. Допався до владарювання.

Хвіртка біля Претичевого двору була одчинена, її гойдав вітер. Нестор оглянув двір. Біля хати підметено. Стіжок сіна. Дровітня під повіткою. На вгороді криниця, прикрита, віком з нових дощок. Хтось по-божому господарює.

Зараз він одчинить двері й побачить Гайку. Скаже... Що ж він скаже їй?.. За гривни оті скаже, що віддав їх ігумену Стефану... Про обитель буде їй оповідати, що вона розбудувалася, надбала чимало скарбів, богові угодних.

Князь жалує їх, бо вони його опора. Скаже, можливо, про Вишатича — подружився з ним. Книгозбірню його навідує...

— Ой лишечко, чоловік божий! Пощо стоїш на морозі, на вітрі студеному? — На поріг хати вихопилась стара жінка. — Заходь погрійся ж.

Нестор здивовано ступив до хати. В обличчя вдарило теплим духом хліба, соломи, вогню. Ледве розгледів у напівтьмі низький сволок хати, велику округлу піч, стіл, застелений білою, вишиваною на кінцях скатертиною. У печі горіли дрова. Ще раз подивувався: в кутку, на покуті, висів великий мисник. На його полицях не було мисок, стояла одна маленька ікона Богоматері й велика чудернацька глиняна чара. Червона, полив'яна, з обох боків подвійні ручки-вушка. Дивний узор її набив око: то ніби колоски, то копиці, то сіті перевісів, то хвилясте плесо води... Волховська чара!

Поряд із нею стояв невеличкий дерев'яний ідолець. Довгоносий, з широким підборіддям, нахмареними бровами. Руки його складені на грудях, ноги впираються в округлість, що нагадує коло місяця чи сонця. Прадавній ідол Світовид... Він упізнав його! Той самий, якому кланялись дуліби й поляни...

Нестор упіймав поглядом іще одну дивину: над віконцем висів гіллястий і немов рогатий корінь... Здогадався: оберег дому. А з комина печі виглядала ватага червоноглиняних коників, лебедів, оленів, і ще якихось животин. Білі стіни печі до припічка розмальовані віночками червонястих руж. Отаке! Прямо із божого храму потрапив у якесь капище поганське...

Нестор перехрестився. В душу його війнуло чимось далеким, забутим, але рідним, що він настирно витруював із своєї пам'яті й серця стільки літ. Витруював жорстоко — молитвами, книгами, прокляттями, анафемою... Та не вдалося до кінця знищити цей світ у собі. Як не вдається людині зректися свого дитинства й свого роду...

— А я хотіла козі сіна підкинути. Коли бачу — чоловік стоїть. Чорний увесь. Я так переполошилась, грець би його взяв... — Певно, стара жінка відходила від переляку.

— Чому грець? — раптом запитав Нестор. Такої лайки він ще не чув...

— Кажуть, що тії гречини чорні хочуть усіх нас занапастити, а землю собі забрати.

— Охо, може, й хотіли б. Та не вийде нічого з того.

— Але ж таки хочуть? — допитувалась господиня.

— Чого тільки вони не хочуть... Усякого є на світі. Ось у тебе, бачу, старі боги й чародійства живуть поряд, на одній полиці з іконою. Охо!..

— Живуть, не б'ються. Хай усі помагають людям. А на тобі, отче, кров! — раптом злякалась жінка.

— Тому і зайшов. Се княжі таті мене трохи поколотили й мечем ребра шпортнули.

— Де ж це?

— У храмі. Удвох з отцем Михаїлом відбилися. Нерадця клятого ледве не вбили.

— Нерадець! — скинулась жінка. — Засліпнув серцем, Згинув чоловік... Через нього, клятого, і я з дому пішла, отче. Мати йому я. Ось і живу із малим сиротою гірким. З сином нашої Гайки.

Нестор зціпив зуби. Не міг слова мовити. Лиш обводив поглядом хатину. З печі дивилися на нього очі принишклого хлоп'яти...

— А Гайка... де?

— Ти знав її? Чув? Воєводи Яня Вишатича жона була. А потім... У полон забрали її, отче. В половецький полон... — Жінка схлипнула, закривши лице кінцем хустини.

З рук Нестора випав на долівку шмат полотна, який Ніга подала йому, щоб перев'язати зранену руку.

— Немає Гайки... І сина мого меншого — Майка — також немає. У полоні десь. А старший, Тука, наклав головою. Один Нерадець лишився. Та віднині не маю його за сина. Опсів хлопець, навіженим ніби став, отак з Гордятою нині й живу. А тепер ось дам тобі молока козиного. У нас тільки й животини, що Брязга отся. Випий, швидше оклигаєш.

Нестор мовчки випив поставець прохолодного, терпкого на смак густого молока. Раптом якийсь здогад пронизав його:

— То се воєводи Яня син?

Жінка ніби сполошилась, зиркнула на нього страдницькими сірими очима з-під рідких світлих брів, розгублено потягла за кінчики хустки під своїм підборіддям. Якась зачаєна таємниця рвалась з її вуст, але вона не могла в собі знайти відваги на відвертість. Нарешті тремтячим голосом мовила:

— Ні, отче. Се мій онук. Нерадців син...

Нестор приготувався почути що завгодно, лише не ці нелукаві і ясні слова, що так осмислено й навіть гордовито злетіли з уст цієї вже зігнутої літами й кривдами жони.

Від печі йшла гаряча хвиля тепла. За вікном уже опустилася Ніч...

Казали люди: триклятий Нерадець навчився стригти вовну разом зі шкурою. Знає про сіє князів бирич. Але знав і про інше: порожній повоз мусить звертати з дороги перед повним. Тож і дбав, щоби його повоз ні перед ким не звертав з дороги, а був повнісіньким. На ньому в'їхати мав у ворота боярського дому Яня Вишатича, помірятися з ним багатством і забрати собі бояриню. Так намірювався спочатку. Та Гайка нині жила поряд з ним, у Василькові. Недосяжна раніше, осяяна ореолом боярської вишості, вона тепер так низько упала в його очях, що можна було простягти лише руку й відразу дістати. Була тепер нижчою за нього. Задля неї не треба було зараз їхати кудись на застави у степ половецький, кидатись на зграю половчинів диких, аби прославитись, на весь край. Не треба було шукати інших ратних подвигів, щоб стати першим воєм-осторожником і здобувати задля неї золоту гривну боярську.

Гайка стала для нього такою ж, як і всі васильківські дівчата й молодиці. Звичайна. Нецікава. Тільки й того, що гарна. Нерадець чув себе скривдженим.

Ніби хтось відібрав у нього золоту мрію, задля якої він зібрався битися, умирати, аби досягти недосяжного.

Він прохолов до Гайки. Ба навіть зненавидів її. Не підозрював, що, відступаючись від Гайки, відступався від себе. І тим учинив собі найбільше зло.

Не з'явився у Претичевій хаті, коли в ній на повні груди заволав Гордятко, возвістивши світу про свою появу. Не знайшов дороги туди і пізніше, коли хлоп'я зіп'ялось на ноги й подибуляло то за червоноперим веселооким півником, то за смугастим хвостом кота Зеньки, що лінкуватو витягував спину на призьбі.

Довгий час Нерадець жив із князем Всеволодом у Переяславі. Кмітливий до ратного діла, скорий на руку й неговіркий, Нерадець припав князеві до душі. Особливо

ж після бою на Нежatinій ниві. Тоді князь і пожалував йому чин бирича у своєму княжому граді Василькові.

Якось під осінь до Василькова прибув з малою дружиною князь Володимир Всеволодович. Поближче до князя-вітця, щоб захистити київський стіл, коли що. Васильків — під боком у Києва, й відразу можна примчати на поміч вітцю. Поки що він ходив на лови. На вепрів.

Знову палали вогнища на подвір'ї княжого терема, на вертелах пеклись поросята, гуси, качки. Бражний дух п'яних медів і ячмінного пива наливав млістю тіла, розв'язував язика і хітливі жадання.

Хтось непомітно відкликав князя Володимира у сутіні золотистого й пахучого від достиглих яблук саду. Повернувся швидко. Нахмарений, знічений, тільки блискав на своїх воїв темно-медовими очима. Простяг руку до Нерадця, нахилив до себе його турячу голову. Зашепотів на вухо, обдаючи бражним подихом:

— Нерадцю, брате, добре ґаздуєш тут, Але чому жони не маєш? Не годиться княжому биричу бобилем жити. Хто має давати воїв у князеву дружину? Смерд. Хто має засівати ниву й збирати врожай? Смерд. І данину князеві давати й боярам його? Смерд. І город городити? Смерд. А ти ж оце що?

Нерадець розгубився. Він уже забув, якого він роду-племені. Стільки часу годувався з княжого столу по дворах княжих та боярських. Звик до медів-пива дармових, до хлібів пшеничних, білих та високих. Ніга-мати зроду-звіку пекла житні посмаги[59] й прісні перепечі, на яких він і виріс. А тепер від усього відмовляється? Образа хвилию вдарила йому в серце. Навіщо князь нагадує про його низький рід? Навіщо упосліджує холопа свого вірного?

По спині Нерадця війнув холодний вітерець. Від здогаду. Князеві він уже не потрібен. Жадає відрядити його додому. Аби знову перелогі орав, князеві його частку віддавав. Втупив очі у землю. На широкому, трохи вилицюватому обличчі заворушились тверді бугри жовен. Така вона вдячність володарів... Не треба — іди пріч!

Князь Володимир присунувся до нього ближче й незлобливо заглянув у вічі. Ніби запобігав перед ним.

— Я твій господар, Нерадцю, і мушу добре подбати про тебе. Так велів отець мій. І я подбав! — Володимир підняв угору руку, дзвінко ляснув пальцями у повітрі.

З-за кущів вишника вийшла дівчина. У темному наверхнику на вишитій сорочці, у чорній хустині, закрученій на косах. Від того її біле обличчя здавалося ще білішим. Як сніг. На високій шиї шурхотів разок коралів із срібним дукачем. Нерадець ледве упізнав у ній ту саму Любину, котру колись вихопив із хороводу для князя Володимира.

Князь на мить замилювало дивився на Любину журну красу. Потім торкнув за лікоть Нерадця:

— Оце тобі і жона.

Нерадець вибалушив очі. Не міг утямити тої милості князевої. Любина скорботно дивилася в його лице. Тонка шкіра її щік враз почала бубнявіти, наливатись рожевістю, прозоро-голубі очі волого зблиснули. Вона відвела погляд убік.

Нерадець нарешті почав дещо розуміти. Важко звівся на ноги. В душу повільно і владно насувалось щось важке, невідступне. Воно наливало серце кам'яною впертістю і протестом.

Князь віддавав йому свою забаву. Князь щедрий, добрий, клопітливий... замітав свої шкідливі сліди...

І ти, Нерадцю-смерде, своїм життям маєш розплачуватись за гріхи свого волостеля й хлібодавця!.. Бо ти його холоп. Підніжок. Чорна й худа кістка від роду. Князь відірвав тебе від землі лише на час, на мить возніс над іншими, показав, яке воно, те інше життя, недоступне худорідному смерду! А нині настав час розплати за смак волі, чужої праці й чужого хліба, котрі скуштував із князевих рук...

Коротка товста шия Нерадця враз побуріла. Він стиснув кулаки, напружив тіло. Очі його стріляли гарячінню гніву. Важке підборіддя з короткою борідкою затряслося. Повагом звівся, широко розставив товсті ноги, немовби вріс у землю, розчепірів пальці на долонях-лопатах, хитнувся у бік князя.

— Ой! — зойкнула Любина й, відскочивши назад, затулила обличчя руками.

Князь Володимир ледве відхилився од розлюченого Нерадця.

Двоє дружинників, що сиділи поряд, схопили бирича за плечі. Не пручався. Розгублено дивився на свої обм'яклі кулаки, переляк захолов ув очах. Невже він осмілювався підняти руку на свого благодітеля?.. Злісно здвигнув плечима, струсив із себе дружинників. Шумно вдихнув повітря.

— Зв'яжіть його, — почув збоку спокійний голос Володимира. — Ми з ним ще не домовились.

Нерадця вкинули в холодну сиру підкліть терема. Попід стінами стояли бочки із-під соління й квашіння. Під низькою стелею висіли довгі вінки цибулі, сушених грибів, сухої риби. Від усього того в підкліті стояла тяжка задуха.

Нерадець, із зв'язаними руками й ногами, лежав горілиць на землі. Хтось хотів підкласти йому під спину вовняну вотолу, але лагідний голос князя спинив:

— Не треба. Нехай охолоне.

Дубові двері важко грюкнули.

Дзенькнуло залізо засувів. У Нерадцеву душу і в серце полилася безкінечна смердяча Пітьма...

Від безладного неспокійного сну його пробудив голод. Довго силкувався подолати його в собі, та нарешті голод сам по собі щез. Нерадець упав у важку дрімоту. Не пробував навіть вивільнитись. Сипав на свою зранену гординю сіллю, розтруював її, аби пекла більшою образою на князя... Отака тобі дяка, Нерадцю, за Нежатину ниву... Але ж, коли б не його вірна й метка рука, чи возсів би Всеволод на київському столі? Та ба! — нікому про сіє він не скаже. Це передовсім буде проти нього...

Затято мовчав. Ковтав сльози пекучої обиди. Коли увійшов до нього князь, чекав, що зараз спокійним, лагідним голосом Володимир накаже почепити його догори ногами й залишити висіти назавжди...

Та, побачивши Нерадця, Володимир щиро зареготав.

— Гарячий, брате! На свого князя руку підняти! А за що? Ти ж недослухав моїх слів. Ось тепер дослухай. Бери в жони Любину. Ніжну даю тобі жону. Побачиш. Будеш у Василькові-граді і далі биричем. Живи у сьому теремі, тут ніхто, бачиш, із князів не живе. Добре справляй княжий закон. По "Руській правді". Бери віри й продажі з винних і ослухів. Бери потяги і правежі з містечан, посошан, ремесників. По "Руській правді". Аби онбари князеві були повні. І себе прогодуєш тим. Втямив?

Нерадець зітхнув. Князь не відбирає у нього сонця і чистого повітря. Дарує йому життя, бирича — і... жону... Хай буде Любина, коли немає в нього Гайки. Знає, що Ніга знову клястиме його. Але він давно вже не дослухається до стогону матері. Вільний він. І може взяти собі жону... із рук князя... Тоді буде ближче й до боярської гривни.

— Коли згоден — скажи. Не зітхай. Коли не згоден — іще полеж, подумай...

Нерадець потяг носом, кречнув. Краще бути молотом у сьому проклятому житті, аніж наковальнею...

— Розв'язуй, князю. Згоден... — промимрив Нерадець.

— Я так і здогадався. — Володимир витяг з-за халяви мисливський ніж, — щойно білував ним забитого вепра, — обрізав мотуззя на руках і ногах свого бирича. Буркотливо повчав: Не забудь же на весілля покликати! Гей, кличте Любину! Хай забирає свого судженого!..

... І було хмільне весілля. І сидів князь Володимир на покуті, а дружина його — за столами. І був коровай. І викуп невісти. І розплітання коси... І танець довкола діжі...

А потім залунали перезвнянські пісні. Допекли сії перезви бабські Нерадцеві... Свати побоялися мазати дьогтем ворота й стіни хати Любини — невіста із рук князя. Але пісня — хто впіймає пісню? Хто спинить її слово? Із кутка в куток

Василькова перекочувалися високі голоси захмелілих баб, що знущалися над Нерадцевою неславою:

Ой поїхав мій миленький до млина.

Я додому князенька привела.

Ой приїхав мій миленький уночі —

Застав мене із князеньком на печі!..

Темнів лицем Нерадець, темнів очима, буріла його туряча шия. Чекайте, на шворці ви в нього доспіваєте свої перезви!..

Нерадець захопив Любину на руки, пожбурих на білі рядна... Аж сам на мить злякався. Але ні, не вбилась суджена його, свахи не пошкодували соломи під боки!.. М'яку постіль послали...

Любина не заплакала. Лежала не ворухнувшись, Очима видивлялась у високу стелю, дощані, добре обтесані дошки.

Нерадець відкинув з неї верету.

— Ч-чого лежиш? Пощо не шануєш мужа?

Любина слухняно звелася, стала перед ним на коліна, почала стягати чоботи. Потім сіла поряд. Зіщулена, тремтлива. Цокотіли зуби. Тряслися холодючі руки.

— Нерадцю, дитина в мені б'ється...

Нерадець відірвав руки од очей.

Повернув до неї мокре лице. Губи його затряслися. Засмикалися повіки. Він глухо й скорботно застогнав, скреготнувши зубами.

— Ти... ти... мовчала?!

— Хіба ти питав, Нерадцю? — припала до його плеча. — Ніхто мене нічого не питав...

— Іди. З очей моїх іди...

Любина ще слухала себе. Потім тихо сказала:

— Нерадцю, не лютуй. Візьми свого Гордята до себе. Стану за матір йому.

— Ід-и-и! — штурхнув її від себе.

Йому нагадують його ганьбу?!

Любина впала на підлогу. Поповзла до дверей. Зникла за ними...

Більше Нерадець не жадав бачити її. Не хотів бачити. Жив, як і раніше, на княжому дворі, правив смердами, містечанами, тягнув з них віри й продажі, потяги і правезі— по закону, по "Руській правді". І по своєму жаданню. А то ще пускався з лютості в розбій... Зажив слави "триклятого".

Не хотів розбиратись у своїй осліпленій душі. Знав, все, що мав доброго у собі, розгубив. Одне залишилось у ньому і зростало — заздрість. До чужого багатства, до удачливіших догідливців і холопів... до чужої краси й молодості... І лише недосяжна золота гривна боярська маячила перед його очима й тривожила душу.

Очікував своєї години...

Розмірено, по колу сонця, минали літа. Дні змінювалися ночами. Зими — веснами. У дрібних клопотах і суєті буднів щезали великі жадання, згорали великі пристрасті. Дріб'язкові справи поглинали значущі, виповнювали собою життя, знищували вічність...

Князь Всеволод, розмірковуючи над тією неспинимою плинністю днів, з подивом відзначав, що його життя десь підбирається вже до вершини і його досвід, набутий у трудах, йому ні до чого. Життя минає даремно, не полишаючи слідів. Його вистачає лиш на те, аби при завершенні свого існування спитати у себе: навіщо воно?

Чим більше владарював над іншими, тим більше ставав залежним від них — і мусив більше принижуватись і упосліджуватись духом своїм. Чим більше набував знань — тим більше сумнівався й робив дурниць, Творячи одним добро — побільшував другим зло.

Князь не любив Києва, справедливіше сказати — боявся його. Тому жив переважно у Вишгороді або на Видубичі, де побудував свій Красний двір — терем, палати, господарчі будівлі — все те з великою пишністю, з каменю чи з дерева, все те з мереживом різьби дерев'яної, з мармуровими стовпами, високими вежами над ганками...

Але радість уже не приходила в його душу ні від чого. Несподівано тут, у Києві, померла його грекиня. Останні місяці вона не виходила з палат. Все ніби когось боялась, злякано озиралась на кутки, на тіні Заслабла розумом, мабуть, через те, що все життя сама-плела тенета для інших. Похапливо, тихо схоронили княгиню Марію,

дочку Мономахову.

Тепер князь мав одружитись. Літами він ще не був старий — перевалило лише півстоліття. Був при силі й при здоров'ї. А кожен здоровий муж повинен мати жону.

Отоді й почалося!

Шукали для Всеволода невісту всі. Кожен прагнув або поріднитися з ним, або хоч прислужитись йому, Підсовували своїх сестер, дочок, племінниць, братенниць, сестринниць, а то й жон. Гризлися між собою в очі й поза очима, обливали помиями, звинуваченнями, відвертою і таємною облогою[60] й обадою.

Немовби клубок псів, зчепилося біля князівського столу... Всеволод хапався за сиву голову. Кого бачив довкола? Його оточували самі лише навадники[61]... фарисеї... льстеці... Ні, від них не візьме жони. Сам знайде!

Підпирав голову кулаком. Спомини хитали уяву. Коли був щасливим як людина? Коли не лукавив ні перед собою, ні перед іншими?..

Тоді згадувався йому Живець. Освітлене дивним світінням капище на піщаному горбі серед океану волинського лісу. Оте рожеве казкове марення, що світилося вночі ясним, негаснучим світлом. Білокура береза з ластів'ячими гніздами. І ота жона в білому. З прямою й гордою ходою. Хто відшукав її тоді? Нерадець!.. Таки ж він...

Нині подумки бесідував з волхвинею. Її пильний погляд — в самі зіниці очей — бентежив його знову. Тихий, упевнений голос... З нею був у всьому відвертий, відпочивав зболеною душею. "Візьми добро у серце своє..."

Як гарно і як легко було йому тоді, коли зробив так. Чув себе володарем світу — бо дарував довкола добро. Чув себе щасливим, бо робив, як людина, добро. Може, уперше в житті радів щебету ластовиць, шепоту листя берези...

Пливло над ним глибоке синє небо... чи білі хмари пливли по небу... Ніколи в житті не бачив більше такого неба й таких оболоків на нім. І ніколи не відчував себе так близько — самим серцем — до вічності Неба, до вічності могил. Все інше — тлінь. Сліпа суєта. Скудість душі й гіркота безнадії...

Ось він київський князь уже. Сьогодні досяг вершини своєї мрії. А чи вознісся в радості духом? Чи став великим, таким, як отець його Ярослав чи як дід Володимир? Він також будує храми, монастирі, ставить городи, тримає руками синів поле половецьке за Переяславськими валами. Але те все вже було й до нього. Величі в тому не було — лиш обов'язок, буденність.

Величним чув себе тільки у Живці. Коли з радістю сіяв добро. Тепер же — з острахом він дивиться на свої долоні. Чи добре одмиті плями крові на них? Руки у нього чисті. То у поплічника, у холопа Нерадця, руки обабрені, а в нього — чисті. А совість... її, слава богу, не видно іншим...

Це коли б ота волхвиня, в білому, була поряд. Сказав би їй все. Вона б зрозуміла, зняла б криваві плями з душі його і з совісті. Як ім'я її? Далебі, забув. Але ж ні — він і не знав його. Не спитав, хто подарував йому життя. Отака жона йому потрібна нині!..

Кілька днів думки князя Всеволода були у полоні тих спогадів. І чим більше розглядав себе на відстані, тим більше виростало у нього жадання хоча б на мить

побачити волинську зеленицю. Испити з рук її цілющий напій Живи — діви Життя.

Десь у глибоких дебрях і пушах вона. Чи під Лучеськом, чи під Звенигородом. А може, під самим Володимиром. Нерадець!.. Лише він знає те капище. Бо воеводи Творимира немає — поліг на Нежatinій ниві...

Кликати Нерадця!

Якимось подихом зігнало втому із Всеволода. Очі заблищали жвавистю, обважніле тіло стало враз рухливим, гнучким — хоч у сідло! Посивіле руде волосся світлими м'якими хвилями падало на плечі.

На старості літ Всеволод став красивим. Таким і в молоді роки не був. Дивився на себе у срібнодонне роденське люстро, посміхався у сивий вус. Печерські ченці правдиво напишуть про нього: "І був князь Всеволод боголюбивий і тілом красивий..."

Та навіщо йому кликати сюди Нерадця? Він годен ще і сам вихопитись на коня і помчати у град Васильків. Навідати свій родовий дім, вчинити княжий суд над ослушниками й

проскупіями-зłodіями. Тоді треба брати й бояр, і ченців. Поїде у Васильків-град!..

— Кличте конюшого! — гукнув за двері. — Гей, ви, отроки, скажіть боярину Чудину, нехай у дорогу збирається. Васильків-град час навідати!

Під дверима у сінцях щось грюкнуло, шльопнуло, залопотіло по сходах. Всеволод задоволено. посміхнувся. Що не кажіть, приємно, коли знаєш, що одне твоє слово примушує людей бігти, мчати, котитись, яко вітер. Лише гукни, лише кивни пальцем — усі біжать твою волю чинити, твої жадання. А надто приємно, коли се бачиш у велможних своїх бояр. От як сухоребрий Чудин... Х-хе... Привіз із Вишгорода двох дочок, що в дівицях засиділись, і ворожать, і стеляться муравою навколо нього. Чудин ніби з глузду з'їхав, нікого не підпускає до князя, цілими днями сидить у гридниці, під дверима його ложниці... Та все в гості припрошує до себе...

Ось тепер Всеволод покаже, який він є насправді...

Мела легка, прозора хурделиця. М'яко поскрипував, вгинаючись під полозками, сніг. Він улігся товстим шаром на гіллях, обліпив віти і стовбури дерев. Усе довкола було іскристо-білим, сяючим, незбагненно-чистим і врочистим.

Князівський поїзд ішов нешвидкою риссю. Дзвінка прозора холодінь вливалась у груди, бурунила кров у тілі, рум'янила щоки, здоровим, веселим зблиском розсипалась під білими від інею віями.

Коні задьористо витягували гриви, косували оком довкола. Високо піднімали копита й від задоволення розпускали віялом хвости.

І людям на санях також було весело. Боярин Чудин надто пожвавлено оповідав, як він колись вполював лисицю; як вона муркотіла лагідно до нього — немовби людським голосом. Хтось застеріг Чудина на плутанині — либонь, не розпізнав у тій лисиці прехитрої молодичі.

— Яка вона була, Чудине? Отака-о, з довгим рудим хвостом? Га? А очі... отакі зеленкуваті, в руді горошини, еге ж? Так я її знаю! — підморгнув до мужів веселий гридь Берендій-торчин. — Її треба по ситенькому черевцю погладити — вона б тобі й

пісеньку заспівала. І ще...

— Га-га-га! — двиготіли від реготу сани. Весело і Всеволоду. Лише двоє ченців з Печерської обителі — Іван та Нестор — відсутніми, порожніми очима дивились кудись у небо. Молитви нишком творять, аби диявол не спокушав їхні чесні, безгріховні душі тими блазнівими оповідками.

Невисокі засніжені вали Василькова-града немов розмилися білими снігами. Здавалося віддаля, що вони розтанули в золотистій імлі білого зимового дня. І що прямо в білому небі стояли темно-сині маковиці

Васильківської церкви Успенія й високі вежі княжого терема. Мабуть, отак народжуються казки про град Кітеж, про дива далеких і близьких земель. Із білого. марева народжуються...

Весело форкнули коні, обдавши себе білим паром. Весело шурхотить під полозками, сніг. Від тої святочності й краси під білими небесами народилася знайома пісня:

Ой попід лісом, попід темненьким, Там ходить стадце сиве-вороне,

А за ним ходить Гречний молодчик...

— Ігрища ідолські творять... Пісні... Плясання. Козу водять... — бурчав чернець Іван. Поряд із, ним хмарнів чолом і Нестор.

— До терема! — сказав князь Берендію. — Будемо різдво справляти за нашим руським звичаєм. Отче Іване, се великий гріх на душі наші впаде? Тоді прошу вас, отці наші заступники, відмоліть цей гріх наш перед богом, бо ми звикли наші звичаї, наші покони руські шанувати.

— Сі плясання й пісні, князю, і противна животина ота рогата — богопротивні! — втрутився і Нестор. — Язичеські люди, що не відають закону божого, самі собі такі закони творять. А русичі єсть просвіщанні божим словом і законом. Тому для них сіє грішне діло.

— Знаю сію науку, Несторе. Шаную тебе, що високо мовиш про народ руський, який і єсть просвіщений божим словом і діянням діда й отця мого Ярослава. Але не може бути богопротивний і старий руський звичай. Довго я колись розмислював над цим. Колись, у давнину, коли серед народу ще не було священних знань, і храмів, і книг, той звичай міцнів і єднав наші племена. Уже пізніше прийшли на Русь і книги й апостоли. Тож і виходить, що звичай сей — єсть народ. Доки живе звичай — живе народ.

Ченці похилили голови на груди. Не хотіли заперечувати ученому князю чи не мали чим заперечувати йому.

А над городом дзвеніли пісні — радість і смуток людської душі. Шана землі й роду-племені людському. Здавалося, від них наповнювався добром довколишній світ, котрий не завше лагідною стороною повертається до людей.

А з гори, з долу вітер повіває,

Дунай висихає, зіллям заростає. Зіллям-трепеттям, всіляким цвітом, Дивнеє звір'є спасає зілле...

... — Князь приїхав! Князеві ворота розчиняйте! — Берендій уже гамселив у ворота

билом і нетерпляче лементував: — Що ви там? Перепились чи померли?

На ганку чується хряпання дверей, тупотіння, ойкання, божкання, вереск і поспіх. І все раптом зникло, Ворота розчахнулися — перед ними стовбичив, широко розставивши ноги, Нерадець. Розвів руки для обіймів.

— Кня-а-зю! Із святвечором! — Вайлувато підійшов до саней, нахилився над Всеволодом, вхопив його в оберемок і закрутив, як дитину.

Нерадець дихав бражним духом кожному в лице, гоготів, витирав рукавом білої сорочки піт із чола, злодійкувато позирав довкола.

В затишній, гаряче натоплений світлиці парко й весело. Задушно пахне воском від багатьох свічок, котрі запаленими стоять у підсвічниках на столах. Пахне живицею від нагрітих соснових дощок нових мостин (Нерадець — бач! — підлоги перестелив у теремі), пахне ще чимось неймовірним — далеким і рідним.

Всеволод узяв до рук глиняний підсвічник із свічею, розчинив двері в сусіднє виталище. Увійшов. Став. Простора округла хоромина, яку він пам'ятає ще з дитинства. Зі стелі замахали до нього велетенськими крилами вирізьблені з дерева кучеряві янголи. Зі стін важкими в'язками спускалось униз патицтя виноградної лози — дивовижне творіння рукомесників київських і Васильківських. А поміж тими в'язками листу, в простінках, стояли давні ідоли — Світовид, Перун, Даждьбог, Сварог, Волос. Ще при Володимирі таємно привезли їх сюди з окольних градів і капищ, коли грецькі священики киян охрестили в Почайні, а капище язичеське біля княжого терема поруйнували. Певно, мудрий князь не хотів гнівити старих богів й упосліджувати їх — усе ж віками пращури його вірували в сих кумирів. У кожному роді стояв свій ідол, який обстоював свою правду. Князеві ж Володимиру була потрібна єдина правда — його, князева. Єдина віра в неї і в його всевладдя, яке освятив Ісус Христос. Ідоли немовби з докором тепер дивилися на Всеволода, дорікали за зраду чомусь великому, насущному в ім'я малих і мимолітних утіх. Утіх владолюбства.

Враз Всеволоду здалося, що старий добрий Волос з тяжкою великою головою у колосковому вінку ніби хитнувся. Князь вище підняв підсвічник. Ідол стояв на місці й губато посміхався гостю, як доброму задругу, надувши товсті щоки. Але на стіні різка тінь від нього ворушилась, пригиналась і вирівнювалась.

Всеволод підійшов збоку, зиркнув за спину Волоса. Так і є: до дебелої статури дерев'яного бога хтось притискувався. Маленька людина. Вона дивилася злякано на князя й, мабуть, не могла ворухнутись.

— Ти чого тут? — украй здивувався Всеволод.

— Ховаюсь, — прошепотіла маленька дівчинка, не розгинаючись.

— Від кого?

— Від тебе.

— Хіба я страшний?

— Не знаю.

— Так чого ж ховаєшся?

— Мені так наказали.

— Хто? Ану іди сюди, — як міг, лагідно мовив Всеволод.

Дівча пом'ялося, ступило з-за Волосової спини до нього. Перелякано дивилось йому в лице. Князь і собі розглядав дівчатко. Блідість обличчя проступала через ніжну смагу шкіри, моторошно пильний погляд густо-медових очей вивчав його. Від тремкого вогню свічки в його руці на щічках дівчинки тремтіли рухливі тіні од вій. Ніби щось знайоме видалося князю в тих рисах дитини.

— А ти добрий? — раптом спитала дівчинка.

— Не знаю.

— А який ти?

— Хтозна... — Всеволоду смішно: тепер дівча допитувало його, велможного київського князя. І він мусив давати перед ним одвіт. Правдивий і чесний, як на божому суді... Справді, який він?

— Шкода, що ти нічого не знаєш, — зітхнула дівчинка й облизала язичком верхню губу. Всеволод аж очі розплющив — таки ж бачив колись цю маленьку чорняву людину, котра отак само висовувала язичок й обводила ним — з куточка рота в куточок — верхню губу.

— Як же тебе зовуть? — Всеволод приглядався до дитини.

— Княжна.

— Чому так?

— Бо я і є княжа.

— А де ж твоя мама? Чого ти тут?

— Мама? Отут. Під полом. Нерадець заховав. Я бачила! — Княжа упала коліними на підлогу й почала смикати за залізне кільце, вбите в одну дошку.

Він поставив підсвічник додолу, схопився за кільце. Княжа присіла поруч. З нетерплячою цікавістю стежила за його рухами.

— А хто тут живе, знаєш? — спитав дівчинку Всеволод.

— Не знаю... — розчаровано протягла Княжа.

— Колись тут жив Чорнобог. Він насилав на людей морок, бо викрадав у Сонечка білих коней... — Згадав раптом дитячу казку й осміхнувся: що се він — дітям своїм не розповідав такого ніколи, а це чужій дитині...

Рвонув на себе віко.

— Хто є? Вилазь! — гукнув чомусь перелякано,

— Драбини немає... — озвався немічний жіночий голос.

— Ось вона! Тут! — Княжа підбігла до стіни, біля якої стояла драбина. А він і не помітив!..

Спустив у яму драбину. Звідти вилізла жінка. З високого повоя струсила землю. Від її одягу війнуло сирістю.

— Мамцю, а там не бачила Чорнобога? — підняла до неї личко Княжа.

— Бачила, доню...

— Як ти потрапила туди, жоно? — не втерпів Всеволод.

— Прийшла ось з дитиною своєю до цього лупіжника просити, аби віддав коней і

волів, що відібрав у отця мого. Погинемо без худобини — ні дров привезти, ні ниви зорати... Як жити?

— Так хто ж тебе у яму вкинув?

— Нерадець же, кажу. Як почув грукіт у ворота, мовив: князь приїхав! Згинь, каже, з очей моїх. Лізь у яму. Я не хотіла — так він силою... Се щоб князь не бачив, яким татем став бирич його... Отакого мужа маю перед богом...

— Іди, жоно, додому. Все буде добре. Накажу йому по правді з тобою вчинити. Кажеш — жона йому?

Молодиця хитнула головою.

— Колись князь Володимир... поженив нас... Прости, князю... Поможі... — захлипала жінка.

Всеволод не міг бачити сліз. Краще кров...

— Не плач. Все буде добре. А скажи, чому ім'я таке дала доні своїй? — Неприємний здогад десь ворухився у ньому, і він скривився.

— Володарю мій... осподарю мій... Не винна я... Нарекла її РUTOю. Та люди знай своє — Княжа, та й годі! Але боги мені свідки... Моєї вини немає...

— А чия ж?.. — Всеволод напружив чоло.

— Се... таки князева... Володимира... Того й лютиться Нерадець...

Гарячий віск витікав із підсвічника й обпікав руку Всеволода. Тепер він згадав, де бачив колись таку маленьку чорнооку людину, що так само кумедно облизувала верхню губку...

— Іди додому... Все буде добре, жоно.

Боявся глянути на дівчинку... Кров його, бач... Князь він. І син його старший Володимир — спадкоємець самовладця у Руській державі. Мусить бути щасливою жона, котра від князя чадо принесла на божий світ. Мусить мати шану від людей, а не хулу від княжих холопів...

А сей Нерадець закон переступив. Свою жону, богом дану і князем, кинув у підпілля! Відібрав животину в господі!

— Ходімо! — рішуче трусонув князь Любину за руку.

Сумно було Всеволоду за святковим столом. І такі справи він має лагодити. Аби літописці-ченці, що тихо ото навпроти нього сидять на лавиці й світять очима, потім записали: "Сей благовірний князь Всеволод був іздітська боголюбивий, любив правду, наділяв убогих... Був же і сам воздержася од п'янства і од похоті..." Так що краще йому, Всеволоду, не пити і чарки за вечерею.

— Нерадцю, — покликав Всеволод бирича, — Підійди-но, брате... Сядь біля мене... Потрібно на Волинь поїхати, Живець пам'ятаєш?

Нерадець догідливо зігнув турячу шию.

— Пам'ятаю, мій осподарю. Для тебе поїду хоч на край землі.

— Отам край мій, Нерадцю... — Всеволод дивився поверх рівних племінців свічок і бачив щось таке, чого ніхто не бачив і не дано було нікому бачити.

Думки Всеволода уже полинули в інший бік. Чорнооке дівча сьогодні нагадало йому про літа, що промчали не спиняючись, принісши йому старість, якої він не хотів приймати і яка все ж закрадалась в його душу й тіло...

Швидше б, швидше б на Волинь... Знати б слово Живки... Йому здавалося, що з нею він наздожене свої літа. Наздожене й зупинить їх...

Дні в'язалися у невидимі одноманітні вузли споминів. Руки опухли від доїння, репалися пучки, до крові обламувались нігті. Спина звикла не розгинатись — наприкінці осені люди ходили зігнутими вже постійно. Схилялись біля корів, кіз, овець, над цебрами з молоком, над ситами, відбираючи загуслий кисляк від сироватки. Очі все менше дивилися вгору — все більше в землю. В зіницях загусла втома, тягла повіки вниз, обламувала крила надій, що раніше чаїлись у душі, Тому люди байдуже спостерегли одного разу, що вже відійшло літо і відкотилась з вітрами осінь.

Завіяли футовії, завихрились сніги. Високі білі гриви заметілей мчали по рівному безмежжю, обганяючи одна одну. Морози вихолоджували тіло, крижаною поверхнею вкривали завжди мокрі руки, видублювали шкіру облич, грудей, ніг.

Вітри вимітали із веж залишки теплого духу, стугоніли між повозами. Але найгірше, що розганяли табуни по засніженому голодному степу. Верхівці денно і нічно гасали довкола, розшукуючи отари овець, чи кіз, чи забіглих від голоду коней. Половчини вибивались із сил. Руські бранці підказували пастухам-степовикам, що треба заготовляти на зиму сіно, будувати для худоби стайні та кошари, хоч із лозняка, хоч із саману, як те роблять землероби-русичі.

Половчини неохоче переймали незвичайний спосіб господарювання. Вони самі не вміли й не хотіли вміти будувати якийсь прихисток для худоби. Коли вже припекло, повели бранців до заростей лоз, ті набирали пруття, городили в яругах, у затишку, обори, накривали їх шкурами, заганяли худобу. Але сіна зимою не накопиш. Половчини змушували русичів діставати його з-під снігу. Напівроздязнених бранців гнали у степ, до берегів ріки, щоб гребти руками сніг, рвати злежаний сухостій, зв'язувати його у маленькі снопики. Їх потім носили до тих обор і кошар...

Люди гинули в снігах. Падали, як безодвітні снопи, віддаючи на поталу недолі свої голови; як ті колоски, що змерзали, чорніли і не давали вже парості.

Нутукчини, наглядачі-розпорядники, не милували й Гайки з Відрадою, як і всіх жінок-бранок. Вони також відгрібали руками сніг, рвали жорстку, мерзлу траву і в'язали у снопики.

Скоро морози скували сніги, що пойнялися було відлигою. Добратись до землі стало несила. А тут зшаленіли розгульні вітри й розметали кошари та обори. По снігових просторах розвіяли-розігнали худобу. Хто міг триматись у сідлі, всі на коней сіли, рушили групами на її розшуки.

Лежали глибокі замети. Кучугури зернистого хрускітливого снігу сягали черева коней. Вони немовби пливли у заметах, швидко вибивались із сил, робили за день малі переходи. Худоби не видно було ніде. Чи замело снігами, чи вихором віднесло далеко в степи.

З одною такою групою шукачів худоби поїхала й Гайка. Відрада прив'язала їй до сідла шкіряну торбинку із скрутом. Покрадьки перехрестила.

— Щастя тобі... Дивись за моїми хлопцями.

Сумно проводжала, склавши руки на грудях. Чи здогадувалась про щось добра Відрада, чи не вірила ні в що....

Слав'ята їхав попереду загону. За ним Гайка, а потім уже Борис і ще кілька половців. Верхівці були всі схожі один на одного. У широких штанях, у кожухах, баранячих шапках, що закривали все лице. Блищали тільки очі з-під волохатого хутра.

Вітер швидко замів сліди шукачів. Біла каламуть проковтнула чорні цятки верхівців. Степ тихо стогнав і свистів од поривів вітрів.

Через кілька днів Слав'ята довів своїх половчинів-загонщиків до замерзлого, зледенілого Дніпра.

Навпроти в білій імлі височів невідомий град. Гайка напружилась. Очима спитала: що се?

Застудженим, хриплим голосом Слав'ята одповів:

— Заруб-городець. Звідси — рукою подати до Переяслава.

Гайчині очі затуманились. Переяслав, руський град! Заруб-городець — руський град... Це вже руська земля!.. Зсунула хутро з рота, задихала морозяним паром.

— Слав'ято, Борисе... Худоби ж немає ніде. Загинули отари в буревії. Хан Ітларь, коли ні з чим повернемось, випече усім очі. Нам не можна вертати ні з чим. А Русь — ось вона. Поряд!

Слав'ята і Борис немовби і не чули її слів. Вони залишали на стойбищі свою матір... Вона прийме смерть за їхню волю. Чи ж буде їм та воля тоді солодкою?

Гайка знову сховала обличчя в хутро. Блищали тільки сльози в очах. Перегодом сказала, наче вгадала їхній страх:

— Відрада скаже: худоба загинула в снігах. Сини мої — також загинули в снігах. І все! А прийдете назад — не буде добра ні вам, ні вашій матері, А перед нами зараз — Русь Переяславська, за нею — земля київська і далі — вся руська земля. Перейдемо через замерзлий Дніпер — і вдома.

Слав'ята повів очима назад. Гайка збагнула: не втечеш, коли стільки половчинів з ними! Не дадуть втекти...

— Слав'ятко, братку, ти старший серед нас. І ти, Борисе... Пошліть же негайно посланців до хана Ітларя сказати: немає отар, немає табунів. Де шукати? Хай скаже Ітларь, де взяти худобу...

— Він скаже, Гайко: ідіть війною на русичів і візьміть собі їхню животину.

— Взимку половчини не ходять у похід. Треба чекати весни. А навесні, коли коні наберуться сил на пасовиських, усі половці підуть на Русь з лютістю великою в серцях, бо зголодніють за зиму. Біда, велика прийде тоді на Русь, — роздумував Борис.

Гайчині очі світилися сльозою.

— Братки, все одно прийдуть вони на Русь, навесні чи влітку. Ми скажемо про сіє князям руським. Хай раті готують... Слав'ята витягся на стременах. І справді, Гайка

придумала добре. Може, такого випадку більше їм і не трапиться. Під'їхав до половчинів-загонщиків...

Гайка витягла з торби останній шмат сиру, піднесла на долоні до коневої морди. Кінь покосував оком, ніби роздумував — брати чи ні, витягнув товсті губи й м'яко підібрав той шматочок. Тепер вона вірила, що скоро буде у себе вдома...

Відіславши доброю санною дорогою на Волинь Нерадця, князь Всеволод подався до Києва, а ченцям — Нестору та Івану — велів лишитися у Василькові. Обоє вони тепер мали досить часу. І Нестор вирішив передусім навідати Претичеву хату.

Аж і кілька років тому, стояла вона в тихому, засніженому завулку і з її димаря струмував сизий димок. Тепер ішов туди без страху, ніби у свою рідну оселю. Знав, що зустріне лагідне обличчя літньої жінки, її щирі клопоти й ойкання. І зустріне великі пильні очі малого Гордяти. Вирішив: умовить стару жінку віддати йому хлопця. Забере із собою в Печери. Навчить грамоти, молитвам, оповість про матір його — Гайку, котру знав з отакого віку, як нині сам Гордята. Виросте хлопак під дбайливим і суворим доглядом монастирської братії. І не буде відчувати свого сирітства. Нестор замінить йому вітця й матір, стане наставником і учителем його.

У знайомих сінях від його ніг проторохтіла копитцями бульката коза. Вибалушила на нього зеньки, аж ремигати перестала. Господиня дому берегла її, видати, взимку від холодів — перевела ближче до тепла у сіни. Гостро лоскотало в ніздрях духом кізяка, сіна, диму.

Прочинив двері до світлиці — й від подиву не міг привітатись: за столом сиділа Килька. Ніга поралась рогачами в печі. Розчервоніле її лице було збуджене чи від огню, чи від бесіди з гостею.

Забачивши Нестора, Килька злодійкувато стрельнула очима. Поправила на колінах поли білого кожушка, певно, з плеча своєї колишньої боярині, на грудях розправила кінці квітчастої шалі. Заспівала солодко-розважливим голосом до ченця, так ніби розмова її з господинею починалася при ньому і він був її співучасником.

— Отець Нестор не дасть мені збрехати, сестро. Все буде в онука твого

— і терем свій, і вдяганка, і взувачка — отако! — рукою повела поверх горла. — Боярин Вишатич не дасть сина свого в обиду нікому. Захочеш — житимеш при дворі, мамкою і нянькою йому будеш. Матимеш хліба-солі шмат з боярського столу.

— Ні, сестро, не віддам Гордяти. Народився тут, тут йому і жити. А виросте

— сам хай обирає, де його місце. — Ніга злісно штурхала рогачем в полум'я печі, без потреби переставляла горнятка з одного місця — на друге. Збивала у собі киплячу злість на моторну хитрооку молодицю в білому кожусі. — А ти, отче, чого стоїш на порозі? Проходь у хату, сідай. Відігривайся...

Нестор пройшов до лавиці, потирав задубілі від морозу руки. Сів поряд з Килькою. Вона посунулась, даючи йому місце.

— Розсуди нас по правді, отче, — заглянула йому в лице челядниця Янева. — Воєвода хоче забрати сина свого у свій дім. За тим мене сюди і прислав. А сія жона, ніби диявол її розум поплутав, уперлась і не дає хлопця. Що маю казати воєводі?

Нестор підійшов до печі:

— А що скаже наш Г ордятко? А? Де це ти заховався, хлопче? Йди-но сюди, голубчику. Хочеш жити у теремі великому, яко княжич красний?

Гордятко, що забився в куток печі, визирнув до Нестора. Його маленьке рум'яне личко було серйозним і настороженим:

— Не хочу.

— Чому? — здивувався Нестор.

— У теремі живе чорний ворон і вовк-самоглот. Вони злі до людей — витягують очі й серце.

Килька зайшлася сміхом у кулак. Вугласті щоки її в рідких ряботинах зачервоніли.

— Поганськими байками уже напхали дитя! Бачиш, отче, яку науку дістає тут боярський син. Посвідчиш боярину Яню мої слова!

Килька рвійно підвелася, почала застібати поли білого кожушка. Рішуче підійшла до печі й ухопила за руку Гордятка. Поцупила його, підхопила на руки й метнулась до дверей. Ніга Коротка шулікою налетіла на Кильку, почала віддирати онука з її чіпких рук, але моторна молодиця вивернулась і ногою розчинила двері, За нею хряпнула хвіртка. Гордята голосно заплавав. Та Килька в цей час мчала уже двором, віддалено шурхотів сніг під її підшвами.

Ніга розгублено вибігла слідом. Рогата коза Брязга метнулась їй під ноги, на якусь хвилю затримала. А Килька тим часом уже бігла з дитиною вулицею, бігла до церкви, оглядаючись, яко проскупиця, й задихаючись. За церквою, за високою огорожею, стояла трійка баских коней, запряжених у сани. Килька комусь гукнула:

— Жени! Швидше!

Сани рвонулись, тільки віхола здійнялась услід за полоззями. Коли сюди добігла Ніга, сани уже зникли за поворотом.

Нестор стояв посеред двору і не вірив тому, що зараз оце скоїлося на його очах. Коли повернулась знетямлена Ніга, він нічим не міг зарадити її горю.

Сиділа проти печі, немов зацімівала. Немовби хто витяг з її душі життя. Пусткою повіяло з кутків. Холодом, порожнечею. Не було в неї тепер нікого, кому були потрібні її руки, її клопотання. Із серця вирвали її останню любов — Гордятка, онучка.

А може, й справді він не онук її? Воєвода Янь не прислав би отсієї відьми за холопським дитям. Гордята, каже, чадо його. Нащадок багатств Вишатиного роду... у землі київській, новгородській, білоозерській... Ніга стягувала подумки кінці з кінцями своїх роздумів і вагань. Авжеж, чужої дитини не привласнив би...

Але ж і Нерадець... Ще коли був людиною, казав їй: "Моє дитя у Гайки". Та й сама вона відає, що Нерадцева кров у тілі Гордятиному. І міцненький тілом, як і син її колись був, не те що хлипкий воєвода... Велику гіркоту приніс їй Нерадець у житті і велику радість подарував — онука. Жодного із своїх синів так не любила. За двох синів своїх загиблих, за своє безталання жіноче... останньою любов'ю полюбила Гордятка. Тепер не знала, що і діяти.

Погляд її спинився на притихлому ченцеві.

— Поможи... — впала перед ним на коліна.

Коби знав, як зарадити її горю. І своїм розвіяним надіям...

Сам губився у розмислах. Може, так буде краще Гордяті. Виросте в достатках. У науці. В шані.

— Не побивайся, мати. Так бог велів, певно, зробити. Йому видніше шляхи людські. Чуєш? Стане боярином твій онук. Тебе пригріє на старості літ. А тобі раджу піти у двір до боярина. Будеш нянчити Гордяту. Бо знаю сю лукаву челядницю — не має у серці своєму добра.

— Пощо ж дитя забрала?

— Хоче боярину прислужитись. Коби її шанував за те. А може, ще чогось жадає. Хто загляне в її темну душу?

— Божечки!.. — жахнулась Ніга.

— Давно знаю її...

— Але як піду туди? У Києві ніколи не була. Нікого не знаю. До кого прихилюся? Тут ось хату Гайчину стережу. Може ж, колись повернеться вона. То вже якось добуду віку при ній. Моєї хати нема — все понищили половчини тоді. Синів погубили... Одна я, однісінька на сім світі...

З важким серцем залишив Нестор Претичеву хату. Шкода йому цієї самотньої жони. Але в душі вірив у щасливу долю Гайчиного сина. І вже здивовано осміхався: ну й боярин, ну й зухвалець! Придумати отаке — спадкоємця собі отако дістати! А сія хрещена половчанка?.. Хоч у пекло її пошли — звідусіль сухою вийде і зробить діло своє...

У теремі на Нестора з нетерпінням чекав отець Іван. Широкими кроками міряв світлицю, потирив з усіх сил долоні. Де ж се забарився брат його?

Тільки-но Нестор переступив поріг, кинувся до нього з оберемком сувоїх пергамену.

— Знайшов отее... У капищі теремному. Всюди було розтикано — за кумирами... за різьбленнями.... Це пергамени давні. Багатство великотне!

Нестор розгорнув шмат пергамену. Світлого, чистого, немовби щойно виробленого. "В літо 6494-те. Приідоша болгари віри бохмичі[62], глаголюще: яко "Ти князь єси мудрий і смислений, не відаєш закону ніякого, то увіруй в закон наш і поклонися Бохміту". І рече Володимир: "Яка єсть віра ваша?" Они же ріша: "Віруєм богу, а Бохміт нас учить, глаголя: обрізати уди тайнії, і свинини не ясти, вина не пити, а по смерті же, рече, со жонами похоть творити блудную..."

— Що сіє? — нерозуміюче подивився Нестор на Івана.

— Сказання про хрещення Русі, — радо світився обличчям отець Іван. — Як вибирав, князь Володимир віру для русичів по своєму умислу, а не по жаданню гречинів-хрестителів! Читай далі, читай ось ці уступи...

— "Володимир же слухав їх, бо сам любив жони і блуждання многое... Но се йому було не любо: обрізання удов і о неяденні м'яс свиних і о питії також, река: "Руси єсть весіліє пити, не можем без того бити..."

— А далі, як німчини приходили від Риму, від папежа. І хозари іудейської віри приходили... — підказував отець Іван.

— "І рече Володимир: "Що єсть закон ваш? І гді єсть земля ваша?" Они же реша: "Розогніався бог на отці наші, і расточи нас по сторонам, гріха ради нашого, і передана бисть земля наша хрестянам". Он же рече: "То како ви іних учите, а самі отвержені от бога і росточені? А ще би бог любив вас і закон ваш, то не були б росточені по чужих землях. Таке і нам також мислите прияти?.."

— Брате Несторе, як випросити у князя сії пергамени?

— Не треба просити. Нині удвох і перепишемо. Доки князь Всеволод повернеться. А про Київ є? Звідки єсть пішла руська земля? Откуду руська земля стала єсть?

Іван ворухнув широкими чорними бровами в усмішці.

— Сказано-бо в Новгородському літописі: обрав бог землю нашу, і гради почали будувати — преж Новгородська волость, а потім — Київська.

— Сіє... новгородських бояр, котрі із варяг пішли, видумка! — сердито буркнув Нестор. — Собі до рук хочуть прибрати часть землі руської... А найпаче — київської! — щиро обурювався він.

Іван нахмарив чорні брови. Його брат невдоволений цим? Але ж він, Іван-новгородец, добре відає усі новгородські давні письмена!

— Не гніви бога, брате, даремними словами. Відомо, першими князями руськими були варяги — Рюрик та Олег. Ігор же — від Рюрика чадо. А від Ігоря — Святослав, вітець князя Володимира.

— Варяги, брате, — то не народ. То ватаги дружин. І свеї, і норманни, і англи, і руси в них були. Рюрик же — князь, а може, який варяг із руського Помор'я — Русі. Тако я мислю. А по-словенськи його ім'я єсть Сокіл. Сіє од лужичів слово, то, мабуть, він із тих варягів-русичів, що жили на Балтиці. Хтозна... Але і Рюрик, і Олег не були першими князями у руській землі. Першим був князь полянський Кий. Від нього ж і град, Києвом зовомий. А ще був князь Чернь... Чернігів-град наречен од нього, і Люб... Любеч-град од нього ж.

Іванове лице взялося бурими плямами. Але стишував у собі гнів.

— Ще коли я був у Новгороді, пресвітером у храмі Софії, то, брате, читав старі письмена руські. В них-бо сказано: Кий не був князем у полян. Був перевізником через Дніпер. Градяни казали: підемо на Київ перевіз. Від того і назва стала — Київ.

Нестор все ще тримав у руках пергамени. Поклав їх тепер на стіл.

— Кий був перевізником?... Пощо ж честь така перевізнику, що град іменем його наречений? Перевізник!.. Може, брате Іване, і є такі записи у Новгороді. Але їх також робили люди. Новгородські люди, котрі всі віки жадали возвеличитись над іншими градами й привласнити собі честь і шану всієї землі. Возносилися-бо гординею своєю, коли їхні князі стали владарювати в руській землі.

Іван мовчав. Може, й слушно мовить Нестор. Але ж і справді із Новгорода на Русь прийшли князі-варяги. Тому новгородці й хизуються.

— А браття Києві — Щек і Хорив? Чим прославились вони? Кий був перевізником.

Нехай і так. Але брати його побудували на дніпровських кручах свої градки — і сіє також говорено в старих письменах. І нині є ті гори — Щекавиця і Хоревиця. І ріка Либідь є, по імені сестри Києвої... Сам-бо відаєш, брате, імена людей худих, хоч перевізників, хоч зодчих-здателів чи гончарів, у старі часи не записували в пергамені. Та і в наші також... не щедро...

Обидва замовкли. Сиділи за столом, кожен на своєму кінці, кожен у свої думки поринув. Нестор гадав собі, звідки се в брата Івана бажання перевернути минувшину. Може, колишній торопчанин, що переписував "Євангеліє" новгородському посаднику Остромиру, на догоду його забаганкам те робив? Чи вірить у них щиро?

Добрий він, брат Іван. Серце має справедливе до людських болістей і неправд. І в пергамен свій правду записує. Того й не зажив слави в Новгороді, утік звідти торопчанин, коли в Новгороді возсів син Ізяслава — Святополк. Не прийняв його серцем — такий же лукавець і порожній возносливець, як і вітець його, мовить. Так само творив продажі й віри несправедливі за потрави, за кражі лодії, лебедя, кози, коня... за образу можливого... за втечі холопів. Зграї мечників, вірників, гридей, ємців, отроків нишпорили не в чистому полі, шукаючи супостата і нового витязя Редедю, а ломились у ворота і в двері смерда й рукомесника, тягли на налігачах корів, волів, гнали овець, кіз, на повози кидали відняті шкури, сувої полотна, мішки із зерном... Тіуни, биричі, посадники, метельники одягали своїх жон у шовки і в золото. Неситьство, насилля, продаж людзей у холопи, важкі віри — все те падало на плечі чорних, худорідних людей. Біднів народ, багатіли княжі мужі.

Чернець Іван усе те вписував у пергамен. З болем у серці. Але кому потрібні такі літописи. Князь новгородський Святополк повелів заточити Івана-літописця...

Отець Іван мусив тікати в київські Печери. Жадав знайти у Печерах спокій, а в Києві — смисленого князя. Але не поталанило йому й тут.

Князь Всеволод, що засів на отцюму столі, робив те ж саме. І так само мніх Іван, якому знову довелося описувати діяння князя, мусив писати про віри й продажі. Про неситьство людей, що оточили князя Всеволода і чинять простому люду зло. Але за старою звичкою писав Іван і про першість землі новгородської й закликаних сторонських князів. Звичка, коли вона добра і несе добро, завжди потрібна. Але звичка хибна, від ліності розмислу не перевірена — нащо згадувати про неї? Вона заплутає істину. Вона шкодить честі землі руської. Ні, про це Нестор не змовчить. І якщо йому навіть не доведеться більше писати державного літопису, він напише свій. Супроти новгородського, боярського!

Возраяло серце його радістю від тих роздумів. Ось прибуде він у монастир, віддасть ігумену докінчене житіє Феодосія Печерського й сяде нишком за свій хронограф. І туди впише також отее сказання про хрещення Русі. Хто і коли написав його? Не дасть Нестор-книжник нікому топтати славу землі Руської — ні гречинам-зверхникам, ні новгородським возносливцям боярським, ані

несмисленим літописцям!..

Нестор переписував сказання, а думками витав то над долею Івана-мніха, то над

долею чи недолею Гордяти. То над Володимировими застіллями, коли він приймав у себе посланців від різних народів, що пропонували йому свою віру і свого бога... Час від часу Нестор виймав з-за пазухи жменю залізних писалець, вибирав одне якесь, вмочав у чорнило, шкріб по цупкому пергамену... Переписував сказання:

"І созва князь бояри своя і старців, і рече Володимир: "Скажіте пред дружиною..." Вони же реша: яко "ходили в болгар, дивились, яко поклоняються в храмі... поклонився, сяде і глядить туди й сюди, яко бішен, і нема весілія в них, но печаль і смрад велик... І приходили до німців, і виділи в храмах многі служби творяща, а красоти не видіхом нікояже. І приходили се в греки, і видаша вони, як же служать богу своєму, і не знали, на небі лі єсми були чи на землі: нема бо на землі такого видовища чи красоти такої... ми не можем забути красоти тоя, всяк бо чоловік, аще вкусить солодко, опослі горісти не приймав, тако і ми..." До краси, до ліпоти душа київських послів прикипіла!.. Від того і взяли у греків обичай християнський.

Несподівано до світлиці зайшла Любина. Приклавши до грудей руки, заговорила червоніючи:

— Прибув чернець із Києва. Питає отця Івана чи отця Нестора. Каже, велика біда у них...

— Клич же. Де він? — Обидва ченці схопились на ноги.

— Я тут. Се я! — озвався за порогом Єремія. — Ігумен наш Великий Никон... Царство йому небесне!

— Помер?

— На дев'яностому році...

Любина тихо вийшла з хоромини.

— Отче Іване, — неголосно промовив Єремія. — Великий Никон, помираючи, спитав братію: кого хочете собі за пастиря? Ми одповіли: брата Івана. І Никон сказав: "Благослови, господь, аще тако єсть. У вірні руки передаю посох пастирський, не страшусь, но паче радію, відходячи від світу цього". Потім простер ноги на своєму ложі, а руки навхрест на грудях склав. Тако і відійшов до святих отців... Брате Іване... знаємо серце твоє справедливе, візьми обитель Печерську і всю братію під свою молитву. За тим і прислали мене сюди ченці.

Єремія-скопець, навіки упокорений жорстокою епітимією, не бунтував більше в обителі і не помагав страждущим жонам боротися із плотською хіттю. Увірував у гріхи свої, смиренно зносив ганьбу, відмолюючи у Всевишнього прощення за ослух і за свавільні плотські утіхи.

— Я приїхав на санях. Коні одпочинуть за ніч, а вранці до Києва, — умовляв Івана.

— Їдь, брате, — повернувся і Нестор. — Їдь, на тебе чекають там. А я сам перепишу отсі пергамени. Веле потрібні вони єсть для землі руської...

Кілька днів Нестор не вставав із-за столу, Поспішав. Не виходив навіть до обіду. І Любина, яка господарювала віднині в теремі, приносила йому до світлиці борщі і печеню. Нестор відмахувався від тієї надто ситої їжі. Мніху печорському негоже насищати плоть такими яствами. Печений буряк чи морква, сочевична юшка, шмат

перепечі з цибулиною та солі трохи... Любина дивувалась: гірше всякого смерда їсть той учений чернець. Жалісливо дивилася на його худу, кістляву спину, вічно зігнуту за столом, на бліде чоло, ввалені в очниці перевтомлені очі.

Увечері, запалюючи у хоромині свічки, сказала:

— Велика новина у нашому Василькові, отче. Кажуть люди, втекла з половецького полону наша Гайка, Претичева дочка. Боюся її, отче... — В голосі Любини щось здригнулось. Нестор і не помітив того, бо в самого серце відчайдушно закалатало.

— Чому боїшся?

— Колись була, кажуть,

Нерадцевою любаскою. Від нього й дитя понесла, що боярин Янь узяв за сина собі. Вернеться до Нерадця мого окаянного... Знову біда впаде на мій рід від лютого бирича...

Нестор трохи заспокоївся від Любиеиних страхів, Гайка — до Нерадця? Та ніколи не повернеться. Але, дивина, як воно в цьому великому граді люди знають найпотаємніші таємниці, один одного?

— А де вона нині? — спитав Нестор і подумав: "А навіщо те знати?"

Любина зітхнула.

— Дізналася, що сина забрали, — на коня і помчала. Мабуть, до воєводи помчала... Але вже кілька днів минуло, а вона не повертається. Інші балакають дивне: нібито воєвода прогнав її з двору і вона подалася в ірпінські ліси, до татей. Се ті, котрі палять боярські погости й тереми. Кажуть, не може вона поміж людьми жити — поганська тамга знівечила її облич. Страхітливий вид має...

Нестор перехрестився.

— "Сходить сонце і заходить сонце і поспішає до місця, свого? де воно сходить...". Все повертається на круги своя, жоно. Не сумуй...

— Повертається, отче... — прошепотіла Любина. На її світлі очі накопився тьмяно-сизий серпанок...

Нестор пробував уявити собі Гайку вершницею. Зі страшною чорною тамгою на чолі. Не виходило.

Стояла перед ним, осяяна весняним Яриловим сонцем, ніби квітка купави, сповнена очікування й надій... ладна прийняти усі гріхи і спокути на землі заради справжнього і єдиного свого щастя — сина...

Гайко, Гайко, не відаєш того, що ніхто у світі ще не збагнув велич самовідданості жіночої душі, її відваги, її безуму... Зате щедро закидали брудом... Всі тебе й нині будуть судити — і осудять. Плюнуть у душу, розтопчуть гідність. А твоє серце, що кровоточить... чи ж надовго вистачить його?..

— Не осуди, жоно, грішницю Гайку. Великий біль на її серці. Велика недоля випала їй в житті...

— Я що? — відсахнулась Любина. — Я б отее і сама... кудись побігла... Чи до татей... чи в ополонку... Коли б не моя Княжа-Рута. Заради неї живу...

Любина тихо вислизнула зі світлиці. Від її голосу, від притлумлених сліз у виталищі

повисла густа сива гіркота. Хто виміряв горе жіночої долі, глибину її любові і ненависті? От і стара Ніга... І гнівна, ошаліла від кривд Гайка... І ця багатотерпеливиця, тиха Любина... Жоно руська... Матір народу руського... Де вміщується у твоєму змученому серці лагідь і доброта, великість любові і чеснот твоїх, якими щедро наділяєш чад своїх, хоч сама маєш отаке безжальне, жорстоке життя!.. Богородице пресвята, може, тому на Русі тобі найбільше храмів і почестей воздається, що муки й страждання материнські ніким не зміряні і не розділені, але зрозумілі людям... Адже це вона, мати, жона, продовжує рід руського племені. Гартує серця своїх синів, посилає їх на баралища, на степові застави, де вони накладають своїми буйними головами, засівають землю білими костями, а кровію гарячою напоюють соковиті трави...

Чи ж була коли на світі сила, величніша й одержиміша за любов жінки і матері?..

Не було. І немає...

У кожної людини своя висота в житті.

Князь Всеволод відчував, що вже дійшов своєї висоти. І що іншої він уже не сягне. Як не осягне дороги в небо, а тільки в землю. Може, через те він з жадібністю тепер дивився у небеса. Бо все недосяжне — завжди прекрасне і завжди вабить...

Недосяжною, як небо, лишалася для нього таємнича волхвиня Живця. Лишилась вона там, на своєму лісистому пагорбі. Висока, строга, мудра. Стояла коло вогнища, загорнута у білий кожух, простягала руки у полум'я — і вони не обпікались. Так оповів Нерадець. Його проводжала сумним поглядом, коли віддалявся од неї — зігнутий, принижений. Живка дивилась на Нерадця — і ніби крізь нього. Ніби бачила ту стежку, якою пішов він і його князь у своє нове життя. Пішов безповоротно, бо несправедні стежки не мають вороття, У князя ж віднині не було праведної дороги.

... Нерадця ж зустріла суворим окликом:

— Пощо князь віру в себе зламав? Прислав тебе за порадою, але для нього вже немає поради. Хай іде собі, як знає.

— Тяжко йому, жоно. Несила йти.

— Він сам вибирав свою стежку.

— Стань поряд із ним, жоно. Вудь йому опорою в Сьому житті. Удівцем живе нині.

— Підняв на неї очі обнадіяно й вичікувально.

Живка посміхнулась. Мрійливо, тихо. Голубінню літнього неба саянули її очі. Нерадець аж здригнувся.

— Знаю, прислав тебе за тим. Але не хочу обмивати кров брата із його совісті.

— Не він се... Се я!.. — тихо мовив Нерадець.

— Ні, він сіє вчинив, бо він жадав того. А ти, холуй, перехопив його волю.

Нерадець підняв догори обличчя. Рудуваті, з сивизною брови його зламались посередині, й від того увесь вираз його обличчя зробився гордим.

— Він — князь. Слуги його мусять виконувати княжу волю.

Живка стиснула тверді уста. Худі щоки її запали глибше.

— То й нехай сам одмиває кров зі свого сумління.

— Аби ж міг... — зітхнув вірний посланець.

— Раніше — міг.

— Коли б ти була поряд. Просив тебе, жоно...

— Не рівня йому, скажеш. Хай шукає бояриню чи княгиню сторонську.

— Уже мав грецьку царівну. Дістав од неї тільки свари. Тільки возносливість...

Тепер би йому відпочити серцем. Каже так. Правду хоче мати поряд!

— Я-я-я! Від правди легше на світі не стане, скажи своєму князю. Істина одчиняє двері лиш у гіркоту й розчарування і не обдаровує мздою ні від богів, ні від людей. А йому потрібна осяйна лжа про його велич. Неіснуючу, до речі. Він нею заповнює свою безрадісність. Та лжа і є його найстрашнішим ворогом. Так скажи. Вона нишком підкрадається до його серця й точить наскрізь, яко хробак могильний. Порожніє його душа, а відтак і все його життя.

Нерадець топтався на місці. М'яв у руках шапку.

— Боляче б'єш його, жоно.

— Він же правди хоче, а вона така завжди. А я ісповідую сію правду в душах людських і остерігаю від облуди. Таке вже моє тяжке покликання. Бачиш, йому від того не буде легше.

— Що ж маю сказати?

— Що чув. Іншого не скажу. Іди...

І Нерадець пішов. Увібрав голову в плечі, покрадьки озирнувся. Засніжене капище зливалось із бугром у єдину суцільну гору. Живка стояла ще біля полум'я, простягала руки в нього — і воно облизувало їх своїми білими, язиками, не обпікаючи шкіри. Так потім і князю Всеволоду все переповів.

Над головою зашуміли-застогнали густі верховіття сосен і ялиць. Скаламутилось біле небо, засвистіла хуртовина, закрутила велетенськими білими хвостами. Високі білі гриви вітру несли Нерадцеві сани через снігові намети. Коні наче не торкались копитами землі, летіли понад кучугурами, розпустивши віялами хвосты. Вітер кошлатив їх, задирав на крупы й щосили підганяв уперед. Обличчя заліплював мокрий сніг. Сліпив очі, каламутив душу.

Куди несло його? Вперше в житті Нерадець не знав, що робити. Заплющив очі. Кудись він мчить... Чи не все одно куди... Вибереться потім...

На ранок його прибило до града Лучеська. Волинські гради жили безпечніше, ніж київські та переяславські. Половці від них були далеко. Західні сусіди між собою гризлися, і не було їм коли накинути оком на волинські чи галицькі землі. Ворота Лучеська були одчиненими, ніхто не спинив саней київського посланця і тоді, коли він в'їхав за вали града. Нерадець тому не дивувався. Але коли його ніхто не перестрів і біля терема Ярополка, меншого сина покійного Ізяслава, князя землі волинської і лучеської, він збагнув, що тут щось недобре скоїлось.

Челядники сказали: "Ярополка нема у граді. Побіг у Польщу. Залишив у граді лиш матір і жону".

Ще недавно найменший Ізяславич колотився і коромолив на всю Волинь. Вигнав із вотчин братів своїх — Ростиславичів, намислив іти навіть супроти рідного: дядька,

великого київського князя Всеволода. Тоді Володимир, син Всеволодів, захопив юного м'ятежника за комір і так трусонув, що той відразу опинився в Лучеську й замирився зі своєю долею. Здавалося принаймні, що замирився і визнав Всеволода Ярославича за старшого.

Але чому ж нині побіг до Польщі? Що намислив синовець[63] князів ворохобний? З якою раттю і супроти кого піде?

Нерадець не сумнівався — проти його князя піде!

"Недобре намислив, Ярополче... Недобре..." — темніли очі Нерадця.

Щойно Нерадцеві сани вискочили за вали Лучеська, як назустріч звідкись вихопився загін мечників. Ще здаля Нерадець збагнув, що то вої Ярополчі. Коли порівнялись, соцький перепитав, куди й пощо простує санник.

— Їду до своєї хати, а був на торгу... — вгинаючи голову в плечі відказав Нерадець. А сам зі страхом, якого ніколи не відав перед ворогом, чекав наступного запитання: "У якому селі чи в якому граді стоїть його, Нерадцева, хата?.." І вже похнюплено чекав, що його мечники враз упіймають на брехні й поведуть на розправу до свого князя. Але його не спитали про таку надто звичайну річ. Вої були заклопотані іншим.

— Чи не стрічав, брате, у наших краях невідомого загону? Кажуть, тут десь блукає князь Всеволод. Треба його пойти. Ладний подарунок був би нашому осподареві! — Соцький підкручував чорного вуса. — Наш Ізяславич відразу пішов би на златоглавий Київ, відразу сів би на отчому столі... А ми, князеві мечники, стали б йому порадою й опорою! Добре було б, га?

— Га-га-га! — блиснули зубами мечники.

— Не бачив, брате, — зітхнув Нерадець, ковтаючи разом з морозяним повітрям кавалки страху.

— Тоді приставай до нас. Дома що робити взимку? Підемо з князем Ярополком... Супроти брата Ярополчого — Давида.

— Постоїмо за князя Ярополка! — охоче підхопив Нерадець і пустив щосили коней вперед.

А що, коли Ярополк здогадається з'єднатись з отим Олегом Гориславичем та іншими супротивниками — Святославичами? Біда буде Всеволоду і, звісно ж, йому.

Колись, убоївшись Гориславича, що сидів у Тьмуторокані, Всеволод передбачливо заслав його до греків, на острів Родос. Хозари допомогли в тому — викрали Олега Гориславича із мурованого терема тьмутороканського, кинули на грецьку галеру й відправили у заслання. Але верткий Гориславич через три літа самочинно повернувся назад. За його спиною тепер були багаті грецькі купчини, родаки його нової жони-грекині, а може і вся Візантія...

Тяжкі думки обсідали Нерадцеву голову. А тим часом він уже вергав мішки з вівсом, порядкував біля валки саней, що зібралися у Лучеську і йшли в обозі Ярополчої дружини. Нерадець розпатякував з кимось про те, що десь від когось чув, нібито Давид покликав до себе Всеволода, щоб умовити віддати йому уділ лучеський, забравши його у Ярополка. Хитрував! Плів сіті не гірше ромея!

Скоро їх наздогнав і сам князь Ярополк з новою дружиною. Маленький, верткий, бистроокий, він задоволено оглянув свою рать і повів їх на Звенигород.

З обох сторін дороги підступали густі дубові ліси і соснові бори, завалені кучугурами снігу. Дорога була погано наїжджена, коні втомлювались швидко. Ярополк радів: брата Давида він застане зненацька! Ось лишень переночують у лісі і, яко таті — тихо, непомічено, увірвуться на світанні в Звенигород!..

Палили вогнища із повалених сосен. На вертелех запікали впольованих зайців, зігрівали себе штовханиною під боки, пританцьовуванням,

приспівуваннями поганськими. Ярополк лежав на своїх санях, біля вогнища, раз у раз перехиляв у рот окрин з духмяним хмільним медом.

Нерадець стиха підійшов до Ярополка. Щось сказав йому. Той зареготав, упав спиною на подушки. А мечники в цей час затіяли грище біля вогнища. Веселий гомін, передчуття чогось великого, нового бурунили кров.

Згодом помітили в пригаслому світлі вогнищ, що Нерадець відв'язав віжки своїх коней, що він неквапом виводив сани з галявини. Певно, князь Ярополк кудись його посилає.

Лише на ранок над галявою злетів зойк.

— Убили! Князя убили!.

Оточили важким мовчазним кільцем. Люто стягували з голів шапки. Ярополк, розпростертий на своїх санях, усміхався у небо. В його животі стирчав ніж, давно покритий інеєм...

— Се Нерадець той... — хтось голосно прошепотів.

Всі озирнулись — ні, не було серед них того кремезняка, що назвався Нерадцем. Ще звечора поїхав... Де тепер він? Один вітер знає!..

... Нерадець мчав на санях не оглядаючись. Мчав, гнаний страхом і відчаєм. Усе життя своє піддавався чужій волі, служив чужим забаганкам. Шукав для себе багатства. І знайшов, але честі своєї позбувся. Чи ж поверне її і як? А чи й потрібна вона йому нині?

Лише тепер, з висоти своїх гріхів, Нерадець міг поцінувати свою забуту голодну волю. І щиро позаздрив Гайці. Вона відразу збагнула, що багатство — то найбільші пута. Вона їх зірвала з себе! А він... усе життя гнався за багатством.

Така сутність людська: тільки усе втративши назавжди, обретає чоловік ціну втраченого...

...Всеволод, як ніколи раніше, відчув себе після повернення Нерадця враз зістареним і кволим. Не чекав такої гордої відмови. Вважав, що йому все і всі доступні. І ця мудриця... Заперся у своїй ложниці, й знову боярин Чудин у gridниці вершив усіма справами княжевими. Лише коли митрополит Іоанн покликав його на освячення храму Михаїла у

Всеволодовому монастирі, вийшов із князівських палат. Похнюплено ходив слідом за Іоанном, слухав — і не чув врочистих піснеспівів, бомкання дзвонів, осанни богів... Все те було вже не новим.

Не возносило душі, не радувало серця. Бо в ньому вже не було місця для надій. Надії його — то все обман, лжа — знав про сіє вже твердо. Так само, як і милість від бога. Ніякої милості ні від кого немає. То все видумка для сліпих душею і тупих розмислом. Всі отсі хрестителі, святителі, церкви, дзвони, блиск, співи — то все блискуча лжа для нищих і відчаєних. Мудрі слова і солодкі піснеспіви не виліковують серця, коли в. ньому біль неісходимий. Крикливі слова про душу людини ні до чого, коли затоптана її воля... Від хору слав'ящих у вухах западає глибока, глухота. Від блиску риз і слів лоскітливих на очі наповзає непроникна сліпота... Від легкої поживи розплоджується навколо властителя зграя льстеців і хлопів. Заради багатства й високої честі вони ладні на все, хоча самі не здатні зробити жодної порядної справи.

Всеволод, оглянувши похилені голови, своїх наближених, чомусь подумав, що колись, при Ярославі, при вітцеві його, ті голови схилялись від щирого подиву і щирої шани. А нині — вони вже звикли і до цього блиску, і до цього, дзвону. Нині голови схиляються не через щиру віру, а через щире бажання ближче підступити до князя, більше вирвати з його рук ласки... О людські душі, упосліджені жебраки духовні!.. Серед вас... серед отих, голів, похилених лукавством, а не вірою, твій гонитель і хулитель, Всеволоде... І ти, знаючи це, не можеш виплутатись із сієї алчущої срібллюбної зграї...

Боярин Чудин порядкує за нього в усій землі. Потурає здирству і холопству. Митрополит Іоанн жадає також порядкувати не лише в душах людей, а і в княжому теремі, в його ложниці. Кличе із Візантії для Всеволода невісту-грекиню. А сія зграя родаків і синовців, що товчється довкола нього, — тільки встигай кидати в їхні гамани золото, срібло, волості... Всі отакі, як Ярополк, убієнний божою рукою... альбо Олег Горйславич, котрий відторгнув Тьмутороканську землю й віддав її грекам. Альбо братець Гориславича — Роман, що водив орди половецькі на Русь, доки не ліг кістками під стінами Воїня... Чи інший Святославич — Гліб, котрий метався то в Тьмуторокані, то в Новгороді — доки не упокоївся в зирянських лісах... Серед тих братів-князів є вже й чистий розбійник-грабіжник Давид Ігорович, котрий тепер на Дніпровському лимані грабує, яко тать, грецьких та арабських купчинів

Де взяти сили, аби утримати заздрісність князів-грабіжників, аби відтяти їм охоту ходити з дружинами один супроти одного? І як йому, Всеволоду, захистити себе і душу свою від зазіхань пролазливих козних бояр, княжат і отців духовних?

Бігти у Печери... до ченців... У їхніх глухих, задушних норах-печерах знайти для себе супокій. Ні, знає Всеволод: і там від себе не втечеш...

Старість передчасно приспіла до князя Всеволода. Від страху за согрішіння свої, від нерозкаяного каяття, від самотини серця. Ніби то біла волхвиня Живка відібрала у нього своїми чарами-очима рештки надій на радість і спокій. Від того часу загубив князь упевненість у собі. Від чекання підлої розплати за власні підлості щохвилі душа його помирала, з острахом оживала, помираючи знову... Вихопитись би на волю... Хоча б на час. Відпочити від набридливих облич, відійти душею!

В такі хвилини він кликав отроків і велів сідлати коня. Сам-один виїжджав за

Лядські ворота, спускався у Хрещатий яр, їхав через Перевісище по лісистих пагорбах. З-під копит коня спурхували зграї птахів. По кущах розбігались куцохвості прудконогі зайці. Біля потічків і зарослих озерець товклися кулики й трясогузки; на вітах верб гойдалися білі пухнасті колиски ремезів. А навесні тут шаленіли солов'ї, висвистували дрозди, вільшанки, солодко стогнали іволги. Всеволод пускав коня попасом, сам ішов незайманими травами серед м'яти, ромен-зілля, Петрових батогів, ішов до знайомої гіллястої дикої груші.

Того весняного дня він знову бродив по київських пагорбах. Важкі думки випурхували з його голови, душа заспокоювалась від одноманітного шелесту листя. Враз помітив, як захиталось гілля вільхи. Хто се? Єлень? Тать?

Повільно стягнув з плеча лук, наструнив тугу тятиву й відпустив її. Вона мелодійно забриніла. А попереду, в кущах вільхи, хтось тонко зойкнув.

— Хто там? — гукнув розгублено Всеволод.

— Се я! Не вбивай мене! — з вільшаника обізвався до нього плаксиво й перелякано жіночий голос.

— Виходь же, не бачу-бо!

Гілля вільхи ворухнулось. На галявину вийшла високогруда чорнява жінка. З голови зсунулась на плечі шовкова хуста, наверх білої сорочки із пишним вишиванням була одягнена свита з тонкої вольниці. Жінка тримала за руку хлопчика.

— Чия єси?

— Сама своя, — визивно й навіть гнівно відповіла жінка. Немовби струсила зі своїх пліч переляк і гордо повела закосиченою чорною короною голову.

— Се Килька, — хлопчик спокійно ткнув пальцем у її бік.

— Килина, — смикнула вона хлопчину за руку. — Скільки вже тобі говорила? Я — Килина.

— А ти чий же такий мудрий, хлопче?

Хлопець опустил очі додолу, замовк. Килька гордо повела плечем.

— Се Гордята, син воєводи Яня Вишатича.

— А казала ж, що не воєводи, а Нерадця! — обурився хлопчик.

— Казала, бо так люди мовлять. А воєвода має тебе за сина, то і єсть його син. — Килька не спускала очей зі Всеволода, грала до нього то плечем, то грудьми. Вона його відразу впізнала. — Князеві потрібно говорити, як є.

— Пощо знаєш, що я князь? — здивувався Всеволод. Адже був у простому вбранні.

— Бачила на Горі. Живу ж у домі Вишатича.

Всеволод закинув лук за плече, підійшов ближче.

Килька зашарілась, аж побіліли на її обличчі рідкі глибокі рябини.

— А я тебе і не примітив. — Всеволод метнув з-під сивих брів до неї поглядом.

— Де вже примітити, — вигнулась вона високими грудьми. — Не бояриня ж... Челядниця! Хоч і з високого роду! — Визивно підняла голову на довгій шиї. Голос її здригнувся. Очі її, вузькі, чорні, ще більше звузились і вигострились.

— Який же твій рід, Килино?

Широкі вилиці Кильчиного обличчя

заяскрили. Кінчик її невеликого, трохи плескатого носа з глибокою рябиною на кінці заокруглення побілів, наче аж просвічувався.

На твердих вигинистих устах проступила прозора смага.

— Вітець мій велможний хан Осень! А матір — руська бранка. Померла у вежах половецьких, коли я була отакою, як нині Гордята. Саме тоді й нагодився боярин зі словом від князя київського. Забрав мене у свій дім, хай йому бог добра пошле за те.

Всеволод з цікавістю дивився на вигинисті уста Кильки. На її гордовиту поставу. Справді, грала в ній гаряча кров дикого половецького племені. І лукавство хитрісне проглядало із зіниць. І одвертість палка. Було щось привабливе в її щирості й одвертій возносливості.

Килька все ще із зухвалою сміливістю заглядала в очі князеві, а на устах її вже грав гіркий усміх. Ось який, мовляв, у мене рід високий. Але я не геньбую[64] ним. І перед тобою, князю, не криюсь, і спини не гну ні перед ким від того, що бідного роду... полонянського... Хіба є в тім її вина? Лиш одна біда її.

Князь Всеволод ніби втямив ту її німу мову і її біль. І прощав їй гордовитість, за якою хотіла сховатись сія занапащена долею жінка. Бач, у кожної людини, коли їй заглянути в душу, є своя біда. Велика чи мала. Але добре, коли людина може отак відважно наготити свою душу й виплескувати з неї свій біль і свій відчай. А коли те все роками тлумить у собі? Зчорніє серце, зітліє нутром від заздрощів до вільних, від жадібності до наживи, від переповнюючого безчестя...

— Щаслива єси, Кирино. Вільна у своїх словах. Душею вільна. — Всеволод підняв свій погляд кудись удалеч, над її головою, душа його, бачила Килька, витала далеко від неї.

Вона облизала зашерхлі від несподіваної спраги уста. Облич її знову бубнявіла рожевістю. Звабно хитнула стегнами.

— Що маю з тої волі, князю? — палко зашепотіла. В чорних сливах очей блиснула гарячінь. — Скорбом виповнена моя душа. Все життя мушу гнути спину перед боярином. За шмат пряжма черствого.

— Пощо не станеш бояринею? Воєвода Янь удівець. Сина його, бачу, холиш, яко рідна матір.

Вузькі очі Кильки спалахнули.

— Бояринею не можу стати — не рівня йому, а сина... Се я викрала для нього Гордяту. Нудив світом боярин...

— Добре вчинила, Кирино. Бачу, можеш заглянути в чужу душу. Се не кожній людині дано!

— Бо не кожна знає, що то є — самотина, — зітхнула Килька. — А в мою душу хто зазирнув? — Вона безнадійливо махнула рукою.

Всеволодові брови підскочили вгору. Справді-бо, чи заглядають люди один одному в душу? А ця служниця худорідна, котра все життя упосліджується перед Вишатичем через бідність свою, зуміла угледіти в бояриновій душі нудьгу і відчай, зуміла ось

розрвати його — на старість самотнього сина йому добула. І він, велемоцний київський князь, так само самотинний і змучений на сім світі. Лише одне — не від бідності. Від надмірності, може, багатств і влади. Ось він, приміром, може ошчасливити Кильку, дарувавши їй благодатство — якесь село чи хутір. А хто йому може допомогти? Ніхто.

— Кирино, коли жадаєш, вивільню тебе від боярської опіки. Землиці трохи виділю...

— Князю!.. — Килька зойкнула й витяглась, як струна. Руки її, підняті вгору, тряслися. — Князю...

Всеволод відзначив про себе, що горда дщерь хана Осеня і руської бранки не настільки зниціла душею, аби впасти перед ним на коліна..

— Даю тобі погост під Вишгородом. Два села даю. Осподаруй, як вільна бояриня. І молись за спасіння душі моєї...

— Вовіки молитимусь... — шепотіла Килька, притискуючи руки до грудей. — Храм тобі поставлю... Потім схопила князя за руку, притиснувшись твердими гарячими устами.

— Ти правду говориш? Без обиди?

Всеволод розгнівано висмикнув, руку.

— Великому князю київському не достойно слів на вітер кидати. Завтра скажу боярину Чудіну — хай одпише тобі два княжих села — Білозір'я і Лісовицю.

— І терем там зможу поставити?

— Терем там є. Моїх праотців терем стоїть там. Невідь-коли поставлений. Будеш у ньому осподинію.

Килька затулила обличчя долонями.

Всеволод неквапом рушив далі. На душі його з'явилась дивна полегкість. Мабуть, сія Килька ще довго стоятиме отак зачучверіло й не віритиме в його слова. Осміхнувся до себе: таки велика і солодка сила це — влада коли використовуєш її для ошчасливлення людей, а не для пролиття крові...

А Килька смикнулась бігти за князем, але перечепилась за щось, упала. Потім підвелась, заплакала. Гордята з подивом дивився на ясні сльози, Кирина їх не витирала, і вони скрапували з крутих її вилиць прямо на траву. Хлопчина зірвав дві квіточки горицвіту, й простяг своїй нянці.

— Не плач, Килько. Князь добрий, так?

Вона притиснула його до себе.

— Може, й добрий, Гордята. А може, насміявся. Ходімо додому.

Від часів старого Кия, певно, не було такого важкого літа у киян, яким видалося літо 6600-те від сотворення світу, або 1092-ге від народження Христа. На Бабиному торжку, і найбільше на велелюдних подільських торжищах час від часу вирували чорні віча. Чорний худорідний люд Києва знемігся від голоду й розору. Княжі й боярські тіуни та ємці щоразу побільшували й без того надмірні виплати й віри — за користування землею, водою для пиття із труб, крамницями, ларями на торгах, придумували все нові мита й потяги — за те, що є віз, рало чи плуг, кінь, віл, коза, гончарний круг чи піч для випалювання цегли. Брали побільшені продажі й правезі від

рибалок, човнярів, кожом'як, лучників, кричників[65], ковалів — від усього чорного київського і слобідського люду, що розселився уздовж Почайни, Киянки й Глибочиці, що ставив свої хижі в пущі поблизу Либеді, далеко за градськими стінами. Великі правезі правили з окольних смердів, котрі везли до Києва міхи із зерном та борошном, бочки з медами і воском, в'язки шкур, туші гов'яди, баранів, свиней. Смерди припинили підвіз на київські торжища. Торгові майдани опустіли. Голод стукав кістлявою рукою у двері хиж і домів киян.

У спеку почали мерти діти, за ними пішли у царство Пека старики й стариці. Трунарі не встигали робити гробів для покійників. У місті з'являлися волхви й кликали люд чорний на розправу з багатіями. Над Почайною і Либіддю спалахнули старі моховиці. Від них вогонь шугонув на висушені спекою сусідні пущі й ношеденно пожирав ліси довкола Києва. Смердний чорний дим оповив вузькі вулиці й провулки рукомесного й торгового Подолу, гіркуватим туманом стелився над плесом Дніпра. Вітру не було ні на подих. Гаряче літнє сонце висувало вологу з тіла й цебрів та бочок, з ковбень, у яких бальбались качки та гуси. Щоразу доводилось спускатися з крутих стежок до Дніпра, до Почайни, тягати на коромислах відра з водою. Бо в криницях вода також щезла.

А тут іще нові знамення біди. Серед білого дня на небі з'явилося велетенське біле коло, яке ніби спускалось і знову піднімалося й тануло у вишині. По бідняцьких ліплянках і мазанках повзли недобрі чутки. Одні казали, що скоро вже наступить кінець світу, який провіщали чорноризці. Волхви ж, що вільно ходили поміж людьми на торжищах, говорили про гнів старих богів, а найперше — Перуна, котрий послав на людей засуху й мор. Ото він ночами метає вогневиці на небі й палить довколишні сухі болота й ліси.

Скопеець Єремія, що повернувся з монастирських сіл аж з-під Полоцька на Двіні, оповідав про мерців, які піднялися з могил і вигнали із стольного града кривичів старого-престарого князя Всеслава, котрий ще в часи Ізяслава сидів на київському столі з волі киян. Сей князь, що умів волхвувати й перекидатись на вовкулаку, тепер не міг дати собі ради. Вулицями Полоцька вночі тупотіли на конях біси, стукалися у двері домів, уязвляли смертною отрутою, а то й стрілою багатичів, котрі поховались по своїх шпаринах. І що найстрашніше — в полоцькій землі і на всьому Подвіннню з'явилися зграї мерців-татей. Палили боярські й княжі погости, у бояр і княжих людей вони відбирали збіжжя, одяг, зброю, грабували купецькі валки. Гине вся Полоччина...

Ігумен печерський Іван пішов до князя Всеволода сказати про біду. Певно, русичі розгнівали Всевишнього.

— Сказав-бо: зламаю гординю вашу, і буде даремною кріпость ваша, уб'є вас прийшлий меч, і буде земля ваша розорена, і двори ваші порожні будуть.

Всеволод знічено озирався. Де син його старший — Володимир? Без нього він не дасть собі ради. Бачив сам: страх і хитання почалися межи людьми. Гради і села опустіли. На полях не пасуться табуни й череди. Ниви поросли бур'яном, стали пристанищем для дикого звіра. Скорб і печаль розлилися по руській землі. А тепер іще

полоцький Всеслав зворохобив своїм чаклунством Полоччину. Зграї грабіжників перекинуться і сюди...

Ігумен Іван повчально підняв перед князевим обличчям палець:

— Великий князю, чадо великого Ярослава! Не можеш падати у відчай. Владою своєю маєш міцнити Русь. Пощо навколо тебе немає мужів смислених, через яких кермував би Руссю? Пощо одних лискучих льстеців навколо себе тримаєш? За ладан, яким тебе обкурюють? Для мужа державного — се кінець. Смерть його яко державця.

Всеволод щулився від тих слів ігумена. Справді-бо, хто довкола нього? Одні, як Чудин, старі й древні, а тому злобствуючі на все молодше і розумніше — бо йому належить майбутнє, забули й меч у руках тримати. Молоді — хижі та хвацькі — похапали землі, які він їм роздавав, і розбіглися від нього. Інші — обиду в серці зачали. Мовчки радіють безпорадності його. На одного сина свого Володимира може покластися — ганяє його по всій землі руській: то в Ростов, то в Суздаль, то в Чернігів, то в Переяслав... Немає біля нього іншої опори.

— А ти, князю, подай першим руку своїм вірним боярам. Через них і кермуй.

— Не послухають.

— Ми станемо на підмогу! Підпремо тебе. Бояри київські нам підвладні нині. От хоча б і старий воєвода Янь Вишатич. Ображений твоєю неувагою. Поклич його до себе. Муж смислений єсть. З молодих пошли Торчина і Берендія.

— Молоді ще вони.

— Ого-го! По тридцять п'ять літ за плечима! Ісус Христос у тридцять і три роки чудеса творив на весь світ.

Всеволод роздумував. Чухав за вухом. Не любив, коли для повчання брали мудрість в давніх книгах. Сам знав їх більше за всіх і тим не хизувався. Знав: чим менше обізнаний чоловік із писаннями і чим менше обтяжував свою пам'ять знаннями, тим більше посилався на прочитане.

Але таки довелося слухатися поради ігумена. Довелося князю Всеволоду хилити перед ним голову. Іще за тую Кильку вислуховувати дорікання. Негоже-бо князю землі Руської непевним і невідомим служницям села роздавати. Інша справа — дати їх монастирю альбо якому боярину за заслуги.

— Чи князь хоче її жоною собі взяти? — насторожено прискалював око ігумен Іван.

Всеволод вертівся під його гострим позирком. Можна б і в жони, звісна річ, взяти, але не до душі йому ота возносливість її. Йому б таку, як та волхвиня Живка. То вірною підпорою була б. Нелукава й чесна. А наложниць — їх досить повсюди, молодих, туготілих і зорянооких. Аби лиш пальцем ворухнув! Та вони вже набридли йому. Дурні й хитренькі — все щось хочуть випросити у князя. Сукню, чи намисто, чи камкову хусту, а то й шмат якої земельки. Ті клопоти дрібні сповивали його, як мотуззя постолоа ногу... Живку б йому в жони.

Доки Всеволод розмірковував, ігумен Іван заодно з іншими державними справами вирішив і цю.

Якось увечері привів до княжого терема огрядну жінку в одязі монастирниць, геть

ую закушкану чорною хустиною. Лише очі блищали з-під неї. Дрібні й колючі, немовби лихоманкові.

— Се Єлена, — сказав ігумен. — Тобі невіста. Привів тобі в жони.

Всеволод гнівno блиснув очима.

— Пощо над князем наспіхаєшся?

— Бійся бога! Ти державний муж і не маєш права на блуд. Гріх упаде на всіх нас. А мене бог покарає, що не напоумив тебе. Бери її, князю. Єлена — далекий відприск болгарських царів. Змалечку в обителі святого Петра виховувалась. Навчена книжної мудрості. За її спиною — ні князів, ні велможних родів. Не тягтимуть рук до твого столу і до твоїх гаманів. Тиха і сумирна.

— Але... вона зла! — Всеволод упіймав її звужений, загострений погляд в його бік.

— Тебе та зловливість не обходить. Стане княгинею — і твердість та буде її найбільшою оберегою дому твого від численних твоїх прохачів. Навіщо їм душу розкривати? Щоб кожен міг плюнути?

Всеволод дивувався тим клопотам ігумена і його резонам. Може, так і треба до цього підходити. Може, такою і мусить бути князева дружина.

З тих пір Ігумен Іван став першим радцем князем. І найпаче став наворотати до князя декотрих бояр. Так виринув із забуття і колишній київський тисяцький — воєвода Янь Вишати́ч.

Янь Вишати́ч з охотою пішов у полоцьку землю. Саме тоді стояли гарячі дні липня місяця, який ще називали іюль. Дрімучі пущі звідусюд обступали стольний град колись велелюдного племені кривичів. Озера та озере́чка, драговини і моховиці підступали аж в града. Лише голубоплеса Дзвіна могутніми плечима розсувала по обох берегах первозданні хащі і, плавно вигнувшись срібною підковою довкола града, стрімко несла свої води до Варязького моря. Дзвеніла її хвиля, накочуючись на золотистий піщаний берег. Немовби пісню виспівувала. Може, тому називали її словени-кривичі так любо і дзвінко: Дзвіна — ота, що дзвенить. У тому місці, де в Дзвіну впадала тихоплинна Полоть, на високому кам'янистому кряжі стояв стольний град давніх кривичів Полоцьк. Гирло Полоті протікало серед заболоченої рівнини. Впритул до неї підступали непроходимі ліси, які тяглися тут на незчисленні сотні, а може, й тисячі поприщ.

Уже наблизився восвода до града, але не наважився заходити до нього надвечір. Хтозна, що наволхував той старий чародій Всеслав, нащадок Рогнідиного роду. Дорогою стрічали великі юрби жебраків — здебільшого старців і дітей. Вони підступали до дружинників Яня, простягали кістляві, зі зморщеною шкірою руки за милостинею, світили прозоро-безбарвними очима й гундосили жалісливі слова. Чим ближче до града, тим більші натовпи прохачів. Янь стривожено піднімався у стременах, оглядав дорогу. Скільки їх ще буде на тому битому шляху? Йому здавалося, що в місті вже немає нікого із гражан — всі пішли старцювати.

Надвечір спинилися поблизу високих, давно підгнилих в'ятчаних[66] заборон града. У місто остерігалися заходити — може, й справді там одні мерці гасають на вулицях. На краю великої драговини, порослої купами низького лозняка й кривими карякуватими

соснами, розбили табір. Так було безпечніше — від болота ніхто зненацька не підкрадеться. З другого боку табору піщані горби. Тут, біля їх підніжжя, поставили осторогу із лучників.

Після звичайної вечері Яневі мечники пригасили вогнища, пустили у попас спутаних коней. Підклавши під голови сідла, а під боки мечі та луки з колчанами, повкладалися спати.

Яневі, проте, не спалося. Думки несли його назад, у стольний Київ. Відроджували розмову із князем Всеволодом, яка замирила їх. Янь не дорікнув і словом князя, що забрав у нього челядницю Кильку. Лукава й улеслива, вона давно стала для Яня важкою необхідністю, котру не можна було вже терпіти через її нахабство й загонистість, але котрої не було як позбутися. Та й без Кильки Янь, за звичкою років, не уявляв свого побуту. Тому коли вередлива челядниця оголосила Яню про милість до неї великого князя, Вишатичева душа збунтувала. Вважав її вічною належністю свого дому, як срібна чара чи глиняний горщик, віл чи сідло. Вбачав у тому вчинку князя зазіхання на спокій його домашнього вогнища, на честь роду і владу на свою власність.

Давня неприязнь до Всеволода, підозри про його таємні гріхи щодо колишнього доброго покровителя Яневого — князя Ізяслава — вибухнули гнівом з новою силою.

Поскакав, як ото колись до Кракова, у Туров, де сидів старший син Ізяслава — Святополк, вигнаний новгородцями. Саме він за віком своїм і за звичаєм руської землі мав сісти на отчий стіл у Києві. Але заяча Святополча душа заховалась у п'яти, коли Вишатич став його кликати піти на Київ і відібрати у свого гріховного дядька отчий стіл.

Обезнадіяно повернувся воєвода додому.

Тому, коли Всеволод покликав до гридниці Вишатича, воєвода з осторогою прибув до нього. Може, хто доніс про його мандри до Турова?.. Чи Килька щось язиком своїм дурним наплескала, бо, кажуть, зберіг князь до неї прихильність, у Білозір'я, до терема її, час від часу навідується. Доконає його ця упосліджена всіма богами челядниця-бояриня!

Але всі острахи відразу минулися, коли Чудин утаємничено прошепотів йому на вухо:

— Князь жалує... Посилає з дружиною... Гляди ж...

В Яневій старечій душі знову розпустилося гілля причахлого було честолюбства. Тепер мав у домі законного нащадка, який продовжить якщо не його рід, то ім'я в наступному коліні. Інколи, дивлячись на хлоп'ячі забави Гордяти, скімів душею. Часом від того скіміння чи спогадів у його серці вибухав відчай, Але дитяча розважливість Гордяти завше стриножувала його гнів. Хлопчина довірливо заглядав йому в очі й щиро обіцяв: "Коли я виросту, батю, також буду годувати тебе зі свого стола й подарую коня..."

Зрештою, життя воєводи перемінилося відтоді, як Килька привезла йому Гордяту. Уже вірив, що се його власний син, уже прикипів до нього душею. Навіть Гайка зітерлась із пам'яті, відступила у тінь забуття перед цими новими клопотами Яня.

Тепер, коли під стінами Полоцька безсоння обважнювало його голову, він знову повертався мислю до княжої гридниці. Як краще прислужитись Всеволоду, як утишити збунтовану землю кривичан, як припини-ти голод і сіє повселюдне старцювання? Послати б до князя гінця, аби пригнав сюди валку з хлібом — люди, видать, не доживуть до нового врожаю, вимруть. Не буде кому жати дозрілі ниви. А коли й зберуть хліб, биричі й тіуни або отсі зграї голодних жебраків, що тиняються по лісах і шляхах, заберуть у смердів хліб...

Важка дрімота нарешті зморила Яневу голову. Від жару згасаючого вогнища йому в спину струменіло тепло. Ноги нагрілися під кожушиною, груди вдихали в'дре пахуче повітря зелених лісів. В чорному небі Вечірня Зоря висіяла гострозорі зірки-огневиці. Пахло корінням і теплими травами. Важкими солодкими краплями падали на душу солов'їні трелі, що проривались на душу крізь сон, крізь пташині стогони.

Літо... Уже котре літо минає у житті боярина Вишатича — й з ліку збився! — але щоразу здається, що таке зустрічає вперше, що раніше не сприймав його так болісно-прощально, що не навіювало воно йому в душу непростенного жалю за нездійсненим і минаючим...

Враз його вухо впіймало якийсь порух, тріск сухого гілляччя під обережними кроками. Напружився. Може, кінь пощипує травцю.

— Кось-кось-кось...

Ніхто не обізвався на поклик. Лиш сухе патиччя затріщало під швидкими кроками. Вепр? Звіролов? Сон уже випурхнув із очей. Знову прислухався, знову напружував зір. Вухо раптом вирізнило в пошумі лісу якесь далеке улюлюкання. Немовби на полюванні мчали загонщики, своїм виттям заганняючи звіра на стрільців. Той клич нісся над плесом Полоті, тонував у лісових нетрях і завмирав. Потім піднімалася його нова хвиля. Ніби вже в іншому кінці. Воевода погукав осторожників.

— Чуєте голоси? — ще не вірив собі.

— Чуємо... — одказали пошепки ті.

— Що воно?

— Певно, мерці...

Але в цей мент з боку драговини виразно пролунав посвист. Не різкий, а якийсь протяжистий, стогнучий. Слідом за ним — хлюпання баговини... Все ближче, ближче.

Весь табір піднявся на ноги. Страх охопив душі. Може, се на них ідуть оті мерці, про котрих оповідав скоцець Єремія?

— На коней! — тихо кинув Вишатич. Але дружинники отетеріло стояли. Бігти за кіньми, які десь розбрелися довкола стану, ніхто не наважився. А тут з болота наближалось чвакання, хропіння коней, важке дихання. Хто се?.. Над баговинням стояв густий білий туман, за яким нічого не видно. Лише чути плюхання по болоті численних ніг, котре невблаганно наближалось до них...

Дружинники тісно притиснулись один до одного спинами, ошетинились списками. Невидимі вершники нарешті вибрались на суху твердь і стали видимими. Вони не бачили мовчазних воїв, помчали уздовж баговини. Ніхто не послав їм услід ані списа,

ані стріли. Мерці, що вийшли з болота, були невразливі...

— Сіє нав'ї... покійники... Пішли на град... Пити кров із живих... Се все волховські чари старого Всеслава... — гомоніли потім вої, коли страх зустрічі з невідомістю минув.

У воєводи по спині гуляв мороз. На своєму віку йому доводилося чимало ходити в походи — і проти половчинів, і проти м'ятежних дружин князів, і проти волхвів-бунтівників. Але проти мерців?..

Віддаля знову донісся протяжистий посвист. Ніби мученицький зойк. Що воно?..

Вранці з острахом в'їздили у Полоцьк. Опустілі, немовби вимерлі вулиці й домівки. Ніхто їх не стрічав, ніхто ні про що не розпитував. Не було чути ані переспіву когутів, ані ревіння худоби, ані псового бреху. Лише якесь невидиме шурхотіння за огорожами. Спирами й потилицями відчували на собі важкі позирки. Оглядались — нікого, лише якийсь шерех за тинами. Лунко торохтіли під копитами верхівців мостини вулиць.

У центрі міста їх мовчазно стрічали два дерев'яних храми. Обіруч стояли почорнілі, з проваленими дахами високі п'ятистінні будови. Певно, забуті людьми і старими богами давні капища кривичанського племені. Від старих часів до Всеслава-чародія вони співіснували поряд з християнськими церквами та християнським богом. У душах полочан, певно, знаходилося місце для всіх добродійників і добротворців людських. А нетерпимі греки-фанатики не сягали своїми бузувірствами цього глухого, заболоченого краю. Отож і стояли й донині поряд — капища і храми.

Коло одного напівзруйнованого капища дружинники побачили стару зігнуту жінку. Вона незворушно сиділа перед свіжим горбочком землі.

— Що вчинилось у граді, жоно? — нахилився з сідла Вишатич. — Де ж градяни?

Жінка підняла до нього запухле, немовби осліпле обличчя й мовчала.

— Ворог який чи мор погубив людей?

— Нав'ї, — глухо відповіла нарешті вона. — А ти хто? Ти живий чи мрець?

— Я воєвода Вишатич.

Жінка недовірливо дивилася на Яня.

— Дітей моїх забрали... Тепер моя черга...

— Дайте їй хліба.

Хтось із дружинників подав їй хлібину. Жінка схопила її, обома руками притиснула до обличчя.

— Де ж князь ваш Всеслав? — допитувався Янь.

— Сидить на горі... У теремі своєму. Очікує, допоки його живцем сплять градяни. Вони обсіли княжу гору.

— Будемо рятувати Всеслава! — обернувся Вишатич до своїх воїв. — Ворохобні холопи не мають права піднімати руку на владу князя. Гей, соцький! Ану зачини ворота Полоцька! Щоби ніхто не зайшов до града! Та знайди попів, аби освятили стіни домів градян. Виженемо нечисту силу з полоцької землі.

— Ти, воєводо, краще вижени тіунів та утиш алчних посадників, і всіх метельників-здирців, і ємців княжих!..

З-за стіни старого капища вийшов невисокий, худорлявий молодик з білим, яко

льон, волоссям до пліч. В руках тримав сучкувату ковінку.

— А ти що за проява? Що тут робиш?

— Оцею гирлигою відганяю таких-о здирців, як ти. Пощо приїхав? Доконати знесилених голодом?

— Яко тебе нарікають?

— Ану котись-но отселя! — хтось гукнув з-за кущів до Вишатича.

Під ноги його коневі упав камінь.

Яневі верхівці вмить скинули з пліч луки. Тенькнули тятиви. Прогуміли в повітрі стріли. Вої оточили парубка з ковінкою в руках, вибили її з рук.

— Се ти ворохобиш полочан? В'яжіть його!

Враз біловолосий хлопак опинився на землі. Яневі вої свою справу знали.

— Тьху! — полоненець плюнув Яневі в обличчя. — Рабіжнику клятий!.. — У цю мить йому всунули в рот кляп. Парубок звивався тілом, мотав головою, але скоро затих. У Вишатича знову полетіло з кущів каміння. Коли дружинники спішилися й підкрались до заростей, там лише залопотіло щось і щезло.

Через кілька днів у Полоцьку зникли таємничі нав'і-мерці. Кінський тупіт їхніх загонів більше не жахав тих, хто лишився у місті. Сторожа запирала й міцно охороняла ворота. Таємничі верхівці, що вечорами з'являлися з хаш Полоті й Дзвіни, носилися тепер попід стінами града, але їх стрічали стрілами осторожники й відганяли геть. Казали, що воевода Вишатич загнав загони мерців-нав'їв у самісінькі болота. Облога Всеславового терема була знята.

На майдані, коло храмів божих, сконав біловолосий ворохобний гончар Ставко. Воеводині мечники посадили його на палю. Кличани й биричі оголосили повсюди, що так буде скараний кожен ворохобник і бунтар, який осмілиться підняти руку чи непоштивим словом осквернити владу полоцького чи київського князя.

Скоро з Києва прибула валка повозів із зерном. Його роздали у борг, під новий урожай, голодним полочанам. Воевода Янь передав затишений ним град посаднику Юрію і престарому, немічному Всеславу. Сам же повернувся до Києва.

Йшли з великою тихістю. Обходили стороною міста і весі — навколо них нишпорили в лісових нетрях незчисленні зграї розбійницьких ватаг. Нежитовиця, яка косила усе, що дихало, засуха, голод плодили й живили численних дрібних злодіїв — проскупіїв і великих грабіжників — татей.

Мечники Вишатича полишили за спиною полоцьку й мінську землі. З обережністю минули чернігівські ліси й козелецькі пущі. Йшли вздовж Десни-ріки. Сонце звернуло із зеніту року. Пестило обличчя теплом і розморювало тіла. Скоро вже ступлять на київську землю. Там безпечніше, ближче до стольного града, до княжої влади.

Раптом на загін Вишатича посипались стріли. З усіх кінців почулися гуки, бойові заклики. З-за стовбурів дерев на дружинників неслися лави ошалілих верхівців, неймовірно галасуючи, ніби загонщики на ловах. Вишатич спинився. Його вої, збившись до купи, вхопились за мечі. Але навальний натиск верхівців з такою стрімкістю вривався у збитий до купи загін, з такою несамовитістю розсік його списами і

ратищами, що воевода не встиг опам'ятатись. Його загін відтіснили у глибокий обривистий лог. На дні його пузирилась гнилим духом лива.[67] Коні в'язли в ній по коліна, брьохались черевами в липкій багнюці. А зверху на них сипались тонкі й дошкульні стріли.

Загнана в болото й знесилена дружина Вишатича скоро вже не могла протистояти татам, Стріли закінчились. Мечами не дістати... Тоді розбійники стали арканити один по одному воїв і витягувати з логу нагору.

Воеводу витягли останнім. Він був поранений стрілою в щелепу, але ніхто на те не звертав уваги. Його поставили поряд з іншими воями, для яких готували петлі з вірвовок. Вишатич дивився з потойбічним спокоєм, на вправні приготування татей-душогубів.

Уже повис на гілляці один дружинник. Задригав ногами другий. По спині воеводи забігали колючі мурахи, коли перед ним спинився невисокий осанистий тать. Засміявся в обличчя Вишатичу.

— Давно не бачилися, боярине. Upізнав? — Голос його був хриплим, баб'ячим. Тать дивився на воеводу суворим поглядом сірих очей. На вустах звивався злобливий осміх. На високому чолі під смушевою шапкою чорніло випечене коло ханської тамги. Від міцно стулених вуст випинались тверді жовна під щелепами худого, нужденного лица. Лише високі тонкі брови знайомо ворухнулись на переніссі. Вишатич похолов. Гайка... Бояриня його...

— Відпусти додому, Гайко, моїх воїв. Візьми моє життя. Тої ціни тобі стачить? — Зизі Яневі очі гнівно, стрельнули врзнобіч.

Гайка знову ворухнула бровами-крильми біля перенісся. Потім обернулась назад до своїх людей.

— Се боярин Вишатич, браття. Може, відпустимо його?

— За яку милість, Гайко? — обурився рудобородий чоловік, що стояв за її спиною.

— Колись мене врятував... од вогнища Перунового. Нині ж сина мого... відібрав у мене...

— Аби зробити з нього такого ж кровопивцю? Любо, лю-у-б-о! — насмішкувато кривив уста рудобородий.

— Не годна судити нині... браття. Розсудіть самі.

Гайка кинулась у гущавінь. Звідти почулося її схлипування.

— Жона — вона завжди є жона. Матір!.. — хтось серед татей співчутливо зітхнув.

— Гайка — наш привідця. Ліпше усякого мужа. І відважна!

— Що тут за віче?

Незнайомий гучний голос відразу ж змусив усіх поглянути вгору. На краю логу здивився гнідий високоногий кінь, а з нього схилявся, розглядаючи людей, що метушилися на дні його, великотілий верхівець. Золотиста брачина його сорочки іскрилась у променях сонця. Темні очі під широкими дугами брів насмішкувато розглядали зборисько людей. На круті плечі його звисали густі пасма чорного волосся, з-під якого справа блиснула велика золота серга.

Вишатич аж підскочив на радощах.

— Князю Володимире, се я, Вишатич Янь! Князю!.. Поможи!.. Рятуй... Таті нас загнали сюди!..

Вершник блискавично скинув з плеча лук і натягнув тятиву.

— Тікаймо! — гукнув хтось із Гайчиних людей. — Чернігівський князь Володимир Мономах!.. Наскочив...

— Стій, не стріляй, князю! — гукав Вишатич до Мономаха. — Їх не дістанеш стрілами в хашах. Обходь з дружиною лог. А я тут... Звідси! Гей, вої-дружинники, за мечі!

Володимир Мономах опустил лук на спину коня. Другої миті він вихопив турячий ріг з-за паска и затрубив тривогу.

Княжа дружина, що розгортала свої лави для полювання, збиралася довкола Володимира. Тим часом князь приглядався до Вишатича, котрий видряпувався по крутому схилу логу вгору, до нього.

— А таки ж Вишатич! — вигукнув Володимир Всеволодович. — Отее так лови! Біг за вепром, а піймав боярина. Га-га-га!

— Пощастило ж мені, князю, що наскочив на сю улоговину. Уже б дригав на гілляці ногами. Ху-ху... Як отсі мої добрі молодці. Х-ху-ху... — витирав рукавом чоло.

— Кого ж будемо тепер ловити, воєводо? — реготав князь.

— Татей-душогубців.

— Татей?! — насмішкувато дивився князь Володимир на воєводу.

— Не кпинь над старим воєводою, князю, — ображено набичився Янь. — Бачиш, двоє моїх воїв уже гойдаються на воривці.

— Хто ж їх ото?.. — жахнувся князь, і справді угледівши двох висельників, що метелялися під дубом.

— Гайка! Гріховна проскупиця... — лячно вихекав з грудей Вишатич і скулився всім своїм маленьким кістлявим тілом.

Володимир недовірливо поглянув на Вишатича. Боярин, певно, несповна розуму. Ще такого ніде не чувати, щоби жінка та була провідницею татей.

— Ходімо звідси, воєводо. Пригощу тебе пивом. Одійдеш од ляку. — Володимир хвацько стрибнув із сідла.

Вишатич якось дивно хлипнув носом повітря і, все ще хитаючись та озираючись, поплентався слідом.

Раптом він шаснув убік. Йому здалося, що перед ним у кущах майнули чийсь босі ноги. Трусонув головою, прихилився до сосни. Раптом закричав:

— Ось вона! Це вона! Держіте її!

Навпроти нього, втискуючись спиною в могутній стовбур сосни, заціпеніло стояла Гайка. На плечах і на обличчі її ворушилися розхристані пасма волосся. Вона заплющила очі, ніби завмерла.

Дружинники Вишатича також упізнали Гайку. Хтось із них коротко реготнув:

— Тепер твоя черга гойдатися на гілляці, проскупиця окаянна! — Певно, се був той

дружинник, якому довелося вже розпрощатись із життям і відчути на своїй шиї зашморг.

Гайка не рухалась із місця. В усі очі дивилася на Вишатича. Не впізнай, не впізнай її, воєводо! Але воєвода ступив за спину князя Володимира й мовчки став давитися в її бік.

— Вона! — тицьнув пальцем ще раз.

— Боягузе лукавий... — прошипіла Гайка до нього й простягла обидві руки вперед. Їх в одну мить дружинники скрутили сирицею...

Ніга Коротка так і лишилась жити в Претичевій хаті.

Після половецького набігу не було кому збудувати хижі удові гридя Порєя. Вся надія була на Нєрадця. Але Ніга прокляла його, кровопивцю людського. Гадала, що поставить на ноги Гордяту, з ним і доживатиме віку. Лихі люди відібрали у неї й онука. Тепер лишилась одна. Гіркими сльозами виплакувала свою долю. Синів плекала-ростила. Рук не жаліла для них, ані безсонних ночей. Кривди нікому не заподіяла — ні другові, ні ворогові своєму. Та правду люди кажуть: добру людину бог любить, та щастя не дає. В тужній самотині сивіла й сліпла Ніга. Від випланих сліз, від невиплаканої недоли.

Не було синів, не стало Гордяти. Ошаліла Гайка, прибігши з полону, чаїцею розпачливою побивалася за синочком. Їздила до Києва. Три дні колотила-грюкала у ворота боярина Вишатича. Та напустив боярин на неї псів, а потім двох челядинів. Прогнали її.

— Іди геть, злодійко! — гукали до неї.

— Я ваша колишня осподариня Гайка! Я з полону втекла! Віддайте Гордяту!

— Немає у нас такої осподарині.

— Віддайте сина! — волала до людей. А може, до каміння. Бо не знала, що у лакуз і в челяді боярське срібло витрує людське серце.

— Немає у нас твого сина. Боярин Вишатич одвіз свого сина Василія до Новгороду Великого, віддав до науки дякові. Гордяти ж не відаємо! — слиняво реготали їй в очі.

Багато днів Гайка никала попід воротами Вишатиного терема. А потім щєзла. Ніга Коротка не дочекалась нікого. Тужила мовчки за онуком. Тужила над зламаною Гайчиною долею. Якби могла, вколупнула б свого серця для неї. Та ба.

Іншої долі накувала Гайці зозуля. Ніде не сховаєшся від неї — ні в полі половецькому, ні у власній хаті. Отож не дарма кажуть: не родися вродливим, а родися щасливим!

Люди, зустрічаючись то в церкві, то на торгу, пошепки оповідали один одному, що Гайка об'явилася в лісах із ватагою татей-розбійників. Що вони, яко тії біси, налітають на санях на боярські погости довкола Києва, палять їх, а добро роздають бідним людям. Ніби до неї багато охочих пристає: жебраки,

упосліджені долею, розорені смерди, бездомні холопи-втікачі, роби Із невільницьких ям і всякий люд знедолений. Ніга розуміла, що зранене людськими обидами серце Гайчине жадало насититись помстою над кривдниками.

Та навесні того року чутки про Гайку-проскупицю затихли. Певно, забігла зі своїми татями далеко або десь ускочила в сіті боярських чи княжих осторожників.

Ніга стала від горя ще більше сліпнути. А тут ще й Нерадець добивав її серце. Знову об'явився у Василькові— граді. Знову порядкував у княжому дворі. Але для Ніги його вже не було. Був проклятий людьми і всіма богами здирця людський. Його вона не хотіла знати.

Отак і жила.

У теплі літні дні Ніга так-сяк господарювала на вгороді, на грядках. Напомацки знаходила пирій чи який інший бур'ян і видирала його. Красне літо недовге. Вистачало лиш на те, аби подумати, що їсти взимку. Розгинала затерплий поперек уже під вечір. Та руки її не спочивали й тоді. Сидячи на призьбі, в'язала у пучки сухі цілющі трави: безсмертник, кропиву, полин, материнку, звіробій. Все те даровано людині ще старими богами від болістей тіла. Але ні старі боги, ні новий християнський бог нічого не придумали від болісті душі. Щоправда, християнський вседержитель обіцяв вознагородження у царстві небеснім за терпіння й муки на землі. Але на схилі років стерзана кривдами і болями душа людська уже нічого не жадає. Лише одного — спочинку.

І Ніга Коротка шанувала в серці усіх владик, благаючи у них помочі не собі, а Гайці й Гордяті на сьому світі. Дістала десь ікону Ісуса Христа, але кланялась і Світовиду, й Землі, чарувала на волховській глиняній чарі біля живого вогню-бадняка, запалювала його на Новий рік. Та її моління й чари нікому не допомагали.

Від того в усьому зувірилась. Жила від дня до дня. Зціляла людей травами і заклинаннями. Люди за те допомагали їй жити. Хто шмат полотна підкине, хто дровець на зиму, хто мису пшона принесе чи лоеву свічу.

Літніми вечорами сиділа на призьбі, перебирала трави, муркотіла під ніс якихось пісень. Чомусь на старості, коли став згасати її зір, на диво ясно вигострювалась пам'ять. Спливали давно забуті пісні, веснянки, приповідки. Де й бралися. Чи, може, самі по собі народжувалися в ній. В'язалися у слова, лягали у дивні співанки. Люди переморгувались: виживає з розуму стара Ніга. Та їм невтямки, що ті співаночки витягують з її пам'яті добрі спомини. Ниточка за ниточкою — і покотився клубочок. А їй веселіше на серці. Ніби заново своє життя переживає, молоді та веселі літа приходять. Ніби другий вік їй даровано!

— Ніго, чуєш? Чи вже й оглухла баба? — гукає хтось за хвірткою.

Ніга обриває пісню, яка розмотувала в ній клубочок споминів. Приставила долоню до чола, примружила підсліпуваті сльозливі очі. Хтось білів коло хвіртки, по голосу ніби сусідка її — Вербава.

— Що тобі, голубице?

Хвіртка хряпнула. По стежці загупотіла босими ногами дебела молодиця.

— Хутчій біжи до свого Нерадця, Ніго. Кажи, хай рятує Гайку. В біду потрапила! Кажуть, схопили її Вишатичеві мечники і вкинули в поруб у Чернігові. У дворі князя Володимира. Бідна головонько! Завела душу й тіло в неволю... — схлипнула сусідка.

— Немає в мене Нерадця, Вербаво. Сама знаєш, що немає. Одна я зі своєю бідой і самотиною...

Ніґа дивилась підсліпуватими синіми очима кудись угору, важко поклавши чорні порепані руки на коліна. Безнадійно хитала головою. Якись тривожні розмисли ворушили її зморщені уста.

— А хто ж її порятує, бідолашну, коли й ти відмовишся від неї?

Ніґа звелася, випрямилася. Оглянула двір. Тримаючись за стіни хати, посунулась до порога.

Вербаво тихо ішла слідом.

— Ніґо, ти далеко? Хоч скажи....

Ніґа відмахнулась від її доскіпування рукою.

— Ти до свого Нерадця? — не вгавала молодиця.

— Не мій він, людоньки, не мій... Молодиця захвилювалась. Вхопила її за руки.

— Ніґо, переступи через свою гордість. Не для себе ж... Задля всіх нас проси за Гайку. Хай поскаче Нерадець до князя Всеволода чи до князя Володимира. Хай скаже, вона жона його перед богом! Погублять же! Загине її чесна душечка! Ой загине! — Вербаво гірко схлипувала у фартух.

Ніґа мовчала. Думала. До Нерадця іти? Був би се не її син, чужий — пішла б. То й тепер може піти. Яко до чужого.

Махнула рукою до Вербави.

— Дай-но ціпок мій у руки. Не бачу, де він закотився.

Вербаво метнулась туди-сюди, знайшла бабин ціпок. Ніґа обіперлась на нього, аж прилягла грудьми, а другу руку закинула за спину, наче хотіла притлумити старечий біль у череслах.

— Спробую... Піду...

Вербаво полегшено зітхнула.

Біля воріт Красного двору Ніґа спинилась. Постукала у дошки ціпком. Там завалували пси. Ого! Нерадець завів собі псову охорону, певно, на людей вже не покладається!..

Довго чекала стара, доки одхилилась хвіртка. Перед зігнутою бабулею стояв височенний головатий байдило.

— Се ти, Нерадцю? — несміливо зашамкотіла. Її підсліпуваті очі не впізнавали у цьому кремезняку рідної дитини...

— Ну, я. То що?

Але голос!.. Голос був його, Нерадця.

— Гайку в поруб кинули у Чернігові. Рятуй.

Нерадець хитнувся на широко розставлених ногах.

— А мені що до того?

Ніґа стояла, думала. Потім завернула назад. Ставила поперед себе ціпок, намацувала ним, тверду стежку. Але здаля почула, як зичний голос Нерадця когось кликав у дворі... Що ж... Вона зробила свою справу.

Знову вмостилась на призьбі. В'язала трави у пучки, думки в'язала у палкі слова.

— Охо-хо! Всевидящий боже Світовиде. І ти, Христос, син чоловічеський і милостивий. Все бачите, все знаєте. Зніміть прокляття із душі невинної і чистої. Хмарою закрийте її від клятого ока Чорнобогового, небесами накрийте, на главу красне сонце покладіте, підпережіть зірницями, частими зорями обтичте, гострими стрілами від усякого злого умислу порятуйте... — Ніга підняла обличчя догори, примружила сліпнучі очі до надвечірнього неба і знову шепотіла: — І ти, мати моя, Вечірняя Зоре. Як сама тихо гаснеш-зникаєш, тако щоб і злоба людська погасла в серцях до нас, бідних, у ворогів і надругателів наших. Тако щоб і скорб наш ізійшов-погаснув. Уйми-усмири ворогів наших, обпечи у супостатів серце... Злі думи, злі помисли їхні аби не приносили нам біди нової...

Але що Нерадець? Ніга звелася на ноги. Вона сама піде у Чернігів!..

Довгі безкінечні заклання зривались із вуст Ніги Короткої. Як безкінечно довгий шлях, що вів через бори й поля до далекого града — древнього Чернігова.

Нерадець зірвався і собі в дорогу. Але в протилежний бік — до Києва, до князя Всеволода. Певно, він уже утишив свій гнів супроти Нерадця за ту Нежатину ниву. Зрештою, Нерадець старався задля нього — задля його возшестя на київський стіл. Та й те сказати — чимало ворогів Всеволодових позаганяв у шпарини. Яко таргани, чатують, коли виповзти, щось ухопити в свою пельку, а то й нишком-тишком під ребра меч всадити.

Знав Нерадець, що його рука й нині потрібна Всеволоду. Тож і осмілювався просити за Гайку. Вирятує її з ями. Відтане її серце, вдячністю обізветься до нього. Як було те колись. Уже стільки літ жила в ньому мимолітна Гайчина любов. Така палка і така гірка... Незбагненною лишилась для нього ця любов, як і Гайчина душа. Коли б розкрив таємницю її, може, другим став би на сьому світі. А може, й ні. Того він не знав. Знав лиш, що все життя жадав піднятися над іншими, яко і вітець його, Порей, що задля цього став княжим гридем. Нерадцю ж було замало стати гридем. І він досяг більшого. Гайчина любов допомогла йому в тому. Нерадець вивищився над чорним людом. Виповз на чужій крові й на чужих сльозах. Та зате втратив Гайчине кохання і саму Гайку.

Тепер боги зглянулись над ним. Посилали йому можливість вернути її до себе.

Нерадець вірив у свою долю. У князеву милість. У Гайчине порятування. Може, її, злодійку-розбійницю, вже привезли до Києва, щоб на вічевому майдані, біля стін святої Софії, привселюдно скарати. Як се робили з усіма чародіями і ворохобними татями. За законом правди князевої.

Наблизився, вже до Деміївської слободи, як почув далекі дзвони. Від стольного Києва вітер доносив. Дзвонили розмірено й тяжко. Холодний страх увійшов йому в груди. Чим ближче добувався до стольного, тим ясніше чув тривогу київських дзвонів.

Нарешті Золоті ворота. Крізь неширокий їх отвір, затиснутий з боків могутніми мурованими стінами, що стрімко здіймали над собою високоглаву струнку церквицю Богородиці благовіщення, вливалися юрмища людей. Смерди-брачі, слобожани з

довколишніх оселищ, ремісники, бродячі ченці. Хто пішки, хто на коні, хто на повозах.

Нерадець осадив коня біля сивоголового жебрака з полотняною торбою за плечима.

— Чого дзвонять?

Жебрак перехрестився. Блимнув більмами очей до сонця.

— Князь Всеволод, мовлять, відійшов у царство небесне.

Мечі блискавиць сяйнули в зіницях Нерадця. Запізнився він... Немає Всеволода... Його, єдиного свідка гріхів кривавих. Усі жахні Нерадцеві таємниці навіки померли із Всеволодом!.. Ніхто не сміє нині сказати: Нерадець — убивця. Віднині Нерадець тільки велможний бирич Васильківський, якого наставив князь за доблесть і тверду руку! Наставив молодий князь Володимир, який тепер є спадкоємцем київського столу. Хто що скаже про нечисті руки і брудну совість Нерадцеву?! Він боявся тільки київського князя, якому вірно служив і якого мріяв також... щоб кінці у воду!..

На Княжій горі бучний і пишний похорон. Ревіли піснеспіви ченців і владик. Дзвеніли-ридали дзвони, У роздумах стояли кияни. Нишпорили довкола колючі погляди молодших князів і княжат, бояр і знатних дружинників. Софійська площа до самого храму Богородиці, усипальниці руських князів, були запружена людом. Тихо злітали з уст слова. То тут, то там...

— Де ж покладуть його?

— Кажусь, вітець Ярослав Мудрий його найбільше любив. Найменший син. І заповів покласти поряд із собою.

— Наймудріший, найменший — і найученіший був, се певно. Знав читати книги п'яти народів. Смислений князь був. Але державець — негідний...

— Охо-хо! Скільки вже тих князів лежить у Десятинній церкві! Скоро й місця не стачить...

— Добудуть! Он скільки монастирів довкола — і Дмитрівський, і Михайлівський, і на Клові, і в Печерах. Нині чорноризців більше, ніж смердів. Все моляться за князів. А хто ж помолиться за ратая?

— Чу! Тут ніхто за тебе, брате, не

помолиться. Ходи до Канева. Там є Перуновий праліс і капище Перуна. То й помолишся сам за себе. Пощо сподіваєшся на чорноризців? То діти Чорнобога!

— Т-с-с... Не коромоль, язичнику! У Києві-бо, не в своїх Перунах.

— Хто ж сяде на київський стіл? Мене прислали містечани поспитати. Та й раду дати.

— Кого радиш?

— Всеволодовича. Нашого князя Володимира Мономаха. Руки і розум має міцні й державні. Останні роки усім кермував за отця свого старого.

— Не по закону твоя рада, чадо Перунове. Стіл київський має перейти в руки старійшого в роді Ярослава. Князь Ізяслав, старший Ярославич, полишив своє сім'я і возростив нащадків.

— Го! Ярополка давно нема. Лишився єдин Святополк, той, що в Турові сидить.

— Щось тихо сидить. Не видати і не чувати. Які справунки державні вершив — не відаємо. А Всеволодович у Переяславщині половців тисне в степах, у граді Чернігові державить по закону. Князів коромольних волинських мирив.

— Не по закону це. Святополк — по закону.

— Не хочемо Святополка! Такий же здирця, як і батій його. Буде знову ляхів наводити на нас. Хочемо Володимира!

— Айно! Сіє побачимо, кого захоче київське віче.

— Володимира і захоче.

— Володимира!..

Ще в Десятинній церкві дзвеніли голоси янголів, утішаючи живих обіцанням царством божим, а Софійська площа вже вирувала розлютованим шаленством. Хтось добирався до вічевого дзвона, його стягли за ноги й кинули на голови натовпу, але хтось інший таки добувся до тросів і повиснув на них. Вічевий дзвін владно і вимогливо бевкнув над Києвом.

Зухвальця схопили за одіж і поцупили із дзвіниці. Але натовп ще більше несамовитів.

— Хочемо Святополка! Хочемо по закону! Хай скасує віри і продажі! Не можемо терпіти здирців!

— Володимира Мономаха бажаємо! Він спинить орди половецькі. Інакше — усіх поберуть у полон...

Нерадець, затиснутий навіженим, розгаряченим людом, ледве пробився до княжого двору. Знав, що після похорону князі прийдуть на Всеволодів двір тризнувати. Новий київський митрополит, скопець Іоанн, котрого од Царгорода привела дочка Всеволжа — Янка, на відміну від попереднього Іоанна, не втручався у звичаї і покони русичів. Довготелесий, нужденний — одні кістки, обтягнуті шкірою, він скоріше був схожий на мерця, аніж на владику, тому від першого дня усі чекали його скорої кончини. Говорили: "Сіє мертець прийшов". Певно, Янка, ігуменя жіночої обителі, з наміром вибрала для Києва такого владику, аби не втручався у справи Руської держави і руської церкви. Зайнятий молитвами і власними болістями, не знаючи мови руської, Іоанн-скопець не міг заборонити і язичеської тризни, до якої русичі справіку привчені були звичаєм.

На Всеволжім дворі було багатолюдно. Челядники, отроки, осторожники, гриді, князьки і бояри — всі, хтознав, що йому не вміститись за столом, метушилися й заздалегідь займали зручні місця. Намагалися щось вивідати, винюхати і завчасно підсунутись ближче до Володимира Мономаха. Розгадували-відгадували, що говорив на смертному одрі князь своїм синам — Володимирі і Ростиславу, кому велів брати державне правило, на кого радив обіпертись. Чи не згадував небіжчик про законного спадкоємця Святополка Туровського, адже коли дотримуватись заповіді Ярослава Мудрого, то саме йому нині має перейти великий київський стіл.

Тривожний, насторожений гомін у хоромах, зачасні позирки один на одного, з-під вій, з-під брів, із-за рогу, легка пелена смутку і скорботи на обличчях, яка спадала

відразу ж, коли до вуха долинало відверте слово.

— Всеволод покликав старшого сина свого, того, що від Мономахівни, і рече...

— А що він?..

— Каже, тяжка шапка Мономаха.

— А той?..

Нерадець полегшено зітхнув. Бути, певно, київським князем Володимиру Мономаху. Тож Нерадцю потрібно, будь-що потрапити йому на очі. І за Гайку, і за себе просити. Що таке бирич? Невеличка і честь для Нерадця, коли подумати. Міг би стати він і княжим посадником десь у більшому граді — Козельці альбо Вишгороді. Хіба він мало прислужився Всеволоду?

— Нерадцю, і ти приїхав розділити наше горе? Спаси тебе бог...

Нерадець стрепенувся. Побіч спинився князь Володимир. Немовби став вищий зростом, смагле обличчя витяглося, медові очі світилися сумом. І увесь він якийсь м'якший, людський, ближчий.

— Князю! — задихнувся Нерадець своїм хвилюванням. — Отець твій був для мене благодійником...

— Знаю сіє, Нерадцю. Не забуду твоєї, вірної служби.

— Мої руки, мій живіт — усе тобі віддам... — хлипнув розчулено Нерадець.

— Спаси тебе біг за сіє...

— Не обійди милістю своєю... — На щоках його блиснули, слъози.

— Милістю? Що хочеш, Нерадцю?

— втомлено обізвався Володимир. Знав: тепер полізуть до нього усі з проханнями.

— Ти де зараз?

— У Василькові биричем. Візьми мене до себе. Живота не пожалію...

— Гаразд... — задумливо мовив Володимир. — Іди в Чернігів. Будеш тіуном при моєму дворі. Альбо конюшим.

Нерадець важко гепнувся на коліна, аж загули мостини.

— Князю, вірнішого за мене посадника тобі не знайти!

— Посадником хочеш? — Володимир обурено відступив од Нерадця. Невдоволено зморщив чоло. — Подумаю. Іди!

— Куди?..

Очі князя Володимира на мить спалахнули якимось спомином.

— Скачи у Чернігів. Доверши там волю мою і суд. У порубі... Але ні... Знайди там Слав'яту і Бориса, скажуть тобі...

Нерадець повзком добрався до ніг Володимира, обхопив руками його багрянні, як у візантійських царів, чадиги.

— Ну-ну... іди вже... — бридливо супився князь, вивільняючи свої ноги із залізних обіймів новоспеченого свого посадника.

Нерадцеве серце як не розірвалось у грудях від радості. Увесь світ виповнився для нього єдиним містким і величним словом: посадник! У древньому граді руському Чернігові, котрий здавна славою своєю суперничав із златоглавим Києвом...

Дорога була близькою. Незчувся, як дістався до валів Чернігова, як прискакав на княжу гору й гримнув так, що зграя рудих горобців спурхнула із даху терема:

— Волею київського князя Володимира Мономаха... посадником тут!..

Зіскочив з коня, широко розставив ноги, руками уперся в боки, виставив уперед широке бородате підборіддя, наче готувався когось буцнути лобатою головою, що міцно сиділа на короткій турячій виї.

— Де поруб? — гримнув до двораків, що повискакували на подвір'я й з подивом оглядали свого нового повелителя. — Волю княжу і суд вершити будемо, Слав'ята і Борис! Де ж вони? Кажіть усе.

До Нерадця підступило двоє чорновусих смаглих молодиків, очікувально поклали долоні на руків'я мечів.

— Ведіть до порубу, — прохрипів Нерадець?. Слав'ята і Борис опустили додолу очі. Один щось колупав носком бачмаги[68] у землі, інший щось вишукував пальцями лівої руки у кінчику вуса.

— Біда, посадниче... Кгм... Порожній нині поруб. Усі піймані таті повтікали... кгм... Якась нечиста сила... кгм... ляду їм допомгла одхилити... ще тої ночі... кгм... |

— Де ж були остророжники? — люто прошипів Нерадець.

— Кгм... спали... Міцно спали — обпоєні зіллям відьомським. Знайшли біля них порожні горнятка з відваром маку.

Товста Нерадцева шия ще більше потовщала й побуріла.

— Р-розшукать!.. Догнать!.. — вперіщив пугою об землю новий чернігівський посадник.

— По конях! По конях! — кинулись Слав'ята і Борис до стаєнь.

Нерадець задоволено дивився їм услід. Потім оглянув двораків.

— Де стольник?

— Я. — У поясі переломився перед Нерадцем маленький сухорлявий чоловічок. Коли підвів голову, розігнувшись, сміливо й твердо подивився у самі Нерадцеві очі. Наче облив його цеберкою крижаної води. Нерадець відчув себе у чомусь винним. Опустив очі. Ні, він ні в чім не знав за собою вини. Він прибув сюда чинити князеву волю і буде се робити. Але тої ж миті Нерадець відчув у животі нестерпний голод. Авжеж, третій день не було в роті ані ріски!

— Їсти...

Дрібний чоловічок ще раз поштиво вклонився Нерадцю й, обернувшись до челяді, ляснув у долоні. Нерадець ворухнувся ніздрями. Йому вчувся раптом дух смаженої свіжини. Ковтнув слину, що натекла в рот невідь-звідки. Тепер він щодня їстиме, яко князь!..

Слав'ята і Борис уже за Черніговом полегшено зітхнули. Нерадець не дізнався, що це вони одчинили ляду порубу для Гайки... Тепер жадали одного: аби вона швидше зникла з околиць Чернігова! Аби не потрапила на очі цьому навіженому посаднику!..

Кожен із них мовчки згадував свою матір — Відраду-Улу. Що сказала б вона їм за Гайку? Напевне, похвалила б... Вона завжди учила їх робити добро, рятувати людей у

біді... І сама все життя рятувала бідаків-половчинів чи своїх, руських, бранців... Скрізь, бачиться, бідних людей доля не жалує... І вони, брати-половчини, у своїх грудях мали добре материнське серце — серце русинки, яке подарувало їм отчину і великий, добрий і мудрий рід русичів. Але злих, жорстоких і зрадливих вони не визнавали й тут.

Уже далеко від Чернігова їх наздогнав Нерадець, якого вони мовчки і одностайно зненавиділи.

Нерадець був споряджений у кольчугу і шолом. Його могутні груди і плечиська нагадували богатиря із степової застави, який стоїть на сторожі нив руських і градів. Хтось із дружинників захоплено прицмокнув язиком. Нерадець був щасливий. Ще більше випинав груди. Дужості й краси його тілу не позичати...

На другий день пошуків збіглих татей Нерадець розділив дружину на два загони. Один пішов зі Слав'ятою в обхід дороги, що вела на північ, до Новгород-Сіверського, а другий він сам повів на козелецький шлях.

Стояв гарячий літній день. По синьому простору неба пливли, наче легкі лодії, білі оболоти. Парило від розімлілої на сонці землі, млілось від духмяного тронку квітучих трав, зеленого листя дерев і кущів. Цвіли липи. Яко невісти, ошатно спускали додолу свої розложисті віти, підставляючи їх щедрому промінню сонця й клопітливим бджолам. Цвіла земля. Буяло життя в межені[69] літа. Тугокрилий вітерець, звідкись

вихопившись на волю, навівав у душу бентеги, будив одвічну жагу людського життя.

До Нерадця під'їхав отрок з його дружини.

— Бачив щойно у лісі, під сосною, двох жон. Ягоди, мовлять, беруть. Може, що знають, спитати б у них?

Погляд Нерадцевих очей вигострився.

— Веди їх сюди.

Жінки йшли обережно, тримаючись за руки. Одна була надто старою, скоцюрбленою, важко опиралась на сучкуватий ціпок. Інша — молода, легко, як олениця, переступала високими ногами сухе патиччя, перехитуючись тонким станом, немовби прослизувала крізь зарості. Отрок їхав за ними на коні назирці.

Раптом молода здивовано спинилась, рукою прикрила обличчя. Лише тоді Нерадець помітив, що обидві були без кошиків. Куди ж ягоди брали? Він напружився усім тілом і завмер. Упізнав свою матір — і не вірив очам. Спішився, ближче підійшов до неї.

— Це ти, Ніго?

Ніга Коротка приставила над очима дашком долоню, вдивлялась у могутнього воя, на якому виблискували проти сонця шолом і кільця кольчуги.

— Я...

— Кого ведеш за собою?

— А ти хто будеш? Ніби... ніби знайомий голос.

— Я Нерадець. Новий посадник у Чернігові.

— Коли Нерадець, пощо не називаєш мене матір'ю?

— Немає у мене матері. Я сам по собі.

— У кожного листочка є гілочка. У кожного дерева — своє коріння. Відцурається дерево од кореня — загине.

— То дерево. А я, бач, людина, живу. Посадник нині у Чернігові.

— Хіба ти живеш? Ти давно уже згібів душею і серцем, бодай я тебе ще дитиною зіллям обпоїла! — Ніга сердито сплюнула на землю.

— Ага, як отеє осторожників обпоїла маком?

— Нікого не поїла, — застогнала стара.

— Пощо забрала її? — кивнув на другу жінку, що похилено стояла збоку від посадника. — А-а... се ти, Гайко? — приглянувся Нерадець і здивувався собі, що ця довгоочікувана зустріч не принесла його серцю радості. — Я тебе не впізнав одразу.

Гайка розігнулась, одвела руки від обличчя, труснула русяво-золотистим волоссям, яке сягало їй пліч.

— Де ж косу поділа?

— А я й не ховаюсь від тебе, Нерадцю, — лагідно мовила Гайка й зітхнула.

— Даремно. Знаєш, що петля по тобі плаче чи вогнище відьомське. На майдані у Чернігові або у Києві, біля святої Софії, — де захочеш.

Гайка блиснула на нього суворим поглядом.

— Немає за мною вини. — Її сірі очі потемніли від гніву. Як у криниці вода, коли із дна вдарить потужне джерело.

— Маєш, Гайко. Перед княжою владою і можцями. Перед ними і одвіт даси! — Нерадець завважив, що від цих його слів вона зіщулилась уся, знітилась. Мав від того насолоду в серці. Бо сам тепер судив, яко князь.

Ось так, Гаєчко. Білій, тремти тепер перед ним і його владою, кусай свої губенята, обпивайся тією зневагою, якою колись пригощала його... Ні, таки не було вже до неї ні потягу, ні навіть жалості. Одна радість від помсти. І Нерадцева душа возносилась у тій радості. Ось зараз вона упаде на коліна перед ним. Заломить руки... Почне благи-голосити... Хай!..

Але Гайка мовчала. На побілілому спітнілому чолі зачервоніло коло ханської тамги. Нерадець жажнувся. Вона... раба!.. Поганського хана рабиня!.. Нарешті її запечені смагою, потріскані вуста скривились у жорстокій посмішці.

— Не бути сьому, Нерадцю. Мої боги захистять мене. Відпусти додому матір і поможи їй дійти.

— Я не піду од тебе, дочко, не жени, — стрепенулась Ніга.

Нерадець хмикнув — стара матір його, бач, собі й дочку знайшла вже.

— Іди, Ніго, своєю дорогою, як прийшла! — грізно крикнув до матері. — А цю... Скрутіть їй руки!

Отроки в одну мить відштовхнули Нігу і накинулись на Гайку. Скрутили їй за спиною руки.

— Нелюди кляті! Що робите? Відпустіть її! — шамкотіла стара жінка навколо Нерадцевих дружинників.

Але на неї ніхто не зважав.

— Ведіть назад до Чернігова. А ми ще інших збіглих татей пошукаємо. Від княжого суду ніхто не втече! — Нерадець задоволено підняв догори руку з батожисцем.

Два отроки накинули на Гайчину ший міцну конопляну віршовку й повели її, як гов'яду, на налігачі. Слідом, спотикаючись, потупцювала і стара Ніга. Вона важко дихала від швидкої як задля неї ходи, губила і шукала свій ціпок і знову тюпала.

Стояла гаряча літня задуха. Повітря каламутилось паркою млою. Дихати було важко. Та коли вибрались із розпареного лісу на узвишшя, одразу збагнули: поблизу була ріка. В обличчя війнуло прохолодою, вологістю, духом луку. Через кілька поприщ опинились на березі Десни. Гайка обернулась до отроків:

— Пити.

Двоє молодиків презирнулись, зняли з її шиї воривку. Хай іде до води!

Ніга, що з усіх сил доганяла їх, бачила, як Гайка увійшла по коліна у воду. Як нахилилась, тримаючи за спиною зв'язані руки. Вмочила у теплу хвилю, що відсвічувала ясністю неба, своє обличчя.

Задихана Ніга добігла нарешті-до обох отроків. Упала перед ними на коліна.

— Синочки, витязі мої, одпустіть душу праведну, чисту на волю! Увесь вік будемо за вас молитись.

Ніга припадала до ніг охоронців, хапала їх руками, тулилась обличчям до землі.

— Ходи звідси, стара. Служимо князеві, не тобі.

— Охо-хо!.. Небо і боги! Помози, ріко Десно, душам нашим. Ох, річечко світлая, матінко Десно чистая... — Ніга молилась до землі, до неба, до ріки. — Обмиваєш ти круті береги, жовті піски і білий камінь горючий своєю бистриною і хвилею ясною. Порятуй дочку мою єдиную! Винеси у чисте поле, у тепле море, за топучі болота, за зибучі піски. За соснові ліси, за осинові тини!.. Матінко водице, рідна голубице, біжиш ти по пеньках-колодах, по лугах-болотах, біжиш чисто і цнотно, очищаєш береги і землю від гнусу. Зніми із Гайки, дочки моєї, прокляття смерті-Морани, заховай у хоромах Перунових, за замки вогненні. Порятуй рід її від смерті. Забери намість неї мене, стару-німічну, усіма покинуту... — стогнала-молилась стара Ніга.

— Мамо, що ти так побиваєшся? — від ріки гукнула до неї Гайка. — Нащо мені таке, життя? Не хочу його, нене. Прости!..

— Ой доню, життя єдине має людина, яке воно не є. — І знову припала до землі у молінні.

Гайка подивилась на своїх охоронців. Вони сиділи над берегом, дивилися на плин води. Гайка рвучко шубовснула у бистрину й сховалась під хвилю. Потім виринула її голова, голосно зареготала до розгублених отроків, що заметушилися на березі.

— Ловіть! — І знову зникла під водою. Лише чорторий закрутився на тому місці— та бульбашками взялося плесо.

Як не вдивлялась стара Ніга у середину ріки, вже не бачила Гайки.

Отроки теж не бачили. Бігали на березі, не знали, в який бік кинутись.

Над зеленими лугами і темною, синьо-чорною смугою лісів прогуркотів

розкотистий грім. Збурунилась білою піною ріка. Перун-громовик метнув по враз зчорнілому небу вогненну стрілу.

На березі Десни стояло три розгублені постаті. Ніби не помічали шаленого дощу, що періщив їхні спини. Даждбог посилав Землі свою любов і життєву снагу.

Буяти врожаю на землі руській... Та не всім жати його...

Оглавок четвертий

Смерть племені

Пильно вдивляються очі в рядки. Ледве прочитує слова. Скоріше, здогадується.

А воно ж одне слово — а цілий світ встає за ним.

Навала... Орда... Здається, вони були одвічно... Відколи існує руський народ.

Чорніє обрії від чорної орди. Широчінь степу перегородили списами вої князя роденського — Люба. Перегородили грудьми своїми свій степ. Своє поле. Кольчуги й шоломи їхні виблискують на сонці.

Чорна курява все ближчає. Ось відривається од неї загін комонників. Мчить, як вітер, на Любових мужів, що стоять залізною стіною, оцетинені ратищами й списами.

Смагляві, чорноокі, вилицюваті степовики, загорнуті в сірі повстяні вотоли, з лютою несамовитістю мчать на край роських шерег і заїжджають зі спини роським боям. А від орди вже летить новий загін і шарпає довгими списами передні лави воїв. І знову загін. І ще один... ще... Ніби лавина зірвалася з гори й уже обступила звідусюди острівець росичів. Здрігнувся ялівець[70] на високому шоломі князя Люба, потонув у кипучому вирі несамовитої січі. Тріщать, ламаючись, списи. Бряжчать мечі, скрегоче залізо кольчуг. Над головами шумить дощ стріл.

Коли сонце зачервоніло, обпившись людської крові, й обважніло скотилося на захід, до росичів пробився загін Будимира. Прокладав шлях через людські тіла, через чорні голови степовиків, на поміч князю Любу і невеличкому гурту його вцілілих ще роденців.

Як тільки сонце-Ярило всілось на пурпурово-сизій подушці хмари й вечірнє небо оповилось прозорою серпанковою пеленою, степові ординці відступили од росичів.

Будимир оглядався довкруг: де ж князь Люб? У січі бачив його мерехтливий червоний ялівець поруч.

До Будимира ведуть бранця.

— Хто еси? — прохрипів уличанин. — Якого роду-племені народ твій? Звідки?

Бранець гордо зиркав на всіяне мертвими тілами світлочубих росичів поле. Лиховісно блиснули його очі, скривились тверді, запечені смагою вуста. Засмагла до чорноти його пика була суцільно змережена рубцями від давніх ножових поранень. Так, що на тому обличчі вже не росли ні борода, ні вуса. Такі ж спотворені лиця були і в інших поранених ординців.

Степовик тицяє себе в груди пальцем і показує вдалеч, туди, куди відійшла орда. Його різкий гортанний голос виокруглював усі звуки, і від того здавалося, що мова його клекотить у горлі.

— Наш народ великий і могутній. Наше плем'я найбільше і називається воно —

алани, або яси. Ми — яси. Ніхто нас іще не переміг. Ви хоч мужні воїтники, та не здолаєте нас. Бачите, скільки вас уже лишилося? Купка! А нас — тьма. Ми розчавимо вас...

Бранець гордовито оглядав баралище[71]. Усі, хто слухав його, збагнули: це прийшли алани, яси. Це прийшов новий народ, якого ще ніхто не переміг...

— Ми ніколи не зупиняємося перед заставами. Ми їх трощимо, як сухий бур'ян під копитами наших комоней. Ми знаємо тільки перемоги... або смерть... Ми...

В цей час над головами росичів прошуміла стріла і вп'ялася бранцеві в горло.

Він хитнувся, м'яко підкосивши коліна, звалився на землю.

Будимир підняв очі до своїх воїв, іронічно кинув:

— Переміг....

Обвів поглядом похилені голови росичів. Але ж... де Люб?

— Де ж князь?

Вої розступились. Перед ними на землі лежав князь Люб. Довге русяве волосся, як солома в снопу, стелилося по зраненій копитами землі. Очі його були розплющені. Князь дивився у вечірнє небо, що рожевіло від сорому за рід людський. Пощо вбиваєте, люди, один одного? Пощо тягнете руки до чужого хліба — навчіться свій вирощувати!

— Брате Будимире, дозволь поховати. Скоро ніч. Не встигнемо й могил вирити. А вранці... хтозна, чи буде кому нас засипати землею.

Будимир обіперся на меч, дивився у мертве князеве обличчя. Тепер уже відпочине. Напрацювався, князю, стачить, на весь твій вік.

— Нашого князя не дамо хоронити тут. Заберемо з собою. Прийшов із землі полянської на світ і має лягти у землю полянську, — загучав голос роденця — коваля Бабоші.

Будимир не перечив. Зрештою, хто він їм, отсим воям відважним? Лиш побратим по мечу.

А завтра вранці знову налетіла орда. Знову січа...

Власне, це вже була і не січа — побоїсько. Котилися голови роденських росів і полянських воїв од кривих і довгих мечів непереможних аланів. Тріщали кістки. Хропіли коні. Ніхто не благав пощади. Будимирові очі не бачили перед собою нічого, окрім плескати, знівечених рубцями безбородих облич, окрім занесених над головою мечів...

Раптом узрів: степовики тікають. Лячно повертають коней і тікають у степ. Від якої сили? Їх лишилася жменька, відважних і ошалілих від січі. І в цю мить угледів, як з нагір'я в широку долину, де билися його вої, летіли комонники з піднятими мечами, з гиком і свистом. Над передніми верхівцями розвівались корогви і чорні бунчуки князів.

Підмога!.. Довгождана і вчасна підмога. Старий Славута дотримав свого слова — прислав велику рать у поміч князю Любу. Під зеленими, із золотистим колом корогвами бились дружини полян. Білі корогви із зеленою і синьою смужками маяли над сіверянами і деснянськими полянами. А ще... не вірив очам: на вітрі тріпотіли корогви його рідного племені — уличів. Перехрещені голубі й зелені смужки на

трикутних полотнищах. Немовби зелені ниви уличської землі, перерізані голубими потічками й ріками, прийшли битися на роське поле з чорною навалою степовиків...

Алани-яси тікали. Щодуху гнали своїх коней назад, завертали кибитки й табуни — тільки чорна хмара збитої землі вставала навздогін, у якій ніби танули, розчинялись непрошені ординці.

Будимир дивився їм услід і реготав. По його змокрилому обличчю текли сльози, брудні від пилу, поту й крові. Ось вона, солодка мить перемоги!.. Гіркої, як полинова потерть. Важка, ніби увесь світ враз возліг на твої плечі...

Невисокий чорновусий кремезняк підскочив до Будимира. З блискучо-срібlistим хвостом бунчука в руках. Князь! Але який? Будимир рукою вказав на захололе тіло Люба. Той кресонув гарячим поглядом карих очей услід степовикам. Підняв бунчук і помчав за ордою. Комонники ринули за ним.

Коли князь Чернь — а то був він — із воями повернувся назад, уже насувалися вечірні сутінки. Вої повтикали мечі довкола тіла загиблого Люба, який все ще з докором дивився в небесну вись. Вої віддали йому останню шану. Потім переклали тіло на верету, підвісили між чотирма кіньми. І рушили.

Коні йшли коротким, легким кроком, низько похнюпивши голови. Їхні довгі гриви сягали трави. Будимирові також здавалося, що він навіки осиротів, що його душа пронизана тернами і кровоточить невігойною печаллю...

— Куди йдемо? — тихо спитав у князя Черня.

— У землю полян.

— Добрий був князь.

— Тобі князь, а мені побратим. Поставлю йому у своїй землі град його імені — Любечів. На пам'ять нащадкам...

Роські вої поспішали додому...

Коли Добрин опритомнів, був уже білий день. Під ним тихо поскрипували величезні, виплетені з лози колеса. Попереду йшли неквапом круторогі ситі воли. Пара за парою. Скільки ж пар волів? Добрин не міг підрахувати — мерехтіло в очах. Крутилися лозяні кола....

Він оглянувся обіруч. Слідом за тим повозом, на якому він лежав, торохтіли інші. На деяких з них були напнуті високі халабуди з погано вичинених шкур. Вони смерділи. Над ними кружляли чорні рої мух.

Добрин відчув, що і на його обличчі повзають мухи. Хотів підняти руку, щоб відігнати їх. А руки його були примотузені до тіла.

Нарешті угледів на сусідньому повозі Власта. Очі його були заплющені.

— Власте! — Той звів голову. — Де ми?

— Не знаю. Нас захопили якісь ординці.

Знову рипіли під ними вози. Над головами пливло сліпучо-біле сонце. Палило вуста й висушувало думку. Ніхто не обзивався до нього.

Плетені обіддя коліс котилися, розгойдуючи його широкий віз, крізь ночі й дні, крізь серпанкові ранки... Крізь сліпучі спалахи місяця зарева.

І котився повоз із Добрином під Білою Дорогою. Котився на захід сонця.

Але одного разу все те кінчилося. Йому розмотузили руки і, стягнувши з воза, поставили на ноги. Далі примусили йти, тримаючись за ярмо першої пари волів. Тепер Добрин міг порахувати — його віз тягло шість пар волів.

Сусідній повоз вів дядько Власт. Біля кожного був свій проводир. Може, такі самі бранці, як і вони.

Перепливали якісь річки і ріки. Буг? Дністер? Прут? Довго обминали ліси й діброви. Нарешті спинились. Власт повідомив: ординські вершники помчали вперед, певно, там деь наскочили на сторожовий заслон.

Через кілька днів знову рушили. Минали обпалені ліси і весі.

Поминули високу гору-могилу. Спалена її вершина ніби плугом переорана. Лишилася на ній тільки давня кам'яна баба, що з подивом дивилась на чумний і зчорнілий довколишній світ. Либонь... се ж Дівич-гора! Біля неї — спалена Лепесівка.

Отже, вони вже на землі дулібів.

Гіркі думки крають Добринове серце. Де ж мудрість твоя, волхве Остромове? Чому вона така куца, що не вберегла твого народу-племені від біди?

Гнався за багатством, прагнув до ситості тілесної... бавився красивими словами, прадавній звичай свій оберігаючи... І загубив свій народ. Бо люди навчились цінувати великість паляниці, а не мислі. Горе тобі, земле, коли володар твій возвеличує владу свою і думає лише про те, щоб смачно поїсти...

А ти, старезна бабо скіфська, пощо не навчила, древня мудрице, всевидящего Світовида дулібського страшній правді? Хіба тобі, кам'яна матір, не відомо, що земля ця багато тисячоліть чує брязкіт чужих мечів, що, відколи існує рід слов'янський, мусить він завжди огороджувати себе від степу тілами своїх синів? Мовчиш скам'яніло. Не бажаєш оповісти до пуття людям, що, аби жити, потрібно не тільки про ситість клопотатись і не тільки усолоджувати свою душу медами і піснями. Про мечі треба дбати. І мудрість кувати.

А дуліби... проспівали свою землю... проспівали волю...

Орда котилася вузькими лісовими дорогами — великих пущ не обійти. Інколи воїників з жорстоко скаліченими лицами (аби не росло волосся) спиняли звитяжці дулібських поселень. Але ненадовго.

Нарешті знову спинились. Палили вогнища, пекли, смажили, варили награбоване їство. П'яніли від браги і медів. Клекотали від задоволення. Від пересичення. Від щастя...

Крутоплечий алан, певно вожак, усівся на якомусь двоколісному їздили, в який запрягли чотирьох пошарпаних, змучених молодих дулібок.

— Но-но! — погукував він розвеселено і перішив пугою по їхніх спинах. Жінки хапались руками за голови і голосили. Довкола вибухнув регіт.

Земле-терпеливице, пощо даєш глумитися над красою людською?.. Пощо... Але ж... то Радка!.. Серед них була його Радка!..

Чомусь Добрин не впав. Чомусь земля під ним не провалилась.

Під шкіряним наметом на його повозі сиділа стара аланка й великим гострим ножом обчищала волову шкуру. Добрин вихопив з її рук ніж і з усього плеча всадив його в спину знущателя. Він ще встиг простягти до Радки руку. Але сильний удар списа в живіт звалив його з ніг...

Костями і кров'ю записала в свою пам'ять дулібська земля про смерть полянського воя Добрина.

Орда рушала далі. Ламала роги гордим возносливцям, ставила на коліна скудоумних, встромляла меч у горло самотніх безумців...

Довго ще алани-кочівники, підняті гуннським нашествям, чорним смерчем плюндрували землі Причорномор'я, Придніпров'я, Придністров'я, Подунав'я.

Вони пройшли через усю Європу, аж до Рейну і Британських островів, Галлії та Іспанії... І розчинилися серед тих народів. Лише частина з них осіла у басейні Верхнього Дінця.

Нестор відсунув од себе старий пергамен. Очі вже недобачали знаків і рядків — над дніпровськими кручами спускалися вечірні сутіні.

І знову думки вертали його в минувшину. Скільки таких смерчів пронеслося над слов'янською землею... А що ми знаємо про них? Хто записав наші біди, нашу долю або щастя у такі хроніки та історії, як те зробили давні іудеї, греки, ромейці? Ізійшла та минувшина наша туманом, розтанула у небутті. Немовби нічого й не було! Ніхто не пролле святої сльози над відважними й загиблими... Ніхто не оповість про них Словом святим. А в Слові — пам'ять роду людського і його вічність. У Слові — мудрість, у Слові — пізнання себе... Воістину: гріх утримувати слово, коли воно може допомогти...

Він запише у свій пергамен про тих войовничих аланів-ясів і про інших, які приходили зі Степу, — гуннів, обрив... Розповість про нещасні загиблі племена, і про мужніх захисників землі слов'янської, і про долю тих, хто відмовився від меча...

Бо він, Нестор-чернець, нині стоїть над колискою свого Слова, яке має вирости і стати оберегою всім отим заздрісникам і сліпцям. Має сказати їм: збагачуйте не лише свої душі і свої комори; дбайте і про свою міць. Не уподобляйтеся недолугим базікам... Созидайте землю свою — силою.

І ви, князі й княжата, бояри й дружина, купчини, ремесники, смерди-оратаї, блюдіте оберегу землі рідної! Бережіть своє Слово... В тому — ваша вічність...

Віками отако, як і нині, спливали ночі над цими дніпровськими пагорбами. І так само котилося над ними золоте сонце й сідало за Почайною у Дніпро. І так само пливли по хвилях лодії; і на косогори високого правого берега крутими стежками виходили мужі. Широкоплечі, з вузлуватими твердими долонями, світло-русі, мов колос стиглої пшениці. У довгих білих сорочках з вишитим подолом. Такі сорочки мужі полянські одягають рідко — лише на велике свято та на вселюдське віче.

Угорі, на рівному привіллі високої кручі, куди тягнуться витопти й путівці від Почайни, стоїть крислатий дуб.

Верховіттями сягає білої хмарини, що зависла над прибережними узвишшями. А внизу стовбур покручений, ніби обвитий врослим у нього товстим гіллям. Під дубом

— камінням окреслене коло. В його гладенькі гранітні плити впирається кам'яними ногами висічений із брили граніту ідол. Довгобразий, з тонкими насупленими бровами на високому чолі, під довгим носом — підкови вусів, що спадають аж до грудей. Висока шапка — із кованого срібла — накриває голову. Сіре кам'яне обличчя ідола мертво й незрушне. Лише очі... То одне, то друге, то обидва разом відсвічують прозорою червінню. Ніби ті очі живі. Ніби в них зачайлась ненависть чи дрімає відвага.

То Перун. Таке враження, ніби він оглядає задніпровські далі, де також живуть поляни. Охоронець їхніх жител і їхніх нив мав помічати здаля небезпеку. Вгадувати наближення чужинців на лодіях, що часто йшли з мечами, і, в разі потреби, кликати полян загородити їм шлях, вгадувати прибуття добрих гостей і зичливо приймати їх тут.

В руках у Перуна — висічений меч. Бо він має захищати рід слов'янський від пагуби. На кам'яних плитах жертовника, де стоїть ідол, висічені коні, стріли і лук. Перун мав наділяти рід слов'ян-полян зброєю, яка їх захищає. На цих же плитах влаштовано Перунове требище. Здіймається в небо тонка цівка диму. Тут волхви приносять своєму захиснику жертву...

Будимир очікувально хилить на груди голову. Як і побратими — інші полянські мужі, що зібралися довкола Перуна. Білобородий волхв Славута, у довгій, до п'ят, сорочці, з високим сучкуватим ціпком, мовчазно розмовляє з Небом. Слухає шелест Перунового дуба. Вдивляється у мінливі очі ідола-покровителя, захисника його роду. Що скаже? Куди покличе мужів полянських?

Давно затяглися рани їхні від ординських мечів. Росичі, поляни, сіверці, уличі тепер жили тісніше. Багато води сплило у Дніпрі. Будимир, що колись юнаком прибіг сюди, тепер був сивий мов лунь. Тоді він з поміччю полян і своїх родаків, які прийшли битися з ясами за Рось, вигнав нікчемного свого князя Вожики. Волею уличанського племені став вічевим князем у Пересічені уличанському. Відтоді часто приїздив сюди, до волхва Славuti і своїх побратимів-полян. Особливо у дні скрути. Як ось і тепер...

Та й інший князь полян задніпровських і сіверців з Подесення — Чернь не цурався мудрого Славuti, що відтепер був визнаний волхвом усіх полян. Чимало князів перебуло у них. Але жоден не міг зрівнятися з Любом. Одному не стачало мудрості, другому — зрячої душі, третьому — відваги. Через те, як і раніше, ішли за порадою до Славuti. Висохлий тілом, високий, із глибокими сивими очима волхв здавався вічним і невмирущим. І слово його було вірне, бо воно йшло від Неба і від Перуна, якого шанували і в інших племенах слов'янських...

Нині ж сам Славута покликав до себе мужів від усіх родів. Пощо так?

Хитається тінь від дуба на землі. Іскряться живим огнем Перунові очі. Тремтить серце у передчутті невідомості.

— Розверзіть серця, мужі доблесні, розчиніть очі, душею вслухайтеся у Слово богів наших, у волю Неба... Гнуться роди словенські від клопотів земних, буденних. У суєті минають літа людські. Не прозрівають будучини своєї, бо тільки в землю-годувальницю дивляться... Та Небо подає свої знаки. Котиться нова біда на племена наші. Мчать

непрошені гості, яко вороння на тризнище...

Гомін пройшов над принишклим натовпом. Що за біда нависла над ними? Живуть вони тихо, сумирно, незлобливо. Множать багатства і рід свій. Ні на чию волю не посягають. Ні в кого хліба не забирають. Чужої ниви не пожинають, чужих чад не холоплять...

Але Славута прозріває тьму будучини, бо нощеденно еднається серцем із кумирами і Небом. Його мова — віща. Слухайте ж... слухайте... Справедливо-бо рече., що минули часи, коли рід і плем'я могли жити відокремлено. Коли кожен хотів сам собі славу ратну стяжати. Вороги наші сильні єдністю, то й здолати їх можливо лише єднанням. І ми здобули собі волю спільно — огородили поле списками і встановили мир своїм нивам і хатам. І знову Дніпер поміж руських ланів несе води слов'янські у Тепле море.

— Відаємо сіє, волхве, і шануємо тебе за слово мудре, — мовить урочо князь Чернь.

— Твій мудрості завдячуємо, Славуте, — хитнув сивою головою Будимир. І осікся: негожо льсту кидати в очі мудрому мужу.

Але Славута не зважив на похвальбу, окинув гострим зором голови мужів.

— Сьогодні хочу вам іще одну правду повідати: боги Неба уже покликали мене до себе. Віщий Перун для мене готує своє кострище.

Усі з жахом подивилися на товстий шар жару, що яскраво жеврів коло важких кам'яних стіп Перуна.

— Не покидай нас, Славуте, — пролунало відчаєно.

— Вічних людей не буває, сину. І волхвів також. Глибока тиша залягла коло требища. Було чути, як шелестіло угорі листя могутнього дуба.

— На кого ж нас залишаєш?

— Про сіє мушу вас спитати...

Віче знову сколихнулося. Ніхто не думав про це. Навіщо було? Вони орали ниви, корчували у борах пні, пасли череди, ловили звірину. А думав за всіх князь або ж мудрий Славута.

Відтоді, як вигнали аланін із землі слов'янської, мужі не брались за мечі, тримали в руках лише чепіги плуга.

Тепер же їм усім треба подумати. Справді, Славуті наступив час відходити. Але що вони можуть зарадити? Одвикли думати...

— Спитай у Неба, волхве... Перун хай підкаже...

— Маєте своєю волею обрати собі князя, аби усіх вас єднав — усі племена і роди. Тоді меч ваш буде несхитним.

— Достойнішого за тебе ми не бачили... — Князь Чернь випнув груди.

Будимирові здалося, що задніпровський князь хоче нагадати зараз про себе, аби віче його назвало, великим полянським князем і князем усіх інших племен. Але ж Будимир — молодший! Не гірше за інших уміє битися. Хіба не він, вічевий князь уличів, пригорнув до себе росичів і Родень? Хіба не він міцно державить в роській землі, яку жадає передати своїм синам від ясноокої Купави, дочки князя Люба? Будимир ступив крок уперед. Став поряд із Чернем.

Славута обвів обох поглядом. Мужі полянські затихли.

— Хто з вас, сини мої, уступить своє жадання іншому?

Чернь погладив свою сиву бороду. Він надто старий, щоб поступатись честю молодшому.

Будимир розправив свої широкі, плечі. Він заступає ними шляхи від Степу! Хто хоче помірятися силою із ним?

І обоє стояли незрушно.

Славута підняв руку.

— Жоден із вас, сини мої, не годен для кермування іншими. Бо не вміє тамувати у собі власних жадань, власної гордині.

Мужі незлобливо осміхалися. Потягли обох князів назад, до гурту.

— Не вмієте свою гординю зігнути, то й не лізьте в керманичі.

— Ще не народився той, хто стане наді мною! — зиркнув у бік Будимира князь Чернь.

Славута похитав головою.

— Біда, коли серце мужа трухлявіє разом, із його тілом. Думайте, браття і вся чесна родино...

— Не знаємо, волхве. Віруємо твоєму слову.

— Не буду казати. Шукайте того мужа самі поміж себе. Міряйте одною мірою душу його — чесністю і сумлінням. А мені вже час... Іду в Небо... Перун кличе. мене...

Славута ступив босими ногами на требище. Вогонь ураз спалахнув великим білим полум'ям, ніби вітаючи його.

Ніхто не помітив, хто розстелив під ноги волхву сувій полотна. Він ішов по ньому, як по білій стежці, не лишаючи слідів від своїх сухих старечих підшов. Ось уже нога його ступила у купу жару, спалахнуло біле полум'я, охопило всю постать, затріщало в бороді, сивих пасмах...

Далі могли дивитися лише мужні душею.

— У Дніпер киньте мій прах... У Дніпер! — почорнілим, обвугленим ротом видихнув Славута слова разом із полум'ям. — Хай пливе мій прах рікою слов'янською... через усі землі слов'янські... У Дніпро-о...

Очі ідола світилися гарячою червінню, ніби наливалися Славутиною кров'ю.

— Пощо стоїте, мужі гречні? Біда прийшла до нас. Хозари!.. Хан Трухан з ордою котить!..

Звідкись з-за спин чувся розпачливий голос. Вічовики огледілись. Хозари? Оті, що кочують у Прикаспійських степах?

— Звідки знаєш, Кию?

Перед ними стояв високий, крутоплечий муж з великими червонястими руками. Волосся його підв'язане на чолі вузьким шкіряним пасочком — як робили се кожум'яки... І сам він прибіг з кожум'яцького оселища, що притулилось на березі річки Глибочиці, коло капища Волоса.

— Ведіть нас, князі, — заговорили поляни до Будимира і Черня. — Хозари в землю

нашу прийшли. Мусимо боронитись.

Чернь відступив від Будимира.

— Хай він і веде. Я вже старий для січі.

Погляди вічових мужів спинилися на Будимирі.

— Маю бігти до Роденя. Застави у степ послати. Роські ниви берегти.

— Ні, князі любенькі! Не підете самі звідси. Будете з нашим родом свої дружини єднати, поодинокі усі погинемо!

— Так і Славута заповідав нам... — загомоніли вічеві мужі. — Єднаймося родами...

— По всій річці слов'янській нехай стають до купи слов'янські племена!.. Тоді чужаків охомуємо.

— Правду говориш, Кию... Яко і волхв заповідав сіє...

— Благав же — у Дніпро кинути прах. Щоб пам'ятали його слова в усій землі слов'янській!..

— А що, нехай Кий і єднає усіх. Віща мова Славuti увійшла йому в душу. Ніби тут був, коли волхв із нами прощався...

— Будь нашим привідцею, Кию... Веди нас!

— Іменем Перуна — захисника нашого!.. Іменем віча племені полянського!..

— Кия!.. Кия жадаємо в князі!.. Клянись, Кию, на мечі у вірності роду полянському...

— Клянусь!..

— Присягайся прахом Славuti, нашого віщого отця...

— Присягаюсь!..

— Молися до Великої Ріки слов'янської!..

— Молюся!..

— Кий — князь полянський!..

— Дякую вам, браття, і вам, родині близька і дальня... Готуйтеся до походу проти злого Трухана.

— А ти, князю Чернь, і ти, Будимире, ведіть свої дружини до Росі, разом перегородимо поле списками...

Оглавок п'ятий

Гріхи людські

Ігумен Печорського монастиря Іван з тривогою дивився у віконце своєї келії. Після смерті князя Всеволода знову доводиться круто мізкувати владиці, як лишити обитель Печерську на державній висоті в землі Руській, якої досягла вона великими трудами своїх благовірних ігуменів — Феодосія, Іларіона-Никона, Стефана і своїх учених писців.

Через те владика Іван не повертав державний пергамен Нестору. Сам узявся за писало. Написав про Всеволода, яко про князя, якому мусять слідувати його наступники. "Сей благовірний князь Всеволод був з дитинства боголюбив, любив правду, оділяв убогих, воздавав честь єпископам і пресвітерам, особливо ж любив чорноризців і давав їм усе, що вони просили..." Спадкоємці Всеволода мусять так само бути боголюбивими і воздавати честь ченцям-чорноризцям, особливо ж — Печерській

обителі.

Але душа Івана відчувала щось недобре. Хто із князів сяде нині на київський стіл? Всеволод сидів не по закону, з волі киян, котрі пам'ятали свого великого волостелина Ярослава Мудрого, що прославив Русь, могуттю державною в усіх кінцях світу. Законно мав сісти у Києві князь туровський Святополк, старший син старшого Ярославича — Ізяслава. Печерська ж обитель, що стояла на сторожі міцності Русі, при Івані-ігумені підтримала незаконне володарювання Всеволода, бо так хотіли бояри.

Тепер — Всеволод відійшов у царство небесне. І само собою може статися так, що на київському столі возсяде нині законно Святополк із Турова. І тоді ігумену Івану будуть непереливки. Згадають йому не лише на небесах, а найпаче на землі його гріх перед руською землею і руськими людьми. Але знає ігумен Іван й інше: на київський стіл рветься Всевожний син — Володимир Мономах, який в останні літа князювання батька свого тримав у руках державне правило. Володимира знає і жадає худий і чорний люд. За його спиною буде спокійніше від половецького Степу. В руках Мономаха нині найбільші руські землі — переяславська, чернігівська, суздальська, ростовська, смоленська... Дрібніші князі скрегочуть зубами, дивлячись на його багатства і його вдачливість. Бояри також бояться його міцної, владної руки... Не пустять його в Київ. Князем має стати Святополк. Тоді прийде кінець всеруській славі Печерської обителі, яка при попередніх володарях стала опорою князя київського! Кінець прийде і йому, ігумену Івану, найближчому радцю і духовнику київського князя Всеволода. Та ще коли згадають його новгородські гріхи!..

Ігумен підійшов до свого дощаного стола, вмочив кістяне писало в чорнило й став виводити в своєму хронографі перше слово. Він має написати про Всеволода не тільки похвальбу. Велика правда про нього може прислужитись в науку нащадкам-державцям, і йому, ігумену Івану, та Печерській обителі. Особливо ж коли в Київ прийде Святополк. Він напише правду про Всеволода... Але раптом з кінчика писала сповзла велика чорна краплина чорнила й заляпала пергамен. Ігумен схопив шматочок м'якого полотна, кинувся вимочувати краплю, та від досади ще більше вимазав пергамен. Тоді відкинув ганчірку, заходився зішкрібати ножем забруднені місця. Сердито бурмотів під ніс про нечисту силу, чи про недолугого князя Святополка, чи про волю божу, яка все життя людське визначає наперед...

Видовжене смагле його лице було проборознене глибокими зморшками на чолі, на щоках, на переніссі... Чорна і пишна борода із білими пасмами сивизни робила його обличчя твердим і жорстким. Він таки напише правду про Всеволода! І про коромоли синовців князевих, про недугу його душі й тіла, яка відібрала у князя міцність рук державну, й про те, що довкола нього товклася згряя худорідних та хижих радців, котра передусім грабувала простий люд.

"...І почав князь любити поради інших, молодших, раду почав з ними творити; вони стали дружину його старшу відсовувати, і до людей простих не доходила правда княжа, і почали ті нові радці грабувати, людей продавати..."

Відав князь про те чи не відав? А може, просто не міг уже нічого вдіяти? Він був

самотній серед сеї великої зграї алчущих багатств. Яко пиявки, вони присмокталися до його столу і нікого не підпускали близько.

В розмисли ігумена увірвався якийсь шум під дверима келії. У темних сінцях хтось намацував клямку дверей.

Ігумен поклав на стіл писало, згорнув пергамен із своїми писаннями, очікувально дивився на двері. Певно, якийсь нечастий гість добивається, бо мніхи його обителі давно вже обмацали двері ігуменової келії і не шукають довго засувів.

Врешті двері одчинились. На порозі входниці постав незнайомиць. Огрядний, широкоплечий бородань у простій полотняній вотолі, туго підперезаний шкіряним паском з великою срібною пряжкою. Обличчя його не розгледіти в сутіні келії. Темне, закучерявлене внизу волосся, з-під якого блиснула срібна серга у правому вусі, обрамляло обличчя гостя. Незнайомиць чомусь не тягнувся до його руки, не падав на коліна. Злегка кивнув ігумену, засунувши пальці правої руки за туго затягнутий пояс, ніби чогось вичікував.

Ігумен мовчав. Звів до купи широкі чорні брови, зірким, вигостреним поглядом вдивлявся у гостя.

— До тебе, владико, за радою... — притамовано загучав у келії оксамитово-м'який голос. Голос, що, певно, умів владно, на повні груди гучати у широкому полі.

Ігумен звівся на ноги. Невже це... князь Володимир? Авжеж він.

— Хай благословить тебе господь у цю непевну хвилю, чадо. Проходь, будеш моїм гостем, князю.

Володимир Мономах сміливо ступив до лавиці, важко сів.

— Звідки добувся до обителі? Пощо так іскрадом? Я послав би почт назустріч.

— Спаси тебе біг, владико. Але не час суєтною шаною бавитись. Яко не хотів того отець мій покійний і всі мужі достойні.

— Господь бог просвітив твою душу мудрістю, сину мій.

— Велик наш господь, і дивні діла його...

Князь Володимир оглядав келію ігумена. Невелике виталище з вибіленими стінами, як у звичайних смердівських хатах. Тільки й того, що багато ікон. В кутку у важкій темній рамці ошатна ікона богородиці. Перед нею блимає лампадка, злегка куриться пахучий димок ладану чи якоїсь іншої ромейської вонявиці. Ігуменське ложе також просте. На дошках розстелене сіно, яке прикривала смугаста верета, вже латана-перелатана. Либонь, прикривала кістки усіх печерських владик, починаючи чи не з самого святого Антонія.

— Владико, — голос князя Володимира зламався. Він кашлянув у кулак. — Владико, хоцю мати твою раду і твоє благословення.

Йому заважали говорити руки. То він їх засовував за пасок, то якимось так невковирно клав на свої коліна.

Ігумен насупився. Блиснув чорними очима і згасив їх повіками. Раду? Яку ж раду нині він може дати князеві, коли і сам у тривозі й непевності?..

Але князь Володимир не зводив з нього вимогливого погляду. Хто ж тоді й дасть

йому раду, як не ігумен Іван? Отець же його, князь Всеволод, підняв Івана і його обитель, жалував землями, пущами й увагою своєю. Різкий і справедливий, владика печерський тепер не може промовчати. Має сказати йому, сину Всеволода, онуку великого Ярослава, ту правду, якої більше ніхто не осмілиться сказати. Йому зараз потрібна лише правда. Лише правда!..

Владика зважував у мислях своїх рішення. Знав, чого жадає Мономах. Якщо печерці зараз підтримають Володимира, сина Всеволода, не матимуть вони підтримки від киян, від значних людей і від бога. Бо не хочуть вони пускати Володимира у Київ. І новий князь, який прийде сюди законно і по заповіді Ярослава, матиме гнів на обитель і на її владика. Ще не відомо, як їм оправдатися за підтримку Всеволода... Але як сказати Володимирі Мономаху?

Князю ж конче потрібна підпора печерців. Князь рветься до батьківського стола. Без підмоги ченців печерських не дістатись йому державного керма. Або не втримати його. Не дадуть вони свого благословення, не спинятимуть численних кривих суперників проклятьбою, страханням, великими гріхами. Без отсих мніхів, котрі засіли на дніпровських косогорах, Володимирі Мономаху не вкусити солодощів всесильної влади!..

Нарешті ігумен випрямився.

— Сину... Чадо... Повір, жадав би і я землі Руській такого смисленого князя, яко ти єсть. Але... не май у серці своєму і в умі гніву на мої слова. Все, що бог нам дарував у милості своїй, не є наше. Дано на час недовгий. Одне вічне — міць нашої землі. Задля того маємо чинити по— євангельському слову: ум свій смиряти, гнів подавляти, жадання ховати у собі поглибше.

— Знаю сії заповіді, владико, і шаную, — зітхнув Володимир Мономах. Отже, його сподівання на підтримку печерців марні. Владика закликає пою смирити свої жадання...

Іван підняв хрест, що висів на його грудях на товстій срібній верижіці.[72]

— Аще сказано апостолами божими: кого позбавляємо влади — не мсти, ненавидженого всіма — люби, гонимого усіма — терпи, умертви гріховні мислі...

— Пощо... маю бути хулним і гнаним, владико? — скипів раптом князь Володимир. — Аже чесно служив трудами своїми на благо Руської землі!..

Владика випустив із рук хрест. Він загойдався на грудях. А в очах Володимира захиталися ігумен, келія, земля під ногами, навіть пресвята богородиця із дитям на руках.

— Маємо блюсти заповіді отців і дідів твоїх, князю. Сам знаєш. Усмири жадання свої. Помагай в усьому брату своєму старшому. Ділом помагай. Наущай менших братів своїх послушенству. Не пущай коромоли межі ними. Угодним богові станеш за сі діла свої й — прийде час — будеш вознагороджений. Повір, сину, сіє тяжчий подвиг — усмирити свою гординю, аніж вхопитись за меч і добувати собі владу. Сей подвиг дано звершити не кожному. Лише сильному мужеві, Амінь!

Володимир важко звівся на ноги. Ігумену було шкода дивитись на нього. Але він

сказав йому правду, якої жадав князь. Гірка вона була і тяжка.

— Пролий сльози, сину, о гріхах своїх. Твоє серце зм'якшиться. Знай: сядеш живосилом на київському столі — візьмеш распрю із братом своїм Святополком, А там встануть і Святославичі — Олег і Давид. У них таке ж право, як і в тебе. Олег Гориславич увесь половецький степ покличе на Русь. Київське ж боярство тебе не жадає, міцної руки твоєї боїться. Звичло при твоєму вітцеві слабощому владарювати. Іди в Чернігів альбо у Переяслав.

— У Переяславі братець менший — Ростислав... Піду у Чернігів... А серця свого не буду сльозами розм'якшувати, владико. Серце Володимира Мономаха має бути твердим. Яко і руки.

— Достойно мислиш.

Князь Володимир уже спокійно вийшов із келії. Ігумен довго дивився з порога йому вслід. Таки ж... достойний онук великого Ярослава...

Але на душі від того стало ще тривожніше. Що ж, він зробив зараз усе, аби виправдатись перед новим князем за Всеволода. Він вчинив розумно і по закону. Хоч серце його скімлило від того... Не відомо, чи законний князь оцінить його подвиг.

Замислено брів монастирським двором. Тепер це була велика площа, забудована мурованими церквами, трапезною палатою на високих підкліттях, довгими келійними будовами. Новим був і мурований дім ігумена. Проте владика Іван не наважувався туди переходити, аби не втратити того світла слави, якою сяяли нині імена перших отців обителі — Антонія і Феодосія. Новими постали онбари, медуші, клуні, де зберігалось зерно, борошно, меди, віск, суха риба, в'ялене м'ясо, деревна олія, сир... І весь цей величезний двір був огорожений воринням з високими дубовими воротами і церквицею над ними. З чотирьох боків її поставлені дерев'яні вежі з вікнами-бійницями. Під їхніми дахами — підвішені мідяні біла. Вночі коло них чатувала сторожа. Не стільки боялись далеких половців, як татей, що бродили ватагами у довколишніх пущах і вже не раз грабували монастирське добро. Востаннє якийсь привідця татей, чернігівський збіглий смерд Пломен, привів до обителі всю свою ватагу з каятьбою і просив прийняти їх до монастирської братії. Як-не-як тут дають їсти й пити, є дах над головою. А працювати всі вони звичні з дитинства — всі ці смерди-втікачі, що похолопились, стали рядовичами і закладниками. Ігумену Івану це принесло славу — свята обитель Печерська молитвами своїми просвітила душі заблуклих. Тепер сії таті є найстаранніші послухники монастирської братії. Рубають дрова, тягають до келарні цебра з водою, чистять казани й опани, лагодять сторожові вежі, огорожу... Скільки тої роботи чорної у великому господарстві Печерської обителі!

Багатіє вона, можлиє з року в рік. Це почалося з того часу, як київські князі — найперше Ярослав — стали шукати собі підпори на Русі й пішли супроти влади митрополитів-греків, що тягли Руську державу під руку Візантії, і з тих пір Печерська обитель стала опорою великих київських володарів.

Назустріч ігумену поспішав чорноризець. Високу худу поставу його облягала вицвіла на сонці рясa, потерта на ліктях і на грудях. Босі ноги з довгими кістлявими

пальцями твердо ступали по мостині. Отець Нестор. Звідки ж це він прошкує?

— Біда котиться до нас, владико! — ще здаля гукав він до ігумена Івана. — Половці! Рушили вежі половецькі на нас. Хан Ітларь з ордою, Тугоркан з ордою...

— Звідки знаєш? — пришвидшив кроки Іван назустріч Нестору.

— Звідомив воєвода Вишатич. Щойно від нього іду. Прискакали вірні люди. Нібито уже під Торчеськом стали. Кажуть, мали ряд із Всеволодом, а тепер немає Всеволода — немає і миру нам з русичами.

Ігумен звів докупи чорні крила брів.

— Брате Несторе, маю до тебе довіру. Візьми коней, візьми їздило, яке хочеш. Поспіши до Турова. Клич хутчіше Святополка Ізяславича. А ми киян будемо молити дружину зібрати. Ох, лихо чорне сунеться на нашу землю...

— А Володимир, владико, Мономах?

— Умовив його. Поступиться столом брату своєму старшому. Нестор зітхнув.

— На тому стоїмо, Несторе...

Двокінний повоз мчав до града Турова, в землю дреговичів, вдень і вночі. Спинявся на короткий перепочинок у монастирях, міняв коней і знову мчав. Дорога йшла через Вручій-Волинський, через болотисті пущі землі деревлянської. Далеко заховався князь Святополк від непевного ока київського князя. Зненацька не дістати ні мечем, ні списом.

Через кілька днів Нестор опинився поблизу Прип'яті-ріки. Широко, повноводо розлила вона свої весняні води. Затопила луги, озерця, драговини з низькорослими, покаряченими соснами. На десятки поприщ тяглися несходимі прип'ятські пущі.

Град Туров — найбільший у землі дреговичській, яка розкинулась уподовж повноводої Прип'яті. Але не знав Нестор, з якого боку треба під'їжджати до Турова. Куди не ткнеться — скрізь вода. Вирішив шукати тутешніх осельців.

Цілий день кружляв вузькими лісовими дорогами й протоптами, доки не добувся до якоїсь весі. Забрюханий болотом, вимучений об'їздами, обходами, перебродами ковбань і єдм, з'явився на вулиці невеликого оседлища, що розкинуло свої хатки на лісовій галявині

Дерев'яні рублені хати під високими гонтовими дахами тулились одна до одної, стіна в стіну, до господарських будов — обор, онбарів, повіток, сажів, які сходились півколом і замикали своїми стінами двір із трьох сторін. Для загорож і воріт лишалась одна четверта сторона. Уповдовж вулички попід стінами і огорожею ковбанились пляmistі свині з рогачками на товстих в'язах, аби не могли рити глибокі ями в землі і лиш вибирували торішні жолуді та щипали листя; гел'готіли табунці гусей, качок. Забрюхані багном, перемішаним із свинячим та коров'ячим кізяком, вони всюди розбризкували й розносили смердючу рідину, у якій порпалися. Від того здавалося, що все оселище смерділо нечистотами. І дивно було Нестору, що білошкірі, світлоокі осельці спокійно господарювали по своїх дворах, не відчуваючи ніякої незручності од зловоння.

— Що за оседлище сіє? — Нестор спинив своїх коней коло невисокого кряжистого

мужа, що сокирою обтесував колоди під своїми воротами.

— Ась? — розігнувся тесля і світло-голубими очима подивився на ченця.

— Як називається? — Нестор сплигнув зі свого повоза і ближче підійшов до нього.

— Вьоска наша зоветься Дрягва. Дреговичі ми єсть.

— А чиї будете — боярські чи княжі?

— Дівная мова твоя, сябре. Як ніби не наша. А будем ми боярина Потока люди. А ти откуль будзеш, што не відаєш нас?

— Із Києва, брате.

— Небочко! З такого далека!

— А як побачити вашого князя Святополка? До Турова далеко?

— Навошто тобі князь? — насторожилась голубінь в очах поліщука.

— Послав до нього ігумен Печерської обителі. Чув?

— Як не чувати!.. Коли так, то сьоння його убачиш. До нашого боярина у гості приїде з дружиною своєю на ігрища.

— Які ж се ігрища?

— Саправди не відаєш? Поміж вьосками, відомо. Увечері почнуться ігрища, жон собі умикати будуть мужі й хлопці.

— Не по-християнському закону живете, брате, — здивувався Нестор. — Яко поганії язичники. Жон красти, яко злодії, — супротивно закону божому.

— Самі сабе закони творимо, сябре. Яко діди й батьки наші. На те є звичай стародавній. А жонки і дівчат умикають по їх же волі. На тоє ігрища і робляться, аби побачитись і домовитись. Хе-хе! Каб по серцю і по добрій волі!.. Хе-хе...

Невеличкі світлі вуса дреговича заховали хитренький осміх.

Нестор диву себе давав від тої мови його. Але водночас і зрадів: князь Святополк сам іде йому до рук!

Як вітром звіяло в Нестора втому і голод. І навіть Поганський звичай слов'ян-дреговичів враз перестав вдаватися йому таким гріховним і звіриним... Що поробиш — неосвічені люди. Не відають слова святого. Певно, не бачили і храму божого, не чули апостольських повчань. Може, доля тому і привела його сюди, в сіє загублене оселище, аби він словом своїм просвітив душі дреговичів. Але поки що треба зустрітись із Святополком.

— Перепочити б де. Дорога дальня... Чи можна?

— Чому не можна? У якую хочеш хату заходь — гость. Калі хочеш — заходь до мене.

Чолов'яга цюкнув сокирою колоду, витер об поли долоні.

— Ходзімо, сябре, калі так. Будземо вечеряти. Сонце за ліс садиця. Дак і на ігрище треба ідті.

— Жони немає в тебе, чи що? — знову здивувався Нестор.

— Чаму нема? Маю дві жонкі, Але привяли у двор толькі дочок. Сина не маю. Недобре господарку свою покидати на жіночі руки...

Ігрища мали бути за оселищем. Перейшли рідколісий сосновий бір, і перед очима відкрилася латка зеленого поля. Молоде жито било в очі яскравим оксамитом. Вітер

хвилями перебігав по ньому — поле темніло і знову світліло, дихало м'якою лагіддю.

— Вунь там, побоч за тим лісом, ще одна вьоска. Там живе наш боярин Поток. Там його палати.

— А храм божий там є?

— Не ведаєм такого.

— Як же богу молитесь?

— Гета клопат волхвів-кудесників. Вони богам нашим за нас молитву творять.

— Поганський звичай се, осподарю, — скрушно похитав головою Нестор.

— Чому? Нам по серцю.

Більше нічого не розпитував Нестор і сам не говорив. Мабуть, його апостольське горіння тутешні люди не збагнули б. Звикли сі болотні поселенці отак жити. Іншого життя не знають. Але ж боярин і князь Святополк? Нічого не вдіють зі смердами чи не бажають ламати дідизни, коби не дратувати своїх смердів?

Доки перейшли поле, сонце сховалось за лісом. Нове селище, до якого наблизились, вже потонуло в сутінках. На околиці його весело стугоніли три кострища. Доокруж їх було втикане в землю щільними рядками березове та вербове гілля. Поміж ними, звиваючись тілами, уже вели хоровод юнки. Заквітчані вінками, вбрані у стрічки й вишиванки, вони самі здавалися барвистими квітами, що цвіли посмішками й молодістю радістю.

— Ігрища вже почалися. Дивися, колькі людей зібралось.

Поодалік стояла юрба людей. Перегуки і пересміхи летіли над околицею. А хороводниці дзвінко виводили пісню срібними голосочками, кружляючи навколо високої дівчини-царівни, що стояла посередині, з ніг до голови повита вінками.

— Благослови, мати, ой мати-лада, мати, весну закликати!

— Благословляю! — білозубо сміялась дівчина-царівна.

Зов'ю я віночка

а в штирі рядочка,

зложу на голівку,

вийду на улоньку,

стану край берези...

Щось далеке, забуте обізвалося в душі Нестора щирим теплом. На повіках загарячили сльози. Ніби знову перед його очима засвітилася його далека весна і хтось гукнув: "Наславе! Ти прийшов?.." Геть-геть, відьомські чари. Се волховське гульбище навіває на нього гріховні спомини... про Ярилів день... про Гайку на білому коні. Так само тоді хоровод ішов на хоровод...

... А коло куста да сочивонька густа,

а коло мора — травиця шовкова...

Стільки літ минуло відтоді, а Нестор все ще не відчував себе гречним старцем. Душею був таким же молодим, і в серці завжди озивався той голос...

Але він має побачити тут князя. Приїхав за тим. Його господар уже змішався з гуртом чоловіків, що придивлялись до дівочих облич, до рук, до постав... А хороводниці

виспівували, ляскали в долоні, розбігалися від своєї "царівни" і знову сходилися коло вогнищ.

Раптом чоловічий гурт загудів, як розтривожений вулик. Нестор насторожився. Певно, князь іде. Почув голос свого господаря:

— Да тябе, князю, ганець с Києва. Каже, нагальна справа.

— Веди.

Цибатий, тонкий у стані муж із вузькими, впалими грудьми не був схожий на високорідного князя з гнізда великого й могутнього Ярослава.

Його розшаленілі од веселощів дрібні оченята ще пирскали сміхом, ніздрі широкого носа злегка ворушились. Князь Святополк уже дихав передчуттям солодкої втіхи. Тому позирнув на обдрипаного мніха з нетерплячкою. Нестор відразу розчарувався новим князем. Отее той князь, котрий має перейняти кермо великого Ярослава?

Безпорадно огледівся. Може, сіе обада якась. Жартують отсі поганські мужики із ним, невідомим ченцем печерським. Жадають упослідити його, слугу господнього, за віру Христову, щоб вознести своїх ідолів...

— Я Святополк. Пощо мовчиш? — дивиться на Нестора згори.

— Не бачив тебе ніколи, князю. Чим доведеш?

Святополк огледівся на присутніх. Раптом вимовив:

— А? О! Най мене Перун спалить!

— Князю, хіба ти, син Ізяслава, онук великого Ярослава, не хрещений хрестом, а поганським обичаям навчений? — Нестор осудливо дивився на Святополка.

— Високо сорока літає, дак дома не ночує! — розштовхуючи плечима мужиків, вийшов наперед дебелий чолов'яга у боярській чузі[73] і чоботях. — Пощо говоришся, мніше? Бог гордих із неба спихає. Кажи князеві, яке діло маєш до нього, а повчати будеш інших.

Хтось штовхнув Нестора під лікоть. — Се ж таки Святополк, кажу тобі. А то — наш боярин.

Нестор упізнав голос свого приятеля.

— Коли князь, пощо з мужиками бальбається?

— А він не з мужиками... він з бабами. Га-га! — зареготали поруч.

Нестор міцно стиснув уста.

— Хай простить тебе бог... А діло таке, князю, — обізвався нарешті Нестор.

— Помер князь Всеволод. Значні люди Києва і обитель Печерська кличуть тебе на отчий стіл. Прийди, князю, боржій.

— Хто, хто кличе? — наставив долоню над вухом боярин Поток.

— Київські бояри й печерські ченці з ігуменом Іваном.

— З Іваном! Се той, котрий колись був у Новгороді і ворохбу супроть мене піднімав? — дихнув бражним духом Святополк в обличчя київському послу.

— Не відаю того, князю, — Нестор відступив крок назад.

— Сей ігумен ваш — із Торбпця? — доскіпувався Святополк.

— Не відаю. Сам питаєш у нього,

— сумно похилив голову на груди Нестор. От якого князя має кликати нині золотоголавий Київ. — Князю, думай про Русь. Швидше сідай на стіл отця свого. Біда сунеться на нас — рушили половецькі вежі. Треба слати послів до них, ряд укладати з ними, ханів ублажати.

— А? О! Кияни хочуть, аби я свою голову підставив під криві мечі половецькі! Чув, боярине?

— Хто тримає в руках державне правило, завжди підставляє голову свою...

— А чому Мономах не спинить їх? Хай він боронить Руську землю від половців.

— Якщо відмовишся з власної своєї волі від отчого столу, покличемо Мономаха і накажемо йому землю нашу боронити. Його жадають усі простолюдини.

— А? О! Я не відмовлюсь. Але нехай спершу Мономах іде на половців. А я потім прийду на стіл отця свого, як замирить він Степ.

— Так не буде, князю. Хани хочуть мати ряд із великим київським князем.

Законно і по "Руській правді". Коли не жадаєш — скажи. Посадимо Мономаха.

— Навошто кличете Святополка, коли жадаєте Мономаха? — здивувався боярин Поток.

— Маємо блюсти закон землі руської. Володар приходить, боярине, і володар проходить, а земля перебуває ввіки. Наша земля має твердо стояти в законі і в благодаті — ввіки. Волостель має утишувати чвари, міжусобиці, коромолу. Влада його — освячена богом єдиним і законом єдиним, боярине.

— Тоді, князю, бери ту владу. І нас не забудь! — Боярин Поток погладив рукою рідку борідку.

— А що? Я князь великий по роду і з волі божої. А?.. О! — Святополк підняв угору палець і заокруглив очі. — Чули усі?.. А тепер — де моя царівна? Княгинею зроблю! Великою княгинею київською!..

Святополк рушив до хороводниць. Вони заверещали, застрибали вусебіч.

— Бери мене, князю. Хочу бути твоєю княгинею, — підійшла до Святополка дівчина-"царівна".

Великотіла, високогруда, вона злегка штовхнула боком сухого, вузькогрудого князя, що той аж захитався.

— Народжу тобі іще міцних синів... Візьми мене!

Враз між ними опинився боярин Поток.

— Ану відчепись од князя! Хе! Княги-и-ня! Синів має без твого старання.

— Князю... До Києва треба їхати, — підійшов до Святополка і Нестор, узяв його за руки. — Втратиш стіл дідівський.

Скімлило серце. Скільки перебачив тих князів, а такого ще не було межі ними. Пощо бог владу віддає в руки недолугих або криводушних? Може, задля того, аби мудрі цуралися владарювання, бо воно нищить і душу, і людинність, і мудрість?.. Коли б мудрі пнулися до влади, хто творив би скарб душі нетлінний? Хто остерігав би німий рід людський від суєтного оскоплення серця і розуму?

— А?... О!... — захоплено вигукував Святополк, п'яно випинаючи впалі груди, ніби їх розпирала нова його велич.

Боярин Чудин м'яко походжав по княжій gridниці й потирав долоні. Як все добре обернулося для них, київських можців. На столі київському опинився Святополк Ізяславич. Щоправда, боярам ледве вдалося перехопити його із рук лукавих печерських ченців. Запаморочили новому князеві голову. Такі дзвони влаштували йому в усіх київських храмах, що аж земля гуділа, такі піснеспіви велеречиві сотворили, що небо, здавалося, спустилося на землю послухати їх. Мужі значні, чорноризці й владики в золотих ризах, з корогвами, з хлібом-сіллю на вишиваних рушниках стрічали законного князя Святополка. Хай знає сіє Володимир Мономах і не рипається зі свого Чернігова. Руська земля стоїть за закон і вітцівські, заповіді. А вони, бояри старі, вже приголублять нового князя, пригріють біля себе. Стануть потрібними, незамінними радцями і помічниками. І ченці печерські, хоч і ображені на бояр, нікуди не дінуться. Мусять стояти за закон. Отже, будуть і їх підпирати. А прийшов би сюди Мономах — гойдалися б київські бояри на осиках. Загули б їхні вольності. Тепер вони житимуть за спиною Святополка, як і за старого Всеволода.

Ось тільки половці. Найперше треба управитись з ними. Орда Тугоркана повністю обложила Торчеськ і Воїнь. До Києва прибули його послы. Жадають говорити з князем. Що хочуть — нових жон, золота, пасовищ?

Святополку потрібно піти з ними на угоду. Вдовольнити вимоги ненаситців. Звичайно, коли б у нього була сила, дав би їм по зубах. Але з новим князем із Турова прийшла невеличка дружина — всього сім сотень отроків. На орду з ними не підеш. А стара дружина князева — київська — не піде у Степ. Бо знає, що потім нова дружина буде домагатися у князя посадничих градів, тіунства, земель. І князь відбере у старої те благодатьство, яким обдаровував її старий Всеволод, і буде наділяти ним нову, туровську. На те вони не згодні. Сидітимуть дома, берегтимуть своє добро.

У дверях тихо постав воєвода Янь Вишатич. Слідом за ним просунувся його братець, череватець-кремезняк Путятя. Чого б це?

— До тебе, Чудине, за порадою...

Чудинове обличчя не ворухнулось. Не кліпнули повіки. Горді Вишатичі щось пронюхали, щось умислили.

Доки чоломкались і всаджувались по лавицях, Чудин губився у здогадах. Святополк — і Вишатичі? Що може зв'язувати їх? Здається, новий князь ні в чому не винен сьому гордовитому боярському роду. Хай відступляться — їхній час минув разом ще із князем Ізяславом. Чудин не жадає ділити з ними ні владу, ні князеву прихильність, яку здобув великими і хитрісними трудами своїми.

— Яка ж біда стряслась у вас? — нижня повіка на правому оці боярина Чудина боляче тіпнулася.

— Половецькі вежі треба спинити. Горить земля руська. Наші погости і двори на Пороссі гинуть, Скажи князеві: підемо зі своїми воями в Степ. Стара дружина Ізяслава, отця Святополка, зуміє спинити орду.

Чудин хмикнув. Зап'ястям руки провів попід широкою бородою, по-котячому примружив очі.

— Волі князевої не відаю.

— Клич князя на бесіду, — засопів Путятя нетерпляче.

— Не можу кликати. Великий князь опочиває. — Крізь ще не зниклу м'якість у голосі боярина Чудина витикалися терняки.

Янь Вишатич зизооко блиснув спідлоба.

— Розбуди. Знатні київські боярове хочуть балакати з князем.

— Не можу. — Голос боярина Чудина уже відверто знущався над домаганнями зухвалих Вишатичів. Авжеж, недарма брати помирились між собою, умислили взяти князя в свої руки. Сіє він спостеріг відразу. Як давно колись Янь стояв поряд з Ізяславом, так і нині хочуть стати коло його сина.

— Тоді ми самі... — Путятя рішуче підхопився й підскочив до дверей князевої ложниці. Розгонисто вдарив у них плечем.

— Князю! — заволав густим жрелом Путятя. Але раптом розгублено озирнувся: — Де ж він? Чуєш, обаднику лукавий, тут немає князя! Де ж він опочиває?

Чудин подріботів до ложниці, заглянув у середину хоромини, насмішкувато зиркнув у лице Путяті.

— А князь... не жадає із вами бесідувати.

— Брешеш, яко пес! — Путятя підхопив на свої дужі руки важку дубову лавицю, на якій вони щойно сиділи, і розмахнувся на Чудина. Янь з переляку затулив обличчя руками. Страшений гуркіт, хряск, зойк здригнули гридницю. Коли він розплющив очі, побачив, що Путятя виштовхував ногою з-під ліжка Чудина, верещав:

— Ану вилазь, дроб'язь вошива, все одно дістану, блощиця підстінная!

— Чудине, що тут коїться? А?.. О! Де ж ті половецькі посли? — Князь Святополк здивовано поглядав на погром у хоромині — на перевернутий ослін, прочинені двері до своєї ложниці, на вовтузню навколо свого ложа.

— Князю... я зараз... покличу... — белькотів з-під ліжка боярин Чудин. — Лишень прожени отсих татей. Убити хочуть мене!.. Не дають вилізти.

— Убити? Н-і-і! — заволав Путятя. — Ми тебе, обаднику зрадливий, повісимо догори ногами, щоби князя нашого не дурив. Ми тебе по шматочках будемо різати і псів голодних годувати, аби лукавством своїм нашому князю очі не затуляв! Ми тебе догори ногами!..

— Догори ногами? О!.. — зареготав Святополк. — Сіє достойна кара лукавцю. А він що, брехав щось на мене?

— Ану вилазь, розкажи князеві! — нагнувся Путятя до Чудина.

Боярин Чудин ніяково вибрався з-під ложа, став обтрушувати свою білу свиту, розчісувати пом'яту бороду. Лисина його блищала рожевістю, як повновидий місяць.

— Не пушає до тебе, князю, — вклонився боярин Янь. — А ми, Вишатичі, отцю твоєму Ізяславу вірно служили і тобі послужити бажаємо. Яко і весь древній рід наш, що від Добрині пішов.

— Читав про сіє, — погодився Святополк.

— Маєш обіпертися, князю, на великі роди боярські. Вірніших за Вишатичів тобі не знайти! Знай сіє, — високим голосом вів далі воєвода Янь. — А сії нові люди, котрі вештаються коло тебе, лиш про свою пельку дбають. Добриничі ж завжди служили задля честі князя.

— Та й себе не забували! — з-за князевої спини вихопився боярин Чудин. — Землі нагребли по всіх князівствах — і в Новгороді, і на Білоозері, тепер уже й на Пороссі погости ставлять...

— Дід мій Остромир мав подяку від князя за "євангеліє", то й надбав землі. І батій наш Вишата...

— Колись отець подарував мені Остромирове "євангеліє".

— Де ж воно? — в один голос скинулися обидва Вишатичі.

— Лишив у Новгороді, коли ворохба там піднялася і я до Турова пішов. То кознийий Мономах усе теє зробив, абись свого сина старшого — Мстислава — посадити в Новгороді. З Новгорода — певніший шлях у великі князі. Хе! Виперли мене тоді! — Князь Святополк осміхався зажурено. Князь кпинив над своєю невеселою минувиною. Може, через те й став до браги прикладати вуста та вдавав із себе недолужця? А ось такі пиявки, як сей Чудин, і розпускають про нього плітки, аби самим кермувати князем.

Дивнії діла тих, котрі стоять при підніжжі володарів. Не збагнути їх простому уму.

— Посли від хана Тугоркана прибули до тебе, — боярин Чудин хотів будь-що покласти край розмові Вишатичів із князем.

— Клич, — обернувся Святополк до нього.

Чудин миттю привів до гридниці двох половчинів. У широких шкіряних ногавках[74] — матня аж мостини підмітала, в довгих полотняних сорочках зверху (із награбованого руського полотна), заплетене в тонкі косиці чорне жорстке волосся. Посли Тугоркана дивилися на присутніх погордливо.

— Хан жадає із новим князем руським укласти ряд, — заговорив один із них ламаною мовою. — Нехай князь віддасть нам нові пасовища поблизу Торчеська і Воїня. І ще нехай князь пришле тридцять тисяч коней і ще золота — сорок сороків гривен київських. І ще дів руських... І ще...

Святополк з подиву витягнув обличчя: жартують отсі смагляві плескатолиці степовики чи й справді домагаються пів-Переяславщини та багатств стільки?..

— Де боярин Поток? — стрепенувся Святополк. — Домагаються, га?.. — з острахом зиркав на Вишатичів.

— Я тут, князю... Я біжу! — Опасистий, розчервонілий туровець саме вкочувався у двері гридниці.

— Що має робити київський князь? А? Чув? І землі їм, і табуни коней, і гривни...

— Так-так, — підбирали губи на безволосих лицах степовики.

Поток чухав потилицю, сопів. Затим стенив плечима.

— Хіба київський князь данник половчинів?

— Не данник, Поток. Це певно! — Святополку сподобалися слова свого боярина.

— Тоді у поруб їх. Най знають про сіє, — одсапався нарешті Поток.

— Га? Будуть знати! — задоволено зареготав Святополк.

— Не можна у поруб, князю, — обережно підступив Янь Вишатич. — Тугоркан тоді збере усіх ханів і піде на Русь. Змете усі наші гради, потопче усі ниви. Смердів розорить.

— А що порадиш ти, Чудине?

— Е-е... великий князю, воно звичайно... е-е... як вирішить князь, так і буде.

— А ти на моєму місці що вчинив би? Га?

— Я? Не можу бути я на місці великого князя. Я маленький собі чоловік. Але воно, звичайно, мир — є завше мир... Краще, аніж брань.

— Ану в поруб їх! — розлючено тупнув ногою князь. — Я їм покажу ряд! Новий князь київський не буде ханам половецьким данником!

— У поруб не можна, князю. Вели посадити краще в посольську ізбу і зачинити під сторожу, — зітхав Чудин.

— Князю, — втрутився боярин Путята, — не слухай нерозумних слів своїх радців. Половці воюють нашу землю. Збирай дружину і йди в степ. Візьми стару дружину стрия[75] свого Всеволода, візьми бояр з отроками і — в Степ. Знайдеш собі славу, а землі руській — волю.

— Се діло, се діло, — прицмокнув боярин Поток.

— Скільки можеш взяти, з собою раті, князю? — Путята відсунув ліктями Чудина від Святополка і дихав йому прямо її лице.

— Сім сотень.

— Сімсот! — розчаровано протяг Путята. Мав би і ще вісім тисяч і тоді не подолав би орду. Проси помочі у брата свого, у Володимира, значить, у Мономаха.

— Проси, князю, — ствердно хитнув головою і Янь.

— У Володимира просити не можна! — скрикнув Чудин. — Повоює половців, забере і київський стіл!

— Без нього не здолати Степу, — прожебонів Янів голос. — Половці заберуть наші ниви, полонять наших смердів і табуни... Бояри великі підуть за тобою, князю. Поб'єш половців, тоді одіб'єшся з нашою ж поміччю і від суперника. Без нас — не всидиш тут. Вибирай...

Святополк забігав по гридниці. Кермувати у Києві — це тобі не в Турові... Там про Степ не відають.

— Га? — спинився він перед боярином Поток. Боярин Поток аж упрів від натуги розмислу. Шукав найвигіднішу середину. Чудин гне до миру, Вишатичі — до походу. Але, видати, правда в словах цих велемудрих бояр. Вони ж бо давно зубія поз'їдали в князівських рада. Та й у Потока також завелось вже кілька погостів у Пороссі. Боїться, що половці понищать їх...

— Проси Володимира Мономаха, князю, — застогнав боярин Поток. — А сього Чудина... жени геть.

— Іди геть, — мляво кинув у бік Чудина Святополк і витер вологі долоні об поділ своєї шовкової сорочки.

Чудин витріщився на князя, але з місця не рушив. Тоді Путята Вишатич штовхнув його межі плечі.

— Чув?.. Ану ж бо!.. Хутко! Одвладарював у цих покоях!..

Чудин, спотикаючись, шмигнув до дверей, вилетів у них.

— Га? — дрібно зареготав Святополк. — Отаких люблю. Будеш у мене воєводою. Твій старший брат Янь служив отцю моєму, а ти — мені послужи.

— Послужу, князю. На честь! Не пошкодуєш! Душу за тебе віддам... — бурмотів розчулено Путята.

Янь Вишатич заплющив очі. Лице його стало прозорим, на кінчику носа захиталася велика краплина поту. Старий ти став, Яню... Маєш поступитись місцем молодшому брату... Але краще хай йому, аніж Чудину...

Одним тепер міг потішитись старий Янь: ім'я Вишатичів знову сплигло поряд з іменем великого князя... Щоправда, ченці-хронографи у своїх пергаменах називатимуть не Яня, а Путяту... Але не для того Янь ростив-пестив свого сина прийомного — Гордята-Василія. Не для того до науки віддавав новгородським дякам і київським ченцям, аби його рід забули літописці. Його братець-гультіпака ще погризе свої лікті!..

— Кого ж послати, князю, до Мономаха у Чернігів? — новий клопіт оволодів розмислами боярина Потока. — Вірного мужа треба.

— Пошли, брате, сина мого Василія, — стрепенувся Янь, який, здавалося, дрімав до цього. — Вірнішого не знайдеш, — додав гордовито і врізнобіч стрельнув зизими очима. Путята хай проковтне свій язик!..

— Бути по сьому. Га? — радо замахав руками Святополк. Справді, усе так легко вирішувати з цими Вишатичами!

Боярин Поток ствердно хитнув головою. Хіба він знає, на кого можна тут покластись?

Невеличкі оченята князя Святополка сяйнули веселими іскринами. Не так уже й важко кермувати Руською землею. Великі бояри київські запобігають перед ним, послужливо гнуть хребти. А його боярин Поток, як мисливець, нюхом чує звірину. Недарма виріс у тих дреговичських пущах!

— Василій — так Василій, — підтвердив Поток. — Нехай передасть князю Мономаху: "Іди боржій у поміч брату Святополку супроти половецьких веж. Іди з усією дружиною до Стугни!"

Того літа Гордяті сповнилося п'ятнадцять весен. Отрок був нівроку — вищий за Яня на цілу голову, дужий у руках, бистрий розумом. Янь тихо радів: усім узяв хлопець — і за себе, і за нього, дрібнотілого Вишатича. Приставляв до хлопця то мечника, то доброго комонника, щоб кожен навчав своєму умінню.

Гордята полюбив верхову їзду.

Полюбив коней. Покладе, було, руку на гладеньку гарячу гриву — і аж сам здригнеться, коли почує, як під його долонею затремтить нетерплячкою кінське тіло.

Полетіти б йому на коні, щоб аж вітер у вухах свистів, щоб за плечима лишалася підкорена далина.

А він, яко стріла, летів би крізь простір, і нікому його було б перепинити...

В його тілі давала себе знати якась незбагненна сила, що кликала кудись на волю, у небо, в світи... І одночасно в його серці теплилась жалість і якась жертовність до всього слабшого і нужденнішого. Він допомагав комашці виповзти на листочок травинки, куди вона п'ялася, міг віддати свій обід бездомному псу, міг зняти із себе сорочку чи постолу, щоб одягти якогось жебрака з Подільського торговища, з привозу на Почайні чи з Либеді. Але в очах бояринового пасинка стояла якась жура. Хлопець чомусь зітхав, за чимось сумував. Ніхто не знав за чим.

Коли боярин Янь повернувся від Святополка, Гордята, перехрещений у Новгороді на Василія, був на конюшому дворі. Боярин переступив через перелаз, поминув ковбані, спинився коло стайні. Спочатку не збагнув, що робиться на вигоні, а збагнувши — остовпів. По утрамбованих доріжках вигону, закусивши вудила, носився дикий огир Воронець. Янь придбав його навесні за двадцять гривен сріблом на угорському гостиному дворі, у зайшлих купчинів-угрів. Високоногий, довгоший чалун з білою зіркою межи карими, яко вуглини, очиськами, розпустив віялом чорний хвіст і стриманим, карбованим чвалом ішов по вигону. Ніби танцював. А під його черевом, зачепившись ногами за спину й боки, вниз головою висів Гордята. То згинався, то розгинався тілом, перекидав з руки в руку меч. Золотисто-русяве його волосся метелялось майже по землі. Біла сорочка зсунулась на плечі й оголила його смагле й вузлувате від напруги м'язів тіло.

Аж дух захопило у старого Яня. На його повіках зблиснули сльози. Отак об'їздив дикого Воронця. Отак утишив його скажену вдачу!.. Мабуть, у тілі Гордяти тече кров не ратаїв-смердів, а відважних богатирів землі руської. Усякі були в роду Вишатича. Відважні, возносливі, книжні, хитрісні дорадники, але отаких зірвиголів, таких звитяжців не було...

— А йди-но сюди, Василію! — гукнув боярин.

Хлопець висунувся з-під коня, угледів Яня і одним стрибком вилетів на спину Воронця. Наблизився до боярина, скочив на землю. Сірі очі його світилися радістю. Уста тремтіли в чеканні похвальби.

— Бачив, бачив, — ховаючи в очах захват, мовив Янь. — Воронець слухняний, як меч у твоїх руках.

Гордятине обличчя розквітло в посмішці.

Янь підсмикнув штанини, що сповзли з його сухих чересел, простяг руку до Воронця, але кінь зловісно ошкірив зуби. Янь блискавично смикнув руку назад.

— Свого коня хочеш мати?

— Хочу, — Гордятині сірі очі, в чорних віяльцях вій, як у Гайки, засвітилися.

— Бери Воронця. Жалую тобі. — Янь від задоволення собою аж пританцьовував на місці. — А ще маєш од князя Святополка милість, — повагом докинув старий боярин. — Маєш скакати в Чернігів вістуном до князя Мономаха. Маєш сказати: "Князю, іди

боржій у поміч брату своєму супроти половецьких веж. Іди до Стугни".

Гордятині щоки заяскріли.

— Маєш знати, Василій, починаєш торувати свою дорогу в життя. Шануйся при князях, уславиш далі рід Вишатичів. Князь Святополк нині зробив мого брата тисяцьким при собі. А ти будеш при ньому. При Путяті. — Янь по-старечому шморгнув носом. — На тебе вся моя надія...

Янь Вишатич чув себе остаточно вибитим із сідла. Життя висковзало з його рук частками — відбирало в нього то чоловічість, то жону, то князя, тепер уже забрало чин і честь... Один Гордята лишився.

— Запам'ятай слово моє, Василю... — Янь врочисто називав нове християнське ім'я хлопця. Витяг з великого бокового гамана хусточку, висякався. — Служи князеві своєму вірно. Будеш у милості завжди перебувати. Хто найближче до можновладців стоїть, той найшвидше може сягти висоти державної. Умій лиш робити все, чого велможці жадають. А головне — умій мовчати. Стережи вуста свої — то вхід в обиталище твоєї біди і твоєї честі. На любов худорідних людей не сподівайся — вони люблять за доброту. Але доброта для чоловіка — то найбільше зло. Не пускай її у серце — загинеш. Висмокчуть її з твоєю душею і розтопчуть душу, не подякувавши, яко тарпани, й ім'я твоє на смітник викинуть...

Янь заморгав посоловілими від сліз повіками і додав:

— Найбільше, Василю, бійся отих лакуз і поспішителів-холуїв, що біля володаря товчуться. Вони підбирають крихти із княжого столу і тому хижі, яко пси голодні. І веде лукаві у серці. Найбільше галасують, що люблять князя і що віддані йому, а самі — найбільші лжесловці й зрадники. Бійся їх! Тікай од них. Умій розпізнати їхні мислі за улесливим осміхом і ласкавим словом...

— Як страшно ти говориш, Яню...

— Бо світ страшний і хижий є.

— То навіщо бути в такому світі?

— А нікуди від нього не дінешся. Життя — як твій Воронеж: або ти зверху, або ти внизу, і на тобі будуть їздити...

В широко розкритих сірих очах хлопця згасли радість і захват. Дрібно тремтіли тонкі повіки з густою щіточкою загнутих догори чорних вій. Крізь смагу щік проступила прозора блідість. В цю мить Воронеж, що непорушно стояв за плечима, торкнув його руку м'якими чорними губищами. Гордята стрепенувся, але осіла на душі від Яневих слів гіркота не зникла.

Хлопець поклав руку на гарячу шию чалуна. Під нею здригнулась шкіра Воронця. Відчуття лету знову увійшло в душу Гордяти. Мчати, мчати подалі від того страшного, підступного й лукавого світу, де немає щирості, правди, чесності...

— Зараз будемо рушати, Воронцю... — тихо мовив Гордята. — Зараз...

— Біжи одягнись, як належить княжому отроку. Візьми з собою мій меч... — Янь став відстібати свій пасок з мечем. Пальці у нього тремтіли... От і меч свій уже віддає... Ще в Новгороді... ще давно... В чадному світінні блистаниць під іконами сліпий Вишата

простяг йому сей меч. "Твій час прийшов уже, Яню. Бери в свої руки меч Добрині, і хай він захищає тебе..."

— Бережи його, Василю... Нехай він тебе захищає.

Голос у Яня зламався. Бо назавжди відходить од цього суєтного і жорстокого світу. З жалістю великою відходить... І вже не буде йому в нього вороття

Гордята тримав у руках важкий Янів меч, і йому здалося, що від нього в душу увійшла важкість, торкнула серце холодним лезом... Ой, чи на добро той меч? Чи одіб'ється ним від того страшного світу і його сітей, в які штовхає його Янь?..

Дорога до Чернігова розвіяла короткі сумніви Гордята. Тиша лісів, голубінь озер, в'юнкий путівець, давно вторований підосвами й копитами, гомін клопітливого птаства. Два ранки стрічав Гордята у дорозі. Двічі дивувався джерельній чистоті сонця, яке випливало над лісами.

Воронець то летів наметом, розвіявши чорний хвіст і витягнувши шию. Тоді Гордята припадав до його гарячої гриви і немовби зливався з його тілом. То йшов дрібною рисою, гордо здійнявши свою білозірчасту голову, — і тоді здавалося, що кінь зі своїм верхівцем пливе, як чорний лебідь.

Гордяті не вірилось, що боярин Янь подарував йому цього красеня. Двадцять срібних гривен! Це п'ять холопів, або двадцять волів, або сто баранів, або десять срібних візантійських чар... Ціле багатство тримає Гордята у своїй вуздечці... І на собі має дорогі шати — голуба чуйка[76] із бухарської аличі, золотом мережана; а ще шапка, куницею оторочена, а ще чоботи із зеленої хзи[77], ногавки із чорної вольниці... Ніби не пасинок боярський, а високорідний княжич! Побачила б його тепер злоязика Кілька. Що сказала б? Чий він син є?..

Була б мати — пораділа б йому. Але де вона, матір його? Не пам'ятає її зовсім. Колись Кілька усякі дурниці плескала про неї. Може, від заздрощів до краси Гайчиної. Конюхи-челядини оповідали: дивної краси жона була. Але він не пам'ятає її обличчя. Лише голос пригадується ніжний, ласкавий... "А в горобейка жінка маленька."

Скоро Гордята опинився па березі Десни. Дорога його обривалась на піщаному березі, з якого видно було великий кам'яний град, що височів на глинистих узвишшях златоглавами храмами і теремами. Поряд, на цьому боці, стояв на причалі пором. Забачивши верхівця, поромник замахав шапкою і став відв'язувати від стовпців товсті вірówki. Гордята з конем ледве зійшов на дощані мостини порома. Воронець управся передніми ногами,

нашорошував уха, боязко косував чорними очиськами по сторонах. Потім стояв незрушно, як укопаний, доки пором не причалив до другого берега.

Сухорлявий верткий поромник, у забрьоханих ногавках, у сірій від бруду полотняній сорочці, з розхристаною кучмою сивого волосся на голові й короткою цапиною борідкою, прив'язав пором до високих стовпців, що тримали собою поміст причалу. Раптом комусь пронизливо гукнув:

— А відійди-но, стара, з дороги! Бачиш — княжич їде!

Гордята обережно зводив коня на берег, не угледів, хто се шурхнув біля поромника

й зашелестів у верболозі.

— Гі-гі-гі! — долинув звідтіля пронизливо-високий, нелюдський гегіт.

Кінь і Гордята здригнулись.

— А чорти бабою колотять! — лайнувся поромник, а потім уже спокійно сказав: — Ти, княжичу, не бійся, не бійся. Вона тебе не зачепить. А ти, відьмо, не чіпляйся до нього. Бачиш? Се добрий княжич їде. Він щедро заплатить... Не лякай його... Поромник винувато кліпав повіками. — Стара баба... З розуму вижила. Боїться чужих, тому й тікає. Та вона не зачепить. Вона нікого не чіпає.

Гордята притиснувся до Воронця і все ще не наважувався рушати. Вглядався у верболіз, чи не з'явиться там отся відьма... І побачив.

Зовсім з іншого боку, звідки він не чекав її побачити, стояла якась мара. Дрантя ледве прикривало її старечі, зігнуті плечі. Чорне землисте обличчя ховалося під патлами сивого волосся, у яке вчепилися реп'яхи, сухе листя, стеблини трави. Крізь розпатлане волосся впиналися у нього вибалушені великі голубі очі.

Поромник підійшов до Гордяти.

— Не бійся, княжичу. Вона причинна. Сама людей боїться. Тільки здаля на них гігікає. Все шукає у воді якусь Гайку. Бальбається тут усе літо. Мабуть, дочка її втонула тут. Не розбереш, що лепече. А буває, що кудись зникає. Ну, гадаю собі, утонула баба. Та через кілька днів знову повертає сюди. Біда якась тримає її тутка.

— А як зовуть її? — стривожено запитав Гордята. Щось далеке, смутне ворухнулось у його серці.

— Хто її зна. Гей, стара, як тебе зовуть?

— Гі-гі-гі!.. — розкрила вона відчайдушно свій чорний беззубий рот, замахала руками, яко пташина, що не може злетіти.

— Ото і вся її мова.

— А про яку Гайку вона говорила? — здригнувся Гордятин голос.

— Не розберу, голубе. Сам я не тутешній. З Новгородка-Сіверського добувся сюди повесні. Та став при поромі.

Гордята підвів Воронця до води. Слухав скупі оповідь сіверця. Але більше нічого не міг дізнатися. Скочив у сідло, торкнув острогами боки коня. Воронець тільки того й чекав. Дрібною риссю бив копитами затужавілу піщану дорогу, що звивалася поміж круч і косогорів і вела до заборол града Чернігова.

З-за якогось повороту навстріч йому метнулася згряя гончих псів. Гордята збочив з дороги, стишив Воронця. Слідом за гончаками шпарко вилетіли вершники з луками за плечима й ошкетиненими колчанами при сідлах. На їхніх плечах сиділи соколи. "Княжі сокольничі, певно, — здогадався Гордята. — Князь Володимир на полювання зібрався". З-за чагарів вигулькнула ватага комонників у високих шапках з куниць і соболів. Один з них мчав прямо на Гордяту.

— Гей! — крикнув ще здаля. — Куди і пощо?

— До князя Володимира я. Верхівець той був бородатий, кремезний, сидів у сідлі важко. Упритул під'їхав до Гордяти. З подивом оглянув його одіж, прицмокнув язиком

від захоплення.

— Хто будеш?

— Гонець від Святополка, кажу ж, — визивно зиркнув на нього отрок. — Маю йому слово сказати.

— То кажи.

— Тобі не скажу. Скажу князеві.

— Я і є князь.

— Хе! Який ти князь? Князь не одягає полотняної вбері. Ану зійди з дороги, бо вперіщу пугою! — Гордята підняв над головою свій канчук і щосили стиснув коліними боки Воронцю. Кінь свічкою здибився, захропів, одним стрибом обігнув упертого вершника, що не сходив з дороги.

— Гей, Слав'ято, Борисе, ловіть отого зухвальця! Переймайте, бо втече до лісу!.. — гукав услід бородань.

Напереріз Гордяті помчало кілька комонників. Гордята торкнув острогами коня. Але йому назустріч звідкись виринув рудобородий дужак і ще здаля метнув у його бік петлю. Гордята миттю шугнув під черево Воронця, петля лише свиснула над сідлом.

Коли Воронець вимчав до Десни, Гордята вилетів у сідло. Спинив коня, поправив підпругу. І в цю мить почув над головою знайомий посвист. Звідки він? Мигцем озирнувся, але в цю хвилю зашморг перехопив йому груди і звалив на землю. Хлопця волочили по траві, а слідом за ним, похнюпивши голову, тихо ступав Воронець.

— Що ж це ти, ослушнику мій, не бережеш дорогої сорочки? Та й шапку он яку загубив! — мружив до нього медвяно-карі очі уже знайомий бородань. — Нерадцю, де шапка мого гостя, знайди. Негоже послу великого князя бути без шапки.

Рудобородий верхівець нахилився із сідла й списом підняв Гордятину шапку.

— Аби голова була, шапка знайдеться, князю, — могутньо прогучав із широких грудей густий голос Нерадця. — Осьдечки вона, шапка сія.

Хлопець кусав губи. Глушив у собі образу. Так оце той Нерадець, про якого мовила Килька? Там, на березі Десни, витає ім'я його матері — Гайки... Але не питаєш ні в кого, чи ж то вона... Тут він бачить живого Нерадця... Він це чи ні?.. І також не спитати...

— Чий же такий ловкий? — білозубо усміхався до нього чернігівський князь. Гордята рвучко зірвав свою шапку зі списа Нерадця й насунув її на голову по самі брови.

— Боярина Вишатича!

— Ого! Схоже, схоже. Його пиха, бачу, — примирливо пробурмотів князь. — Ну, тепер кажи, із чим послали.

— Зі словом Святополка, великого київського князя! — шмигав носом Гордята. — Іди, каже, боржій у поміч брату своєму супроти половецьких веж. Іди на Стугну... З ратями! — уже від себе додав гонець.

— Угу... — опустил додолу очі Володимир Мономах і загасив свою усмішку. — На Стугну, значить. Подумати треба. А тепер — зі мною поїдеш. На полювання. З

соколами. Їздив, либонь, з князем своїм?

— Ні... — щиро зізнався Гордята. — Не доводилося.

— Ать! Ать! — Мономах різко смикнув за оброть свого коня й пустив його чвалом, доганяючи псарів і сокольничих. Гордята приосторожив і свого Воронця.

Село Білозірне знаходилося у семи поприщах од Вишгорода. Його білі хатки були розкидані в широкій положистій улоговині, яку здавна смерди розорали плугами й засівали пшеницею та житами. По тих рівненьких, немовби причесаних боронами нивах розгойдувались оксамитові хвилі вітрів. Від них далеко вже відступили ліси й діброви, наче заманювали смердів-орачів подалі, плужити нові площини, випалювати нові роздерті.

Внизу улоговини протікала широка, але мілка річечка. Уставлена старими вербами і гущами верболозу та очерету, навесні вона розливалася широко й повноводо. Тоді її береги обступали крем'яністі узвишшя, що одиноко білили влітку далеко від води. Коли ж повінь відступала, вода в руслі текла тихо й світло, текла широким плесом по жовтавому брижистому дну. В тому плесі вечорами купалась Зоряниця, а скупавшись, ішла до терема Сонця-Ярила, сипонувши на зчорніле, ніби зоране, поле Неба жменю золотого насіння. Воно спалахувало живими огненними цятками, що тремтіли у хвилях ріки білими зорями...

Мабуть, від того і назва пішла — Білозірне.

Восени білі зорі падали вогнистим дощем у плесо річки. Казали свідущі, що й оте каміння, до якого навесні підступала весняна вода, через те було білим. І річка тому звалася Білявиця.

На високому крем'янистому косогорі, над рікою, стояв самотинно давній дерев'яний дім.

Але з того часу, як поселилася тут новоспечена бояриня Килька Осенева, подвір'я терема ожило, загомоніло, заворушилось. У стайнях з'явилися коні, в сажах захрюкали добрі підсвинки, в овинах заремигали вівці, в оборах — корови... Все те було перетягнуто від білозірців. Поселяни з жалістю згадували старі добрі літа, коли боги стерегли їх від зграї напасників-здирців. Але все має свій кінець, а найперше — добро. Смердівська ж доля була завше куцоногою. Тепер білозірці мусили хилити шиї перед новою долею.

Бояриня швидко багатіла. І вже почала ставити у селі церкву. Руками своїх підлеглих, звісно.

За сім літ храм святого Юрія був воздвигнутий. Килька помчала до київського митрополита, щоб запросити його висвятити церкву й прислати сюди священика, але в цей день, коли задихана від поспіху бояриня з'явилася за валами стольного града, ударили дзвони, що сповістили про смерть Всеволода.

Село ще додивлялось світанкові сні. Ще димарі над хатами не пускали у небо диму, коли до нього увірвалася сіра зграя степовиків...

Уже коли сонце геть підбилося над пагорбами, вулицею села проторохтіла двоколісним їздилом бояриня. Село дотлівало. Нікого не стріла із білозірців і

здивувалась. Наближаючись до свого дому, вона здивувалась іще більше. Над кам'янистим узвишшям, де було її обійстя, стояв чорний стовп диму.

Тонко й тужно голосив хтось над спаленою землею. Біля церкви. Живі люди... Є живі люди у неї!.. Біля мурованих стін храму тулилося один до одного кілька білозірців. Обнадійливо ринулись до неї.

— Що будемо робити, матінко? Ні кола ні двора...

— Не відаю...

— Боярине, їдь до князя. Проси збіжжя якого... Діти з голоду згинуть, — підступала до Кильки бабуля з дитиною на руках.

Килька згідливо хитнула головою. Вона поїде... Вона скаже новому князю, що треба робити, аби порятувати людей від смерті. Без сих людей, без смердів-хліборобів оскудіє уся земля.

Перше ніж добиватись зустрічі із Святополком, Килька примчала до Яня Вишатича. Він допоможе пробратися в світлиці княжого терема. І сам слово докине! Але двораки сказали: боярин Янь у церкві святого Михайла. Там зібралися брати-князі і чвари межи собою чинять. Усі значні київські мужі нині там.

Розгнівана Килина рішуче розштовхувала плечем товпище бояр і дружинників, отроків, князівських синовців і князів, що заповнили вщерть Михайлівський собор. Протиснулась до олтаря. Перед царськими вратами стояв у золотих ризах ігумен, суворо й уперто тряс головою, здійнявши над собою золотий хрест. Перед ним винувато горбився цибатий темноволосий чоловігя. Килька відразу здогадалась: Святополк! Поряд із ним впевнено позирали на оточуючих Володимир Мономах і його рум'янощокий юний братець Ростислав, який прискакав із Переяслава...

Невдоволено, уривчасто гучали їхні голоси.

— Не треба було садити в ізбу посольську половецьких слів! — дорікав Володимир Святополку. — Хан Ітларь, хани Китан і Тугоркан жадали більших дарунків. Треба було трохи дати, не все... Треба було поступитися поки що...

— Чим? Руською землею? — скипів Святополк, і на його вологе чоло упало злипле пасмо волосся.

— Тож зараз і треба йти всім проти половців. Треба йти усією землею, щоб усі князі йшли. Пощо чвари розводити? — гудів поряд із Святополком голос нового київського тисяцького Путяти Вишатича.

— Цілуйте хрест на тих словах! Цілуйте! — Ігумен підсовував до облич князів свій хрест, але тільки Святополк приложився до нього губами.

— Хай Мономах нас веде. Ми йому віруємо. Мономах!

— Цілуйте хрест, чада мої. Обоє і ведіть. Боржій треба виступати!.. Поганини гублять землю нашу, — ігумен поспішав замирити князів-суперників.

Килька впізнала серед голосів тонкий зичний голос Яня Вишатича. Проштовхалась до нього.

— Воєводо Яню, воєводо!

Боярин аж пересмикнувся плечима.

— Який я тобі воєвода? Воєводою нині брат мій, Путята.

— Не знала, боярине, прости... — Припала до його плеча скронею, ніби не в храмі привселюдно стояла, а в покоях у боярських. — Шукаю тебе повсюди. Поможі мені... Біда! Земля моя розорена. Села спалені. Люди в полон забрані, а ті, що лишилися, умирають з голоду. Позич мені із своїх онбарів. Вік не забуду. З нового врожаю і віддам.

Вишати́ч стрельну́в очима врізнобіч.

— Бачу, господинею умієш бути. Але — немає в мене зайвого. Сама знаєш: всюди голод.

— Та я тобі новим зерном оплачу за той хліб! — Кильчині очі заіскрились чорними вуглинами.

— Зерном? Але ж воно поприє в онбарах... А я на торгах нині срібла візьму, скільки захочу.

— Та в мене, боярине... немає нині гривен. Усе згоріло.

— То, коли немає, чого просиш? Немає і в мене нічого. Іди звідси.

— Не піду! — бліднучи, прошепотіла Килька. — Доки не даси хліба.

— Не дам. Іди собі.

— Пошкодуєш, Яню... — засичала злютовано йому в облич.

— Одступись, ряба жабо!

Килина аж підскочила від тої образи. Але затиснула губи й стала притьма вибиратись із храму. То вона тепер для нього ряба жаба?

Примчала до Яневого двору як навіжена. Стала посередині, взялася в боки.

— Гей, ви, двораки! Гридї! Бравліне! Велів боярин запрягти п'ять повозів і зерном засипати. Щоб одна нога тут, а друга — там. А-а, се ти, Гордято? Чи ти вже, пак, Василієм називаєшся. Красний, кра-а-с-ний парубок! Ану помагай і ти! Твій боярин добрий до мене! Не забув мою службу вірну!.. Позичає до нового врожаю. Голодних людей буду рятувати!

Гордята кинувся помагати дворакам. Оця клята Килька хоч кому памороки заб'є, а свого доможеться. Сила відьомська в ній якась грає... Захопивши з собою кількох повозників, Килька швидко зникла із Яневого Двору.

Коли боярин повернувся додому, його ошелешили новиною про Кильчину зухвалість. Не знав лише боярин, що того зерна Килина не довезла — повози пограбували ватаги погорільців.

Через кілька днів після примирення у храмі святого Михаїла дружина князя Святополка вирушила з Києва до Триполя. Під Києвом з нею з'єдналися дружини Володимир Мономах і Ростислав.

Але, певно, душі їхні ще не вичахли від взаємних кривд. Біда, коли доля інших залежить од возносливих і хитрунів, що жадають грітися чужою славою й чужим розмислом. В очах гордого Володимира Мономаха загусла туга. Се він мав би вести усю руську рать проти половецького Степу. Хіба він не найдостойніший із онуків Ярослава Мудрого? Учився у своїх великих пращурів князувати. Яко старий Святослав, усе життя своє провів у походах. Вітець Всеволод сам нікуди не любив їздити — його

посилав: і проти половців, і в землі свої за даниною, і проти ворохобників, і проти коромольних князів. Володимир Мономах не шкодував ні свого живота, ні трудів великих — завжди з перемогою назад вертався. Бо сам доглядав усе — на воєвод не покладався: і сторожу споряджав, і вночі чати сам перевіряв, спав поряд зі своїми воями, підклавши сідло під голову. Землі свої лелівав. Знав, що від землі і від людей багатства його зростають. Учився мудрості і в князів великих, і в ченців, і в книгах. Готував себе до великого князювання осмислено.

Мав возвеличити свій час і землю Руську вознести вище, аніж стояла вона за великого Володимира і за мудрого Ярослава. Адже він — продовжувач царського роду Мономахів. Мав право по крові узяти до своїх рук державно кермо і у Візантії. Коли доля йому усміхнеться, він з'єднав би Візантію і Русь. Отоді увесь світ лежав би під його підшвами...

Тому Володимир себе не жалів, гартував тіло і серце. Уже з тринадцяти літ почав водити дружину. А нині — у цього за плечима сорок. За цей час не единожди пройшов наскрізь землі в'ятичів, кривичів, смольнян; вивільняв од ляхів Володимир і Берестьє... У Польщу ходив — аж до Чеського Лісу, ляхам у поміч. Був у Турові, Новгороді, Полоцьку, Переяславі-Заліському... Ходив війною на вежі половецькі, на Одреск, Чернігів... Бився з Олегом Гориславичем, із Борисом, Всеславом Полоцьким... А скільки ханів у полон побрав! Біля однієї Білої Вежі взяв чотирьох Багубарсових братів лютих, Осеня, Сакзя... На Стугні бився з Тугорканом до вечора, біля Халепа; у ханів половецьких — Гліба й Ітларя — челядь забирав многожди... Одних бив, інших змушував собі служити. От як Читаєвичі, що ходили із ним на Мінськ, проти Всеслава. Після того ж, коли Янь Вишатич давив ворохбу у Полоцьку. Не лишили в тому Мінську ані челядина, ані худобини...

Тепер знову він іде на Стугну. І знає, що всі дивляться з надією на нього, Володимира Мономаха, а не на Святополка. За все своє життя Святополк жодного разу не виходив у Степ. Може, й половчина не бачив. Де там! Сидів то в Новгороді, милістю бояр новгородських, то в Турові, серед драговин. Тепер сей князь має поставити руські раті супроти небачених ним ніколи ворогів, має показувати, куди якому полку заходити, де найліпше пробитись крізь стрій ворожого стану!..

Мономах знає, що Святополк озиратиметься на нього. Усі воєводи і менші князі будуть дивитися на нього, онука царя Мономаха і Ярослава Мудрого... І літописці колись напишуть про нього правду... Коли, звісно, великий київський князь дозволить... А коли не дозволить, то не дочекається тобі, Мономаше, слави у віках за твої подвиги і труди доблесні. Краще візьми і сам про себе напиши... Або якому літописцю своєму доручи справу сію. Тоді й нащадки зуміють поцінувати твоє подвижницьке життя, а найбільше те, що зумів себе взяти в узду, піднятися над жаданням заслуженої честі. Дрібний чоловік не здатний піднятися над собою. Тому він дрібний і в діяннях своїх... Він же, Мономах, у всьому хоче бути великим...

Володимир пильно і звично вдивлявся в степ, де вітер ганяв темні хвилі по шовковій тирсі, його вигострене око мисливця помічало то якого звіра, що не встиг іще

заховатися від раті, то пташину, що випурхувала з гнізда й безтямно лопотіла крилами над непрошеними і нечekanими людьми. А мисль сама по собі крутіжилася, вузлила мотуззя споминів, упокорювала душу його. На пам'ять приходили святі отці і їхні заспокійливі повчання: "Не змагайся з лукавими, не заздри творящим беззаконня, бо лукаві будуть знищені, слухняні ж господу будуть володіть землею..." І йому треба бути слухняним своїй долі чи волі господа — тоді будучина в нього обнадійлива! Терпи ж, Володимире Мономаше, терпи... І воздасться!

Давно вже поминули діброви, березові гаї та бори київських околиць. Підходили до берегів невеличкої тихоплинної річки Стугни, на якій стояв ряд городків, охоронців підступів до Києва, — Васильків, Красне, Трипіль. На одному її березі лишились зелені пуші й діброви, на другому — починались пагорби, урвища, роздолля для степових вітрів. Весняний яро-оксамитовий простір впирається тут у голубинь небес. Наповнене сонцем п'янке повітря від трунків степових трав... Вгинаються під копитами сивий полин, і рута-м'ята, і чебрець... Шовком стелеться чубата тирса. Руський степ... Скроплений кров'ю русичів, засіяний їх білими кістями, як білим камінням. Стогнеш нині, Степе, під копитом орди половецької. Став чужим, ворожим. Пощо губиш силу руську?.. Пощо насилаєш еси орди диких кочівників, які гублять ниви, оселища, городи... Ось поминули давні вали за Триполем. Невідь і коли, невідь і ким насипані вони супроти дикого Степу. Проходять нині раті руські поміж ними — дивуються. По ліву руку — вал, по праву — ще вищий. Через увесь зелений простір тягнуться. Може, ще проти гуннів насипали їх русичі, а може, проти обрив. Тепер ніхто того не відає. Тепер тут гуляє вольниця половецька. Та славу руську вітер розганяє...

Одне небо знає усе. Але воно надто безмежне і бездонне. Німотно нависли з нього білі пухнасті перини хмар. Ніби лебеді пливли по синьому морю і враз поснули. Гуляй-вітри десь принишкли за гребенями валів.

У вишині повис ширококрилий орел. Купається в неосяжному просторі, гойдаючись на потужних струменях гарячого повітря, що линуло від землі, а може віщував, що на цих безмежжях скоро знову проллється руська кров... гаряча кров...

Раптом орел склав крила й шугонув каменем униз. Та напівдорозі знову розправив їх і завис над довгою вервечкою комонників. Може, дослухався до пісні, що линула звись і ніби тужила в безнадії...

Гей, туман яром по долині, та по крутій горі, гей, чи тужиш ти так за мною, як я, серце, по тобі?..

Гей, тужить батько, тужить мати, та ще й тужить увесь рід, гей, що ти мене, молодую, в чужу сторону завів...

У срібlistому серпанку далини блиснула проти сонця голуба смужка.

Стугна!.. Ось вона, сьогоднішня межа неволі половецької, з-за якої накопилися на їхню землю чорні смерчі. Немовби відчуючи напругу, що раптом увійшла в душі верхівців, по ситих боках кінських тіл пройшов дріж. Коні нашорошили вуха, кроки їхні стали обережними й тремтливими.

Рать Святополча спинилась. Лунко калатало серце в грудях великого князя.

Вперше вивів такенну рать супроти лукавого й бистрого, яко вітер, ворога... Де він? За Стугною їх чекає? Чи вже за спиною у них обійшов трипільські вали? Де Мономах? Волочитись в задумі у хвості своєї дружини... Не спішить на пораду...

Святополк нетерпляче завертає свого коня. Його невеличкі темні очиці нишпорять по обличчях бояр, що збилися докупі перед ним. А де боярин Поток туровський? Путята і Янь Вишатич з сином? Певне, помчали до Мономаха...

— Поточе! Яню! Де поділись? — озирався довколо себе Святополк, доки не почув голос Потока:

— Я ту-у-т!..

Відлягло від серця. Не покинули його йеред боєм.

— Що будемо робити, князю? На той берег іти альбо на сьому половчинів ждати? — підїжджає воєвода Путята.

— А що там, на другому березі?

— Білі вежі хана Китана і хана Ітларя,

— Звідки відаєш?

— Мономах сказав. Степ він знає...

Святополк сердито чухнув свої груди. Мономах сказав! Він усе знає!.. От тільки не сказав, що робити їм далі. Мономах жадає, аби це сказав він, Святополк. Значить, йому й вирішувати.

— Підемо на той берег, — сказав Святополк. — Погромимо їхні вежі стольні, і все. Будуть довго пам'ятати руську силу. Га? — сказав і сам повірив, що це можливо. Бо йому потрібна була зараз лише перемога, лише повержені бунчуки половецьких ханів, з яких він сплете собі вінок слави. Він ладен стати на коліна задля тої перемоги. Просити і Небо, і Землю, і Вітер, і вседержителя... Одутле бородате лице Путяти наливалось недовірою до слів Святополка.

— Треба запитати у Мономаха... І в бояр смислених...

Знову Мономах!.. Його вірний боярин також хилиться до Мономаха... І його хилить...

— Альбо я не великий князь? Га? — сіпнувся Святополк стременами й погрозово кольнув очима Путяту Вишатича.

— Ти, князю, великий по роду. А Мономах умом... У такому ділі, сам відаєш, треба все зважувати, треба знати... І тобі так само... коли хочеш усидіти на київському столі. Затям.

Святополк прикусив язик. Ось як заговорили із ним київські бояри! Ось як... ставлять ні в що... зіпхнуть зі столу одним помахом руки! Яко блощицю, роздушать!.. Е-е, ні, він не такий дурний, аби проти рожна перти. Хочете, аби вами кермував тут Мономах? Ходіть до нього... Хай ставить полки по своєму розмислу... Перемога буде — йому, великому князеві, припишуть. Поразка — на Мономахову голову спихнуть... Бо державців, доки вони державці, ніхто ніколи не звинувачував у бідах, в котрих вони винні.

Святополк скривив тонкі уста. Пора вже тобі, Святополче, навчитися державно

розмислювати й кермувати людьми, спираючись на їхні жадання... Сьому учать мудрі книги грецькі... Хіба ти їх мало перечитав колись?

Уже впевнено під'їхав до Мономаха. Сплигнув на землю, кинув повід у руки своєму отроку Гордяті-Василію, що слідував за ним тінню.

Біля Мономаха товпилися воеводи і бояри. Закохано заглядав йому в очі молодший брат — Ростислав. Сявав юними блискучими очима і дівочим рум'янцем. Молодий князь палав жадобою битви і подвигу. Він був ще в тому віці, коли невдачі і лжа ще не висіяли в його серце отруйних зерен недовір'я й обереги, коли світ дивився на нього лиш добрими очима, обіцяючи радість і везіння. Володимир Мономах дивився на нього із потаємною заздрістю — впізнавав колишнього себе і з гіркотою осміхався — тепер уже ніколи не відчуває такої молодечої окриленості. Все частіше чорна заздрість, обида гадюкою ворухиться в серці. Ось і Ростислав. Поки що він і сам не знає своєї будучини. Поки що і жадання його не визначені. А прийде час — і він сам збагне альбо інші підкажуть, що він, наймолодший і найздоровіший онук Ярославів, може потіснити своїх старших братів з київського столу (як це зробив колись їхній батечко Всеволод), і всі оті покони старожитні, і вся правда руська замовкнуть, як мовчали вони при Всеволоді. Гай-гай... Іще все попереду...

Мономах приязно зустрів Святополка. Бач, старший, а сам підійшов до нього на пораду. Страх чи, може, радці пригнали його...

— Будемо раду держать, брате... Святополк упіймав ув очах

Мономаха тінь вдовolenня. І погорду. Округлив очиці: забачив на плечах чернігівського князя барми[78] царя Костянтина Мономаха. Пощо одягнув їх перед боєм? Нагадати всім про свою високорідність? Чи, може, очікує його смерті у бою?

Безум стиснув груди Святополку. Він знову скочив у сідло, люто всадив у боки свого огира остроги стремен. Буланій свічкою звився перед Мономахом.

— Лихий мордує тебе, брате, — насмішкувато мовив Володимир, ніби не розуміючи причини лютості свого брата. — Завча-а-сно! Злазь, іди сюди. Будемо думу думати...

— А що думати? — узявся в боки Святополк, не сходячи із сідла. — Через Стугну — і на вежі. Вихором! Пошвидше їх охомутать! Отее і вся дума. Доки не чекають нас... доки всіх орд своїх не зібрали докупи. Поодинці їх побити....

— Гм... — глузливо саянули медвяні очі Володимира. — Ско-о-рий ти, бачу. Але в Степ дивишся упівoka. Скільки дружини в тебе? Три тисячі. А скільки половців? Не знаєш? Ростиславе, скажи...

— Тридцять тисяч! — виhekнув Ростислав.

— Звідки знаєте? — здивовано витяг шию Святополк.

— Гм... Усяк те знає, хто живе поблизу орди і з малолітства відає, що то є орда. Доки за рікою стоїмо — половці не знають нашої малої сили. Треба слати до них послів і укладати ряд на мир.

— Ми-и-р! — Сей Мономах того й нацупив на себе барми ромейського царя із женчуга, аби упослідити його, осоромити перед усією землею... А може, щоб поїхати на розмову з ханами. Навіщо тоді йшли сюди?.. Навіть прихильні ченці напишуть, що

убоявся князь Святополк половців. І буде ганьба йому і роду його. І буде поношення в церквах...

— Маємо, брате Володимире, велику перемогу здобути...

— Поженешся за великим — і мале загубиш... — Мономах одвернувся. Сей упертий недоумок буде губити даремно людей і Русь... бо йому потрібна перемога. Звичайно, що потрібна! Хто проти цього, але ж...

— Не боюся погубити свого живота, брате... І ти мене не штовхай на зраду. Угадав, га?

— Даремно гніваєшся... Не про твоє життя йдеться, князю. — З-за спини Святополка виступив Янь Вишатич. — Йдеться, аби за нашу кров і за наші животи прийшла перемога. Треба вміти поступатися малим задля великого.

— Сіє слово смислених мужів? — Святополк огледів похилені голови бояр, що тісним кільцем обступили братів-князів.

— Сіє слово Яня Вишатича... — Янь скосував урізнобіч очима.

— А що скажуть мужі туровські? — Святополк упіймав поглядом боярина Потока.

— Нам потрібна перемога, князю. Перейдемо Стугну й підемо на вежі. Он вони — за рікою!

Всі повернулись до Стухни. Тепер дивилися на неї іншими очима, ніж перше. Тепер бачили в ній не окрасу зеленого світу, а ворога, який став на перепоні і якого треба здолати. Повновода широка Стугна ще несла в собі каламутні весняні води. Могутньо крутила в чорторях вирви, щедро залила лозняки й очеретяні островці, частину луку на обох берегах, перетворивши підходи до них у грузькі болота. В них копошились пуголовки, жаб'я, п'явки...

— Переступити Стухну не так легко, боярине! — заперечив Янь Вишатич Потоку.

Знову подивилися на Стугну. І вдалині, на другому боці ріки, всі угледіли враз мерехтливі чорні цятки на обрії. Мимовільно у груди воям прибула войовнича сила.

— Он вони, бачите? Ідуть уже! — Коли ратник близько бачить ворога, його рука тягнеться до піхов, щоб витягти меч.

І тоді говорить серце воїна, а не розум державця.

— Як скаже великий князь. Йому слава — йому і поношення, — відступився Янь Вишатич.

Усі притихли. Святополк не міг сказати інакше, як уже сказав.

— Будемо битися. Чого ж і прийшли сюди. Поганців треба прогнати подалі в степи.

Мономах мовчав. Коли бог жадає згубити мужа, то найперше одбирає у нього розум... І сії холуї, котрі слухняно догоджають честолюбству Святополчому, першими ж накивають п'ятами, коли половчини почнуть обходити їх своєю великістю ратною.

Смисленому провідці не годилося б отак бездумно кидатись на ворожі списи. Треба було б зважити свої і чужі сили. Перемогу необхідно ліпити спроквола, терпляче, яко здатель храм кладе із плінфи й каменю — камінець до камінця, піщинка до піщинки. А тут сліпо кидаються в бій... І ніхто ж не знає, яка сила упаде на плечі кожного...

Шумувала ріка повноводою хвилею. Збивала на бистринах і вирвах коней, відносила

течією униз, хлюскала в обличчя, в рот...

Ой Стугно — річка непривітна, пощо не спинила нерозумних звияжців? Пощо своїми берегами прикрила їм обрій і сіру хмару, що владно повзла високими травами за довколишніми пагорбами і обходила з обох боків перевтомлених переправою воїв? Пощо приховала, як у тій хмарі вигострювались залізні мечі і наконечники стріл та списів, щоб пронизувати неприкриті тіла русичів?! Не спинила русичів, зрадливице-ріко! Бо знала, що спинити жадання волі не можна. Бо те жадання вище за саме життя!

Не встигли ратники руські ще й повисихати, як сіра хмара обступила їх з усіх сторін.

Вої вмить сполчилися. Ще мокрі, ще важко дихали від боротьби з каламутною хвилею. Коні брижили шкіру, форкали, струшуючи із довгих грив краплини води. А вже повітря розрізав шалений свист і лемент. Уже земля здригалась від удару копит ординських... Велетенською сірою зграєю летіли половчини над землею, підминаючи під себе перші шерехи русичів. Летіли навалю, неспинно, ошаліло. На ходу цілились із луків стрілами, метали списи, вихоплювали свої криві мечі.

Святополча рать спиною уперлась у берег Стугни. Праворуч — Мономахова дружина, ліворуч — Ростиславова. Тривожно трубили турячі роги. Бойові звуки бурунили кров у тілі. Коні роздували ніздрі, напружували м'язи для шаленого бігу, ладні зірватися щомиті в політ. Одержимий політ крізь життя і крізь смерть...

Зметнулись угору князівські бунчуки й корогви. На шоломах князів заяріли червоні ялівці. Немовби племінці вогників. Бряжчали металеві кільця кольчуг та калантарів[79]. Коротко брязкали мечі.

— Р-р-ушай назад! — першим гукнув Мономах. — Займемо місце між валами! Нас обходять!

Святополк отетерів. Назад? Авжеж... між валами... між отими валами древніми, змієвими, коли стати, то за спиною буде в них не ріка, а град Трипіль... вали і заборолала...

Святополк мовчки махнув і своїм бунчуком. Схилився до Яня Вишатича, що їхав поряд із Гордятою-Василієм.

— А де починаються ті вали?

— Коло Триполя і починаються... — невдоволено буркнув Вишатич.

Знову переправа. Боротьба з хвилями. Лаштування коней... Але вали недалечко — за два поприща...

Половецька орда спинилась на березі Стугни. Рать руська вислизнула з величезного зашморга, який приготували їй половецькі хани, намагаючись втопити у хвилях ріки.

Орда кинулась у воду, посунула до валів. Але доводилося брати їх уже приступом з обох кінців. Русичі були як у фортеці. Над їхніми головами свистіли половецькі стріли. І лиш у двох місцях поміж валами дзвеніли мечі. Величезна сила ординська оточила Ростислава і відтиснула його од Святополчих ратей. Полки Ростислава потонули в сірій

половецькій хмарі. Тоді половці налягли на Святополка, знизу і зверху, з вершини валів.

— До Триполя! Біжім до Триполя! — кричав Янь Вишатич, відбиваючись од половчина, що летів на нього збоку. Поряд були Гордята і Святополк. Раптом Янь угледів, що Гордята арканом стягли з сідла. Вишатич крикнув до Святополка. Тому ближче було до Гордяти. Але князь обернувся до своїх воїв і гукнув:

— До Триполя! — і першим кинувся до града... Вишатич рвонув свого коня до Гордяти, але вже було пізно. І тільки

757

якийсь ратник, угледівши біду, ударом меча розрубав аркан.

У цю хвилю Мономах відбивав свого брата Ростислава від незчисленної орди. Повз них мчала під захист градських валів дружина Святополка. І не спинилась. Зім'яла ряди Мономахових полків.

Мономах вихопився на вал, огледів усе баралище. Воно кипіло, як у казані. Скільки око сягає, бурунилось сірими шкіряними чечаками[80], списами, блищало мечами — велике мовчазне половецьке море... І не видати йому краю... І серед них маленькими острівцями б'ються вої руські, зім'яті дружиною Святополка. Ось-ось поглине їх сіра хвиля... упадуть буйні голови під копита степових огирів... Підняв бунчук, нахилив у бік Стугни.

— За Стугну! За Стугну!

Князя не чули. Але всі бачили, куди нахилився його бунчук. Завертали коней туди.

Гей, князю Святополче, пощо, нерозумний, привів на погибель синів руських? Пощо утік за вали Триполя-града, покинувши братів своїх?

За Мономахом продирався з своєю дружиною Ростислав. Уже біля ріки його наздогнала половецька стріла — впилася в руку... Він бачив спасенний протилежний берег, на який уже вибиралися русичі... Прожогом кинувся у хвилю... З голови злетів шолом... рука... рука... не піднімалась...

— Князь тоне!..

— Де він? — Мономах, що був уже попереду, завертав назад. Як і не було Ростислава. Десять у глибинах чорторию зачепився, певно, за коріння...

— Іди, князю, на берег. Пошукаємо самі брата твого, — відпльовувався водою Нерадець. — Гей, Слав'ято, Борисе!.. Ану біжіть берегом до тих верб! Може, там випливе!

Сонце червоно сідало за довгі синюваті смуги хмар. Ніби обпилося крові на лютій січі й обважніло. Сідало швидко. Над зсивілим степом розливалися рожеві сутіні.

Мономах водив берегом Ростиславового коня, дивлявся, чи не випірне з води братова голова, рука, тіло... Не ховав сліз, що текли по шоках і по бороді... Кляв Святополка. Збирав своїх вцілілих людей. Тікати додому! У свій град Чернігів.

Святополк же замкнувся у Триполі. Але вночі, коли згасли навколо града половецькі кострища, зі своєю дружиною вискочив через ворота і помчав до Києва. Щоб перегнати Мономаха...

Ганьба ж бігла поперед нього...

Не встиг Святополк віддихатись, як хан Тугоркан зі своєю ордою примчав до Києва, увірвався за річку Желань і погромив княжу дружину. "І побігли наші від іноплеменців, і падали, поранені, перед ворогами нашими, і багато погинули, і було мертвих більше, ніж біля Триполя..." — скорботно водив писалом печерський ігумен Іван.

Де ж ви, державці землі нашої? Де ж ваші високі слова і старожитні заповіді, які ви присягались леліяти, не жаліючи живота свого?..

Могутній володар половецьких орд хан Тугоркан все ще стояв за Желанню. Не жадав іти в степи. Хижим оком, яко шуліка, виміряв звідси відстань до Ярославових валів і Золотих воріт Києва. Знав уже добре: не більше десяти

поприщ, чверть дня тихої ходи. Тепер він змусить златоглаву столицю русичів схилити перед ним свою звитяжну горду голову. І нарешті він забере у лукавих ромеїв йому обіцяне золото: за розор Русі. Давно муляє їй можуть візантійським царям. Доки стоятиме Русь, доти не спатиметься їм спокійно. Тому й мусять запобігати перед усіма кочовими ордами — платити їм багато золота, щоб шарпали постійно її землі... І Тугоркану обіцяно чимало... Але тільки обіцяно... Тепер же він спинився біля валів Києва. Один стрибок — і давній небезпечний сусід Візантії буде повержений. І забряжчить важке ромейське золото в шкіряних мішках Тугоркана! Але нині київські можці запропонували йому відкуп. Не тільки сріблом-золотом і табунами. Сказали йому: київський князь Святополк давно удівець, дай йому в жони свою дочку Тотуру. І твої онуки тоді дістануть руську землю у спадок. По "Руській правді". І будемо жити в мирі й злагоді. Тугоркан довго розмислював. Яка користь від того буде їм, половцям? Тотура покладе початок нового роду руських князів — з половецькою кров'ю. Вони стануть великими князями на Русі, і орди степовиків стануть їм могутньою підмогою. Тоді це буде єдине — Русь і Степ. Тоді вони разом зможуть зламати шию ромейській Візантії, що постійно і на половців нацьковує то печенігів, то булгар та інші племена. Візантія часто руками ж половців побиває — печенігів та булгар. Цар Олексій Комнін недавно запросив Тугоркана і хана Боняка іти проти печенігів. І половці жорстоко їх побили. Але ж чи вистачить золота у ромейських царів, щоб одкупитись від з'єднаних ратей половців і русичів? Чи не дешевше буде возносливим ромеям схилитись перед силою Степу і посадити на трон царський половецьких князів? Адже ромейці хибili голови перед завойовниками норманнами, готами, булгарами, хозарами... їхні вожді не раз сиділи на цареградському троні...

Хіба не Візантія одвічний ворог їхній? Олексій Комнін оточив себе людьми низькорідними і вождями кочових племен. Імперію шарпають постійно норманни, печеніги, турки, а всередині її роз'їдає ворохба церковна — спалахують бунти богомилів, павликіан, виступають м'ятежні супротивники Комніна — Девгеневиц, псевдо-Лев...

Як ніколи, зручний час для половецького набігу!

Але самі половці Візантії не зрушать. Їм би у пригоді стала Русь. Тож нині він і замислився. Добрі слова мовлять київські бояри! Тепер він перехитрить лукавих

ромейців. Раніше вони штовхали його на Русь, віднині — він, Тугоркан, поведе великі раті на Візантію. І не знайти ромеям стільки золота, щоб відкупитись від них!.. Змусять будуть поступитись короною... Добре діло намислили київські бояри!..

Тугоркан послав гінців за Тотурою. Хай-но сюди поспішає! Старий вдовець Святополк стане здобиччю в її ніжних обіймах. Християнський бог-повелитель не дозволяє князеві мати багатьох жон. Тотура буде його єдиною великою ханум! Вона зуміє тримати князя в своїх теплих тугих долоньках — адже в її тілі тече гаряча кров полинових степів, напоєних сонцем... О Тотуро! Ти не відаєш іще, яка доля судилася тобі й твоєму народові!..

Тугоркан щасливо потирав долоні й вичікував послів зі Степу. Вертати назад — боявся. Хто знає цих русичів — пообіцяли одне, а потім передумують. Ні, він тоді посує свою орду знову на Київ!

Нарешті Тотура прибула зі своїми вежами. Почалися довгі й нудні пересилання послів. Швендяли туди-сюди то бояри, то менші половецькі хани, то ратники...

Тотура терпляче чекала. Обличчя ханівни було все закушкане дорогою шовковою шаллю, добутою у ромеїв. Лише очі блищали з-під неї. То ошаліло-радісно, то тужно. І чим більше спливало днів у тихих хвилях мальовничої Желані, чим довшими й холоднішими ставали ночі, тим більше метався по своєму стійбищу Тугоркан.

Чому тягне київський князь? Чому так ретельно готуються бояри до цього шлюбу? Щось зловнамисне замишляють... Та тільки нічого з того не вийде — його орда відразу ж опиниться коло Золотих воріт!..

Нарешті Тугоркан відверто розгнівався. Князевому послу не велів сісти. Висмикнув із золотих піхов свою криву шаблю (дарунок Олексія Комніна!), подав гінцеві.

— Не хоче князь стелити весільний дастархан[81], хай прийме мій меч.

Це була війна.

Боярин Поток і тисяцький Путята упріли, скликаючи знову до гридниці думців князевих. Не жадали йти. Пересварилися між собою, перечубилися, роз'єдналися — стали довічними ворогами.

Що робити київському князеві? Як відбитись від Тугоркана? Кривий меч на столі. Князеві треба або послати срібний келих і кликати гостей на весілля, або ж виставити проти половців рать. Кликати Мономаха і всіх менших князів. Але дружини у них невеликі. Буде так само, як на Стугні, — перемелють їх, як зерна жорнами. Кликати сторонських князів? Лядських, чи угорських, чи ще яких... Але вони не будуть воювати за інтереси Русі. Половці їх не дістають, то вони ще й раді, що Русь знесилюється від орд. Та навіть коли б і згодились прийти — не встигли б допомогти. Тугоркан від Золотих воріт за кілька поприщ...

Ввести у княжі хоромини ханівну? Ганьба роду Рюриковичів! Були тут і свейські королівни, і англійські, й грецькі царівни, і польські князівни. Але щоб дика половчанка... Та, певно, це єдиний вихід для київського князя утримати мир з половецьким Степом.

Боярин Поток витирав рукавом сорочки лице. За останні тижні геть зовсім змарнів,

аж тілом змалів. Під очима обвисли синюваті капшуки. Він тепер втямив, що то є для Русі половці. У Турові, за драговинами, навіть не уявляв собі, яка то боротьба упала на плечі русичів — не на життя, а на смерть. Тепер лиш відчув усю важливість її. Тому пристав до поради Яня і Путяти Вишатичів: взяти Тотуру в княжий терем. Але знову ж чував потилицю — печерський ігумен Іван, цей борзоречивий писець, потрясатиме патерицею у своїх могутніх кулаках, сипатиме анафеми й прокляття.

— А буде нам ліпше взяти любов і ряд між усіма князями руськими і стати супроти Степу! Злобожний і козний половчин хоче зибати можуть нашу зсередини. По наущенню ромеїв, то певно!

— У Святополка — дорослі чада від першої жони. І спадкоємці-сини від неї ж: Мстислав, Брячислав, Ярослав. Їм же стіл київський по закону наслідувати. Пощо боїмося? Хай буде у нього та половчанка...

— Для того хіба зложотний Тугоркан стоїть ордою під Києвом? — озивалися Чудин та інші, — Та він же ніколи звідси не піде і нікого не допустить на київський стіл, окрім своїх онуків. І буде завжди распрі піднімати!

— Те-те... коли то ще буде!.. Доживіть... А тут половчини наших смердів у полон ведуть. Ниви наші топчуть. Скотину забирають, через них люд голодний і босий...

— То так... так... — хитали бояри головами. І згоди своєї не давали. — Ганьба руському імені з дикими половцями ріднитись. — Нехристі вони!

— Похрестимо...

І знову починалася колотнеча.

Під Києвом же диміла руська земля. Лилися сльози сиріт. Стогнали бранці...

На поклик Путяти знову приповз знеможений старістю і ранами Янь Вишатич. Сохло, горбилось маленьке тіло боярина. Ось-ось душа випурхне з нього... Але таки приповз. Горять його погости під Києвом. Розорені села на Пороссі...

Ігумен Іван прийшов з цілим почтом чорноризців. Нестор-книжник, скопець Єремія, диякон Феокист, пресвітер Сильвестр. Розсілися мовчки по лавицях гридниці. Знову думу думали. Але вже не так лютилися. Крива шабля Тугоркана лежала на червоній багрянці, якою був засланий стіл у княжій гридниці.

Шабля висвічувала на руків'ї коштовними камінцями. Олексій Комнін не поспушився на дарунок половецькому хану, аби той швидше забирався з прикордоння... А може, платив наперед за сей похід? За розор Руської землі? Ая!.. То лукаві ромеї! Вони добре навчились направляти чужі мечі проти своїх суперників.

Ігумен Іван блискав очиськами, хмарив широкі чорні брови, заперечливо тряс уже зовсім білою головою.

— Не бути сьому! Не даю своєї згоди... Хан Тугоркан хоче накинати на нас ромейське ярмо. Хитрець Комнін сидітиме спокійніше, коли Русь буде під арканом половецьким...

Святополк зіщулено сидів на покуті, ховав очі за розпухлими, рожевими від безсоння повіками.

— Біда вся від недолугості твоєї, князю! Не здумав ради з усією дружиною старою і

боярами великими, коли послів половецьких приймав. Творив раду лише з тими, хто прийшов із тобою, з туровцями найбільше. А що відають вони про Степ? Вони завше за нашими спинами владичествували у своїх землях. Яко нині те роблять інші.

— І за Стугну пішов, не послухав брата свого мудрійшого, Мономаха... Слухав же несмислених...

— Тако і буде в нашій землі, допоки недолужці владарювати будуть...

Боярин Поток зіскочив на ноги:

— Чули се! Скажіть ліпше, що зараз мусимо робити? Яку відповідь дамо Тугоркану на це? — ткнув пальцем у шаблю.

Мовчанка залягла у гридниці. Нарешті Янь Вишатич сухо відкашляв своє вузеньке горло і мовив:

— Стою на своїх словах: взяти Тотуру в терем. Не бувало ще такого, коби жона князева кермувала мужем. І не буде!

Святополк стрепенувся. Очі його засвітилися надією. Воістину того не буде... Обнадійливо поглянув на Потока. Боярин важко поклав па стіл кулак.

— Я так мислю: хто пристає на сю раду, хай залишається. Хто ні — хай іде собі й рать набирає...

Ігумен Іван шумно зірвався на ноги, стукнув патерицею об мостини і широким кроком попрямував до дверей. За ним схопилися Єремія і Сильвестр. Нестор і Феоктист не зрушили з місця. Ігумен від порога кинув на них здивований погляд:

— А ви?

— Ми лишаємось, владико. Хай мир прийде на Русь, — відповів Феоктист.

— Несторе, і ти?

— Хай буде мир... — суворо блиснув очима книжник. Іван ступив ще два кроки до вхідниці, та раптом зупинився. Обома руками зірвав із своєї голови чорний клобук.

— Бачу, не годен я бути ігуменом. Передаю тобі, Несторе, ігуменство... і патерицю.

Нестор швидко підійшов до Івана, обличчя його вблідло, аж випрозорилося.

Владико... пощо спішиш? Сам же велів кликати Святополка із Турова. Підпирав його. І тепер поможи. Важкі часи нині для Русі...

— Не можу, брате....

— І я не можу ігуменство прияти. Отець Феоктист, візьми клобук ігуменський... Неси його достойно... А я... я коло пергамену сяду. Візьму до рук писало... То мій уділ...

Ігумен Іван мовчки вклонився і вийшов за поріг. Тривожні мовчазні погляди проводжали його.

— Він ніколи не любив мене! Він завжди був про ти мене. А тепер бог надоумив його! — скипів Святополк. — Він ще у Новгороді проти мене ворохбу піднімав! О!..

— Князю... Ігумен Іван кликати тебе велів сюди. З його волі я тоді приїздив до тебе на Туровщину. Його вини перед тобою немає!

— Несіть Тугоркану коровай пшеничний на рушнику — беремо ханівну Тотуру собі в княгині. Хай буде мир із Степом... — врочисто підвівся боярин Поток.

Феоктист перехрестив Святополка.

— Денно і нічно буду за тебе благати бога. Да укріпить тебе в розмислі й силі. Кермувати землею Руською нині важко і наймудрішому... Печерська обитель за тобою, князю. Кермуй державно... Лиш не давай сили гречинам-ромейцям, яко сіє було раніше. На кафедри єпископські шли русичів — наша братія печерська тобі допоможе. І скрізь, по всій землі руській, владики до тебе народ горнутимуть, молитвою щирою підпиратимуть і дієм. А зараз — візьми в наших монастирських онбарах хліб. Роздай людям у спалених селах. Полегли тягарі смердам. І бог заступиться за тебе, а люди — благословлять. Тоді й прийде час наструнити тятину на ворогів ординських. Амінь.

Святополк розчулено припав до руки Феоктиста.

— Владико... Не забуду сіє. Братію твою жалуватиму.

— Бог воздасть тобі...

— Поставлю новий храм на пам'ять дня сьогоднішнього... і його святого... який се? Га?

— Сьогодні день святого Михайла...

— Буде храм Михайлівський...

Бояри-думці стали розходитись.

Простуючи до своїх Печер, Феоктист із Нестором заговорили про Івана.

— Шкода отця Івана. Чесну душу має. І для обителі нашої трудів не жалів, і для держави.

— Наука його нам залишиться. Учив же стояти вище від суєти, прозрівати будучину, а сам, бач, потонув у суєті...

— Не витерпів Святополчої мізерності. Важко сіє, брате.

— Ну, а нам пильнувати свою справу. Землю від чвар князівських берегти... А що половчанка жона — прийме християнську віру, і все тут.

Далі довго йшли мовчки, доки Феоктист не заговорив знову:

— Про що думаєш, брате Несторе?

— А про те, що тепер і нам треба по-іншому на світ дивитися. І мені також. Отець Іван віддав мені пергамен, літопис наш. Думаю собі, що то веле державна справа — літописання. Має навчати волостелів наших, та й нас. От, приміром, Святополк. Зі своїми туровцями тільки й радиться. Від інших смислених відділився. А пращур його, Володимир, той умів вислухати мудре слово і від чорних людей. Думцями своїми робив. От як того подільського кожум'яку і його сина, що печеніжина подолав перед валами Переяслава. І ще багато бають таке, що робили наші старі князі, як народом міцнили землю руську. Князям нашим нинішнім те все було б у науку...

Феоктист непомітно зітхав. Не рівнятися йому в тих розмислах із книжним Нестором. Древніх пергаменів не читав, у грецькому письмі не сильний. Ледве подолав житіє Бориса і Гліба, аби службу у храмі відслужити достойно. Мудро написав Нестор про смиренство молодих князів, що приiali смерть від руки старшого брата. Тепер усі владики повчають своє стадо, а надто свавільців можних, що бог велів слухати державців. За сіє буде їм даровано рай небесний, яко Борису і Глібу. Оте житіє

Несторове — оружжя добре, що міць державну тримає. Тепер, може, й літописання Несторове стане таким.

— Мудрий еси, брате Несторе, — прорік. — Хай тобі бог помагає в тім ділі...

Осінь шелестіла сухими травами. На плечі обох чорноризців повільно спадало золоте й багряне листя кленів, осокорів, дубів. Вони розмірено долали відстань між лісистими пагорбами від Хрещатого яру, через Перевісище, до печерського узвишшя.

Червоно-пурпурове сонце вже продиралося крізь поріділі віти осіннього лісу, мостилося на чорних гіллях, як велетенське лелече гніздо, і, погойдавшись на них, скочувалось вниз, у гущавінь пуш. Уже чорноризці зійшли на вершину кам'янистого печерського узгір'я, коли червоне коло сонця почало котитись за небокрай. Хто зна, які мислі зринали в голові нового печерського ігумена Феоктиста, але Нестору щоразу коло сонця нагадувало Ярилів день, в душі спалахувала згадка про білого коня і його золотокошу вершницю. Інколи йому здавалося, що він бачить її на білому коні он там, на хмарі, що пливе до сонця. Прости його, боже!..

На монастирському подвір'ї стояв переполох. Металися по двору ченці, один одному щось шепотіли на вухо. Забачивши Феоктиста і Нестора, завмирали в шанобливому поклоні. Тут уже знали про свого нового пастиря. Пресвітер Сильвестр першим кинувся до Феоктиста й упав ниць.

— Владико! Не дай грішному рабу божому згризти свою душу! Дай мені пергамен отця Івана, владико. Уславлю тебе, отче, і твоє ігуменство достойно. І справедливого князя руського уславлю. Єсть він у нас! Має право по роду сидіти на київському столі. Замість недолужця сього...

Нестор аж остовпів. Сильвестр хоче забрати пергамен від нього, щоб спихнути Святополка і освятити знову чвари?

Феоктист мовчав. Що ж він так тяжко роздумує? Може, хитається? Може, тепер, ставши ігуменом, буде також дбати про власну славу?

Нарешті Феоктист зітхнув.

— Ти, брате Сильвестре, грамоті й книгам навчений, але не державній мудрості. Щоби хронограф державний писати, потрібно ще знати, для чого пишеш його. Кому він має прислужитись.

— Правді, лише правді!..

— Е-е, правда має два кінці. Один служить тобі, другий — загалові. Втямив? Іди до своєї келії, порозмислюй, брате... — Феоктист швидко зірвався в біг. Когось забачив. Нестор повернувся в той бік — отець Іван ішов до воріт. За ним простували мечники. Суворий, насуплений, незрушний їхній Іван. Але звідки сії мечники? Щось тут не так...

— Брате Іване, що се?.. — кидається Феоктист до нього. Двоє мечників перегородили йому шлях.

— Не велено підходити.

— Маю від князя нашого милість, браття, — Іван зиркнув чорними очима з-під брів. — Вдогонку, бачите, осторожників мені прислав і велів жалувати своєю ласкою — негайно, каже, до Турова збирайся. Аби й духу твого тут не було!

— Як?! — в один голос скрикнули обоє ченців. — Отак відразу?

— Он і повоз прислав уже... Аби й духу... Оце тільки вас чекав. Братові Нестору хоцю в руки віддати... пергамен... А тепер — до Турова. В заточення. Ходімо!

З подивом стежили за твердими кроками отця Івана. Ніби поспішав не в заслання, а на раду державну.

Коло розчинених воріт стояв парокінний повоз. Коли заходили до обителі, не помітили його.

— Ось так... — зітхнув Феоктист.

— Помилуй його, господи, й укріпи серцем...

— Маємо їхати! — гукав соцький до мечників. — Швидше! Швидше!..

— На ніч гляючи... Допік князеві чимось...

Ченці мовчки розходились по келіях. Нестор ішов останнім. На душі було прескорбно. Великий князь київський отак із людьми розправляється... в їхньому ж домі... не в своєму... Чи ж здатний він чогось навчитися? Чи його сліпа душа недоступна для голосу совісті, в котрій мудрість померлих і безсмертя живущих?.. Прозріти душа здатна лише тоді, коли вона жива, коли недоступна іржі себелюбства. Бачить господь, що недаремні їхні зусилля — підпирати владу єдиного князя... Та мізерний душею волостель... в цьому біда... Мізерніють і люди навколо нього... мізерніє в людях і совість і честь... Вироджується рід сильних... Що ж чекає нас попереду? Яка будучина?

Тоскно в темній келії Нестора. Лиш блистаниці під іконою жевріють тьмавим світлом, прорізують густу тьму осінньої ночі, що виповнила виталище. Тиша важко увійшла в душу. Очистила мислі від чужих слів, облич, рухів, і вже котилося перед очима вічне коло невтомного сонця-світила... І сипався на плечі золотий дощ осені... Підняв руку, ніби жадав упіймати його... Дивна вона, краса земна... Світить крізь пітьму і крізь роки... Задля неї хочеться жити. Щоб упиватись душею й долати скруту, несправедливість, злий умисел оглухлих від себелюбства, байдужих до власної долі холопів... Щоб терпіти отес нестерпне, кривдне, та все ж прекрасне життя!..

Серед нас, люди, серед нас і радість, і горе, і велич, і ницість, і честь, і безчестя — уся суть буття людського. І безсмертя його... Серед нас... І сила незборима людини — серед нас. У самих нас. Яко чоловік розуміє себе, яко бачить себе в своїй будучині, тако й утверджує. Великі греки того були й великі, що в усі віки уміли себе возвеличити нетлінністю мислі й краси. А лиш проміняли свою мудрість на лукавство, на велике раболіпство перед загребущою-ненаситною владою, так і почали котитись у прірву... в болото... у забуття... Нині торгують усім — красою, мудрістю, довір'ям, вірою, богом своїм Христом... його словом, аби під себе підгорнути все більше народів похолоплених, аби свою пельку набити золотом... І до Русі руки простягають... Не вдалося через владик церковних — через диких половців хоцуть накинути на шию нам рабство. Не бути ж сьому! Руська земля знайде в собі сили розірвати ці потаємні сіті... і велику лукавість... і свою ганьбу... і знищити половецьку тамгу на своєму тілі...

Хто посміє сказати, що ми обійдені долею?

Нестор запалив від блистаниці товсту свічу, втиснув її у світильник на своєму столі, розгорнув Іванів пергамен.

"Половці ж... людей поділили і повели — у вежі свої до своїх одноплеменців і сородичів, повели страждущих, опечалених, змучених, зимою скованих, голодних, спраглих у біді..." — це були його останні рядки.

Сіє так і є... так... Але все одно: Русь не здолати. Не зламати її, брате Іване! І про сіє треба також писати. Дух наш підносити треба нескоримий, а не тільки плакати над недолею!

Нестор витяг із кухлика своє залізне писало, присунув каламар з чорним чорнилом, вмочив писало. І поряд з розпачливими рядками Іванового письма вивів: "Але ж ніхто не посміє сказати, що ненавиджені ми богом! Того немає! Бо кого так любить бог, яко нас возлюбив? Кого так вшанував він, яко же нас прославив єсть і возніс? Нікого!.. Паче всіх просвіщенні були, владичну волю відали і презріли її, то й більше за інших казнимі єсть. Се бо аз грішний і много і часто бога гнівлю і часто согрішаю в усі дні..." Писати чи не писати про свої розмисли гріховні й коромольні... про жадання честолобне... про свій хронограф... який би став наукою доблесті усієї землі... Єдине зухвале жадання має Нестор-книжник: поставити народ руський на один кон з іними великими народами і просвіщеними... Тако буде!..

Тако він і зробить...

З-за ікон дістав новий шмат чистого пергамену. Вмочив писало у каламар і вивів: "Повість временних літ Нестора-чорноризця Феодосієва монастиря Печерського... Откуда єсть пішла руська земля і хто в ній почав первіє княжити".

Се буде вже його літопис. Його хронограф.

"Се начнем повість сію..."

За мурами келії спливала туманом осіння ніч літа 6602-го від сотворення світу і 1094-го від народження Христа... Нестор почав заново зводити новий літописний звід во славу будучини свого народу... Буде тут і писання Великого Никона, залишаться і чесні та сумні слова ігумена Івана. Але найпаче прославить себе Нестор тим, що вперше покаже коріння свого роду, що впише зібрані за багато літ старі свідчення — і про старого Кия, і про походи князів на Царгород, на Хозарію, і про великість душі народу свого...

Немає в небо сходів, а через море — бродів. Кажуть так. Може, для інших їх і немає, а для неї були. Усе було для неї — оте велике золоте Сонце-Даждьбог, що давав тепло і лагідь, і був світ високого Неба і зелена яскравість Землі. І були ще пісні. Княжа-Рута не знала, де вони беруться в ній. Вони входили в її душу, як повітря. А може, народжувались в ній разом із радістю білого дня, теплого вітру, веселого щебету птахів.

Коло мого терема, коло мого нового

Витая доріженька, топтаная стежечка.

Туди пішли молодці, на гусельках граючи,

На гусельках граючи, пісеньки співаючи...

Дзвенів її голосок у хаті чи коло хати цілоденно. Це влітку. А взимку — коло

віконечка, за прялкою видзвонювали дивні пісні. Любина тільки зітхала. Де воно й береться в дівчини! Змалечку від баби перейняла оті колядки, купальські та русальні пісні. А піднялась на ноги, то вже співала таких, яких ніхто не чув.

Через бор, через бор, через темні ліси

Сірі гусоньки летіли, між собою говорили...

Любина то посміхалась дивній мові отих гусей, то разом з дочкою ніби ходила топтаною стежиною довкола якогось терема, то наслухала пісню молодців, то потерпала за пастуха, котрий згубив свої волики, граючи на дуді...

Інколи дівчина замовкала. Зводила докупі тонкі шнурочки брів над каренятами. Смуток якийсь западав у них.

— Ма, а чому я Княжа?

— Бо і є — княжа. Ми всі тут, у граді, княжі люди.

— А Рута? Чому Рута?

— Бо, як зіллячко, гарна! Око веселиш людям. Дівчина осміхалась. І через кілька часу виводила срібним голосочком:

Посію я руту над ставком-ставочком.

А виросте рута — сплету у віночки.

Пушу я на хвильку, хай долю шукають,

Молодого хлопця мені привертають...

Починалася нова Рутинська пісня. Любина стежила, як в'ється-плететься посіяна рута, як вона сплітається у вінок, як і слова дочки сплітаються у пісню...

Ото тільки й радості в них.

Давно вже Любина покинула Красний двір Нерадця. Саме після смерті князя Всеволода по землі пройшла тяжка хворість — нежитовиця, яка перекосила половину людей. Дід і баба пішли у царство Пека. Нерадець метнувся десь у світи, повіявся до Мономаха. А Любина з Рutoю пішла жити в батьківську хату. Покривлена вже, острішша підперте стовпцями, стріха повгиналася, бо перегнили крокви... А все ж своя хата, і правда в ній своя... Змучена душа Любини відпочивала. Стільки літ згорювала в сльозах і приниженні. Жила, як жаба під колесом. Тепер надії знову виповнювали її. Дочка на порі, зять скоро об'явиться на господі. Заживуть вони, як люди...

В свою п'ятнадцяту весну Рута найбільше співала мрійливих пісень. Вони припали до серця Васильківським дівчатам, і вся околиця скоро дзвеніла її співанками. Саме тоді на Красному дворі об'явилася дружина з князем Володимиром Мономахом. Приїхав князь чернігівський на лови, кажуть. Та заодно вичистити онбари і комори від різного збіжжя, що княжі тіуни позбирали із данників-градян. А може, Мономах хотів зблизька розгледіти Київ? Може, очікував, що кияни покличуть його до себе?..

Знову біля терема буяли ігрища, хороводи. Дружина князева бенкетувала-тризнувала на radoщах, що після половецького походу лишилась живою. Нерадець походжав серед дружинників, яко павич, що розпустив хвоста. Дружинники підносили йому вино у сріблом кованому турячому розі. А чернігівський посадник лиш губу копилів. Нагадують йому, який він був отут мізерний, у цьому Василькові? Він жадав

тепер забути цей град і своє урядування в ньому. Не було тут у нього радості. І нікого з близьких не було. Забув і жону свою законну Любину. І дочку... Не питав і за матір... Зникли — то й зникли. Люди на те й з'являються на світ, аби потім зникнути безслідно з нього...

На другий день послужлива челядь привела на Красний двір Руту. Хай послухає князь дивні пісні сеї дівчини. Вона сама їх творить. Яко чародійниця! Може, і є вона якась волхвиня-кудесниця. Чорнобог часом і нині висіває своє сім'я і пускає своїх чад межи людьми — ворожбитів, чаклунів, чародійниць... Аби колотити людські душі в сумнівах, непевності, навіювати мрії про нездійснене й недосяжне.... Рута з острахом оглядала зведені до неї голови дружинників. В їхніх зіницях ячіла колюча недовіра, в'їдливе кепкування. Пісні? Сама складає? Отее смагляве худонеге дівча? А що іще придумали васильківці, аби потішити їх?..

Дівчина втупила очі в землю. Її пальці швидко перебирали кінчик темної коси. Босі ноги приминали м'який спориш. Як вона може співати для отсих масних і хмільних мармиз? Он хтось ікнув від переїдки, Другий розв'язував на череві пасок — не вміщалося все, з'їдене тут. Ще інший — догризав поросяче реберце. Чмакає, аж по бороді тече... Хіба він збагне ніжність пісні, що манить кудись у золоте надвечірнє небо, в далекий вирій, до недосяжної чистоти?

— Співай, Рутко, забавляй князя пресвітлого! — гуділи навколо неї двораки, облесно осміхались до Мономаха, що непорушно сидів на підібганих під себе ногах, тримав перед собою турячий ріг. Князь вдихав його бражний дух, м'яко мружив очі. Його золота серга в правому вусі тьмяво відсвічувалась, хитаючись у нетерплячому чеканні.

— Гей, Нерадцю, погано урядував у граді. Люди свого князя не слухають. Чия се дівка? — Мономах одхилив од себе турячий ріг, тицьнув ним у бік Руту.

Нерадець туго збрижив товсту шкіру на лобі, роздер зажирілі повіки над очима.

— Не пригадую, князю. Тут їх щороку дозріває, яко суніць в лісі, оцих дівок. А я вже стільки літ на посадництві в Чернігові, дяка тобі довіку.

Хтось із челяді нахилився до Володимира.

— А се ж твоя Рута, князю. Княжа-Рута і прозивається. Любини тієї нещасної дочка. Ти ще Нерадцю її в жони віддав. Ай забув?

Нерадець тільки закліпав товстими повіками. Здивовано ворухнулись стрішки його брів. Мабуть, у його зболілому від марнослава серці ожила якась згадка.

Володимир Мономах здивовано глянув на свого поспішителя.

— Що ж ти, Нерадцю, не шанував свою жону, князем тобі дадену? — зупинив рукою свого посадника, який звівся було на ноги.

— Найбільше я тебе шаную, князю... — пробурмотів Нерадець. — Над усіх...

Мономах знову примружив свої медвяно-карі очі, погладив рукою бороду і сказав:

— Але, крім того, маєш шанувати моє жалування до тебе... і кривих моїх... Скільки тобі літ, Руту?

— П'ятнадцять, — тихо відповіла дівчина.

— Нареченого маєш? — Князь нахилився грудьми вперед. Роздивлявся Руту. Така ясність і тиха покура світилися в її обличчі.

— Не маю, князю. Бідні ми дуже. Хто хоче в бідноту влазити?

— О! — здивувався Мономах її старечій розсудливості. — Тоді вибирай сама собі жениха. Он скільки отроків і дружинників у мене. Приглянеться хто, буде по серцю, — бери. Придане — за мною.

Рута аж рота розкрила від несподіванки. Зі страхом оглянула князевих воїв, що валялись на траві після ситої трапези. Очі сині, очі голубі, сірі, карі, безбарвні... кололи її, сміялися й знущалися, обмацували її худеньке нужденне тіло, роздирали на ній блаженську полотняну сорочину. Ненько рідна, пощо ганьба їй така? Пощо отаке знущання? Не хоче вона нікого із цих гидотних пересичених мордиськ... Тікати звідси... Швидше тікати... Зганьбили життя матері, тепер і її хочуть зламати!..

Рута відступила назад. Наткнулась босими ногами на ще не згасле кострище з посивілим жаром. Відчайдушно зойкнула, упала на землю, обхопила ногу руками й болісно заскімлила, як побите цуценя.

Дружинники весело реготали. А з Рутиних очей скрапували сльози. Хтось легко торкнувся її плеча. Співчутливо мовив:

— Не треба, Рудо... По плач, голубице. Візьми мене до себе в мужі. Ти мені будеш до серця.

Рута звела злякані очі. Хто цей дружинник? Голос його так ласкавить душу... Ніхто із чоловіків до неї так лагідно не звертався.

Кучмаста чорна голова, блискучі продовгуваті очі, як сливи, смагляві вилиці. В тих очах зачаєне чекання і страх... Але вуса... Вуса того дружинника — як чорні клешні рака.

Вона вмить затулила обличчя долонями.

— Слав'ято, не чіпай дівчини. Бачиш, — вусів твоїх злякалась. Тьху! Отакі вусища викохав... На сміх людям...

— Та що ти її тут питаєш? Візьми за рученьку, одведи додому та й поговори дорогою...

— А наш Слав'ята добру пташку вцілив. Князівну! Який же посаг за неї дасть Мономах?

— Яка вона князівна? Княжа-Рута — та й годі... Дика травиця. Хто схоче — стопче, хто схоче — зірве, у віночок зв'яже чи й так викине...

— Тепер наш Слав'ята доскочить і чину, й земельки.

— Розпустили свої жала!.. — Слав'ята люто блиснув чорним оком на заздрісників: — Ходімо... — смикнув дівчину за руку. — Не слухай дурних теревенів...

Її гаряча тонка рука дрібно тремтіла в широкій, мозолястій долоні Слав'яти. Справді-бо, налякали дівчину. Таку тоненьку, окасту, як отроковицю... Щось ніжне тенькнуло в душі бувалого воїна. Треба-таки погомоніти з нею — ладком щоб усе було. За її згодою. Як-не-як за її спиною князь Мономах.

Світило сонце в очі. Світило в душу. Увесь світ радів і грів її. Гріли серце добрі,

лагідні чоловічі очі.

Сиділи вони на великому сірому валуні, на березі озера. Дивилися, як червоно купалося сонце в його хвилях. Як скидалася риба у заводях. Як прозора дзвінка сутінь сіялася над землею. Рута нарешті заспокоїлась.

— Не бійся мене, Руто. Я тебе в обиду не дам, — тихо промовляв хлопець. — Не хочеш, то не бери мене до себе мужем. Це я так сказав... Аби ніхто тобі поганого нічого по вдіяв. Знаю наших...

Рута повернула до нього голову. Пильно вдивлялась в очі. Як зоряна ніч. Нічого не може розібрати в них. Вабливі якісь і таємничі.

— А ти хто? Дружинник?

— Я — Слав'ята. Лиш отрок князів. До дружинника іще не діставсь.

— А мене... справді узяв би в жони?

— Аби схотіла...

— Ми з мамою — найостанніші бідаки. Живемо у ярку. У нас є лиш дві курки.

— Поставили б нову хату. Я вмію ставити хати із саману. Це треба глину перемішати з соломою й кізяком.

— Мама давно зятя чекає.

— А ти? Хочеш мати мужа собі? Отакого, як я. Буду тебе жалувати.

— Не знаю... — відвернула обличчя.

— Тоді, — Слав'ята зітхнув, — я почекаю. А ти подумай. — Хотів погладити дівчину по темній косі. Але одсмикнув руку назад. Ще злякає її... Помовчав, а тоді знову заговорив: — Є у мене братець менший — Борис. А мати наша в половецьких вежах. Відрада-Ула. Хан Ітларь колись узяв її собі в жони і назвав Улою. А батька свого не знаю.

— А я... тільки сьогодні... дізналася... за князя... Ми нібито всі княжі люди. А воно, бач... Добре. Піду додому. Мама чекає... Добрий ти... Тільки... старий.

— Старий? Ще тридцяти літ не минуло! Саме враз...

— Не знаю! — засміялася заливчасто Рута. І побігла стежиною до яру.

Біжить, серцем осміхається. Отця свого знайшла. Князя!.. Леле... Аж страшно... Певно, і мамі страшно було, коли вона їй не призналась у цьому. І ще нареченого має... Слав'ята! Смішно...

Муркоче щось під ніс. Якась пісня вже сама на волю проситься...

Ой у полі вітер віє,
моя доля в гості їде.

Де ж ти, доле моя,
де ж ти забарилась?

Чи ти в полі жито жала,
чи то в лісі гриби брала...

— А ти все виспіваєш, донечко! — зустрічає її біля хвіртки мати. — Це вже про що?

— Про долю, мамо, що послала мені нареченого. Га-а-рного, з отакенними вусищами.

— Ой лишенько ж... біда якась... — сполошилась Любина. Аж обличчя її збіліло.

— Чому біда, мамо? Отрок Слав'ята, у князя нашого в дружині. Скоро і дружинником буде.

— Де ж це він узявся?

— Вітець... князь дарував...

— Ой! — схопилась за серце Любина. — Який князь?..

— Володимир Мономах. Бач, а ти мені не сказала... Я таки княжа! — весело сміялася Рута.

— То чому веселишся? Що доброго в тім? Он в якому смітнику живемо... І тому раді... Подалі від можців, доню, від усіх князів і їхніх лакуз. Вони тільки знедолюють людей... Ми — чорної кістки, смерди... Ото наш рід. Єдиний рід!

— Усе-таки, мамо, я княжа. Але ти не думай, я не буду пнутися до тих бояр і князів. Я не проситиму їхньої ласки, мамо. Слав'ята мій добрий. От тільки старий, — зажурилась раптом Рута. — Але господар буде нам у хаті.

— Та скільки ж йому? — сполохано заглянула в очі дочці Любина.

— Каже, скоро буде тридцять літ.

— Не біда. Аби тебе любив і шанував.

— Казав, що буде шанувати...

— Хай боги допоможуть тобі, Рuto...

Як ішла я вуличками, живуть люди парочками, а я, молода, живу одна, не бачила собі добра... — уже виспівувала дівчина.

— Що не бачила, — зітхнула Любина, — то не бачила... Чи й побачиш... Бо старий-таки той Слав'ята...

Сиділа Любина на лавиці, проти печі. Підперла кулаком щоку, зажурено хитала головою. Жіноча доля, не ласкава еси до них... А за що гризьба, і ганьба, і муки оті терпіти? За які великі гріхи? Та й малих не назбираєш, аби все життя отак каратись. Все більше за доброту і за довір'я серця муки ті приймає жінка... Он хоча б Гайка Претичева... Уже й забули її у Василькові. Або Ніга Коротка...

Нерадцева мати. Зійшла зі світу стара, ніхто й могили не знає. А кому зло яке вчинила? Усе життя працювала чорно. Але до людей завжди добрим серцем оберталась. Так само не знайшла щастя і в Претичевій хаті. Тільки й того, що примовка збереглася про неї: живуть бідаки, як у Претичевій хаті. Або: повно біди мають, як у Претичевій хаті. А хати вже давно і нема. Розвалилась. Глинище розкисло, розповзлось, бур'янами поросло — лопухами та лободою. Пустка... Лиш сови ночами там сідають на здичавілі яблуні та груші. Світять очиськами і мовчать. Може, то в них переселились душі тих, хто жив на тому місці? Сумують вони за недожитими своїми літами. То й прилітають.

А ще мовлять, немовби душі ті стогнуть жалісливо на русалчині дні. Літають вони над колосистими нивами, прозоро-невидимі, ляпають у долоні, гойдаються на вітах.

А Рута вже наспівує про тих русалочок і про ту ковалівну згадує:

— Ой там русалка Гаїна гуляла, Женчуг-намисто на собі рвала...

— А цур їй, доню, не згадуй тії нещасної Гайки при хаті! Не накликай її до нас... Біда ходить її слідами...

Ім'я Гайки знову нагадувало її Нерадця. Слава богам, пішла вона вчасно від нього — згубив би, клятий, і душу її. А так — жива душа її. Радіє щастю доччиному. Бач, дочекалася! Князь... зятя їй доброго дав... Не забув, значить. Згадав... її, Любину, згадав... Гей-гей, не шкодує вона ні за чим... Тоді була щасливою. Може, й він був нею ошасливлений. Може, його ніхто так щиро не кохав, як вона, проста дівчина... усім серцем... усім єством своїм...

Любина стала поратися в хаті.

Сухою шерхлою долонею потай змахувала сльозу зі щоки. Стиснула міцно, до болю в зубах, свої уста. Щоб не вирвалося з них ані звука, ані зітхання. То все її, то єдине її, потаємне... Вона і дочці того ніколи не скаже... Ніколи!.. Таки ж і в неї була краплина жіночого щастя. Хай боги пошлють його побільше її дитині...

Не довелося дружинникам Мономаховим довго розкошувати на зелених Васильківських левадах. Із Чернігова примчав гонець: Олег

Гориславич привів половців під Чернігів. Не хоче більше сидіти в далекій Тьмуторокані, жадає забрати стіл отця свого, Святослава, а Мономаха вигнати. З тим Гориславичем прийшли хан Ітларь, і хан Китан, і грецький цісаревич Девгеневиц, котрий називає себе сином царя Романа Діогена...

Помчав Мономах із дружиною своєю до Чернігова. Тільки курява услід чорними стовпищами ставала. А вже під Черніговом стояли інші стовпи — із диму. Сизий їдучий дим зависав над усім обрієм задеснянським, над високими піщаними пагорбами, де стояв дитинець града — острог. Біля градських воріт сіріла земля — як вороння, обсіли її тисячні зграї половців.

Мономах розумів, що чернігівці чекають його підмоги.

Вночі дружина Мономаха переправилась через Десну, і гонець провів її підземним переходом у місто. Градяни не спали. Чекали на князя. Борис, що лишався на княжому дворі з малою дружиною, оповів про несподівану навалу. Щодня половці брали приступом вали Чернігова по п'ять разів. Хмари коротких стріл з підпаленими віхтями із коноплі вогненною зливою осипались на солом'яні та дерев'яні дахи будівель. Місто горіло. Не було жодної неспаленої вулиці. Олег Гориславич прислав свого посла — половчина Козла Сотановича.

У гридниці запалили свічі. Мономах втомлено сів на лавицю. Тіло його ще тремтіло від нічного переходу по підземеллю.

На порозі тихо постав гонець. Низькорослий, кучматий, зіркоокий, з крутими вилицями на бронзово-темному обличчі, з рідкою гострою борідкою. Широкі полотняні ногавки волочилися по землі. На ногах — шкіряні постолі із загнутими догори носками.

— Чого хоче князь Олег і його половецькі поспішителі? — суворо насупив брови Мономах до посла.

Козл Сотанович відповідати не поспішав. Склав на грудях смагло-темні жилисті

руки з рожево-білими продовгуватими лунками нігтів. Уклонився гречно. На його плечах колихнулось чорне шовкове корзно.[82]

— Мій хан Ітларь, всі інші хани і їхній друг коназ Олег шлють тобі уклін.

Мономах засовався на лавиці.

— Бачу, який той уклін! Град уже повністю спалили!

Борис нетерпляче засопів носом, але змовчав. Мономах жував кінчик вуса.

— Мій хан Ітларь знає, що в тебе, князю, служать його люди — Слав'ята і Борис. І ще інші люди є, і половчинів багато є. Він за те має на тебе гнів.

Князь Володимир випустив кінчик вуса з уст. Сердито заворушились жовна.

— У хана Ітларя і в інших ханів тисячі руських бранців. Передай: я ще більший гнів, маю на них!

Козл Сотанович тільки прижмурих вузькі очі. Від того вони перетворились в щілини.

— Хан Ітларь, і хан Китан, і їхній друг руський коназ Олег справедливо кажуть тобі: не по праву сидиш у Чернігові. Іди геть звідси. Се вотчина Олега Святославича. По роду.

— Тоді, — Мономах засміявся, — я піду у свою отчину по роду, в землю свого вітця — Переяславщину. Буду сусідом твоїх ханів, Козле. Буду воювати половецький Степ. Згода?

— Не будеш воювати. Мої хани тебе поб'ють. Ти один.

— Мені допоможе великий князь Святополк, брат мій.

— Не допоможе, — співчутливо зітхнув посол. — Святополк нині наш родак. У жони взяв дочку великого Тугоркана — Тотуру.

— Тугоркана? — аж підскочив Мономах.

Половчин задоволено вклонився. Борис прошепотів на вухо князеві:

— Святополк на тому замирився із Тугорканом. Тепер вони відступились від Торчеська і Триполя.

Мономах поклав свої втомлені жилаві руки на стіл. Хмурих у роздумі чоло. Козл Сотанович усміхнувся.

— Князь Мономах також може на тому замиритись із моїми ханами. Дати Ітларю в жони свою дочку — і буде ряд. А за кривду коназа Олега віддати йому Чернігів. Не по закону тримаєш. Коли ж не хочеш на тому замиритись, візьмемо своє право силою.

— Чекай же, клятий лукавцю! — розгубився князь Володимир. — Віддам я Олегу Чернігів. Хай буде так. Хай буде так. Але... дочки у мене немає для хана! Старша, Євфімія, — жона угорського короля Коломана. Менша, Марія, — жона грецького царевича Леона Діогена. А більше немає дочок...

Козл Сотанович тихо блиснув білозубою посмішкою.

— Тцьо! прицмокнув язиком. — Не буде тоді миру між нами. Буде війна. Вели-и-кий розор землі руської буде... Думай!..

Володимир Мономах збагнув: знають же, клятві злокозників, що він не має дочки, тому й придумали таку вимогу. Бо їм треба отой розор... треба пограбувати землю

руську... Великий ясир узяти!.. Обличчя князя взялося бурими плямами. Правда землі руської і заповідь діда Ярослава на боці Гориславича. Мономах тримав за собою по правді вотчину свою — Переяславщину, і не по правді вотчину Олегову — Чернігівщину...

Сказав же, помираючи, Ярослав: віддаю стіл свій у Києві старшому сину Ізяславу, а Святославу даю Чернігів, а Всеволоду — Переяслав, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ... І кожен хай не переступить межі брата свого...

А він, онук Ярославів, з допомогою свого вітця Всеволода, виходить, переступив сю заповідь. Тепер правда мусить восторжествувати. Чи силою половецькою, чи доброю його волею. Краще піде сам у свою сплюндровану половцями Переяславщину. Йому хвала буде. Виженуть — ганьба буде... Що ж... краще йти добровільно... Але тепер доконають його там. Отсей хан Ітларь і доконає. Не дав, скаже, дочки своєї, не захотів поріднитися із ним, як те зробив Святополк...

— Князю... — підсовується боком до Мономаха Нерадець, блискаючи у вусі своєю, як і в князя, золотою сергою. — Віддай Ітларю дочку свою Васильківську, Рутку-співуху... Оту, що Слав'ята хоче собі взяти.

Володимир стрепенувся. Таки ж є в нього дочка! Ну й Нерадець!.. Ну й посадник!.. А думав, що в його мізках давно вже всі мислі висохли...

— Діло радиш, посаднику! — весело ляснув по плечу Нерадця князь. Оглянув усіх, хто стояв поруч. — Де Слав'ята? Кличте його. Він ще не взяв шлюбу з Руткою? Не встиг?

— Де вже було встигнути! — заворушились дружинники. А до того стояли мовчки, наче в стіни повлипали. Та Слав'яти серед них не було. Мабуть, застряв десь у дворі... І як же він забув за Руту? Дарма, Слав'ята трохи посердиться, та й новою дівчиною утішиться. А хану Ітларю честь буде: князеву дочку триматиме в своїх вежах... Не гірше самого Тугоркана!..

— Скажи своєму хану, мудрий половчине: даю Ітларю дочку свою у жони. Наймолодшу, найкрасивішу! Княжу-Руту. І співає вона — як соловейко. Нехай твій хан вибрикує біля молодої жони, яко жеребець, та пісні її слухає. Тільки нехай не чіпає землі моєї. Тьфу, сатана козливий, чи Козл Сотанович, як тебе там, хай над вами небо провалиться...

Козл Сотанович скрушно похитав головою.

— Добрі слова мовив, князю, а навіщо клянеш нас?.. Негоже князеві лихословити... Тцьо-тцьо... За жону молоду вельми дякуємо. Буде мир між нами. І лад... Як говорять руські...

— Бач, як навчився по-нашому язиком лопотіти! Вочевидь, від бранців наших навчився...

Козл Сотанович відступав до порога. Радо блискав очима. Матиме він добрий хосен[83] від свого хана за таку умову! Матиме добру отару овець і череду корів. І бранців руських дасть йому хан Ітларь... Правду мовили його отці: мудрі слова руйнують усі мури! Чого не здолає шабля, те здолає слово...

Треба швидше бігти звідсіля назад... Треба зуміти тепер усе обіцяне забрати із чіпких рук своїх ханів. Та швидше загнати свою худобу на далекі пасовища, аби ніхто не побачив і не почув, що в тебе є таке багатство. Тцьо-тцьо, Козле Сотановичу, біжи!..

Половчин розтанув у темені. В повітрі тільки й лишилося його вдоволене: тцьо!

— Нерадцю, скажи Слав'яті, нехай вранці скаче у Васильків і привезе Руту сюди.

— Нерозумно розсудив, князю, — засопів Нерадець. — Слав'яту не можна слати. Уподобив дівчину — втече з нею. І до Ітларя не доводиться його посилати — хан забере його до себе яко збіглого бранця. Я сам поїду до Василькова. Одвезу ханові дівку — і назад.

— Згода! — полегшено зітхнув князь. І вже вдруге за сьогодні подумав, що доля марно підсунула йому колись сього Нерадця-Тура. Правду мовить посадник. Все правда...

Мономаху, проте, було гірко на душі. Гризота виповнила серце. В очах стояла сльозлива пекуч. Чернігів красний мав віддавати... Придесення... Городи багаті... села... слободи... Отсі ліси дрімучі, еленеві пуші, дятлові бори... Об'їздив їх усі на ловах. У кожному лісі — полишила йому пам'ять пригоду... Там своїми руками диких тарпанів в'язав по десять і по двадцять за одне полювання... Там два тури метали в нього рогами й валили разом із конем... Там молодий елень єдиної на роги взяв... Тут лось топтав ногами, а другий — піддавав рогами... Вепр від його бедра було меч зірвав... Ведмідь на коліні підклад порвав... Люта рись кидалась на нього з дерева і перекинула з сідлом. А скільки ще інших пригод було в хмільному мисливському запалі... в оп'янінні лісів цих зеленої Чернігівщини...

Минулося...

Переяславські степи готували йому нові лови — на орди половецькі... Та на ханів.

Слав'ята не чекав ранку. Дізнався від Бориса за Руту — про нову волю свого князя — і тут же кинувся в ніч. Стискував острогами знесиленого коня, тихо об'їздив стан половецький, що дрімав коло вогнищ.

Козл Сотанович приніс для всіх радісну звістку: хани половецькі добули для свого друга коназа Олега чернігівську землю. За це вони дістали від нього дозвіл узяти з цієї землі все, що їм захочеться... Це була найбільша плата за поміч — грабіж. Завтра вранці почнеться нове рушення орди — на села й міста чернігівської землі. А нині їм усім потрібно набиратися сили, Відсипатися!..

Дрімає половецька варта під валами града. Дрімають ординці і в снах бачать нові багатства, які вони повезуть у свої вежі... Раптом біля крайнього вогнища сторожко заіржав кінь. Дикими барсами метнулися вбік вартові. Припали до землі. Звідки небезпека? Хто крадеться?

На тлі зоряного неба нечутно пливе верхівець. Кінь його мчить наметом, але тупоту його ніг не чути. Здається, кінь летить, як велетенський нічний птах. Летить над землею, розпустивши віялом хвіст і метеляючи гривую...

Але ж... чи не сон це? Немає цокання копит... Тиша... Кінь летить над землею у чорній зоряній тиші... Половці прикладають до пліч луки. Нічну тишу розтинає

мелодійне тенькання тятив і шум стріл. Але стріли не сягають летючого верхівця. Ось-ось біла цятка його сорочки щезне в темні... Розтане... Осторожники здійсмають тривогу. Вмить сон злітає з притомленого табору. Він увесь здиблюється комонниками. Могутній кінський тупіт покотився у темінь ночі. А попереду — шугнув вітер од випущених стріл...

На крутому березі Десни таємничий верхівець щезає з очей. Половчини мовчки спішуються, запалюють смолоскипи. На мокрому піску знайшли дивні сліди коня. Біля самої води — чотири невеликих шкіряних мішечки. Верхівець їх зняв із кінських копит. Звідки ж сей дивний комонник знав таємницю половецьких батирів? Коли вони хочуть нечутно підкрастися до ворожого стану, на ноги своїм коням одягають отакі шкіряні взувачки...

Половчини розділились на два загони і на невеликій відстані один від одного тихо увійшли в ріку.

Уже на київському шляху, коли верхівець дав спочинок своєму коневі, на нього налетіло дві зграї половців...

А в Чернігові труби трубили тривогу. Дружина Мономаха шикувалася до відходу. На подвір'ї княжого острога вже вранці стояли повози, запряжені волами. Метушилася челядь. Із хоромин, із онбарів, із комор виносили в'язанки хутра, килимів, сувої шовків, котили бочки з медом, тягли берковці із зерном... На інші вози вантажили в'ялену рибу, копчені окісти диких вепрів, ведмежатину, пташатину... Із стаєнь, обор, загонів виганяли коней, корів, овець...

Князь Володимир з усією сім'єю, челяддю, дружиною, з усім нажитим тут добром вибирався із насидженого гнізда на Переяславщину... Вибирався, щоб поступитися своїм місцем Олегу Гориславичу...

Попереду їхав Нерадець-Тур. Прокладав князеві дорогу через половецький стан. Із недавнім чернігівським посадником говорив сам Ітларь. Руська мова в його устах звучала м'яко, заокруглено й розбірливо.

— Не пропустимо твого князя, посаднику. Не дав своєї дочки мені, обіцяв дати, а не дав, — журно хитав головою Ітларь.

— Їду за нею у град Васильків, добрий хане. Ось тепер оце і їду. Там вона у княжому теремі живе...

Ітларь широко розставив ноги у шкіряних ногавицях. Склав руки на грудях, які прикривало старе, м'якої вичинки хутряно корзно. Туга косиця чорного волосся, що вже пойнялося на скронях сивиною, сягала спини. Хан уперто мотнув головою. Примружив пухлі повіки очей, від чого його обличчя зробилося лукавим.

— Спочатку привези.

Смагла до чорноти, вузлувата рука його лягла на осяйне руків'я кривого половецького меча.

Нерадець розгублено поплентався до свого коня. Подумки кляв увесь воронячий рід недовірливого Ітларя і ту мить, коли цей зухвалець з'явився на світ. Мав їхати у Васильків. Але з більшою охотою він метнув би нині спис у цього оцупкуватого ворона...

Ітларь збагнув неприязнь в очах Нерадця. Кинув йому навздогін:

— З тобою поїдуть Козл Сотанович і його батири. — Хан підняв над головою руку. З-за його спини вийшов сухенький, гостроокий Козл. Вклонився хану, щось прожебонів йому на вухо. Ітларь здивовано відсахнувся: — Ойбай!

Козл Сотанович склав руки на грудях і схилив у шанобі голову. Ніби щось стверджував. Хан вимогливо підніс руку вперед. Із сусідніх повозів відділилося двоє половчинів. Вони вели на шворці Слав'яту.

Нерадець аж очима закліпав. Звідки він тут об'явився?

Ітларь боляче смикнув Слав'яту за чуб. Хлопець тільки скрипнув зубами.

— Відпусти його, добрий хане. Се отрок князя Володимира,

Ітларів сміх був тріскучий, мов скрекит сороки.

— Се мій конюх, гостю, мій раб. Він колись давно утік од мене із моєю жоною, білою бояриною. А тепер він тікав од твого князя. Потаємно, вночі. За непослух розплатиться... Кех-кех-кех...

А через кілька днів дружина Мономаха рушила з Чернігова. Пізніше Володимир Всеволодович написав про це: "І вийшли ми на святого Бориса день з Чернігова і їхали крізь полки половецькі, близько ста чоловік, з дітьми і жонами. І облизувались на нас половці подібно до вовків, стоячи біля перевозу і на горах, — бог і святий Борис не видали мене їм на поживу, невражені дійшли ми до Переяслава..."

Хатина старого подільського гончара діда Бестужа тулилась до високої кручі під Києвою горою. Звідти брав початок гончарний кінець рукомесного київського Подолу. Невідомо, який з пращурів Бестужа збудував тут цю хатину і вирив у кручі глибоку яму, в якій і обпалював горшки. Може, ще тоді в цій кручі була та біла глина, з якої робили місиво для різного гончарного дріб'язку. Але тепер глину доводилося тягати мішками чи в кошиках на плечах з-під кручі Боричевого узвозу. Старий Бестуж ту роботу тепер перекинув на двох своїх молодших синів — Радка і Микулу. А двоє старших сиділо біля гончарних кругів. Цілими днями туркотіли оті дерев'яні кола, на яких з-під рук Кирика і Брайка виростали крутоплечі поважні горшки, пукаті макітри, довгошиї глеки, дебели корчаги, вухасті кухлики, високі й низькі миси і полумиски... Усе те добро дід Бестуж відносив під повітку й виставляв на довгі полиці сушити. А вже згодом ставив на широку черінь гончарної печі й починав обпалювати... Це було найбільше таїнство, яке супроводжувалось заклинаннями, причитуваннями, шептанням.

Гордята вже знав, що, коли дід Бестуж одягав свою празникову сорочку й підперізувався шкіряним паском, у хаті не можна говорити голосно, наспівувати пісень, грюкати дверима чи рубати щось сокирою., Стара Бестужиха, баба Святохна, спиняла забудька суворим мовчазним поглядом, від якого по спині розбігалися мурашки. В ті дні Гордята забивався у другу хатину, де стояли гончарні круги і де завжди було волого від замішеної купи глини, яку шматками клали на круг сини Бестужеви. Вони також обережно крутили ті круги, тихо перемовлялись, чогось ніби полохаючись. Бо й справді, від того, як обпаляться горшки та макітри в печі, якого будуть кольору і як дзвенітимуть у руках покупців, залежатиме достаток їхньої сім'ї.

Усім торгом того дріб'язку клопотались Святохна і старша невістка Купина. Це була дебела, рум'янолиця молодиця, яка сильним співучим голосом уміла перекичати чи не весь подільський торг, що збирався біля старого капища Волоса, на березі Почайни. Купина возсідала на високому ослінчику біля гори тих рум'янобоких, ніби підсмажених горщиків і глеків і своїм дзвінким закличем обіцяла найбільші блага, які може принести людині куплена у неї посудина.

— А ходіть-но сюди, молодиці й дівичі! Не минайте своєї долі! Вибирайте найкраще горнятко! І пече, і варить! Чоловік не надякується, діти не нарадіють від тої смакоти. Так все умліває! А візьми, сестро, в руки — як дзвенить! Яко срібний! А осьдечки й кришечка до нього. Беріть, беріть, то опани! А то — кухлики! Лагвиці! Мисочки! Вибирай, що до серця тобі усміхнеться...

Гончарний крам діда Бестужа знав увесь Київ. За ним приходили навіть з інших торгів — із Житнього, Сінного, Волоського...

Гордята, як і старші сини Бестужа, ретельно налягав грудьми на шматок глини й безперервно торкав ногою нижнє коло, яке було насаджене на спільну вісь із верхнім кругом, на котрому вправні руки гончаря витягували з того шматка боки й вінця глиняного виробу... Немудре те мистецтво гончарне, але не всім дається в руки. Лиш терпеливим, що мають добре око і гнучкі пальці. О! Пальці... пальці... За три літа, які Гордята жив у Бестужів, утікши від боярина Вишатича, ті пальці його зробилися від сирії глини зморщеними, аж синіми.

Але не покидав Бестужів. Гончарував. Прилип до гончарного круга. А може, більше до гончарівни, русокудрої Мілеї, що світила до нього синіми оченятами і ясними рум'янцями на щоках. Він не знав, що про це відали всі у сім'ї старого Бестужа, окрім нього. Але мовчали. Хто знає, що вийде ще з цього заброду. Зірветься і знову кудись побіжить... Як утік із дому боярина Яня Вишатича... Кажуть, був там у пошані. У князя Святополка служив при дворі... Чого б ото було тікати від достатку й ласки?

Гордята не знав, що на нього дивилися тут з осторогою. Глипав спідлоба на Мілею, червонів до вух, коли вона вбігала в хатину, лопочучи п'ятами по долівці й розвіваючи широким подолом сорочки.

— А це що буде? Отакеньке пузатеньке. Кухлик? А це — з ручкою — глек! А це — з двома ручками, макітра якась... А що на ній малюєш — снопики, сіті, листячко?.. Що се буде, Гордято?

— Чаша для чародійства.

— Ой... Навіщо?

— Щоб люди знали, коли в поле виходити, орати щоб, а коли починати жати.

— Ой... Де узяв? — Оченята Мілеї світять до нього цікавістю і довірою.

Гордята ретельніше натиснув на круг, але вимовив:

— Килька віддала.

— Яка ж се? — Голос у Мілеї згас. На очі набігли сльози.

— Ота, що матір мою знала. І що колись забрала мене від баби Ніги.

— Де ж вона тепер, та Килька?

— На дворі у крамаря Івана служить. Челядницею стала. А була — бояринею. У боярина Яня забрала колись хліб із комор — обманом забрала. Так боярин князю Святополку на неї поскаржився. Всі землі забрали у неї. Я заступився, сказав, що той хліб голодним людям пішов. То боярин так розлютився, що велів мене побити на стайні. Мене й побили... Того й пішов від нього... Сам пішов.

Гордята торкав ногою нижнє коло гончарного верстата і чув, як під його пальцями оживає глина. Кладучи на верстат той шмат глини, ніколи не знав, що буде з нього — лагвиця тонкошия а чи вухаста макітра. Але хотів, щоб старий Бестуж його похвалив: "А наш Гордята знову придумав дивну штуку! Дивіться, сини. Учїться в нього". Усі збіжаться, будуть ойкати та айкати. А йому — від того радість. Бо Мілея подивиться на нього широко розставленими голубими очима, повними захвату...

Гордята щасливо посміхався. І нехай старий злолутний боярин Янь забуде, що колись у нього жив Гордята. Тепер він знає, чого матір його втекла від цього сивого крука. У-у, який лютий, безжалісний звір сидить у його душі... Який жорстокий і безрадісний світ навколо нього... Ні до кого немає ні добра, ні щирості, ні правди...

Після тих канчуків, якими нагородили його конюші Яневі, Гордята мотнувся до Василькова. Хотів розпитати людей про свій рід. Сторонилися його люди. Лише добра тітка Вербава оповіла йому про бабу Нігу, про матір Гайку Претичеву і про якогось парубка, що врятував її. Розповіла і про злого Нерадця та боярина Яня...

Довго плакав хлопець. Вичахло щось у його гарячому серці. Чув себе осиротілим і скривдженим. Не міг повертатися тепер у старе життя, бо воно забрало в нього віру в людей. З тих пір відчув, що опустився з якихось примарних вершин на земну твердь. Тепер він знав свій рід. Свій гордий смердівський рід. Знав свою відважну матір. Добру бабу Нігу. Знав, що його дорога віднині пролягає серед таких же людей...

Гордята довго никав по київських торжищах, почаївських узвозах, деś щось крав, аби не вмерти з голоду... Деś комусь допомагав... За це йому давали якийсь шмат хліба... А потім підібрав його дід Бестуж — Гордята кілька разів допомагав йому вантажити горшки на повоз. Отак і опинився він у гончарні.

Скоро зустрів на торгах і Кильку — продавала з-під поли бабину чародійську чашу. Ледве випросив назад.

Побачивши ту чашу в руках хлопця, Бестуж заусміхався усім лицем. Колись ще дід його робив такі чаші для капищ ідолських та волхвів. По узорчатих зірочках на їхніх боках люди відраховували дні весни, літа й осені. Підраховували, в які дні найвище сонце у небі, коли настає дощова пора, а коли приходить суша. Усе те потрібно знати хліборобам. Але потім християнські попи оголосили сії чаші злолутним волхвуванням і всюди порозбивали їх. Лиш подекуди старі люди зберегли той багатовіковий календар, як і старожитні звичаї свої. Сказав старий Бестуж: "Ховай, сину, ту чашу від злого ока... Ховай!"

Отак і ховає Гордята єдине добро баби Ніги. А це надумав зробити ще одну. Мілеї подарує...

На порозі хатини постав дід Бестуж. Кахикнув у кулак, повів бровою до синів:

— Ану, хлопці, ідіть погуляйте. Я тут балачку маю... з Гордятою...

Гордята здивовано звів па нього очі. Ногою спинив копо верстака. Руки завмерли на глині.

— Хотів за Мілею... спитати. Коли що — перечити не буду. Ках-ках!.. — у кулак відкашлюється Бестуж. — Тільки жити у нас ніде. Тіснота!..

У Гордяту немовби хто сипонув жменю жару.

— А я свою хату поставлю. Візьму гроші у борг. Попрошу Кильку. Вона дістане...

— Ках-ках... — роздумливо морщить чоло Бестуж. — У борги легко влізати. А от вилазити...

— У мене є шапка кунья. Колись... боярин мій подарував... Закладу її...

— Гарячкуєш, бачу... Ну-ну...

А назавтра Гордята біг до торговища, де в тісних смердючих завулках тулилися одна до одної похилими стінами вгрузлі у землю хатини. Тут стояв сморід — від невисихаючого багна й помиїв...

Ще з давніх часів, коли старий князь Святослав розбив Хозарію, до Києва переселились купчини із далекого Ітиля й Саркела. Частина їх поселилась за Золотими воротами, на Горі. Там жили багаті купчини хозарські й іудейські та резеоїмці. Вони не пускали туди тих, хто прийшов пізніше до Києва, — оту рукомесну та крамарську дрібноту, голь багатодітну, яка тікала від гонителів своїх — мусульман із Хозарії і християн із Візантії, а пізніше і від європейських хрестоносців. Ці селились на Подолі, біля велелюдних торжищ.

У тісних хатинах, на подвір'ях, попід тинами кублилось багато голопузої дітлашні. Верещали, чубились, ганялись один за одним; лементувала, здавалося, вся вулиця.

Десь тут, казала Килька, стояла хижа її господаря, резеоїмця Івана. Іван трохи торгував сіллям, яку привозили з Торських озер та з Криму валки грецьких та іудейських купчин. А найбільше він заробляв на резеоїмстві. У Івана була велика купа дітей, Килька не могла навіть сказати скільки. Щовечора вона перераховувала їх голови перед сном і постійно збивалась. Один вечір налічила дев'ять, другий — дванадцять, а через кілька часу — за столом сиділо уже п'ятнадцять голів. Запитувати у господарів не наважувалась: проженуть за таку недотепність. Куди подіти їй свою вже сиву голову?

Служити боярам не могла — її знали як вознесливу бояриню Всеволодову, котру розжалував Святополк, яко злодійку, що обікрала знаменитого і доброго Яня Вишатича.

Доводилося у наймах добувати свого віку. Тяжкий був тепер Кильчин хліб.

Забачивши здалеку Гордяту, Килька розправила одерев'янілу спину — прала в кориті одяг голопузої малечі.

— Тітко Килино, поможи. Позич грошей купу¹, хату хочу ставити.

— Цілу купу? Немає в мене стільки... Сам знаєш. Можна попросити у Івана. Але чим будеш віддавати?

— Роблю горшки... І Бестуж допоможе.

— Ге-е, скільки літ будеш відробляти своїми горшками! Усе життя...

Килька поправила пасмо сивого волосся, що вибилося з-під чорної хустки. Рука її була вже старечею, зморщеною...

Купа — 5 гривен; гривна — злиток срібла приблизно в 160 г. (київська гривна), дорівнює 25 кунам, 20 ногатам, 50 резанам.[84]

— А в мене... є шапка кунья! Віддай Івану. Ось вона! — Гордята витяг з-під сорочки шапку.

— Кунья? — Очі Кильчині жваво засяяли. Певно, нагадав їй цей уламок колишнього побуту давнє... — То йди до нього сам.

— А ти слово за мене скажи. Скажи, Килько...

— Замовлю, голубе... Тільки ж ти і мене не забудь... Яку мідницю кинь і мені... Знаєш-бо...

— Та й не тільки мідницю!.. Я гривну коли що.

На другий день стара Килька розшукала Гордята. Принесла йому в борг грошей — п'ять гривен. Під резани...

Загули-загуділи на дворищі старого Бестужа дудники і гусярі. Звився над кручами передзвін дівочих голосів.

Одчиняй, батьку, ворота,

їде на посад сирота,

Ние серденько,

як ножем крає,

що батенька немає...

На Гордятиних заручинах веселився увесь гончарний кінець Подолу. А в Гордяти на серці камінь заліг... Довколишній світ начеб перемінився. Чи то сонце пригасло, чи небо потьмяніло. Оглядав іншими очима хату. Була вона сирою, темною, з перекошеними вікнами, погрузлою у землю до вікон. Навіть свіжість Мілеїного лиця не розганяла смутку на серці від того видовища.

Подумки рахував: має боргу п'ять срібних гривен і зверх них мусить щороку платити півтори гривни, доки розборгується...

Як той сокіл на прив'язі, якого підкидають угору і за шворку тягнуть назад...

Для Гордяти почалось нове життя.

Стиснувши зуби, цілісінькими днями крутив гончарний круг. Аж в очах мерехтіло. Навіть уві сні. Інколи йому снилося, що оті горшки, глеки, лагвиці, коновки наповнювалися його кров'ю, і він відчував у всьому тілі порожнечу... Воно робилося легким і затерпало — у ньому ж бо не лишалося ані краплини його крові! Тоді Гордята уві сні кричав. І від того крику пробуджувався... Гіркота й безнадія виповнювали його душу. Може, воно таке і є — життя людське? Може, та гіркота і та безнадія й матір його задушили? Тепер би він зрозумів її...

Відколи половецькі вежі кочують у Подніпров'ї, такої ганьби ще не бачив половецький народ. Наймолодша ханум грізного хана степів — Ітларя, дочка могутнього переяславського князя Мономаха — утекла із його великої білої вежі. Утекла із конюхом, якого треба було ще тоді, під Черніговом, повісити на осиковій

гілляці або придавити каменем до дна Десни. Ханум утекла сама і понесла із собою в череві ханське дитя...

Ітларь сповістив брата свого Китана. Небачена ганьба! Була б просто наложницею, рабою, як колись біла бояриня, не дбав би так про свою честь. А тут — жона, котру йому дали як запоруку миру з русичами.

Ітларь сидів у своїй спорожнілій білій вежі, як пійманий шуліка. Не відкидав пологу, не велів піднімати повстяного дашка угорі юрти. Морозяне повітря й без цього вистуджувало його душу.

Сидів у напівтьмі, у повній тиші. Так ясніше випліталися думки...

За законом свого роду мав, упіймавши обох, убити. Але ж вийшло так, що той конюх-раб Слав'ята і Рута давно, певно, змовились і підговорили бранців, щоб мовчали. Мовчали і половецькі люди.

Коли кочів'я перебиралося на друге місце, за Сулу, вони тоді й зникли. Доки йшли, доки ставили свої вежі, ніхто не думав доглядати за жоною хана, яка поїхала вперед зі своєю челяддю і рабами. Велика ханум — велика повелителька орди. Хто посміє за нею наглядати? Її ім'я звучало тут поряд з іменем Мономаха, від якого нишкли степи.

Лише за кілька днів нутукчини — розпорядники кочів'їв, — що пригнали слідом за вежами худобу за Псло, здогадались, що юрта великої ханум порожня.

Боялися сказати Ітларю. Боялися кари. Але кара настигла усіх. Спочатку дістала вона бранок-челядниць. Вони всі були русинками, впертими і мовчазними. Мовчали, коли їм сипали за пазухи жар. Мовчали, коли їх прив'язували до купи косами і заштовхували в прорублені на Сулі ополонки. Потім били канчуками нутукчинів і всіх, хто не сказав вчасно про втечу. Найостаннішою вкинули в ополонку стару чаклунку Відраду-Улу. Кажуть, це вона наспівувала молодій ханум чародійські пісні — про калиноньку червону, про зелену руту, яку вранці косар скосив косою.

Тепер Відрада-Ула співала тих пісень рибам, що задихалися під товстим шаром криги... Давно уже треба було отак з нею поговорити. Колись від тих пісень ошаліло збігла із ханського стойбища біла бояриня. Не захотіла жоною стати. Пожаліли тоді Відраду-Улу, бо знала вона трави степові і лісові і коріння цілюще — від недугів, і від ран, і від отрути. Рятувала хана і ханум, рятувала усіх...

Але тепер, коли втекла Княжа-Рута, не було прощення старій відьмі...

Ітларь іще думав про те, що його плем'я, котре, за переказами батьків, вийшло з пустелі Єстрівської, що між сходом сонця і північчю, дуже зіпсувало свою породу, бо змішалося з руськими бранцями і прониклося співчуттям до них. У кров половців вливається руська кров. Поступово вона розчиняє смаглявість шкіри, чорноту волосся, темінь вузьких очей. Вони стають світлими, а то й зовсім голубими, робляться округлими, як у русичів. Часом і не добереш уже, де бранець-русич, а де половчин. І слова руські швидко перехоплюють половці, а хто вже й пісні підтягує. Особливо ж увечері, біля вогнищ, на пасовиськах, коли пастухи і доярі відпочивають. Все частіше ці люди осіняють себе хрестом — чужу віру, руську віру, переймають. Забувають свої звичаї, своїх ідолів, наповнюються чужим переконанням. А чужа віра не терпить

сумнівів щодо себе...

Ітларь усе то бачив. Але спинити не міг. Бо від тих бранців руських ішли всі їхні багатства. Це були робочі руки. І звичаї господарські. Раніше, взимку, відганяли, бувало, отари, табуни, череди на зимові пасовиська. Худоба з-під снігу собі добувала сама корм. Половина її в ті місяці гинула, не доживала до весни. Нині ж — не те. Навчилися у русичів будувати для худоби обори, стайні, овини. Плели з лози, обмазували глиною чи ставили з саману... І сіно заготовляють нині з літа. Худоба не гине, добре плодиться, ростуть отари й череди... Потрібні нові робочі руки. І вони їх мусять добувати...

Рід Ітларя був багатим і сильним. І коли він поріднився із могутнім руським князем Володимиром Мономахом, сподівався стати вище роду Тугоркана в половецьких степах... З поміччю руських мечів... Але тепер утекла Княжа-Рута. Обірвалась нитка, яка прив'язувала Ітларя до Мономаха й повнила надіями на будучину...

Брат Китан нечутно протиснув своє грузьке тіло крізь враз юрти і мовчки сів на ноги навпроти свого зажуреного брата. Китан був молодшим братом і міг стати спадкоємцем його отар, табунів і жон. Але він був ледачим і хтивим. На війни ходив з примусу, про будучину свого племені не клопотався. Тому уже зістарений хан Ітларь хотів передати свою владу після смерті в руки одного із своїх синів. А найпаче жадав передати у руки сина, якого мав би від князівни Мономахової... Останнім часом звик до цієї думки.

Китан поклав долоні на коліна, пас очима повстану підлогу. Уже знав про біду братову. Але про біду не говорять. Краще помовчати. Нарешті обізвався.

— Вони втекли за Сулу? — тихо мовив Китан.

Ітларь хитнув головою. Куди ж іще бігли його бранці, як не за Сулу, в переяславську землю...

— Їх багато?

— Триста і двадцять п'ять, — зітхнув Ітларь.

— Покличемо Тугоркапа... Підемо на Русь...

Ітларь схилив голову на груди. Тугоркан — тесть київського князя Святополка. Не піде він на Русь. Русичі зв'язали Тугоркана оманливими надіями і роз'єднали половецьку спільність. Лукаві русичі...

— Тугоркан має піти, брате, — уперто мовив Китан. — Він піде на супротивника свого родича Святополка, Мономах — супротивник київського князя...

Ітларь підняв обличчя. А певно, що так. Тугоркан захоче покарати суперника своїх нащадків на київському столі... Тотура, либонь, уже народила нащадка!..

— Біжи, брате, до Білої Вежі, до Торських озер. Клич Тугоркана... За обиду мою... І хана Боняка клич. Та й інших ханів. Ні, туди пошли своїх торе. А ми з тобою зараз же підемо до Переяслава. Не чекаючи!.. Доки на нас не сподіваються. Станемо ордою під валами града...

Орда Ітларя й Китана рушила на Русь. Уже біля Переяслава братів-ханів наздогнали посланці. Погані вісті привезли.

— Тугоркан сказав: прийде на поміч, як Ітларь сам поб'є Мономаха.

— А інші? — стрепенувся Ітларь.

— Боняк і Куря з Девгеновичем пішли на ромейв. Девгенович потрапив у полон. Його осліпили...

Русичі таки перехитрили половців — роз'єднали...

Але ж не вертатись йому назад. На валах Переяслава вже горіли вогнища. Там уже готували їм зустріч...

Ітларь покликав свого мудрого торе Козла Сотановича.

Про щось говорили удвох. А на ранок Козл, одягнувши одного кожуха, а другого прив'язавши до сідла, постукав у ворота Переяслава.

Осторожники на валах упізнали свого знайомця по Чернігову. Гукали до Мономаха:

— Козел Сатанинський до тебе приїхав, князю... Приймай!..

Козл Сотанович улесливо осміхався.

— Миритися до тебе прийшов, князю... Хочемо жити з тобою в мирі. Поверни хану моєму його жону, а твою дочку. І людей наших вона повела за собою — триста і двадцять п'ять. І коней, яких взяли вони...

Володимир Мономах здивовано підняв брови.

— Немає у мене його жони. Ані людей його. Коли хан не вірить, нехай прийде сам і подивиться. В усьому граді немає жодного половчина!

— Ге-ге-ге, — тоненько засміявся Ітларів посол. — Жона його — то є твоя дочка Княжа-Рута. Ось хто! Твоя дочка має бути в тебе...

Володимир Мономах розводив руками. Немає тут його дочки... Не відає, де вона...

— Кличу хана Ітларя до града. На гостину до себе кличу... З усією чаддю його. Заодно нехай пошукає свою жону і своїх половчинів... Кличу як доброго сусіда свого...

Переяславський князь широко розкриває руки для обіймів. Він радий прийняти в гостях свого доброго сусіду... З яким краще тримати мир...

— Ге-ге-ге, — затрясся від сміху Козл Сотанович. — Сіє добре. На гостину... Тільки... дай заложника свого знатного... Для певності, що не лукавиш.

— Я?! Лукавлю? Русичі ніколи не лукавили зі своїми добрими сусідами. То від них одне лукавство і розор мають! — обурився переяславський князь. — Половчини беруть з нами ряд на мир, а потім слово своє ламають. Воюють нашу землю.

— Краще дай заложника.

— Нерадцю, пришли сюди мого сина меншого — Святослава. Сина візьмеш у заложники?

— Ге-ге-ге... Сина — це добре... Хан Китан стоятиме за валами. І син твій буде в його стані. А хан Ітларь увійде в Переяслав... У гості.

... До князевого терема збігалися бояри-думці. Як уберегтись від нової половецької навали? Чи вірити Ітларю й Китану та їхньому послу? Що задумали хани? Адже ніколи ще такого не було, щоби вони приходили на руську землю з миром... Слав'ята так і говорив Мономаху.

— З пагубою лукавою ідуть половчини. Напевне, вичікують на інші орди. Може,

Тугоркан, а може, Боняка.

Знаю їх... Треба їх бити! Та пошвидше... поодинці щоб...

— Але ж сина свого, Святослава, заложником дав. Не можу клятви своєї ламати.

Думці стривожено гуділи.

— Князю, хіба половчини тобі клятв своїх не ламали? Немає в тому вини твоєї! — гаряче гукав знатний переяславський боярин Ратибор. — Скільки присяг зламали і крові руської пролили...

— Але ж... Святослав?..

Знову гуділа gridниця. Отой хитрець, Козел Сатанинський, виманив у князя сина... А тепер як?..

— Де ж нині хан Ітларь?

— Та вже у моєму дворі з дружиною. Вечеряють, — гукав дужим голосом боярин Ратибор.

— А в тебе скільки є отроків, воєводо? — мружив до нього очі князь Володимир і кусав кінчик вуса.

— Сто разів по сто! — гогоче Ратибор й очікувально заглядає князеві в очі. — То що, дати на закуску булатного?

— Віддай їх Слав'яті...

— А Святослав?..

— Ох, клятий же Козел, ох, поріддя ж сатанинське!..

— Ідіть... — даленіє погляд князя Мономаха, певно, якась думка важко крутіжиться в його голові. Він притамовує подих. — Ідіть з Ратибором на його двір.

Ранній зимовий вечір сипле із чорноти неба колючі зорі. Холодні зорі. А в теремі Ратибора тепло й п'яно. Горять товсті свічі. За довгим столом сидять Ітлареві половчини. Не роздягнені, в шкіряних корзнях, насторожені, наструнені тілом, чіпкі в поглядах. Проте зуби й щелепи працюють безперервно, швидко. На столах виростають купи із кісток запеченої гов'яди, баранини, пташатини. Челядь Ратиборова не лінувалась тягати миси з м'ясом, глеки з медами і пивом, бочечки з брагою...

Поряд з Ітларем сіли й Ратибор з Мономахом. Потроху смаковите чавкання замінялося ситим гомоном, уривчастим сміхом. Боярин Ратибор інколи виходив у сіни, обливав своє лице холодною водою, прислухався до тиші на подвір'ї...

І знову і щедро частував гостей. Голови важчали. Ноги влипали в підлогу. В світлиці стало душно й млосно. Розпарене тіло і шкури смерділи крутим потом, вовною, хмільною брагою.

Ітларева чадь поснула на лавицях. Поряд з ханом Ітларем схилив на руки голову й боярин Ратибор. Мономах, хитаючись, почовгав на подвір'я.

Дослухався до тиші. І не чув, а бачив крізь темінь ночі засніжений простір степу. Темний ланцюжок комонників, що нечутно лине по сніговій ціліні. Летять одні кінські тіла. Верхівців не видно навіть зблизька. Слав'ята усіх накрив білими ряднами. Лише коні хропуть та шугають їхні копита в сипучий сніг. А позаду — скриплять сани, запряжені в трійку гривастих.

Уже давно поминули вони місто Переяслав. Перехопились через першу грядку давніх валів, ідуть тепер між обома валами всередині. Вали, вали — через усю Переяславщину простяглоїся. Одвіку люди тут стояли на сторожі своєї волі.

Наближаються до стану хана Китана. Тихо в стані. Коні стоять, збившись до купи тілами, до їхніх грив припали з сідел одвічні степові верхівці й дрімають. Посередині стану — вежа хана Китана. Хан одвик уже спати на коні. Там, певно, й княжич Святослав...

Кілька білих комонників вихором злітають із своїх коней, миттю підскакують до вежі, відрубують упряж і повоз із вежею хана Китана миттю ставлять на свої сани.

Білі комонники уже мчать поряд із саньми. Але сонні половчини враз проснулись. Ціла орда мчить за ними.

— Викиньте їхнього хана, хай підбирають! — гукнув Слав'ята до своїх отроків. — Може, відстануть...

Погоня й справді відстала. Що там вчинилось? Упізнали хана Китана?..

Ранок у стольному Переяславі був похмурий і сірий.

Була сиропусна неділя[85]. Калатали дзвони до заутрені. Але ніхто не йшов до церков. У місті оселилась небезпека. Половці з ханом Ітларем стояли на подвір'ї боярина Ратибора...

По хатах мовчки озброювались усі чоловіки. Жінки, діти, старі люди ховались у підпілля. Усі прислухалися до Ратиборового двору. Там іржали коні, лунали спокійні голоси...

Боярин Ратибор стояв на високому ґанку, поглядав на челядь свою, що метушилася у дворі. Покликав одного дворака, щось йому сказав. Той метнувся до лазні. У ворота в'їхав Слав'ята.

— Ратиборе, князь кличе Ітларя в терем. Питає, чи поснідали вони в тебе.

— Посні-і-дали, — розчісує широку бороду п'ятірнею Ратибор. — А нині лазеньку натопили. Хай свої кісточки попарять... За руським звичаєм.

До Ратибора підходить перевальцем хан Ітларь. Вдоволений, ситий. Осміхається. Бач, як догоджають!

— Можна спробувати... чого ж... Спробуємо і ми сей звичай русичів... А ти скажи князеві: без жони не поїду назад!

— Скажу... скажу... Іди, хане, там вода вже давно нагрілась!..

Хан Ітларь і десять його вірних торе зайшли в натоплену лазню. І в ту ж мить, коли за ними міцно хряпнули двері, з-за стіжків сіна, з-за онбарів і комор вискочили вої й обступили лазню. Хтось забрався на дах, почав скидати околот, хтось інший дерся по драбині, з луком і колчанами при боці.

— Ого, скільки тут поганих половчинів зібралося!

А подай-но, брате, мені твого лука! Дай-но! — домагався перший дружинник, що виліз на дах.

— Та віддай лук йому, Ольбер їх усіх з одного лука!.. То був заповзятий син боярина Ратибора — Ольбер.

Став на коліно, наклав стрілу на тятиву, повільно прицілився, натягнув і рвучко відпустив.

— Ось тобі, хане, остання данина з русичів!

— Ану, тисніть на двері... Плечем, Микуло, боком!

В цей час Слав'ята нісся через сніги й бори до Києва. До князя Святополка. Мономах кликав брата йти разом на половців. І щоб чернігівський князь — Олег Гориславич — з ними пішов, і щоб інші менші князі свої дружини з ними з'єднали...

Уже вдруге безбожний шолудивець хан Боняк налетів на Київ. Яко шуліка хижий, видивився із свого Степу, коли Святополк із дружиною вийде зі стольного у Вишгород на лови.

Ворота града були не зачинені. Був же день. Обідня пора. На київські торги їдуть смерди і слобожани, купчини із далеких країв, ідуть прочани до храмів і до монастирів.

Але сторожа, хоч і пізно схопилась за списи, усе ж відтиснула Боняка од воріт — Золотих і Жидівських. А тих половчинів, що залишилися у місті, за валами, покосили мечами.

Тоді лютосний Боняк запалив передмістя. Палав Стефанів монастир на Клові, горіла Германова обитель, димом пішли довколишні села і слободи... Половці перейшли Либідь і Глибочицю і вдерлися через дерев'яну огорожу — столп'є — на рукомесний Поділ. Хан Боняк мстив за своїх великих родаків, що полягли від рук Святополка і Мономаха. Тоді ж, після смерті хана Ітларя й Китана, князі з'єднали свої полки і пішли навесні на Трубіж. Там і наклав своєю головою хитромудрий володар половецьких степів Тугоркан. Князь Святополк підібрав його тіло й привіз до Києва. Його поховали на роздоріжжі між селом Берестовим і Печерським монастирем. Як-не-як — тесть великого князя київського

Тепер Святополк спокійно розважався на ловах у Вишгороді, а кияни стояли на валах, змагались із половецькою ордою Боняка, гасили у місті пожежі, іскрадом вибиралися за вали й шаленими несподіваними наскоками били в спину степовикам. Скоро з Вишгорода підоспіла й дружина Святополка...

Хан Боняк мусив тікати. Але не хотів вертати ні з чим і повів свою орду на печерські кручі. Обитель захопили зненацька. Біля зламаних воріт монастиря поставили свої бунчуки й шаснули по храмах і келіях.

У кожній келії кипів бій. Половчини виламували двері, з мечами кидались на ченців, що боронилися, хто чим міг. Ченців сікли шаблями, як капусту. Сікли ікони й іконостаси, пергаменні списки і книги... По монастирському двору металися у довгих рясах ошалілі мніхи, за кожним, як за зайцем, полювали озвірілі половчини. Багато розпластаних чорних тіл лишилося лежати в калюжах крові... Половецькі стріли із смолоскипами вогню підпалювали будівлі... копиці сіна й соломи...

Скоро палав увесь монастир. Поряд, нижче, на придніпровських кручах, у Видубичі, горів Красний двір князя Всеволода. Горіла обитель у Видубичах.

Наситившись розбоєм, пограбувавши скарби, Боняк відкотився на південь...

Диміли довколишні поселення. Обвугленими стояли під відкритим небом комини

печей. Знову бродили дорогами ватаги погорільців, сиріт, злодіїв-татей...

Біля Печерської обителі скоро зібрався табір із тисяч бездомних бродячих жебраків. Вигнані з рідних оселищ, вони прагли тут знайти захист.

Ігумен Феоктист, у чорному клобуку, в чорній рясі, з кадильніцею на срібних ланцюжках у руках, ходив поміж людьми великого нужденного табору.

Заспокоював молитвою, розраював...

— Грішні бо єсть, то й наслав бог кару свою на нас, Бог навчає й просвіщає своїх рабів напастями ратними. Да стануть вони як злото, гартоване в горні. Християни ж бо мають пройти в царство небесне через многії скорби й печалі. А наші кривдники, бога хулители, лише на цім світі мають веселощі й благодать. На тому ж приймуть муку від диявола, вони приречені горіти у вічному вогні

Уздовж монастирських стін, на схилах Дніпра, гугоніли вогнища. В кованих опанах варили пшоняні бовтанки, кашу для цих зголоднілих людей. Ігумен велів роздавати жебракам і по шматку перепечі чи якого коржа. У монастирських сховах вціліло від половецького грабежу чимало зерна й борошна — вистачило б на кілька років. Але зберігати довго не годилося — поприє, зотліє добро. Краще людям віддати. Та їхні вільні руки нині використати для обителі.

Так і почалося. Ставили нові заборолу й ворота. З навколишніх сіл пригнали валки возів з добротним лісом, піском і жорствою. Вимостили ним подвір'я. Зводили господарські будови, спалені половцями. Рук вільних — скільки завгодно! Із кожним днем їх побільшувалось. Приходили не тільки з розорених сіл, а й з самого Києва. Було чимало погорільців, але й чимало просто нужденних, яких гнала сюди надія дістати якийсь заробіток. Он подільські кричники, бондарі й шевці з ними, кожум'яки і лучники, гончарі зі старим Бестужем і зятем його Гордятою... Вони завжди обідають своєю родиною, з одної миси. Але цього разу гончарі схилилися навколо Гордяти, який щось показує усім на землі... Підсовуються ближче до нього.

Феоктист прямує до цього гурту. Певно, блудославлять християни. Бога гнівлять... Отсі розувірені в усьому бідаки-смерди і ремесники немовби зібралися сюди, щоб подивитися на розорену божу обитель і ще раз переконатися, що християнський бог також не може нікого захистити від біди, навіть тих, хто томив душу й тіло в спокутах голоду й усякого утримання.

Наближення Феоктиста гончарі не помітили. Владика кашлянув. Усі раптово підвели до нього голови, мовчки розсунулись, а Гордята так і лишився стояти перед ним на колінах. Збагнувши, хто перед ним, хлопець мимоволі підняв долоні і прикрив щось на землі від очей Феоктиста. Ігумен поглянув на землю і не відразу втямив, що було на землі. А перед ним стояв невеличкий, із глини ліплений храм... Доладно відглажені ребристі шати маковиці нагадували Феоктисту щось знайоме... бачене вже десь... чи у казці, чи уві сні...

Він присів навпочіпки. Розглядав, дивувався, легенько торкався пальцями продовгуватих розрізів вікон під широким рядом ліплених узорів... Округлу, немовби із старого пня роблену основу усього храму... Феоктист на мить заплющив очі, уявив собі

його в усій величі... Диво ліпосне!.. Поставити б його ось тут, на монастирському узгір'ї. Видно було б звідусюди поприщ на двадцять навкруг!.. Поставити б із мармурових плит, визолотить би ребристу маковицю... Але ж... Цей храм зовсім не був схожий на сусідні грецькі храми, які стояли на монастирських горах. Він собою нагадував скоріше не візантійські святилища, яким мають слідувати усі церковні будови на Русі, а якесь язичеське капище, схоже на те, що лишилося в руїнах на березі Глибочиці...

Феоктист косував примруженим оком на здателя-зодчого.

— Сіє ти зробив?

— Я! — обличчя Гордяти світилося гідністю. Він чекав захоплення і похвальби.

— Зараз же... розбий. Сам! Це старі ідоли в тобі каламутять душу, щоб не впустити до неї віру в Христа.

Гордята зблід. Розбити? Він же хотів щойно подарувати його обителі, йому, ігумену Феоктисту... Він хотів запропонувати йому поставити отакий храм тут, на Печерах!.. Отеї ремесники подільські уже й згоду свою дали — поставили б... Усім людям на диво...

Феоктист бачив, як затуманились очі хлопця. Більше йому нічого не повелів. Рушив з кадильницею далі...

— Е-е, казав же тобі, Гордято, не візьме отець ігумен твого храму. Ліпи ото краще горшки та чаші чародійські, хлопче, — обізвався до нього Бестуж. — Вертати пора нам уже й додому. Трохи заробили, а на більше надій нема...

— А Іван? Маємо йому сплатити купу... Де візьмемо срібла? — заперечив Брайко, найстарший Бестужів син. — А храм же ліпосний! Бачили, як владику пальцями до нього доторкався? Аж тремтіли. Не вірив очам своїм. Бачили? Навіть очі заплющив — ось так. — Брайко зобразив на своєму обличчі блаженний осміх ігумена Феоктиста.

— Може, хай піде до Кловської обителі чи на Берестов? Вони так само поруйновані половцями. То й візьмуть у Гордяти... — підтримав свого брата ще один Бестужів син — Кирик....

— Не візьмуть, сину. Чув же? Ідоли, каже, душу йому скаламутили... Значить, для християнського бога негоже. А для старих богів — хто тепер ті капища ставить? Їх тільки руйнують та допалюють повсюди...

Гордята мовчки сидів на землі, схрестивши ноги під собою. У великих очах його хитався сірий смуток. Стрілчасті брови то сходились біля перенісся, то злітали тремтливо на високе чисте чоло... Повернутися знову до Бестужа? У ту вічно сиру хатину, під Києвою кручею... До гончарного круга... Темніє обличчя Гордяти.

Мілея... Коли б могла зрозуміти його... З її рожевих уст не злетіло ніколи для нього ласкавого слова. Одні докори... домагання... Вона, подільська красуня, мусить носити найкращі наверхники на сорочці — із шовку! Вона мусить мати найкращі коралі, що як цвіт її уст! І пової шовкові із бухарської камки... Ото які продають сарацинські купчини! Вона ж бо єдина дочка знаменитого гончаря Бестужа, у котрого купляють горшки навіть для княжих столів і монастирських трапезниць... Гордята хотів хату ставити на ті

гривни, що взяв у борг у резоїмця. А що їй та хата, коли у неї взувачок путящих нема — не вийти їй ні на вечорниці, ні на торговий майдан...

Розлетілися позичені гривноньки... Лишився молодому гончареві один борг...

То як повернеться додому ні з чим? Нехай усі йдуть назад, а він ще тут попрацює на монастирських роботах. Та, може, ще якийсь, інший уже, храм виліпить із глини. Владиці печерському уподобиться, може...

— Брайку, ти мені віриш? І ти, Кирику... Я залишуся тут. Інший виліплю храм, для отця ігумена. Побачите, він забере мене й скаже: воздвигай, Гордято, отее здання![86].. Ідіть без мене. Бачите, скільки колод навезли? І плінфи обпаленої... Будуть нову храмину ставити. От я тут і придивлюсь.

— Як знаєш, — старий Бестуж відвів очі вбік. — А ми — додому... Знову до своїх горшків...

Відтоді Гордятинє життя розтовклося й змішалось в тій штовханині, галасі, в колотнечі, якими жила Печерська обитель... Від ранньої денниці до вечірньої зорі тяглися на печерські кручі повози з колодами, глиною, піском. Із монастирських сіл несли й везли у цебрах і кошиках тисячі яєць, молоко, капусту, забитих гов'яд, сушену й свіжу рибу — обитель мусила годувати своїх будівничих-здателів, годувалася й сама.

Як і раніше, сюди тяглися бездомні бродники, погорільці, жебраки. Але уже всім не вистачало роботи.

Десятки людей, яко голодні пси, никали довкола й нужденними очима дивились на ошасливлених долею, що після тяжкої праці могли покласти в рот пахку, хоч і нізчимну їжу[87], вже навіть не відчуваючи від утоми її смаку. Ці нужденні сідали осторонь, очікувально спостерігали, як із опанів куховар вишкрібає рештки їжі. Бувало, що ті рештки ченці відносили назад, у двір. Бувало, що котрийсь із них змилується, віддасть отим старцям.

Якось Гордята помітив серед них високу смаглолицю дівчину. Вона ніколи не просила у куховарів їжі. Лиш коли щось перепало двом бабусям, які сиділи поряд з нею, вони їй відділяли від своєї здобичі. Дівчина підставляла їм навіть не полумисок, а якийсь черепок — з розбитої макітри бік, брала кашу просто руками і клала в рот. Не мала своєї ложки.

Тоді Гордята, сидячи увечері біля свого вогнища, вистругав ложку з вербової гілки й приніс їй. Вона простягла руку до нього, радо взяла новесеньку білу ложку. Тепло і подив світилися з променистих карих очей. Через кілька днів Гордята виліпив їй із глини миску, ще й узорами розмалював. Миска довго сохла на гарячому літньому сонці. Хлопець щоднини бігав до осоння дивитися на неї, підставляв до променів то один бік, то другий. Нарешті глина побіліла, від легкого доторку нігтем озивалася глухуватим дзвоном.

Увечері роздавали куліш. Жалісливі бабусі дівчині вділили потроху у її черепок, і вона вербовою ложкою сьорбала його. Гордята підійшов у ту мить, коли вона вже вицідила із черепка в рот рештки юшки. Простяг їй миску, дивуючись, як змінилося обличчя дівчини від щирої вдячності. Ніжна смага шкіри її щік зазолотилась легким

рум'янцем, очі — на півобличчя! — засвітались крапельками темного меду. Вона обережно взяла в руки подарунок Гордяти. Її довгі тонкі пальці, які тримали ту миску, тремтіли. Тоді він уперше почув її голос:

— Це також мені? А за що?

— Ну, так... — зніяковів Гордята. І здивувався собі: хіба дарують за віщось? Дарують від доброти.

І вперше дівчина звелася при ньому на ноги. Тільки тоді він збагнув, чого вона завжди сиділа: була тяжкою.

Гордята ще більше зніяковів. Не знав, що казати, А вона захоплено дивилась йому в обличчя, питала:

— Ти хто — здатель?

— Я? Гордята... Гончарем був... Тепер ось... ніби здатель...

— А я — Рута, — усміхнулась таємниче очима. І, зітхаючи, додала: — Княжа-Рута.

— А-а... — промимрив розгублено Гордята, наче й справді щось втямив у тих словах: Княжа-Рута.

І знову стояв мовчки. Повернути назад — незручно, щось запитати — не знав що. Нарешті здогадався:

— Зробив отцю Феоктисту із глини храмець. Такий... невеличкий. Для взірця. Пригожий вельми, казали усі. А владику не взяв. Каже — ідольське капище.

— Ідольське? — зраділа Рута. — А яке? Як Перунове капище?

— Не знаю. Не бачив Перунового.

— А я бачила! Під Каневом-градом. Коли ми тікали від хана Ітларя сеї зими, то переховувались у Перуновій пущі. Біля села Поляни.

— Ти втекла з полону? — підняв на неї очі Гордята. — А половці гнались? — Йому здалося, що так само його мати колись бігла з полону...

— Атож... А ми пересиділи в тому капищі.

— Яке воно? Розкажи.

— Ну, отаке... Дивися! — Рута хутко опустила на коліна, розгладила долонею пісок, на якому стояла, взяла в руку паличку й почала викреслювати по ньому. Гордята й собі став на коліна, поруч. — Коли дивитися збоку, так воно ось так... — На піску з-під палички виросло кілька продовгуватих гостроверхих вежиць. — А коли дивитися зверху, так воно отаке... — Кілька однакових кружечків стали один побіч другого. Як пелюстки велетенської ромашки. — А посередині — ось така велика кругла храмина... А коли заходиш, — Рута долонею розгладила поруч пісок, поповзла колінами далі, — тут ніби стовпи... дев'ять стовпів отаких підпирають.

Вона вимальовувала так чітко, що Гордята ніби бачив уже те велетенське здання. Темне м'яке волосся Руги розсипалося по плечах і затуляло обличчя. Уже з дитям жона, а без хусти!.. З-під того волосся гостро й захоплено світилися її дивні очі...

Сунулася по піску далі, підмітала подолом землю...

Раптом Рута випрямилась, завмерла й обірвала свою мову. Прислухалась до чогось. Випустила з рук паличку, якою малювала на піску... Обома руками підхопила живіт

знизу.

— Б'ється... — засміялася тихо. — Ох, як б'ється.

— А як же ти... не боїшся? — Гордята співчутливо дивився на її просвітлене лице. Де ж вона буде родити? Куди подінеться з дитиною?

— Боюся... — ще тихіше зізналася. — Боюся іти додому, Гордята... І тут... голоду боюся... Я нічого... Я вмію терпіти. А ось воно...

— Треба додому... — невпевнено порадив.

— Що ти! — злякано зиркнула на нього великими розширеними очима. — Мати помре від ганьби. Дочка її дитя приведе у хату... від половчина... від хана! Що ти... Краще смерть...

Рутині очі затуманіли. Щось бачили таке, чого ніколи йому не дано побачити. Гордята не знав, що сказати. Дивився собі під ноги... Помовчав, тоді вимовив:

— Я завтра прийду до тебе. Щось принесу...

Рута проводжала його сумним поглядом. Усі від неї тікають... І навіщо сказала про того хана? Ох, горенько її нерозділене... А брехати вона не хоче. З брехнею вдівічі важче жити, аніж із важкою правдою. Казав Слав'ята, коли бігли з полону, щоб їхала у Васильків, а він її звідти потім забере... Хай думає, що вона десь загинула у снігах... чи в ополонку провалилась...

І другого дня горіли навколо Печерської обителі вогнища. Коло одних відпочривали будівничі, коло інших — грілися бездомні. Гордята підхопив на плечі свій полотняний мішок, поправцював через сухі полини й чебреці до крайнього кострища, де він учора залишив Кияжу-Руту. Вона їла свою юшку з нової миси і новою ложкою. Дразливо пахло смаженим салом. Рутине обличчя витяглося від радості назустріч Гордяті. Соромливо поставила миску на землю. Винувато осміхнулася:

— І звідки воно... так хочеться їсти — вовка з'їла б...

— Ви ж удвох... — статечно мовив печерський здатель, ніби вже вік звікував і набрався житейської мудрості. — Я тобі ще ось перепечі приніс. Свіжа! Пізніше з'їси...

Рутине обличчя зашарілося до сліз. Але вона рішуче простягла руку до шматка білої перепечі — забула вже, яка вона й на смак... Вкинула за пазуху.

— Хоча б уже швидше...

— А я ось йому приніс іграшку. Дивися, — Гордята засунув у мішок руку, витяг звідтіля свій глиняний храмечко і поставив на землю.

— Ой! — Рута від подиву сплеснула в долоні. Це був маленький казковий палац, виліплений із глини. Рута упала перед ним на лікті і на коліна, видивлялася, чомусь осміхалася, у подиві ворушила тонкими бровами.

— Небочко! А які віконця!.. А отес коні на узорах... Бач, як летять, ніби наші огирі, коли ми тікали з полону... Це ти сам зробив?

— А хто ж... Візьми. Буде твоєму малому...

— Ой... — На очах Рутиних виступили сльози. — Добре серце маєш.

Через кілька днів Гордята знову пішов до Рuti. Але її коло вогнища не було. Побачив лише бабусь. Коли спитав, де Рута, стариці заворушилися у своєму лахмітті,

закряхтіли, йому навіть здалося, що він чує торохтіння сухих кісток, ніби хто трусив їх у порожньому мішку...

— Сина годує. Он там, у балці. Їй там люди напнули курінь. Теперка свій дах має!.. Піди, піди, голубе!.. Хлопчик у тебе народився... Бравий такий! Ну викапаний ти!..

Гордята затамував подих від отих слів. Вони що, справді мають його за батька Рутиного сина? Може, се вона їм так похвалилася? Щоб свій сором приховати!.. О, ще одну халепу маєш, Гордято. Одну — від Івана Подолянина, другу — від сеї Рутки... І все через добрість свою... Бо доброго чоловіка бог любить, але щастям обділяє...

Гордята м'явся, роздумував. Не піде він до балки. Скоро ніч... Завтра неділя. Піде додому, до своєї жони, до Мілеї. Віддасть їй гроші — сьогодні скопець Єремія, скарбник монастирський, дав їм усім трохи мідниць. А потім він найметься до іншого монастиря, там покаже свої храми.

Зробить він іще й такий, що буде нагадувати Перунове святилище, про яке оповідала йому Рута. Сина десь годує... Тьфу, старі печериці... Сидять, як сиві відьми, руки свої кістляві у вогнища засунули — і не пече їм... не бере вогонь. Шкіра навіть не шкварчить... Окостеніло усе в них — і серце, і спогади, і тіло... Отаке шамкотять про нього...

Піде Гордята додому. До своєї жони Мілеї... Що йому чуже горе хлебтати? У нього й свого досить...

Хитається видовжене полум'я двох товстих лоевих свічок. На стіні келії хитаються дві тіні кошлаті. То розбігаються одна від одної, то женуться одна за другою. Як і думки в Несторовій голові.

Тьмяво відсвічує лик богоматері на іконі. В її сумних, страдницьких очах німе запитання — пощо так колотиться душа в брата Нестора?

Ось він знов зсувається з лавиці, простягає свої кістляві жовті руки до блистаниці-лампадки. Тоненьким свічкогасом ворушить на її дні пучечок пахучого зілля. Вогник у лампаді затріщав, запихтів солодкавим сизим димком, обволік ікону богоматері. І її очі вже не бачили крізь той димок, як у книжника печерського ворухнулись тонкі ніздрі, як сяйнули перламутровим відсвітом його темно-сірі очі.

Ношеденно святий отець сидить зігнувшись над книгами і пергаменами. То шкребе своїм залізним писалом по жовтавому цупкому шматку, кладе свої рядки, як ниву оре — поволі, ретельно виписуючи ази і буки. Заглядає в книгу, в старий сувій — до купи зводить записи. Як те колись робив Великий Никон. І договори старих князів переписує, і те, що чував од смислених людей, вписував — нехай нічого не поглинеться часом...

Та сьогодні Нестор не заглядає ні в книги, ні в інші пергамени... Якась біда колотить його душу і старіюче тіло. Таємниче світяться його ще зовсім молоді очі. Дві глибокі зморшки на жовто-восковому чолі вже не розгладжуються. Ще глибшими, з відтінком гіркоти чи неминучості стали дві борозенки, що йшли від кутиків ніздрів до бороди.

Нарешті старець угомонив свою бунтівну душу. Якимись мислями заспокоївся.

Затиснув у пальцях писало і став водити по пергамені.

Погляд його то спинявся на написаному, то стрімко летів кудись крізь стіну, крізь простір, а може й крізь віки...

Щойно закінчив оповідати про шолудивого Боняка, котрий спалив передмістя Києва й сплюндрував Печерську обитель. Щойно оповів про останній час Тугоркана, котрого Святополк, яко тестя свого, привіз до Києва і разом з його возносливими намірами й підступними діяннями поховав на Берестовім шляху. А вже серце пече нова думка — треба оповідати не про безбожних синів Ізмайлових, а про своїх татей великих, князівської породи, що бігають по руських городах і, яко хижаки, грабують свій народ... Сьогодні ці свавільці кров братню ллють, завтра вбивають своїх братів. Що їм до того смерда альбо рукомесника, у якого він забирає худобу, збіжжя, синів? Що йому до послань і писаній святих отців, які його благали: не розгніви мужа в жебрацтві його! Бо коли розгнівиш, не спинити його мстиву руку, яка вознесе меч над головами тих, хто сидить зимою в теплі, у світлій хоромині й забув про убогих і упосліджених долею, що гибіють при скіпках, скорчившись від голоду й холоду, витираючи очі від їдучого диму сирих дров...

Та ніхто не жадає прислухатись до мудрих застережливих слів-обережників. Розвалюється буйне гніздо Ярославових онуків-князів на зграї княжат, їхніх синів і синовців... Висипались вони на землю і затіяли колотнечу...

Підступний лукавець Давид Ігорович грабує на дніпровському лимані купецькі лодії, Гліб, син Святослава Чернігівського, бігав то в Новгород, то в Тьмуторокань, то в інші землі, доки не наклав головою; Роман Святославич без кінця домагається собі нових земель і водить на Русь орди половецькі, Олег Святославич, котрого Гориславичем прозвали, колотився знову у вотчині своїй чернігівській, доки Святополк і Мономах не пішли проти нього зі своїми ратями і не зачинили в Стародубі, змусивши цілувати хрест на вірність... Але свавілець зламав присягу, побіг до Смоленська, потім добувся до Рязані і до Мурому. Ось уже три роки безчинствує у північно-східній Русі, убив меншого сина Мономаха — Ізяслава, забрав його дружину в полон, закував у кайдани і кинув у яму. А сам добувся до Суздаля. Розграбував город, людей у ями повкидав, в кайдани закував, а все їхнє майно — собі привласнив. Далі на купецький Ростов пішов, всюди своїх посадників настановив, знімав для себе потяги й правезі. А то все — вотчина Мономахова...

Тож старший Мономахович, князь новгородський Мстислав, примчав сюди з полками, став ганятись за Гориславичем, аж до Волги догнав його. І знову горять городи північної Русі. Від Суздаля лишився один двір Печерського монастиря та мурована церква святого Димитрія. Палає Муром...

До Олега прийшов на підмогу його брат Ярослав. До Мстислава Мономаховича — менший брат Вячеслав. З ордою половців...

На ріці Колокші була між братами січа велика. Побіг Олег Гориславич, а за ним гнались Мстислав, Вячеслав і половці. І знову горіли Рязань, Муром, Ростов...

Князі тузують один одного, а орди половецькі налітають на землю руську. І знову ж

таки — самі князі кличуть їх, втягують у чвари між собою. А ще біда — стали ріднитися з ними князі. І тепер половці ходять на Русь захищати своїх родаків-князів, плюндрують ниви й беруть полон...

О земле руська! Тяжка година чекає на тебе... Уже немає сили, котра утримати могла б твою купність, котра спинила б зажерність отих княжат-онуків і синовців!..

Колись чорноризці печерські силкувалися затримати міцну владу над Руссю в руках єдиного самодержавного князя. Ще з часів Іларіона билися за те. Чогось і досягали. Тепер Феоктист-ігумен хоч і підтримує владу Святополчу, то більше для того, щоб вирвати у великого князя шмат землі для монастирського подвір'я, чи нові землі й села, чи нову пущу... Святий отець більше піклується за благодатьство обителі, аніж за велику справу Русі.

Та Печерська обитель сильна не багатством, а глибиною мислі своїх подвижників — Феодосія, Никона, Івана. Вони вирвали із рук греків-митрополитів літописання землі Руської. Печерські писці уже стали міццю, на котру опираються і котрою дорожать великі князі. Печерський монастир підпирають дружина і боярство київське, яким потрібен єдин князь. Тож князі й мусять дослухатись до печерців. Бо можуть покликати: "Приїжджай боржій до Києва. Де узрим твій стяг, там і ми із тобою". А можуть й інакше мовити: "Іди, князю, геть. Ти нам еси не потрібен". От як Мономахові сказав ігумен Іван.

Мономах хоч і значніший за інших, але пустити його до влади — значить беззаконня узаконити. А ще є одне: Мономах горнеться до Візантії. Шукає підтримки для себе в греках-митрополитах, як і батько його. Обіцяє ставити на Русі греків не лише єпископами, а й ігуменами по монастирях! Мабуть, для того й бережуть у роді своєму шапку Мономаха, аби показати, що від царів ромейських свій рід ведуть! А для чого?.. Щоб ромейські імператоррі посягали на Русь?

Іще одне стурбувало печерських книжних людей. Цар візантійський Михайло Дука прислав колись князю Всеволоду послання, в котрому великодушно дозволяв вважати, що на Русі був проповідником християнства апостол Андрій, який проповідував і грекам. Отже, русичі і греки мали спільного проповідника!.. Виходить, що на Русі християнство було прийнято ще до хрещення Володимира. Але Русь не зуміла зберегти віру свою, упала знову в язичество, і ромеї вдруге сіяли учення Христа через князя Володимира...

Лукава і хитрісна видумка! Вона має показати, що Русь, мовляв, сама не здатна берегти віру християнську, що їй потрібна опіка від ромеїв. А то єсть ярмо для Русі, ігемонія[88] загребущої імперії!.. Рід Мономаха протягує ту ігемонію десятиліттями... Уже написано чимало послань, повчань, листів про апостола Андрія!.. Усе те має возвеличити їх ім'я, вознести над іншими, узаконити їхню зверхність серед інших князів.

Близькозорі! Не бачать, що, утверджуючи себе руками ромеїв, вони принижують Русь і одягають на її душу чуже ярмо.

Нестор мусить дати свою відповідь, розвінчати їхні лукаві замисли. Обірвати оті

невидимі сіті, в які рід Мономаха втягує будучину Русі...

Тож Нестор має у своєму літопису ствердити правду. Русь не знала ніякого апостола Андрія. Русь найпізніше взяла християнську віру. Бог так зажадав, щоб русичі прийшли до сеї віри останніми! Але Русь взяла ту віру не з милості ромеїв, а з власного вибору!

За дверима хтось товчеться. Нестор очікувально підносить над головою свічку. Нарешті до келії вштовхався Єремія-скопець.

Це був уже зовсім білоголовий старець, тільки очі його — чорні, блискучі — не вицвіли, стали задумливими і ніби лякливими.

— Що тобі, брате? — здивувався Нестор.

— Біда трапилась у нашій обителі... — зашепотів чорним беззубим ротом Єремія. — Брат Федір скарб у своїй печері знайшов. Певно, диявол його спокушає... Ходи скажи ігумену... Я боюсь... Ходімо...

Нестор гасить свічки. Щодуху крокує до печер. Скарб! Чи справді диявол наслав на них спокусу, чи щось інше... Тоді — то велике діло! Скарб потрібен монастирю. Треба закупити пергамену, книг... Поставити для книжників окремий дім — і туди збирати мудрість вікову, що в писаному слові обретається... Книгозбірня ой як потрібна! Казав уже давно Феоктисту — треба поставити для книг мурований дім, щоб не згоріло в ньому нічого. Ігумен відмахнувся — не стільки тих книг, щоб задля них мурувати дім! Хай колись... як розживуться сріблом-злотом... І ось... Може, се бог почув Несторове моління?

Чернець Федір злякано сахнувся у куток, коли в його печерку просунулась Несторова голова. Щось забряжчало, задзвеніло від того сахання, покотилося й дзвінко стукнулось об дерев'яне ложе.

— Се я, брате... Нестор... Ти скарб знайшов, кажуть.

— Хто каже?.. — жахнувся Федір, тремтячи у кутку.

— Що за скарб? — Нестор нічого не бачить у темряві. — Запали свічу. Все одно господь бог не дасть утаїти добро, бо для блага всіх послане воно...

— Для якого блага? — недовірливо перепитує Федір. І не сіпнеться, щоб запалити вогник. Сопе, щось шепоче.

— Я бачу, ти хочеш приховати божий скарб. Тоді во зло він буде тобі.

— Я його знайшов! Мені бог його послав, бо уподобив за мої щирі молитви і томління душі! Мені дає він винагороду за все! Сказав мені господь бог: набідувався у драному рубищі, чадо. Даю тобі скарб на старості літ. Купи за нього соболину шубу і купи землю, і не знай ані холоду, ані голоду. Умри в теплі й ситості!.. Це моє! Моє... Пощо прийшов?.. — Федір метався по печерці й засовував під дошки ложа срібні чаші, келихи, глеки... — Не дам! Нікому не дам!..

— Послухай же мене, брате. Силоміць я у тебе відбирати не стану. Коли не згоден зі мною... Що тобі ті села? І шуба соболина? Зігріє вона лише твоє тіло і добром наситить лише твоє чрево. А книги... Ми зробимо велику книгозбірню. Купимо дивні книги в усіх окольних і дальніх землях чужих. Мудрість людську зберемо сюди... з усіх

усюд. Мудре слово зігріє не тільки нас... І після нас грітиме і навчатиме.

— Не дам... — Федір ледве не плакав. — Я багато днів і ночей рив отею нору... Руками рив! Так мені бог підказав усі сні... І я знайшов скарб у цій землі...

— Земля ж — монастирська. Усе, що в ній і що на ній, — усе монастирське, брате Федоре...

Федір упав грудьми на ложе, прикриваючи тілом викопані чаші. І трясся в глухих риданнях...

Нестор виліз із печерки. Канула у небуття його мрія про книгозбірню. Усі тільки про ситість дбають... про благо для тіла. Сумління чревом замінили. Забули про душу. Гніздяться в ній стільки лукавства й підступності!

Повернувся до своєї келії. Він ще поговорить із Федором. Може, умовить. Оповість братові про великі стародавні народи, які уміли дбати про свою будучину тим, що берегли Слово, а не тільки клопотались про їжу для живота. Ох, люди! Хто допоміг вам проміняти волю на золоте ярмо багатства?

Багатство — зникає. А Слово — вічне. Воно залишається жити й тоді, коли навіть зникає народ, сотворивший його.

Нестор запалив свічі. Знову взявся за писало. Думки оберталися навколо київського князівського столу. Сильний і всевладний Володимир Мономах був би, мабуть, нині благом для Русі, що колотиться в чварах і міжусобних війнах. Але пусти його до влади, то ромеї через нього руку простягнуть на Русь. Чи зможе він приборкати своє надмірне честолобство, яке його возносить і водночас засліплює...

А Гориславич та інші? Полізуть битися і за київський стіл. Будуть знову порушені заповідь і закон у державі. Мусять через те терпіти Святополка. Мізерний розумом сріблोलюбець і бабохват! В короткому умі — порожнеча, в душі — розор... Ганьба тій землі, якою керує нищий розумом привідця...

І як йому, літописцю, прозріти будучину?

Важкі часи настають для них... Віщує його серце великі біди... віщує у тривозі...

Ворона того й живе довго, що ні в соколи, ні в орли не поривається. Святополк не жадав ані слави полководця, ані слави мудрого книжника. Одна пристрасть володіла його душею: багатство. Може, через те, що все життя жив милістю багатичів — то бояр і купців новгородських, то простакуватих лісовиків у тих туровських драговинах, тепер жив милістю бояр київських... І все життя своє чув себе жебраком із порожніми гаманами. Земель нових надбати уже не міг — усі вони поділені й переділені між величезним виводком Ярославового гнізда. Тому був чутливий до прибутків, що давали великі київські торги. А ще неситим оком дивився на київські монастирі, які багатіли й гребли срібло та злото не тільки зі своїх земель, і з багатих пострижеників, котрі віддавали себе у руки чорноризої братії, але й з прихожан, що прошкували до монастиря з усіх земель на прощу.

Найбагатшою була Печерська обитель. Її вчені ченці найбільше вміли переконувати прочан у чудесах, які творяться милістю божою за стінами монастирськими, найбільше вміли зцілювати людей від недугів, розраювати мудрою молитвою у біді... А князі,

великі й менші, також купували собі прихильність обителі.

Тому й текла сюди срібна річечка з усіх земель... Явна і потаємна...

Князь давно вже косував недобрим оком у бік Печер. А тут поповзла чутка: чернець Федір одкопав у своїй норі великий скарб. Стародавні глеки золоті й срібні, чаші, тарелі, лагвиці дивної краси...

Одкопав і не хоче віддати монастирю. Жадає таємно вивезти з обителі...

Тисяцький Путята обурливо настовбурчував бороду. Земля монастирська дарована, бач, великим князем. Той скарб, що у князевій землі лежить, князеві і належить. Пощо віддавати ченцям? Їм багатство ні до чого... Їм молитви належить творити богові, а не про ситість живота дбати... Скарб має належати князеві.

Святополк швидше перебігав гострими очима по ґридниці. Він і сам так вважає! Але ж... це значить сваритися із монастирем?! Підтримка ж печерців — це не абищо для князя... Путята бурчав собі у бороду, соваючись на лаві.

— Ти от що зроби, князю. Звісно, сваритись із тими печерцями не можна. Ти пошли свого сина холопського... ну, Мстислава свого, од тої дівки. Пошли із отроками, і нехай вони вночі тихо увійдуть в обитель і заберуть скарб. Навіщо боголюбивим ченцям багатство? Бог простить Мстиславу його гріх, бо він зробить діло справедливе: княже має належати князеві!

Святополк з полегшенням реготнув.

— Га? Добре придумав.

Справедливо! — Його високі маслакуваті ноги понесли довге вузькоплече тіло по ґридниці. Темне волосся злиплося у пасма, які метелялися перед очима. Це заважало, він весь час стріпував його різким рухом голови. Одне тільки було негаразд: що тисяцький Путята отак непоштиво називає його Мстислава холопським сином.

Звісно, Мстислав народився не в шлюбі, але він добрий і вірний помічник князю. Мстислав, звісно, з-під землі добуде що завгодно і вже з рук своїх не випустить нічого, тим паче золота...

— Повеліваю Мстиславу своєму...

Вночі загін комонників Мстислава Святополчича спинився біля обителі, подалі од воріт і привратної вежі, де стояла сторожа. Верхівці тихо спішилися, приставили високу драбину й один за одним шугнули за огорожу. Кілька їх лишилось по цей бік з кінями. В тиші ночі чулося тільки обережне подзвонювання кілець на кольчугах та постукування важких мечів об стіну. Мстиславові люди, як таті-розбійники, добиралися до монастирських скарбів у повному воєнному спорядженні.

Удершись у печерку отця Федора, кинулись шастать по закутках. Але, окрім соломи на дощаному ложі і порожнього глиняного кухля, нічого не знайшли. Мстислав Святополчич сипло гукнув своїм поспішителям:

— Беріть його! В'яжіть! У нас розкаже... До мого двору!..

Двір Святополчича знали усі кияни. Стояв він унизу біля Лядських воріт, стіною упираючись у великий земляний вал. Високий терем, вибудований із дубових зрубів, своїм дахом вивищувався над сторожовою вежею. Невдовзі, коли Святополк об'явився у

Києві, із Турова прибув зі своєю невеликою дружиною і Мстислав. Цілоденні гульбища, п'яні крики оглашали довколишні вулиці й перекочувались у сосновий бір, що починався за болотистою долиною. Святополчич знаний був киянами ще як великий хтивець і блудник. Він часто влаштовував на дівчат лови, особливо у дні весняних свят, коли за стінами града вони водили хороводи біля озер і річок. Відколи Мстислав і його розгульна братія стали полювати на них, замовкли передмістя Києва...

Ченця Федора скинули на землю на конюшому дворі, потім затягли у якусь комору. Він з жахом розплющив очі. Посередині комори жаріло велике вогнище, а над ним зі стелі звисав, розгойдуючись, залізний жажіль[89]. Поряд стояло ковадло із залізними пруттями.

Волосся у Федора заворушилось від здогаду. Він хотів закричати, але горло йому перехопила бугом важка судома. Лише настовбурчились борода й волохаті брови над вибалушеними від безуму очима...

Кара прийшла йому... кара від бога, за те, що приховав скарб від ігумена... що не віддав його Нестору на книгозбірню... Для себе приховав!.. Себешник окаянний!.. Тож і приймай смерть жорстоку... Нею гріх окупиш... Страшною мукою пекельною, мокрице, спокутуй свою зажерність, бо не буде тобі прощення на тому світі... Не буде!..

Федір більше не розплющував очей. Чув, як його торсали за плечі, як тузували в боки, як витанцьовували на животі.

— Не скаже він!.. Бач, затявся! — хрипловато басив чийсь знайомий голос,

— Ска-а-же...

По спині його стали водити розпеченим пруттям. Шкіра зашкварчала...

— Та краще підвісьте його догори ногами! Над вогнем. Хай потроху запікається!

За мить Федір уже висів, зачеплений за ноги на тому довгому жажелі, погойдуючись над вогнем.

— Дайте мені лук! — хрипів біля нього голос Святополчича.

Федір розплющив очі. Перше, що він побачив, — це криві ноги у багряних чадигах. У Святополчича криві ноги, яко у біса! Червоні чадиги з широкими носами здалися йому копитами. Нечиста сила. Його катує нечиста сила...

— Чуєте? Не віддам вам скарбу. Богове добро лишиться богіві...

— А-га-га-га! Стріляй! — задрижало в повітрі. І стріла впилася ченцеві в рот...

Важкий, пекучий біль потьмарив остаточно світ... Святополчич так і не дізнався про скарб... Зачаїв у серці ненависть до печерців.

Князь Святополк жахався цій лютості сина. Накоїть біди Мстислав з отими ченцями. Треба відіслати його подалі з Києва... Он на Волині знову князі затівають чвари.

— Піду. Але — дай мені срібла. Мої брати не дадуть мені земель. Тож усе срібло своє віддай мені. А собі ще наживеш! — Широке бородате лице Мстислава із широко розставленими очима побуріло.

Святополк повернувся до Путяти.

— Га? — Обуренню його не було меж: рідний син — хоч і байстрюк, але рідний же!..

— отак нахабно грабує великого князя...

А на другий день до покоїв князя ввалилися великі київські купчини.

Князеві, кажуть, потрібне срібло? У них є срібло для князя. Нехай лиш київський князь зробить невеличку поступку їм — віддасть на всіх київських торгах право на торгівлю сіллю в їхні руки. І ще нехай князь віддасть їм у руки збір соляного податку. А більше нічого не просять вони у нього...

Князь Святополк аж захлинався від радості. Багаті купчини київські дають йому срібло? Та він віддасть їм соляні торги і потяги... Лишень і йому нехай сплачують частку тих прибутків.

Задоволенню князя не було меж. І звідки вони дізналися про його скруту! Певно, тисяцький Путята постарався для нього... Ну й молодець! Доброго порадника послав йому бог...

Не терпілося набити йому свої спорожнілі мішки сріблом. Через кілька тижнів спитав:

— Путята, а як там купці наші? Сплачують мито за сіль?

— Сплачують, князю, і тебе благословляють. Путята говорить правду, та не всю. Навіщо князеві вся правда? Змовчував, що на київських торгах ті купці підняли ціни на сіль так, що скоро простолюдинам не можна було докупитись ані дрібки солі!..

У Києві стало тривожно. На всіх торгах і перехрестях чорний люд відверто хулив бога і тих, хто приніс його на Русь... відверто погрожував погромити садиби можців, а їх самих підвісити на жажелі, як те зробили із бідним ченцем Федором. Бідний христолубець! Це за них погубили його життя кровопивці, бо той, кажуть, хотів заступитись за людську біду. Натовпи обурених киян хапали кілля з тинів і бродили вулицями міста, шукаючи своїх кривдників...

У Києві глухо назрівав бунт. Хто знає, що принесе він? Може, слідом за князівськими та боярськими дворами підуть димом монастирські садиби?..

Ігумен Феоктист хвилювався. Бунт черні ніколи не приносив добра!

Смиренство... покора... Будь-що треба утишити народ... Чого жадає народ? Солі!.. Дати йому дешевої солі — і буде врятований спокій...

Через кілька днів ченці Печерської обителі Прохор та Єремія вивезли на Бабин торжок п'ятьма повозами запаси монастирської солі. Колись обитель закупила чимало пудів солі у галицьких купців, що час від часу наїжджали сюди великими валками і дешево віддавали її на київських торгах, щоб повернутись назад.

Ченці стали зі своєю сіллю поряд із купецькими крамницями.

Увесь Київ, здавалося, збігся на Бабин торжок. Від ранньої зорі до заходу сонця довкола ченців юрмилися смерди, городники, рибарі, кричники, кожум'яки, гончарі, ковалі, мечники, лучники, шевці, кравці, пекарі, городничі. Кого тільки не було серед того юрмиська! Усім була потрібна сіль. Крамарі ж лишилися без покупців. Мовчки перечікували, коли вичерпаються монастирські торгівці. Але дочекатись не могли.

Тоді крамарі об'єдналися й пішли приступом на ченців— вигнали їх з Бабиного торжка. Народ бунтував. Кидав камінням, землею, піском у зажерливих кровопивць,

плювався, замахувався дрюччям. Усі посунули услід за возами із сіллю на подільські торжища.

Торгівці кинулись до князя Святополка. Князь обіцяв тільки їм віддати торгівлю сіллю! Князь бере срібло з них за те право! Князь має захистити їх від сваволі ченців і заборонити монастирю продавати сіль. Ченці мають молитися богу, а торгівці мають торгувати, а князь — князювати!.. Отож хай князь пошле своїх дружинників до Почайни і розжене тих богохульників. Бо торгувати слугам божим — все одно, що бога хулити...

Путята вислухав резони великих київських купчинів і пішов радитись до князя. Нарешті повернувся назад.

— Буде вам поміч від князя, як того бажаєте. Князь посилає свого сина Мстислава з отроками і прожене ченців. Ідіть з богом!

Мстислав із дружиною вихором увірвався на торговий майдан біля старого капища. Море людських голів хиталося перед очима.

Та раптом угледіли, що комонники стали витягувати з-за поясів пуги й прокладати собі шлях до монастирських повозів із сіллю.

— Не пускайте їх! Вони хочуть Прохора і Єрему побити!

— Це князеві люди! Пропустіть! Боярин Путята велів!

— Не дамо солі! До біса з своїм Путятою...

— Бийте їх!

Дружина Мстиславова була перетерта, перем'ята натовпом...

Увечері владика Феоктист пішов на княжий двір скаржитись на самоуправство Путятиних людей. Але тисяцький — Путята Вишатич — лише розводив руками. Нічого він не відає, нікого не посилав на торг... То якесь непорозуміння!..

Та в цей час до хоромини увійшло троє купців. Це були найбагатші купчини з крамарської слободи. Серед них Феоктист упізнав лише хозарина Сімхі, великого резоїмця і торгівця холопами, одного гречина і араба. Вимогливо цюкнули перед Путятою ціпками, жорстко сказали:

— Нам до князя Святополка. Клич!

Путята відчув якусь загрозу в їхніх голосах. Побіг за Святополком. Тільки-но князь постав на порозі — купці приступили до нього.

— Обіцяв, князю, нашим купцям віддати сіль. Пощо слово своє зламав? Ми свого слова дотримали...

Князь Святополк зірвався з місця, метнувся по хоромині, далеко викидаючи свої довгі ноги, обтягнуті багряною вольницею. Потім спинився проти купчин, запустив руку в темне, масне, як завжди, волосся, розчесав його п'ятірнею. Гостро пронизав поглядом незворушні обличчя бородачів-купчин. Відчув, що сії товстосуми з ним жартувати не будуть. Он як стискають пальці на високих ціпках.

— Але ж, мужі зичливі, заждіть. Ченці скоро розпродають свою сіль, і народство посуне тоді до вас.

— Не скоро, князю, ми дізнавалися. Чернець Прохор і чернець Єремія мовлять, що

тую сіль господь бог їм робить із попелу. І що кінця тому не видати.

— Із попелу? Га-га-га! І ви тим байкам вірите? Ну що ви за люди! А ще кажете, що ваші боги розумніші за Христа.

— Так і є, князю. Наш бог вищий за Христа.

— Облишмо ці балачки, — спинив суперечку низькорослий кучерявий Сімхі.

— Ми торгівці. Ми робимо гроші. Ми не жадаємо, щоби нам у тім заважали ченці. Ми купили у тебе, князю, сіє право за срібло. Багато срібла дали тобі! І ти мусиш за це покарати ослушників твоєї волі. Забери у монастиря сіль. Ченці хай моляться богу. Се їхній хліб і їхнє право

— ми до них не втручаємось. А торги — то наш хліб і наше право. Забери!

— Так, так... Сімхі мудро сказав. Усі ми просимо тебе: забери у ченців сіль. І собі побільшиш благодатьство, і нам слово дотримаєш.

— Князю, не чини гріха перед богом! — спалахнув владика Феоктист. — Пагубу накличеш на Київ. Бунт постане. Яко сіє було при твоєму вітцеві, князеві Ізяславі. М'ятеж погубить багатства і твої і їхні... І наші погубить... Поступися народу — відбери у своїх купчиків те право на сіль. Бог тебе покарає за сріблολюбство. Люто покарає!..

Святополк ступив крок назад від розгніваного Феоктиста.

— Коли слова свого не дотримаєш, князю, ми тебе покараємо недовірою своєю. Тоді маєш віддати нам усе, що ми тобі дали. І більше ані мідниці не матимеш від слобідських купчин. — Смагляволиций Сімхі повернувся до дверей. За ним повернули двоє інших посланців.

— Путятю, чуєш? Ну що вони говорять? — Князь не знав, де подіти свої довгі руки: то смикав себе за рідку борідку, то мацав пальцями срібну бляху на поясі, що туго затягував його чересла.

— А що тут слухати? — розгублено вертівся Путятя. — Доки господь бог покличе нас до себе і розбереться в гріхах наших, дак отсі купчини нас по світу жебраками пустять... Вели забрати у монастиря ту сіль і віддай купчинам. Ото й розмова уся.

— Князю, обумись! Гріх на душу береш... — стогнав Феоктист. — Кличеш м'ятеж у стольний град...

Кремезняк Сімхі не зважав на владика, вклонився Святополку.

— Воеводо, а ти ж нині скажи: повеліваю зараз же Мстиславу моєму піти з дружиною у монастир... подивитись, як бог із попелу ченцям сіль робить. І все, що знайдуть, хай забирають. Везуть сюди, у двір.

Феоктист остовпіло дивився на князя. Затим рвучко осінив себе хрестом і подався геть.

Того ж вечора до обителі увірвалася дружина Мстислава Святополчича. Ніхто не спиняв її. Ні мечем, ні словом, ні хрестом. Ченці мирно прошкували із церкви до своїх келій і навіть не дивилися, що по двору гасають княжі дружинники. Мстислав запитав у котрогось, де лежить божя сіль... Та, що господь бог із попелу ченцям робить. Чорноризець охоче махнув рукою у бік печер. Вої Мстислава помчали на схили. Там теж хтось доброзичливо вказав на потрібне місце.

Печерка з сіллю була відкрита. Дві високі купи солі лежали долі. Ніхто не стеріг її, ніхто не заважав отрокам Святополчича згрібати її в мішки й виносити до повозів, які стояли під ворітьми.

Мстислав Святополчич реготав. Отроки вигрібали уже рештки солі, а господь бог не заступався за монастирське добро і не карав їх огненними стрілами чи вогнем спопеляючим...

А на ранок на княжому дворі зчинився великий переполох: уся привезена із монастиря сіль зникла, замість неї у таких же міхах стояв... попіл!.. Тільки господь бог міг вчинити таке чудодійство...

Двораки лячно перешіптувались. Отак і на винуватця бог обрушить свій гнів. Отак буде всім, хто грабує людей заради неситьства, багатства і насилля... Отако і його буде перетворено у попіл!.. Хто винен у тому розбої? Князь? Боярин Путята? Хитрець Сімхі і його купчини? Бог розбереться... Йому все видно...

Тряслися руки у челяді двірської. Тулилася вона до стін комор, обходила хороми. Княжі отроки припишкли у гридниці і не показувались у дворі. Князь Святополк послав боярина Путяту до Печерської обителі просити прощення в ігумена...

Гуділи подільські торжища, гудів Бабин торжок від новин про чудеса божі, про упослідження князя Святополка. Грізно позирала на зачинені вікна і двері купецьких ларів юрба розхвильованого київського люду.

І печерські писці у свої пергаменти записали про диво господнє, як пограбована у монастирі сіль перетворилась волею бога у попіл і як "жахнувся той, хто сотворив насильство..."

Нестор сумно схилив голову над своїм літописом. Як може він, літописець доби Святополчої, писати про сю ганьбу й ницість великого київського князя? Як може писати про сіє лукавство і срібллюбство Святополка? Він би жадав возславити його мужність у степу половецькому альбо в сторонських землях, яко возславив колись літописець великого Святослава і Володимира. Жадав би Нестор написати про велемудрість свого князя, про нові гради, храми, палати, ним воздвигнуті, альбо про нові книгозбірні чи схоли, пристанища мудрості людської. А йому нині доводиться писати про розор князем власної землі, про міжусобиці і чвари, які знову сколихнули всю землю.

Нестор знімає нагар з обох свічок. По стіні знову метнулися дві волохаті тіні, то доганяючи одна одну, то розбігаючись одна від одної... Як і його думки...

Умочив писало в каламар, ліктем правої руки притиснув хрумтливий лист пергамену. Що ж... доведеться йому писати про сі тяжкі часи на Русі... Доведеться писати не про Святополка, а про Мономаха-таки. Бо це він знову скликає усіх руських князів до Любеча. Тепер уже зове не в половецький степ іти, а покинути чвари. Об'єднатися любов'ю перед бідую, блюсти заповіді прашчурів.

Найперше треба омирити Олега Гориславовича, щоби орд половецьких не наводив на Русь. Потім омирити його братів і синовців...

Тако і мусить чинити державець...

"Прийшли Святополк, і Володимир, і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег, і зібралися в Любечі на влаштування миру, і глаголили поміж себе, говорячи: "Пощо губимо Руськую землю, самі на ся котору діюче? А половці землю нашу несуть різно, і раді суть, що межі нами раті. Да віднині тримаймося в єдиному серці і блюдем землі, кождо да держить отчину свою..."

Несторове писало заскрипіло, застрибало. З-під нього поставали нові рядки. Страшні рядки. Як саме життя. "І прийшли Святополк з Давидом у Київ, і раді були люди всі, но токмо диявол опечалився любові сеї. І вліз сатана в серце декотрим мужам і почаша глаголи к Давидові Ігоровичу..."

Випало з пальців писало... Немає сили писати далі... О триклятий Святополче!.. Пощо ганьбиш рід свій і землю руську нищиш зрадою?..

У великих-бо трудах пращурів добувалася сила землі нашої... А сліпий серцем державець розтоптав її розум, тринькає її можуть... Холопствує перед багатством, зневажає мудрість... Важко зберегти владу, а ще важче — утримати велич. Важче, аніж добути її!..

Нестор погасив свічки. Він піде до печери своєї... Він має заглянути в невідрадную будучину своєї землі... Без свідків... щоб не загубити надії, яка слабою іскриною світить у його душі...

Оглавок шостий

Кий, Щек і Хорив

Так уже йому судилося на сьому світі, що все життя прагнув одгородитись від людської суєти і весь час потрапляв у саму її гущину. Не міг не боліти душею за людські болісті, бо в його самотині ті кривди світу бачилися йому ще яскравіше, ще жахливіше. Та й братія печерська, а надто просвітлені уми обителі мало займалися молитвами, а щоразу кидалися на кін борінь за закон, за правду руську, за силу державця. Бо тільки це могло тримати Русь на тверді — між загребущою Візантією і жадібними ордами.

З часів Ярослава Мудрого і Никона-Іларіона в обителі Печерській так повелося. Щоправда, раніше владики менше клопоталися ситістю живота свого, а возносились духом вище і возносили Русь над сторонськими землями і над самою Візантією. Гречини-хрестителі не сподівались на таке. Прагли, щоб чорнориза паства стала опорою їхнього, ромейського, владарювання на Русі. Але Печерський монастир став на перешкоді цим їхнім забаганкам. Багатолітня затяжна, хоча й невидима для стороннього ока війна завершилась перемогою печерців, що утверджували руські початки державності, руські закони, руських князів, руських святих впихали у стадо Христове й відкидали найменші посягання ромеїв і їх царів на самобутність Русі.

Але час спливає... І можуть Руської держави, яку вибороли від посягань чужинців силою меча і силою розмислу, почала слабнути. Вироджується мудрість державців. Гублять вони справу старого Кия, мізерніють розумом, брудняться нечестивими діяннями. Може, тому, що руйнують під власними ногами свою твердь — свої святилища. Може, не стачає їм гордості за велич пращурів. Бо легко дісталася їм та

велич. У спадок дісталася, а не взята в борні... А може, тому, що не знають справжньої величі, бо розгубили пам'ять своїх пращурів, втоптали її в лайно, підмінили сріблом, золотом, упилися неситьством загребущим, у горщик із грішми сховали свою совість і свою честь!..

Страшно не помирати... страшно за живущих, отих оглухлих од восхвалінь, осліплених від блиску золота... і порожніх душею...

Нестор зітхає, перевертається на своїй лавиці. Шурхотить під боками старе, перетерте сіно. Твердо лежати йому. Болять старі кістки. Аж гудуть... Поститись йому треба, тіло предати томління, аби вивільнити свій обважнілий розум від суєти, від колотнечі світу, котра втомила йому душу...

Змежив повіки. Над дніпровськими кручами пливла зоряна ніч. Пливли прозорі хмари під зірками. І розмисли його пливли. Як видіння з просвітленої минувшини... Але він їх не відганяв. Радо здався їм у полон... І стало на серці легше...

З тих пір, як поляни, мужі смислені й хоробрі, зрубили біля Перунового капища, на горі, градок своєму князю Кию, гора та стала зватися Києвою, а бурхливий потік, що розрізав ту гору навпіл, річкою Киянкою.

На Києвій горі, коло золотовусого Перуна, де раніше жив віщий старець Славута, збиралися вічовики з усіх окольних оселищ — і з-за Дніпра, і з-за Десни, і з Росі... А Дніпер, що проніс прах Славути через усі землі слов'янські у Тепле море, ще став називатися Славутою, або Славутичем.

Давно помер князь задніпровських полян гордий Чернь, полишивши ім'я своє в імені града Чернігова. А його суперник — роденський Будимир — визнав над собою волю Кия. Разом ходили у Степ, ставили застави з полудня і зі сходу, стерегли землю від кочових орд. Їхні раті доходили до берегів Теплого моря, нові роди полянського племені осідали у гирлі Дунаю, городили градки, розорювали ниви. Витісняли звідти слабші племена — гуннів, аланів, герулів,[90] що раніше набігали сюди зі степів Сходу й жили в прикордонні великої Візантійської імперії.

Ромейські царі то наймали їх для воєн своїх, то нацьковували один на одного, щоб вони воювали між собою і не нападали на Візантію, то щедро платили золотом вождям племен, купуючи для себе мир. А потім збудували величезну муровану стіну за п'ятдесят поприщ від моря Мармурового до теплого Понта...

В ті часи імперія була неспокійною. Бунтував голодний люд у Цареграді, провінції грабували племена федератів-союзників — ісаври[91] та остроготи[92], бунтували ремісники, яких визискували віндики-відкупники[93]. Бунтували колони-оратаї, православні християни й відступники од християнської віри монофізити[94]. Сварилися між собою патріархи, імператори і великі роди могутніх патриціїв. Усі домагалися золота, рабів, земель. Скарбниця ромейських царів остаточно оскуділа. Останній нащадок великого імператора Помпея — Анастасій — вигнав за межі імперії племена ісаврів і перестав сплачувати їхнім вождям золото (за мир треба було віддавати їм півтори тисячі фунтів золота). Тоді ісаври повстали. Шість років грабували й плюндрували імперію... Вибухнуло повстання городян і в столиці. Хтось підпалив

іподром, коли там сидів Анастасій, хтось пожбував у нього каменякою... Голодний, обшарпаний люд розбивав статуї імператора та імператриці. Золота імперія хиталась. Анастасій привселюдно зняв із себе порфіру...

А в цей час повстали фракійські племена. До них приєдналися гунни і болгари з Подунав'я. Війська Анастасія були розгромлені під стінами Константинополя. Із скарбниці зникло останнє золото. Ватажок бунтарів Віталіан пересипав його п'ять тисяч фунтів у свої кишені. Через два роки по тому він знову привів повстанські армії під стіни імперської столиці...

Анастасій шукає спільників. Анастасій посилає гінців із дарунками до велможного північного сусіда, володаря слов'янських племен. Князь Кий міцнив свою землю градками і зораними нивами. Грізний володар степу хозарський хан Трухан під ударами мечів слов'янських відкотився з Подніпров'я. Сусіда, який на очах могутніє, — твій завтрашній пекельний ворог. Але поки що в Анастасія вибору не було...

Бистроногі комоні слов'янської дружини з'явилися у Подунав'ї несподівано швидко. Слов'янські роди, що давніше осіли тут, виходили стрічати своїх побратимів з хлібом-короваєм на рушниках... Уся долина була заповнена слов'янами-оратаями... Слов'янська мова і пісні слов'янських дів линули хвилями Дунаю до берегів моря.

Дружина Києва тіснила племена гуннів, аланів, герулів... Дружинники не поспішали, де пройшли, там ставили городки й засіки. А там, де широкоплесий Серет з'єднувався з Дунаєм, зрубили великий городок і нарекли іменем свого князя — Києвець.

Імператор Анастасій чимшвидш поспішав назустріч Кию. Що надумав цей слов'янський вождь? Чим обернеться для імперії сія поміч від нього? Князь Кий жадає тільки золота чи й земель?.. Чи, може, захоче поділити царський вінець?

Кий байдуже дослухався до передзвону золота, яке прислав йому Анастасій. Кий жадав дістати собі землі, що були заселені його сородичами-слов'янами... Для того й закріпив їх градками й засіками.

Анастасій брижив чоло. Це те, чого він найбільше боявся! Візантія може опинитися поряд із небезпечним сусідом. Києва земля простягнеться тоді від Дунаю до Дніпра, від теплого Понта до холодного Варязького моря, де також живе слов'янський народ... Анастасій гарячково розмислював...

А що нині робить хозарський каган[95] Трухан? Чому його табуни так далеко кочують від Подніпров'я і слов'янських городків та оселищ?

Коли ще вої Києві ламали списи під Цареградом із когортами бунтівного Віталіана, самотня галера з племінником імператора Анастасія і спадкоємцем трону Іпатієм причалила в гирлі Дніпра. Через кілька днів її узріли ромейські купці, що пригнали сюди зі степів Хозарії табуни худоби і гурти бранців — жон і дів, отроків і мужів болгарських, касозьких, слов'янських. Хозарські купчини розпродували полон, котрий взяли каган і його вельможі при нападах на сусідні землі.

Ромей-купчини вказалрі Іпатію шлях до Трухана і дали йому своїх коней, сказавши:

— Спіши, бо каган Трухан нині зібрався йти від Танаїсу-Дону до великої Ітиль-ріки,

яку по-слов'янськи називають Волгою.

Іпатій мчав через донські степи. І вже коло Манича догнав кагана. Пригощав п'янкими солодкими винами ромейськими, кидав під ноги оловири, шовки, брачини, дзвенів золотом у шкіряних мішечках. Жадібно блищали очі у Труханових жон. Руки і груди наложниць осявали привезені ромеями золоті верижиці, напалки[96], колти.[97]

Біла чалма плескатоголового кагана сяйнула коштовними наколами з оксамиту, граната, діамантів...

Вільно й багато живе великий каган хозарський! Але чому, кажуть, він убоювся слов'янського князя Кия, що по обидва боки Дніпра-Славути розселяє родаків своїх? Чому в кибитках великого кагана немає чарівної сестри князя Кия — білокосої Либеді? Увесь світ, либонь, знає про її красу. На дунайських хвилях линути пісні про її сині очі і про вуста, що як коралі. Сам імператор Анастасій жадає висватати її за нього, за Іпатія. Та князь Кий не погоджується. Князь Кий нині толковин ромейського царя, і не час сваритися з ним... Він допомагає розгромити бунтівного Віталіана! Інше діло — каган. Цей ні з ким не зв'язав себе умовами. Вільний, яко вітер степовий. Не спиняє його ані булгарський спис, ані словенський меч, ані скрип гуннських возів, ні стріли войовничих касогів...

Каган Трухан п'янів від лестоців і вина. Свавільний дух у його войовничій душі розправляв крила.

Ще Іпатій не встиг виїхати, як Трухан лаштував сольбу до града Києвого, до братів князевих — Щека і Хорива. Велів передати слова:

— Хочу Либідь у жони.

Іпатій щасливо посміхався. Зрадіє Анастасій — каган Трухан ув'язався в хижу розмову з братами Києвими. А щоб не втратити впливу на кагана, Іпатій залишив при ньому радцем лукавого хитруна Євфімія, головного свого постельничого і підслуховувача.

Після цього поспішив назад. Під стінами Константинополя іде війна, усе може трапитись із порфіроносним дядечком, на випадок чого він, його законний спадкоємець, мусить встигнути перехопити порфіру до своїх рук. Може, аби швидше добутись царського престолу, піти на змову з Віталіаном?

Різні думки снували в голові Іпатія. Але в одному він був спільником Анастасія: князя словенського Кия треба остерігатись, треба його тримати на хозарській вервечці...

У граді Києві старшинствував його менший брат Щек. Тихий на вигляд, завжди кусав знишка, яко повзуча гадюка. Від того й прозвали Щеком — тобто шипучий, яко гадина. Старший брат його Кий усім узяв — і розумом, і силою, і виглядом. Вдачею своєю був відкритий до людей — в очі говорив правду, ніби києм рубав. Того й Кий. Як не заздрити такому? І Щек люто заздрив йому. Щоб не відстати від нього, і собі побудував градок на горі, що височіла навпроти Києвої. Відтоді її прозивають Щекавицею.

Був у Кия ще один брат, якого люди називали Горивом, або Хоривом. Горив хотів

перевершити своїх старших братів, бо також був заздрисним і гордим. І повелів зрубати собі градок на іншій горі, недалеко від Почайни. Того й звали його — Горив, або Горинич. А гору ту нарекли Горевицею, чи Хоревицею.

Брати очікували слухної години, аби вивищитись і собі у роді полянському. І ось оця година прийшла. Хозарин-гонець ударив чолом об поріг Щекового терема.

— Каган сказав: хочу Либідь у жони. А не віддаси — ордою піду.

— Бери, — відповів Щек, трохи подумавши.

— Ні, — раптом з'явилась у дверях терема білокоса Либідь. — Я чекаю свого судженого з походу на Дунай.

— Він не повернеться, — хмикнув гонець. — Лишиться разом з дружиною Кия на Дунаї. Там Кий уже й градок свій — Києвець — поставив.

Кинулась бігти білокоса Либідь на Києву гору, до Перунового дуба. Припала до кам'яних стіп ідола.

— Захисти! — благала.

Розметались її білі коси по землі. — Поверни князя назад із дружиною!

Перун ворухнув золотим вусом. Біля її ніг упала зграя голубів. Вона схотіла одного, прив'язала до ніжки чорну стьожку і пустила в небо. Квирила молилась, яко чайця. Посилала свої закляття Землі і Небу, Вітру і Зоряній Ночі.

— Ніч темна, ніч тишна, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному. Замикаєш ти комори, двірці й хлівці, палаци й хорони. Замкни Києвим ворогам губи-губища, щоки-пращоки, очі-праочі...

Замовк Вітер-буян, до слів Либеді дослухається. Мовчить ідолище Перунище, оком не блисне.

— Де ти, брате, водиш дружину свою і судженого мого? В яких землях-країнах, в яких палатах? П'єш вина із царських келихів золотих чи водою Дунаю-ріки захлинувся? Спиш на пуховому ложі а чи під зоряним шатром мечем накритий?..

Щек розсилав мечників, щоб розшукали сестру. Щек лютував: каган Трухан нашле орду, а він не звичний до січі. Не вміє і меча двосічного належно в руках тримати! Уміє лише тихо вичікувати, іскрадом добуватися влади. А Хорив-Горинич зачинився у своєму теремі. Не він старшинствує над полянами, не йому й викручуватись...

Щек послав гінців до Трухана.

— Забігла сестра Либідь, почекай трохи...

— Не хочу! — відповів каган і розправив могутні плечі.

Посунула орда до Дніпра, уздовж лівого берега, вгору по течії. Навпроти Києвої гори прибульці перепливали ріку і зайняли великий острів, що вигнув свою зелену спину з-під хвиль. Острів був зарослий вербами й густими очеретами. Орда перепочивала на ньому. Видивлялася в усі очі, куди краще пристати, щоб захопити Києву гору.

Збіглися з окольних оселищ поселяни, схопилися за мечі.

Щек прорік:

— Нас мало, здолати великоту орду не стачить сили. Розшукайте Либідь — заплатимо нею каганові за волю свою.

Поляни відповіли:

— Того не бувало у нашій землі, аби волю неволею купувати!

І кинулись у човни-лодії, попливли до острова. Звідти навстріч їм виступила орда на конях. Оточила купку сміливців. І почалася січа при березі...

Червонів Дніпро-Славути од людської крові. Щек же стояв на своїй горі й вичікував — хто переможе? І Хорив-Горинич стояв на своїй горі Хоревиці — чия сила верх візьме?..

Побачила Либідь нікчемність братів своїх. Стрибнула у човник із хаш очеретяних, де ховалась від наруги. Швидко погребла у саму гушавінь січі. Підняла весло, яко меч. Гукнула:

— Спиніться, кияни-браття! Не сиротіть чад своїх! Я піду сама до кагана. Своєю волею. Хай відступиться він од нашої землі!

І попливла до лівого берега Дніпра. Там сидів у золотому сідлі старий степовий крук. Круті плечі його тряслися від реготу. Він зламав гординю красуні полянки!

Либідь вийшла з човна, випросталась перед ним, тріпнула білими косами:

— Але хочу, аби каган узяв мене сам — за звичаєм мого роду. — І сміливо глянула в широке, брезкле лице Трухана, що масно лоснилося... — Сідай-но у мій човен.

Каган важко гупнув із сідла на землю, пішов до її вутлого човника. І попливли вони удвох до того острова.

Вийшли на піщаний берег. Трухан шарпнув її за коси.

— Моя!

— Ні, не твоя, — твердо подивилася йому в очі Либідь. Вихопила з-за пазухи довжелезного ножа й ударила ним кагану в груди.

Трухан здивовано вибалушив на неї очі, важко впав на землю. Гріб її руками, гриз гнилими зубами... Наситився нею по самісіньке горло...

Либідь же сіла у човник і попливла до Почайни. Гукнула воям своїм:

— Каган Трухан уподобив навіки сей острів! Більше не проситиме нашої землі!

— Слава тобі! — кричали кияни.

Орда сахнулась назад. Подалі від сих людей, у котрих жони й дівиці хоробрі і вдатні, яко воїни. Орда посунула в степи.

З тих пір той острів на Дніпрі прозивається Трухановим...

А Кий ні про що тее не відав. Не поспішав у рідні придніпровські землі. Гриміла слава його на Дунаї. Разом із ромейськими когортами Анастасія він відтіснив кочовиків, що насідали на імперію. Вечорами спочивав на березі Дунаю-ріки. Вслухався у лагідний плескіт хвиль.

Багата і ласкава тутешня земля. Важким колосом дзвенить нива. Солодкі плоди зріють у садах. А поряд — береги Понтійського й Егейського морів. Тут перехрещуються торговельні шляхи від греків і сарацинів до кельтів, германців, свеїв, галлів. Навколо розселилися слов'янські племена... Чому б отут, на Дунаї, не бути середині його володінь?

Плещуть хвилі об очеретяний берег. Нагадують про Дніпро-Славути й Почайну.

Великі простори Києвих володінь. Великий народ слов'янський... Його держава може утвердитися на сих безмежжях. І суперничатиме із Візантією. Недаремно Анастасій пропонує йому в жони свою престарілу сестру і радить прийняти його віру — віру в Христа. Боїться об'єднаної сили слов'ян. Але Кий уже присягнув доньці Будимира Любаві. Її і візьме в жони... Привезе ось сюди... Поставить для неї терем у своєму Києві. І буде вона найдорожчою порфірою для нього...

Не поспішав додому Кий. Вої полянські насторожено зиркали в його бік. Що надумав їхній привідця? Чи не забув присягу матері-землі? Чи не сп'янів од слави? Казали вої своєму князю:

— Не буде нам помочі тут від нашого бога Перуна. Не захистять нас тут щити гартовані, будемо посічені власними мечами...

— Може, наші чада і жони уже в неволі чужій. Степовики шарпають наші землі...

— А твоя Любава, Кию? Вона ж чекає на твоє повернення!

— Покинути Києвець? Дунай-ріку і братів наших?

— Так, — ступив наперед молодий воїн, який не забув, що сеї весни Либідь йому співала веснянки, а тепер чекає на нього.

— Не бути сьому, — твердо рубонув Кий.

— Тоді ми самі повернемось. А ти лишайся тут один.

Блиснув на сонці булатний меч Кия. Воїн захитався на ногах. І світ йому захитався в очах. Похилився на руки побратимів.

— Либідь... ладо моя....

І в цю мить перед Києм упав із неба голуб. Не дихаючи, лежав на землі. Роззявив безсило дзьоба, розпростер у мертвій судомі крила.

І всі побачили чорну стрічку, прив'язану до його лапки...

Чорна біда прийшла у землю полянську... Се Либідь вісточку надіслала... Прости його, рідна земле... Простіть, чесні мужі...

Кий із дружиною подався назад. Немовби на крилах летів.

Холодні сірі хмари нависли над дніпровськими кручами, де стояв Київ-град. Повернувся князь додому, але не всім його воям-дружинникам судилося узріти рідні вогнища...

Неспокій вселився у серце князя. Щеміла втрата багатого краю і нової тверді слов'янської на Дунаї — Київця. А тут тяжкі клопоти — наступний каган хозарський все частіше налітає ордою на полянську землю, і собі домагається в жони Либеді, і щоб князем у полян став не хто інший, як Щек.

Засумував Кий. Сестри він не віддасть, а от брат... Що ж... Хай віче візьме у нього клятву на вірність!..

Але поляни хочуть іншого:

— Підемо битися зі Степом! — сказали. — Веди нас!

Кий не наважувався. Знав, що нема кому допомогти в разі потреби... Поставив на сусідніх горбах нових ідолів — Даждьбога і Волоса. Тепер і їм приносять тут жертви поляни. Моляться до них, аби земля була родючою, а плем'я їхнє багатим...

Грозові хмари сунуть над дніпровськими узвишшями. Терпко запахло полином і землею. Буде дощ. Кий стоїть на порозі свого терема, дивиться у бік Почайни й Дніпра. Зсивіли збурунені хвилі ріки, і раптом поряд, коло святилища богів, щось ніби заквилило, ніби хтось голосить чи бубюїть закляття. Кий ступив кілька кроків, прислухався. Як і колись давно, Перун блимав своїми прозоро-червоними очима. Довгі вуса його ворушились.

Враз стемніло. Сутінь упала на гору й сховала княжий палац. Під сизою завісою імли потонули низенькі хатини на березі Киянки і коло підніжжя Києва-града. Оглушливий удар грому здригнув землю. Сині вогненні стріли Перуна розкололи небо навпіл. Із важких хмар ринув густий дощ.

Чи здалося, чи справді хтось розпачливо зойкнув. Над Щекавицею зметнулось угору полум'я. Перун покарав лукавого Щека!.. Іще привиділося, ніби у сірій прозорій пітьмі над Княжою горою якийсь великий птах махнув білими крильми. Знову реготало, розколюючись навпіл, небо.

Кий поглянув на ідола Перуна. Хай захистить він народ полянський від біди!..

Перун світив до нього вогненними очима й настовбурчував угору золоті вуса. Його важка срібна шапка хиталась на голові...

Коли вщухла громовиця, на чистому полі голубого Неба знову возсів ясноликий Даждьбог — охоронець тепла і злагоди. Заясніла умита дощем зелень, блиснули у променях сонця ручаї і потічки. І серед них з'явилась якась нова ріка — широка, лагідна, чиста. А на її плесі плавали білі лебеді.

— Дивіться, то наша Либідь!

І відтоді стали люди оповідати один одному, що гнівний Перун спопелив Щека за лукаву підступність і загнав у шпарини Хорива-Горинича. А князівну Либідь заховав від степових шулік. Відважна Либідь хотіла померти, щоб не принести горя своєму роду. Перун дав їй безсмертя і перетворив у лагідну тиху ріку. Бо він, цей справедливий захисник слов'янського племені, хотів, щоб воно очистилось від лукавих і підступних, щоб вижило і зміцніло. Тому нищив ворогів явних і таємних. Тому своїм гнівом спопеляв криводушних, злісних, брехливих — і давав вічність тим, хто відверто ставав на прю за волю і честь свого роду і народу.

Гнів Перуна очищав їх... І захищав...

Уже давно над дніпровими кручами плив ясний ранок. А Нестора ще не покидали видіння-сни. Перед очима все ще стояв сивовусий крутоплечий полянський князь Кий з підв'язаним тонким ремінцем волоссям на чолі. Біла князівна, Либідь-лебедиця... Попелище на Щекавиці... І золотобровий, золотовусий Перун, захисник племен слов'янських.

Коли схопився на ноги, побачив, що крізь вузьке віконечко його печерки хтось просунув йому окраєць сірої перепечі й глиняний кухоль з водою.

Поснідав. Подякував богів. А думки його не влягалися — витали то над дулібськими розореними селищами, то над Княжою горою... Новий град Київ перенісся з тої гори за Боричеве урвище, на широке роздолля. Нині там і кафедральна Софія, і

Бабин торжок, і квадрига мідних коней, яких ще князь Володимир Хреститель притяг із Херсонеса й поставив на майдані Бабиного торжка. А торжок той нині також відсунувся далі, ближче до узвозу на Поділ...

Нестор сів на лавицю. Пружний пучок сонячного проміння висвічував на дощаній полиці, що правила йому за стіл, старий шматок пом'ятого пергамену. Ото від нього й почалися видіння-сни. Начитається усяких старих оповідей, а потім усе те волею господа чи диявола оживає в його душі... Грішен єсть! А може, і не гріх то, а перст божий указує йому на те, що мусить він написати у своєму хронографі. Оту правду і оті легенди, які збереглися у старих письменах і які чорноризці нерозумні хочуть погубити. Задля лъсти велемождцям своїм!..

Ось Іван-торопчанин — сильний своїм серцем муж. Але ж і він не здатен узріти корінь істини. Написав у своєму літописі на догоду новгородським возносливим боярам: "Кий був

перевізником через Дніпро. Був тоді перевіз із онаї сторони Дніпра. Через те глаголили: на перевіз на Київ..."

Несмисленні слова написав ігумен Іван. Чужі слова, з чужих уст. Щоби принизити рід полянський і його князя та підняти варязький рід Рюриковичів. Рюриковичі почали у Новгороді княжити і під себе інші слов'янські племена підбивати. Тож новгородці жадали собі більше честі забрать. Не хочуть визнати, що у слов'ян були свої князі, що наші пращури звершили великі битви за своє утвердження і за свою волю... Бояри ж тії жадають показати, що Русь від них почалася, від багатих і мудрих новгородських мужів. Через те вони, мовляв, мають право нині на першість в усьому! Ні, князь Кий був раніше.

Нестор поспішливо звівся на ноги. Він має записати правду про князя Кия... Про вічевого князя полянського, котрий на заклик самого царя ходив у Візантію, на Дунай, котрий громив орди степовиків...

Нестор вийшов з печерки і мерщій подався до монастирського подвір'я.

Чорнориза братія, що порпалась уже на городах і на господарському дворі обителі, здивовано поглядала на печерника. Брат Нестор чимось спантеличений — недобув свого поста у печерці, поспішає до келії... Мабуть, якесь велике одкровення осінило вночі їхнього книжника.

Тим часом Нестор уже писав: "І було три брати: один по імені Кий, другий Щек і третій Хорив, а сестра їх була Либідь... І створиша град во ім'я брата свого старійшого і нарекоша ім'я йому Київ..."

Інії же, не свідущі, рекоша, яко Кий єсть перевізник був, у Києва бо бѣше перевіз тоді з онаї сторони Дніпра, тому глаголаху: на перевіз на Київ. Аще бо був Кий перевізник, то не ходив би ко Царгороду; но сей Кий княжив у роді своїм і ходив до царя, кажуть, і велику честь прийняв од царя... Прийшов на Дунай і возлюбив сіє місце і зрубив градок мал і хотяше сісти з родом своїм... і донині нарічають дунайці сіє городище Києвець..."

Що ж було потім, після Кия, у нашій землі? Треба записати і сіє... як оповіли те

старі письмена: "Слідом за тим по смерті братів сих, полян тіснили древляни і інія окольні люди. І найшли їх хозари сидячими на горах сих в лісах, і рече хозари: "Платіть нам данину..."

Важкі часи настали для багатьох слов'янських племен.

Високий і сутулий, Нестор-книжник, похитуючись, прошкував двором обителі. Його супроводили здивовані погляди братів-чорноризців. Знову Нестор подався до Києва. До старого боярина Яня Вишатича альбо до Святополка. Велеможні київські мужі частуватимуть його медами й печеннями... Солодкими речами й шанобою... Жадають-бо й собі потрапити у літопис, коли не діяння, то хоч ім'я своє увіковічити...

Ченці заздрили братові Нестору. Їм, сірим і темним, недоступні ані хороми велеможців, ані оті почесні... Їм уготовлені долею тільки молитви... та чорна важка праця в монастирі...

Нікому з них не приступне розуміння того, що виявлювана літописцеві Нестору шана здобувається найтяжчою працею, яку тільки знає людина на землі, працею, котра породжує безсоння, сумніви, гризоти сумління. Не знають вони й того, що за кожним його словом — душевні муки, довгі дні і ночі важких роздумів. Де їм знати про сіє, якщо вони живуть лише власними болями, терзаються лише власними муками, сковані власним страхом потойбічної кари і настільки бояться того страху, що не осмілюються любити життя. Катують себе вигаданими муками, аби потрапити в небесне царство. Не здатні вони через той страх піднятися над собою мислями й прокласти шлях тим, хто іде слідом... І самі не можуть нікуди йти і для інших стають перепорою... Розумніших за себе лютосно ненавидять.

Отако завжди було серед людей. І завжди поміж ними були одержимі, що своїм світлим розумом торували шлях у будучину, не жадаючи ні монументів слави, ні слів дяки. Душі їх топтали й обпльовували ближні, а вони не хилились...

Нестор прошкував крізь діброви й гаї до Києва-града. А перед його зором стояли важкі ошатні книги на дубових полицях у теремі Яня Вишатича. Він знав ті книги. Перегортав їхні важкі сторінки. То були хроніки імператора Костянтина Багрянородного, записки арабського літописця Масуді, житіє Стефана Сурозького, "Пролог" до життя преподобної Афанасії... Вони вабили його. А ще було між ними посланіє патріарха Фотія. Писав той превелебний вітець про руський народ, який вперше об'явив себе на весь світ. Писав злісно і заздрісно, жадаючи принизити його. "Народ сей не іменитий, народ ніщо, народ, що стоїть на рівні наших рабів, невідомий народ, але тепер дістав ім'я від часу походу на нас, народ мізерний, але тепер дістав значимість, народ принижений і бідний, але тепер досяг блискучої вишини і незчисленного багатства, народ, що живе десь далеко від нас..."

Фотій лютував, що сей народ — руський — відважився із зброєю виступити супроти Візантії. Язичники-русичі кинули проти могутньої імперії... велику армію, посадили її на лодії, напнувши на них вітрила. І стукали у ворота Цар-города своїми двосічними мечами!..

Нестор тепер хотів іще раз перечитати Фотія... Потім про Хозарію. Що за народ

хозарський? Як владарював над слов'янами?

Воротар Яневого терема Бравлін одчиняв Нестору ворота. Бурчав собі під ніс, але так, щоби слова його невдоволення чув і сей невгомонний чернець. Бо й справді, сонце вже зайшло, люд християнський влягається відпочивати, щоб свою втому висіяти з очей поміж зорями. І він, воротар, також хоче одпочити. Цілий день, бач, стовбичив біля привратної вежиці!

Швендяють туди-сюди боярове та челядь... А ввечері не встиг зачинити ворота — як на тобі: Нестор-чернець об'явився. Калатає билом у дошки, щоб його все життя отак калатало!

Іншим разом Нестор кинув би докір ледачому челядину за суєтні нарікання. Але нині не мав охоти вдаватися до повчання. Одповів тільки, немовби виправдовуючись:

— Хочу, брате, прочитати про давню Хозарію. Була така велика держава колись. Могутня держава!

— Не знаю! Не чув! — сердито блимав очиськами Бравлін.

— Дякуй за сіє князеві Святославу, що русичі вже набули її.

— Пощо мушу дякувати? — обурився челядин. — Ходять тут ночами, спати не дають... Життя тобі не дають... Ще й дякуй!.. А за що?

— За те дякуй, що ось живеш, ходиш по своїй землі, радієш чадам своїм. І жорстокі хозари твій рід не викорінили. От і радій!

Бравлін злісно сплюнув і з усіх сил брязнув засувом.

— Казна-що меле... Іди вже, личина чорнориза!..

Нестор його вже не чув. Широко розмахував чорними полами ряс. По рипучих сходах піднявся у сінці й зник з очей воротаря... Бравлін позіхнув, переступив з ноги на ногу, принюхався до нагрітого літнім сонцем повітря, пішов у вежицю. Там його чекали пахуче ложе із свіжого сіна й важка повстяна ковдра. Тепер до ранку вже ніхто не прийде. Отець Нестор, як і завжди, засяде у світлиці бояриновій на всю ніч за книгами.

Бравлін улігся спати. Погляд його спинився на віконечку, крізь яке виднівся шмат зоряного неба. Очі, не заплющуючись, застигли у солодкій знеможі.

Ще крутилися в пам'яті останні слова отця Нестора про жорстоких хозарів і могутню Хозарію. А він і не чув про цих хозарів ніколи... Що за народ був? Хтозна...

Думка гасла. Тіло виповнювалось м'якою важкістю. А отець Нестор... щось читав... Щось бачив...

І він, Бравлін, бачив так само, як і той Нестор-книжник. Ось він летить услід за ним над землею. Вільно, легко летять вони поміж зорями. Лопотять поли Несторової ряс, немовби велетенські чорні крила. А внизу, під ними, пливуть в імлі голубі простори. Зелені степи у сизому серпанку. Холодні стрічки річок. І летять вони, як боги. Усе їм підвладне, усе збагненне. Отець Нестор тихим рівним голосом оповідає про все, що бачить. І навіть коли замовкає, Бравлін чує його слова, розуміє його мислі. І враз воротар угледів, що довкола них багато таких, як він. Всі вони летять за Нестором, і всі слухають його віщі слова...

— Оце безмежне голубе поле — то Руське море. Ще називають його Чорним. Коли здіймається буря, воно чорніє. А за тим морем — степи. Дивіться, скільки на них табунів і кибиток! То все орди кочівників.

Бравлін спускається трохи нижче до землі, напружує зір, бачить незчисленні кибитки, череди, табуни...

— То все хозарські племена. Ви їх бачите нині, бо слухаєте мене. А їх уже давно нема! — радо вигукує отець Нестор.

Дивні речі говорить чернець. Бравлін та інші ловлять кожне його слово.

— Хозари прийшли в Каспійські й Азовські степи разом із лютосними гуннами. Чули про них? Се численні й могутні племена, яких вигнали китаї із монгольських рівнин. Дивіться, які вони низкорослі й кривоногі. Бо весь вік свій на конях. Немовби приросли до них. Зате рамена — у сажень. Рука гунна усе життя тримає меч і спис. Аркан і лук. Їхні домівки на повозах. Напнуті із шкір курені. Усе життя вони їдуть і їдуть... В дорозі народжуються, мужніють і вмирають... Усе життя в дорозі. Немає у них отчини. Бо не знають, де народилися, на якій землі. В кибитках їхніх жони і діти. Там тчуть сяке-таке полотно, із шкур шиють одяганку і взувачки. Добрі легкі взувачки для старечих ніг...

Раптом отець Нестор замовк. Бравлін придивлявся до випростаної в леті постаті ченця і побачив, що ноги його стримлять з-під чорної рясни. Старі натружені ноги з чорними порепаними п'ятами. І, певно, мерзнуть у холодному надхмар'ї...

Вони спускаються нижче. І знову віщі слова Нестора лунають у вухах:

— Отсі кочівники вигнали зі степів аланів, готів, сарматів і заповнили усе Передкавказзя. Аж до Персії й Вірменії дістались. Сягнули Сірії й Месопотамії. Від страху перед ними тремтіли Аравія і Фінікія, Палестина і Єгипет. Ото вони й витовкли степи Причорномор'я, дійшли до Дунаю. Багато років одбивалися від гуннів держави, доки нарешті їхнього грізного вождя Аттілу не було розгромлено. Далеко, в степах Каталонії. Звідси й не видати!..

Нестор махнув рукою назад, на захід сонця. Бравлін піднявся вище, оглянувся: може, таки побачить? Де вони, ті степи каталонські?..

— Кажу ж, не видати... — вів далі лагідно отець Нестор. — Незабаром по тому нові кочівники — тюркюти — підбили під себе гуннські племена між Каспієм і Сурожем. Вони повоювали також племена угрів, аланів і всі інші. Але ненадовго. Нові войовники і їхні вожді перегризлися між собою...

— Як се може бути? — здивувався Бравлін.

— Як? — оглянувся до нього Нестор. — А так, яко нині наші князі чубляться. Чвари і міжусобиці почалися між ними. Розпався Тюркютський каганат, як по-нашому сказати, то держава чи князівство. Усі підкорені племена вивільнилися. І найсильнішим виявилось хозарське, що поріднилось із вождями тюркютів. А ще були сильні племена булгар. Одне із цих племен — утігури — створили свою державу на річці Ітиль. Хозари ж прибрали до своїх рук двадцять п'ять різних племен і створили свою державу — каганат. Одного тільки племені — азовських булгар, або кутригур, — не могли

підкорити. Їхній хан Аспарух зі своєю ордою посунув на Дунай і там загарбав землі слов'янські. Так і утворилось Булгарське царство на Дунаї. Один же рід кутригур із ханом Батбаєм визнав над собою владу хозар. Через те сії булгари стали називатися "чорними булгарами". Тобто рабські. Розселились вони по річці Кубані. Від них новий народ пішов, зовомий нині балкари... А коли хозарські орди гнались за ханом Аспарухом, то підкорили усе Причорномор'я. Потяли Таврію і готів, що лишились там. Збрали Тамань, де нині Тьмутороканська земля. Відторгли землі од Візантії. Поруйнували всюди гради і храми. Отоді хозарський меч надовго навис над слов'янськими племенами. І прийшли вони до полян і сказали їм: "Платіть нам данину..."

Голос Нестора раптом увірвався. Бравліну здалося, що і сам провидця-чернець, що лопотів поряд із ним полами ряси, щез. Що його поглинула чорна безодня неба. Страх стиснув серце Бравліна. З усіх сил він закричав:

— Де ти? Несторе-е!.. Де-е?!

Холодний піт виступив на чолі. Серце гучно калатало в грудях. Аж у скронях віддавало. І раптом відчув, що стрімко летить униз. І не було сили спинитись. Метеляв безладно ногами, хапався руками за повітря, прагнучи у щось вчепитись, і не міг. Зледеніло від страху серце. Непритомність скувала все тіло. І раптом боляче вдарився об землю. Й прокинувся.

Над ним мерехтіло крізь віконце вежі зоряне небо. Велетенський Віз перевернув своє дишло. Було далеко за північ. А у віконці боярської світлиці блимав вогник. Отець Нестор читав книги. Мабуть, читав про тих гуннів, і про булгар, і про полян, на яких набігли жорстокі войовники й змусили платити їм данину...

Бравліну довго не спалося. Чудувався сну, який привидівся щойно. Чудувався отцю Нестору, котрий думкою витав понад світами й одкривав їх таїну іншим несмисленим і сліпим. Бравлін заснув лише на світанні.

А отець Нестор давно забув про Бравліна і про свою розмову з ним. Не уві сні, а наяву мислями своїми облітав Каспійсько-Азовське міжмор'я, ріку Ітиль, ріку Дон (по-хозарськи— Бузан). І град Саркел, що по-слов'янськи називався Біла Вежа. Великий торговий град Хозарії. Могутньої Хозарії.

Візантійська імперія, борсаючись в обіймах варварських племен, шукала в Хозарії підмоги. Зіпхнутий з трону і вигнаний із Візантії, імператор її Юстиніан Другий утік до кагана хозарського Ізбура Глявана. Узяв у жони його дочку, яку охрестили і назвали Феодорою. З поміччю кагана сей Юстиніан повернув собі і цареградський престол. Щоправда, ненадовго. Його — знову ж таки за допомогою тих же хозарів — переміг суперник Вардан, який коронувався і був названий при сім Філіпом.

Волзької Хозарії боялися й араби, що підкорили народи Закавказзя. Тридцять літ воював з нею халіф Мерван із роду Омейядів. Він із своєю армією піднявся аж до града стольного Ітиля, погромив кагана, змусив його із родом своїм поклонитись пророку Магомету і корану. Але як тільки раті Мервана покинули Хозарію, каган відкинув нав'язану йому халіфом віру. Арабське панування у Хозарії скінчилось. Хозари знову

заступили перед войовниками-арабами ворота Кавказу. Відтягували на себе удари мечів, якими араби дубасили християнську Візантію. Імперія змогла вистояти проти натиску арабських племен.

Вдячний за це імператор Лев Ісавр у літі 732-му від народження Христа пошлюбив свого сина Копроніма із дочкою кагана — Чичак. Їхній нащадок — Лев Четвертий Хозарин — п'ять років свого часу державив у імперії.

Тоді араби вирішили лукавством пригорнути до себе Хозарію, щоб порушити її союз із Візантією. Халіф Мансур наказав Язиду, своєму підвладному правителю Вірменії, взяти у жони собі дочку кагана хозарського Ханум. Вона прибула до свого нареченого з великим та багатим караваном. Десять повозів мали кибитки, які всередині були вистелені чорним соболиним хутром, дверцята до них виготовлені із золота. Двадцять інших повозів Ханум вгиналися від золота й срібла... Окрім того, Язид дістав у придане сто тисяч дирхемів, чотири тисячі кобилиць з лошатами, тисячу мулів, одинадцять тисяч верблюдів, десять тисяч овець...

Багатющий хозарський каган! Не злічити його багатств... Обидва світи — християнський і магометанський — прагнули пригорнути до себе войовничих хозарів, щоб заволодіти їхніми родючими землями й підгребти під себе їхні скарби. Отці — проповідники християнської віри і мули-сарацини старалися зо всіх сил. Висвятили у свою віру чимало готів таврійських, жителів великих приморських градів. Та державці-кагани і вожді кочових племен трималися віри своїх пращурів. Не жадали визнавати над собою нічії зверхності, яку нав'язували через віру.

Хозарська знать прийняла згодом іудейську віру від тих общин, які розселялися на торгових містах на території Хозарії. Сюди збігалися іудеї-крамарі і ремісники. Їх тут не переслідували за віру.

Нову віру прийняли лише обрані — каган, цар-бек та їхнє оточення. Вони лише були возлюблені богом, обрані ним для панування. Орди кочівників, землероби-поселяни, рибарі, градяни-язичники були тільки гноєм, упослідженими рабами, котрі мали працювати для обраних.

Почалися багатолітні міжусобиці й війни за владу. А кочові орди печенігів, угрів-мадяр та інших племен шарпали хозарську державу зі сходу. А з заходу на неї тиснула Київська Русь, що виросла у Подніпров'ї. І ніхто не міг спинити чвар і воєн між беками і тарханами, вельможами Хозарії, які самі наводили кочівників у свої землі. Населення було перебите, Обадій-цар і його нащадки наклали головами. Його брат Ханукка перехопив владу до своїх рук і обіперся на військо, що формувалося із магометан.

Почалися гоніння на християн. Візантійський патріарх Фотій посилав для захисту своїх одновірців Костянтина-Кирила Філософа і його брата Мефодія. Вони вивільнили з полону християн і дали їм у руки свою зброю — слово для проповіді християнської віри. Сили Хозарії танули. На неї нападали печеніги та угри, а потім і Візантія підняла проти неї сусідні племена аланів-ясів. На цей час Хозарія була вже непотрібною імперією для боротьби з арабами. На Подніпров'ї нова держава розправляла свої плечі — Київська Русь. Необхідно тепер остерігатись її сили...

Про неї заговорили у країнах Закавказзя і в усьому християнському світі після походу русичів на Царгород у літі 866-му. Тоді патріарх Фотій і лютувався, заявляючи: "Народ не іменитий, народ ніщо, народ, що стоїть на рівні рабів..."

Це після того, як нащадки Києві — князь Дір і його воєвода Аскольд — двомастами кораблів обложили Константинополь...

Арабський хроніст Масуді писав із задоволенням: "Перший із слов'янських царів єсть цар Діра, він володіє обширними градами і багатьма населеними краями; мусульманські купчини прибувають у стольний город його держави з різним товаром..."

Нестор згорнув хроніку Масуді...

За порогом Яневого терема уже зайнялася Зоря-Денниця. Коли зараз він вийде за ворота, то до утрєні встигне прийти в обитель...

Тихо розчинив двері. Прямо на мостинах перед порогом спав отрок, якого ще звечора старий Янь прислав Нестору для послуги. Нестор переступив його, зійшов із східців, поправцював до воріт. А Бравлін, либонь, ще спить і, звісно, не відає того, що його давній пращур, князь Бравлін із Новгорода, водив колись на Царгород войовничі руські дружини... Спи, брате, у невіданні. Бо так солодше спати. Може, тому і спить народ руський, що не відає про себе? Про свою минувшину? Хто украв у нього ті знання?..

Із привратної вежиці чулося розмірене сопіння Бравліна. Блаженні сні у тих, кому тьма — світло. Блажен той, кому не дано вкусити плоду пізнання...

Босі загрубілі підошви чорноризця струшували, сиву росу із споришу. На стежині залишалися темні сліди його ніг.

Ще пахло ніччю. Млістю. Сном. Стольний Київ тонув у ранковому серпанку.

Отець Нестор наддав ходу.

Спустився крутою вуличкою повз Михайлівську обитель до Лядських воріт, що виводили його на Перевісище, і подався через дубовий гай до печерських круч.

З Печерської обителі ударили в дзвони. Кликали до заутрені.

Нестор переписував у свій хронограф тільки те, що повідали йому старі книги і письмена. Про словенські племена писав. Одні з них, закарбував у слові, сиділи по озеру Ільмень — вони разом із кривичами полоцькими і смоленськими, чуддю і вессю платили данину варягам із замор'я. Хозари ж брали данину з полян, сіверян і в'ятичів. По срібній монеті і вивериці від диму. І ще брали, як каже арабська хроніка, хутро соболів, горностаїв, ховрахів, ласок, куниць, лисиць, соболів, бобрів, зайців, кіз, брали ще свічі, стріли, кору білої тополі, високі шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби, рицинову олію, амбру, кінські шкури, мед, ліщинові горіхи, соколів, мечі, кольчуги, березову кору, рабів, баранів, корів... Не перелічити усього!

Але горді Києві нащадки не довго корилися лютим хозарам. Пише старий писець: "Здумали поляни на раді своїй думу і дали хозарам у данину меч від диму. І понесли хозари ко князю своєму і ко старійшинам, ріша їм: "Се знайшли нову данину". Ті спитали у них: "Откуду?" Вони же ріша: "В лісі на горах, над рікою Дніпровською". Вони же ріша: "Що суть дали?" Вони ж показали меч. І ріша старці хозарські: "Не добра

дань, князю! Ми добули її оружжям, гострим з одної сторони — шаблями, а в них оружжя обоюду гостре — меч. Сії будуть мати колись данину з нас і з інших сторін".

Нестор далі вивів: "І збулось сказане ними, бо не з своєї волі говорили, но від божьа повеління..."

Ріки крові слов'янської пролилися, доки племена наші скинули ярмо хозарське. Спочатку князь Олег, який встановив свою владу в Києві, над полянами, вивільнив сіверян і радимичів від данини хозарської.

А після того, як він послав до Царгорода дві тисячі лодій, хозарські кагани убоялися битися із Руссю і через той страх пропускали дружини русичів і варягів у Каспійське море, які нападали на Гілян, Табарстан, Азербайджан, Ширван. Дружини русичів захопили таманські землі із хозарським городом Самкерць, щоправда ненадовго.

Хозари часто потай нападали на ці дружини, обтяжені здобиччю, і били їх. Каган-цар хозарський Іосиф хвалився у листі до свого єдиновірця в Іспанії Хасдая Ібн-Шафрута: "Коли б я дав русичам спокій хоч на одну годину, вони знищили б усю країну ізмаїльтян до Багдада".

Але русичі, уже із князем Святославом, вивільнили від хозарської данини в'ятичів, а далі стали тиснути на Хозарію. Обоюдогострі руські мечі порубали голови хозарському змію.

Записали древні арабські хроніки: "Руси поруйнували багато градів, пограбували все, що належало людям хозарським, булгарським, буртаським[98] на річці Ітиль. Руси оволоділи цією країною, і жителі столиці Хозарії — града Ітиля шукали порятунку на острові Баб-ал-Абваба і укріпились на ньому, декотрі у страху поселилися на острові Сія-Кух", тобто Мангишлак.

Нестор написав у своєму літописі коротко: "В літо 6473-те (965-те від народження Христа). Іде Святослав на хозари; почувши про се, хозари ізідоса із князем своїм каганом і зійшлись битися, і була брань, одолів Святослав хозарів і град їхній Білу Вежу взяв. І яси побідив, і касоги..."

Переміг, повалив могутню колись Хозарію великий Святослав. Збулося віщування старих хозарських мудреців. А може, збулися надії полянських мужів...

Відтоді зникла велика держава Хозарія. Племена її розбіглися, розсіялися, визнали владу сильніших сусідів. А в Києві відтоді за Ярославовим валом виникла купецька слобода, де спочатку оселилися багаті купчини хозарські та іудейські. Серед них ще тут жила пам'ять про обітовану землю, і вони мріяли відновити втрачені привілеї. Плетуть-снують павучі сіті, творять темні справунки, запроднують люд у неволю, женуть холопів на продаж до половців, до Візантії, багатіють і своїм багатством купують владу князя Святополка та його зажерних поспішителів....

Переписав Нестор відмості про долю Хозарії і замислився. Старий блудливий язичник Володимир був обачнішим, аніж його нащадок Святополк, який так довірився купчинам. Князь Володимир довершив справу свого вітця Святослава: ходив на волзьких булгар, на хозарів, котрі, шукаючи захисту у могутніших сусідів, перейшли у

мусульманську віру й опиралися на поміч хорезмійського халіфа.

Від тих часів до київських князів перейшли і Тьмутороканська земля, і місто Біла Вежа на Дону. А скоро всі жителі розорених градів хозарських перебралися до Тьмуторокані, до Києва і в інші міста на Русі. Декотрі переселилися у городи кавказькі.

Отак і зникла Хозарія. Необачна довірливість правителів погубила її... Бо не зуміла себе вберегти ні новою вірою, ні своїми старожитніми звичаями...

Тому він, старий і немічний чорноризець, буде сидіти у своїй келії до світанку, буде тлумити у собі власний біль і власну образу на нерозумну заздрісну братію свою, аби несмисленим і сліпим душею посіяти віру у свою міць, у своє покликання. Аби посіяти в заснулі душі пізнання своєї великої минувшини і гордість за неї. Аще хто відає пройдене і береже у серці своєму свої, а не чужі заповіді, іде без страху навстріч прийдешньому... Храніте, чада, яко зіницю ока, справу древнього Кия. І тоді вбереже господь всевладний вас і рід ваш від загибелі...

Амінь...

Оглавок сьомий

Вежі половецькі

Великий князь Святополк у сліпоті своєї душі і в скудості розмислу свого не відав, що владарювання над людьми, коли воно потрапляє в руки людини возносливої, але пересічної, спустошує й ожорсточує серце. І коли вчасно його не спинити, воно приведе чоловіка на стезю злочину.

Діставши владу із рук і з волі значних мужів київських і монастирських владик, князь Святополк відразу вчепився в неї обома руками і тепер боявся лише одного: втратити її. Через те ладен був віддавати огню і мечу — і землю, й народ свій, близьких і дальніх родаків, і льстивих своїх думців, коли підозрював у них невдоволення чи тінь змови. Але робити цього не наважувався — надто жалюгідна й боязлива душа сиділа в його вузькогрудому цибатому тілі. Тож він усіх купував. Сипав сріблом довкола свого столу — на бояр, дружинників старших і дружинників молодших, роздавав їм землі і посади. Одних щедрив, аби мовчали, інших — аби славословити не втомлювались, ще інших — аби захищали живіт його своїми мечами і своїми головами, а решту — щоб сиділи тихо по своїх закапелках.

Гроші... гроші... скільки срібла було потрібно Святополку! Він виривав його із рук людей менших і худих, він придумував разом із своїми смисленими радцями, де б іще урвати якийсь грош чи яку мідницю, кого пограбувати, чиї гамани потрусити. Надто багато жадібних рук тяглося до його золотого отчого столу!

Надто багато холопствували, повзали перед ним. І в той же час і ті, що повзали, ладні були щомиті пустити йому стрілу під ребра, коли б він у простягнуту руку кинув менше, ніж вони жадали, срібла. Сонмище лжесловців, льстеців і угодників було ненаситне.

З деякого часу ество Святополка виповнював липкий страх — страх втратити владу й упасти з вишини, де курився нощеденно йому фіміам, на грішну землю. Він боявся усіх отих дітських князів і князьків, висо-корідних бояр, думців, соправителів, котрі

пильним оком стежили за ним, вичікуючи, коли ж він спіткнеться й упаде сторч головою, щоб швидше самим прискочити до золотого київського столу й вихопитись на нього.

Чим довше сидів Святополк у Києві, тим більший страх оволодівав його помислами й тілом. Від того страху в серці князя закипали зловливість, жорстокість до всіх, що тьмарили й без того далеко не світлий його розум. Він кидався від однієї крайності до іншої. І найменше думав про людський присуд чи присуд прийдешніх.

Жив одним: насолодою владарювання над іншими. Відчував, що воно возносить його не тільки над такими ж, як і він, але й — головне — над вищими за нього. Втямкував собі, що владарювання робить його недосяжним і невразливим, що воно і найбільшого підляка зробить героєм і святим...

А що ж історія?

Історія потім напише так, як підкажуть його блюдолизи. Про сіє князь Святополк знав достеменно із книг древніх греків та інших древніх мудреців. Усе на світі міняється, гине безслідно, не лишаючи навіть і пам'яті — і багатство, і сила, тільки слава лишається. Вона вічна, як, між іншим, і ганьба... Тим, хто зверху, легко обійти ганьбу й осідлати кентавра слави... Тож і потрібно робити все, аби ніхто не вибив із високого сідла, і безоглядно мчати вперед, доки є сила й дух у тілі... Тож і потрібно бути послідовно жорстоким до всього, що заважає триматись угорі або що нагадує про власну ницість.

Володимир Мономах, хоч і був далеко від Києва, одним своїм існуванням нагадував Святополку про його нікчемність. Своїм затятим мовчанням нагадував. Своїми міцними державними руками, якими стримував половецькі орди і гуртував навколо себе молодших князів, показував, яким повинен бути справжній князь, і навіть таких свавільців, як Олег Гориславич, змусив цілувати хрест на мир і покору...

Володимир Мономах був першим ворогом Святополка..

Князь Святополк став помітно падати у розпач. Змусити сього розбишаку, сього татя Гориславича, цілувати хрест на підданість йому, київському князю... Сіє глибока образа для великого державця Русі Святополка! Як і те, що багато інших руських князів сидить нишком по своїх отчинах, боячись Мономаха, а не київського князя. Як і те, що всі вони на поклик Мономаха вмиль полчилися і йшли супроти Степу половецького... боронити передовсім землю Мономаха — Переяславщину!..

І виходить, що Володимир Мономах сидить на Переяславській україні, а підгорнув під свою руку всіх менших князів, княжат-синовців. Гукне — і вони всі підуть супроти... Святополка!..

Тож виходить, що і сам Святополк сидить у Києві із ласки Мономахової... Щоправда, київські бояри бояться впустити переяславського державця у Золоті ворота. Бо він їм відразу утне сваволю необуздану! А коли підіпре біда?..

Дражливі розмисли хитали Святополка. Через те йому все було не так. Усе негаразд. Жбурляв миси з їжею в обличчя челядинам; покрикував на

двораків, що якимось не так, як він хотів, робили своє діло; злостиво огризався на

пестоші своєї напівзабутої жони-

половчанки, коли вона після довгих днів і ночей пекучої самотини наважувалась тихо ластитись до нього. Нікому не було супокую, ніхто не міг догодити йому, у серці його ні до кого не було ані крихти добра чи ласкавості.

У княжому теремі говорили напівголосом, не ходили, а, озираючись, скрадалися, щоб не потрапити на очі завжди невдоволеному князеві. Лише з боярами Святополк намагався говорити без дратівливості, щоб не розгнівити київських можців.

Із Любеча, де замирились князі, Святополк повертався не сам. Запросив до Києва свого стрия Давида Ігоровича, сина одного із останніх недержавних Ярославичів — Ігоря, який мав отчини на Волині; запросив молодих синовців — князя теремовлянського Василька і брата його Володаря, князя перемишлянського. Хай знає Мономах, що не всі князі цураються Святополка, що декотрі і до нього горнутья.

Їхали князі із Любеча, де цілували хрест на мир і любов між собою. Але у серці кожного зріла заздрість до свого брата-сусіда, який видавався удачливішим і могутнішим. Плелися нові сіті, якими жадали обплутати один одного.

Закінчувався жовтень місяць літа 6605-го від сотворіння світу, або 1097-го від народження Христа.

Князі не гнали своїх коней. У задумі повільно хиталися в сідлах. Не бачили золотої осені, що обступала їх чернігівськими лісами. Не помічали, якою тремтячою синявою прозорилась далина, як тонули багрецево-золотисті пагорби у сизому тумані, настоящому на в'язких трунках землі і вмираючого зела. Прозоро-сизі хмари туману, що просвічувались косими променями низького сонця, підпирали голубе небо, немовби відкривали ворота до земного раю. Але люди завжди тікали від раю земного й шукали раю небаченого — небесного.

Осінь дихала прощальною таємничістю й осторогою. Її викреслювали в небі оголені, подекуди безлисті, вже чорні гілляки кленів і берестків. Про неї шурхотіло густе багряне листя дубів-нелинів, що огортало собою вологі стовбури дерев...

Перед ними стелилася звивиста, безкінечна дорога, пісок під копитами й принишклий у тривожному очікуванні невідворотності світ... Усе насторожувало, німіло вуста, змушувало думати... думати...

Святополк оглядався на своїх гостей. Чому мовчать Василько і Володар? Чому так сторожко їде Давид?.. Пощо він хмарить своє широке лице? Осудливо позирає і на нього, київського князя.

Коні Давида й Святополка ідуть бік у бік. Князі понуро мовчать. Київський державець починає неспокійно озиратись по сторонах, а Давид Ігорович витягує голову вперед, ворушить ніздрями, яко гончий пес, що чує поряд небезпеку. Наче небезпека біжить поряд із ним. За його плечима...

Отсей красень, Василько Теремовлянський, правнук Ярославів!.. Це про нього оповідали мужі боярські, що він насміхається над Святополком. Казав, що хоче зібрати торків, берендеїв і печенігів, щоб повоювати землю половецьку, землю лядську, землю дунайських болгар і стати першим князем. Молодий та спритний Василько! Підімне під

себе Давида і землі його привласнить. А що думаєш робити з ним, державцю київський? Гей, стережися, Святополче, і тобі утне державні руки сей крутоплечий синьоокий Василько! Злокозницець сплете сіті спершу супроти Давида, а потім і супроть тебе.

Святополк читає в очах старого Давида якесь застереження. Невеличкі округлі очиці князя вигострюються, ніби аж нишпорять під короткими рудими віями.

Давид Ігорович ворушить у кривій посмішці рудою бородою. Він знає, чого боїться сей недолугий державець.

Заводить розмову здалека.

— А знаєш, князю, хто вбив твого меншого брата Ярополка?

Святополк стрепенувся в сидлі. Хтось та вбив... Хтось невідомий. А потім утік. На санях. Вночі. Коли се було? Літ одинадцять тому. Було десь на Волині ж... Під Володимиром... Та хто нині про тее згадує?

— Я знаю, хто убив твого братця, — багатозначно кліпає білими короткими віяльцями повік Давид. — Той убивця тепер замишляє супроти тебе. Єднається з Мономахом.

— Хто?.. Хто се?.. — Полохається Святополк і від здогаду втягує голову в плечі.

Давид хмикнув. Хльоснув по крупу коня. А князь київський хай потерпить... Більше страху набереться. Слухняніший буде. Доберуться до Києва, тоді й скаже. А поки що Давидові треба продумати. Щоб руками великого князя прибрати молодого і возносливого Василька. Бо що буде з ним, старим Давидом, Ігоровим сином, коли й справді Василько звершить те, що надумав? А Володар йому у підмогу стане. Тоді вже йому, тому Давиду, дрібному й забутому богом і людьми князьку, не всидіти у своїй вотчині!

Давид стискує свої широкі важкі щелепи, на яких кострубатиться руде кучеряве волосся бороди.

Лише за Ярославовим валом Святополк зітхнув із полегшенням.

— Давиде, ти про кого ото мовив?

Давид почухав довгим нігтем кінчик

плескатоного носа з широкими ніздрями й дихнув йому в лице:

— Про Василька я... Він і супроти тебе, і супроть мене намислив. Отож не забувай о своїй голові.

— А не від заздрощів мовиш? Га?

Давид хмикнув.

— Альбо не бачив, що в Любечі Василько до Мономаха горнувся. А дорогою відстав із Володарем. Де він тепер?

— Та я ж... дозволив йому піти на Видубич, там постоем стати, а обоз у Рудниці залишити...

— Дозволив!.. — вилицювате обличчя Давида побуріло. — А пощо він туди рвався?

— Мовив, святому Михаїлу хоче вклонитися.

— То все лжа. Намислив недобре Василько. Клич ближче до себе. На іменини свої

клич, хай сидить перед твоїми очима. Бо, кажу ж, зло умислив, — настирно скрипів Давидів голос.

Відразу ж по прибутті до Києва Святополк послав у Видубич двораків. Кликав Василька до княжого столу. Але князь теребовлянський і справді не мав у своєму серці пошани до великого володаря землі руської. Василько відповів, що вже зібрався в дорогу, що спішить додому, бо сусіди мають напасти на його землю. Прийшли погані вісті з дому...

Святополк вірив і не вірив. А Давид Ігорович колов очицями і словами.

— Уже і в Києві твоєму тебе не шанує. Коли ж у свою волость піде, почне війну з тобою, а не з сусідами. Забере твої городи — Туров, Пінськ і інші. Призови своєю владою сюди й віддай його мені в руки.

Лице Святополка хмарилось у ваганнях. Давид щось намислив, але проти кого — проти нього чи Василька? Старий Давид хитрісний веле! Останній з онуків Ярослава. Найменший і маломощний князьок... Але ж і Василько... Чому не прийшов на його поклик? Певно, таки намислив зле... Хай бере його Давид, коли хоче! А він, великий київський князь, тут ні до чого...

Святополк швидко покрокував своїм непевним танцюючим кроком до дверей світлиці. Одхилив їх з усіх сил, хряпнув когось ними, аж по сходах заторохтіло.

— Гордята, се ти? Наставляєш вухо у шпарину? Га?

Гордята болісно кривив обличчя, розтирав собі рукою плече.

— Га-га-га! — розвеселився князь. — А двері ж дубові, та ще й ковані залізом. Ото не наставляй вухо, куди не слід... Га-га-га!.. Ну, минеться. А нині біжи до Видубича, клич князя Василька Теребовлянського до терема. Перекажи, князь просить його до себе на снідання. Не хоче лишатись до моїх іменин, хай зараз мене привітає. Запам'ятав мої слова, Василію?

Гордята-Василій пішов до стайні. Дорогою чухав потилицю, лаявся. Кляв велеумних лукавців, котрі намислили якесь зло проти меншого князя, кляв довколишній світ, де чоловікові немає радості, бо окруж — кривда і льста. Ось він уже підпирає своєю дурною головою високі літа, а щастя так і не знайшов на землі. Був попихачем у боярина Яня Вишатича, доки не зазнав його жорстокості, шукав щастя-долі серед чорних і простих людей, доки його не охолопили спільно подільський лихвар і сива відьма Килька; жадав стати будівничим, щоб людям дарувати дивні білі храми земних богів. Але той дар його серця ніхто не хотів приймати — люди боялися незвичної краси, істинного дива, бо вже звикли до буденного... Бо розучились мислити літати попід небесами!.. Нічого не було у Гордяти — навіть чарівної Мілеї... Що лишалося Гордяті на сім світі? Знову упасти в ноги Святополку й благати, аби взяв його своїм осторожником? Князь, спасибі йому, мав добру пам'ять, пригадав Яневого виучня. І боярин Путята Вишатич на radoщах, що вже немає старшого брата Яня і йому перейшли всі його землі й погости, милостиво прийняв його, Гордята-Василія, до двору.

— Служи вірно, дістанеш у жалування яке сільце.

Тоді Гордята посміхнувся — чи й дослужиться до того!..

... Нарешті Гордята втомився проклинати своє життя і спогадувати пережите. Його кінь наближався до подвір'я Видубицького монастиря. Там застав метушню. Певно, князь теребовлянський збирався додому. Як же із запросинами князя Святополка? І якась змова... Він не розчув... Скоріше — здогадувався... То чи сказати? Попередити? Але тим самим він мовби зраджує свого хлібодавця. Промовчати про небезпеку — то ніби зраджує князя Василька, та й себе...

Гордята переминався з ноги на ногу перед уважним, здивованим поглядом Василька. Справді, щось надто настирний Святополк у своїх запросинах...

— Маєш що казати від себе? — тихо спитав Василько. — Каж. Я нікому ані слова!

Гордята ніби аж присів од тої догадливості. Князь заохотив до відвертості:

— Не бійся. Тут побіч нікого нема...

— А... де твій брат — Володар?

— Вирушив зранку до Перемишля. Я сам-один лишився.

Гордята непевно розвів руками. Мовляв, що ж після цього казати. Виходить, ті лукаві князі-зłodії удвох на одного... Такого гарного, великотілого, красного з лиця... зненацька хочуть потяти. Бо коли б чесно схрестили мечі, то сей Василько подолав би обох відразу! Отож і жадають зігнути й розчавити ліпшого за себе!

— Князю... — прошепотів Гордята. — Від себе тобі кажу: не ходи до князя у двір. Тя хочуть потяти!

Князь теребовлянський навіть не здивувався. Лише в синьо-голубих очах розлилась чорнота.

— Нині, — сказав тихо, — в Любечі... цілували хрест, мовили: аще хто на кого постане — то на татя буде хрест і ми всі.

— Правду кажу тобі, князю. Сам чув. Не ходи.

Василько схилив на груди голову. Чоло його побілішало, кошлаті темно-русі брови злетіли вгору, тонкі ніздрі високого рівного носа здригнулись. Широкою долонею швидко погладив невеличку темну борідку. Ліпосний єсть на виду молодий Ростиславич, правнук Ярославів.

— Хай буде воля бога нашого... — стрельнув очима до Гордяти. — Коли господь жадає уберегти мене від зла — убереже. Коли жадає покарати за гріхи — всюди знайде і покарає.

— Не треба... покладатися на волю бога... Сідлай коней — і мерщій тікай, князю. Може, вбережешся. Я з тобою поїду. Буду вірно тобі служити. Може, колись даси мені який шмат землі чи сільце. Не йди до лукавого в руки... Погубить!..

Василько в усі очі дивився на княжого посла. Говорить ніби щиро, але жадає вислужити сільце... Невже князь Святополк такий скаредний, що не дав йому того сільця? А коби дав? Чи сказав би нині про змову?

Гай-гай, тепер душі людські купуються за блага і щедро продають за них свою вірність. Як і славу роду свого... Як і волю свою... І лакузи вже навчились торгувати собою... Хто знає, кому воші служать щиро, отсі полювальники на землю і посади.

Не знав того Василько Теребовлянський. Бо не вельми переймався клопотами

холопів своїх та й чужих. Замахнувся на велике і переслідував лише велике: уберегти свою землю від розору, а люд — від стогону й плачу. А дрібне й нице, гадав, — воно не пристане до великої і чистої душі. Був Василько Теробовлянський молодий ще і не знав, що оте дрібне, оте нице, упосліджене найчастіше підточує й нищить і великі наміри, і сильні пристрасті, і чисті та величні діяння... Ще жила в юному серці князя Василька ніким не зламана і не затьмарена віра в добро...

— Таки... поїду! — трусонув своїм русим пухнастим волоссям Василько Теробовлянський. — Скажи, що буду після заутрені.

Гордята упав на коліна.

— Віруй моему слову!.. Віруй у мою правду!..

В очах Василькових зблиснуло шаленство. Рвучко підійшов до столу, навмання відкрив святу книгу:

— "Що було, те й буде; і що діялось, то й буде діятися, і нема нічого нового під сонцем..." Немає!

Авжеж, люди ніколи не позбудуться підлості й ницості... Хай буде, що буде... Тікати? Ні, не в його характері тікати від зла й супротивників. Він має у собі досить сили й мужності, щоб іти на ворога з відкритим лицем, відвагою в серці, з піднятим мечем. Але тут меч не потрібен. Тут кличуть його на гостину. То й він лишить свій меч на отському столі, під іконами. Господь бог побачить, що він іде до княжого двору лише з добром у серці.

— Іди. Але... чекай... Як зовуть тебе?

— Гордята. А в християнстві я — Василій.

— Брате мій, Василію, іди...

Гордята вихопився на подвір'я.

Навіщо він... Ну навіщо мовив оті дурні слова про сільце? Через них, мабуть, Василько Теробовлянський не повірив йому!.. Авжеж, вірність людська не продається!..

Василько прибув на подвір'я Святополка після заутрені. Як і обіцяв. Великий князь розгубився. Аж заметався по світлиці, коли Гордята повідомив, що Василько вже в дворі. Може, нічого й не мислив супроти нього Ростиславич, може, сіє козні Давидові... А де ж він, Давид? Кинувся до дверей.

— Кликати Давида? — запитав Гордята.

— Га? Клич!

І звідки сії двораки знають, що треба в цю мить їхньому господареві?

Давид ступив у світлицю майже водночас із Васильком. У Святополка тряслася щелепа, бігали очі, задерев'яніли руки — він їх ховав за спиною. Давид остовпіло стояв посеред хоромини, колов очима то Василька, то Святополка.

Гордята аж влип спиною у стіну.

— Прибув'єм до тебе, князю, на твій поклик, — вклонився Василько київському князю. Святополк розтулив рота, але слова застряли десь у його нутрощах і не видобувалися. Тоді на допомогу йому поспішив Давид Ігорович:

— Залишайся, Васильку, до князевих іменин. Недовго — якийсь тиждень.

— Радий був би, та вже повози свої направив додому. Неспокійно на прикордонні від лядських воєвод. Треба спішити.

— То... поснідай із нами! Ось я покличу... Хай подадуть сюди! — Святополк одним стрибом перетнув хоромину й зник за дверима. Давид колупав у носі, сопів і мовчав. Враз ніби щось пригадав, схопився з лавиці й собі кинувся до дверей.

Василько здвигнув плечима. Запрошують на снідання, а стіл не готовий! Чи не сподівались, що він приїде?

Огледівся. Ось та хоромина, яку поставив прадід його — Ярослав. Висока стеля, високі, заокруглені вгорі вікна, яко в цареградських дворцях, кажуть, затягнуті уже не тонкою телячою шкурою, а квадратами із прозорих, ніби смальтових пластин — зелених, синіх, жовтих, червоних... Крізь них пробивається сніп яскравих променів низького осіннього сонця. Веселкові відсвіти од поблиску на золотих і срібних боках чаш, келихів, лагвиць, тарелей, виставлених у настінних ларях. Барвисті доріжки й цяцьковані плями розсипались на вишкрябаних до білості мостинах підлоги. І ось тут, в отсій палаті, за отсим великим столом, застеленим важким золототканим червоним шовком із довгими китицями, сиділи великі князі руської землі. Ось в отсю скриньку, різьблену із червоного заморського дерева, складали пергамени зі своїми іменами і своєю славою Ігор, Святослав, Володимир, Ярослав... Мабуть, спочатку возсідали вони на простих дубових лавах. А ось нині нащадок їхній Святополк сидить на стільці, який ніхто з пращурів й уві сні не міг побачити. Бував князь Василько і в угрів, і у пруссів, ходив до чехів і до німців, а такої ліпоти ніде не бачив.

Певно, хтось із Ярославичів придбав у греків-ромейів той стілець. А може, руські переводили так вирізали. Стоїть він на головах крутолобих левів, що лежать мордами на землі, а очиськами важко дивляться на нього, князя теребовлянського. Під лікті й спину підставляють свої хребтаті тіла і закручені півколом хвости.

Василько тихо підійшов до стільця, легенько сів. Під ним увігнулось щось м'яке й тепле. Підхопився, тузнув руками сидіння — здається, лебединим пухом напхали подушку! Знову вмовстився.

Обіперся ліктями об поруччя крісла, прихилився плечима до заспиння. Затишно й м'яко. І все виталище звідси по-іншому бачиться. Попід стінами два ряди лавиць і столи, заслані багряною вольницею. Для тризнування радців і старших дружинників. На столах — тьмяві підсвічники із срібла, лагвиці з ромейським вином, глеки з руськими медами. Здається, ось-ось відхиляться двері й до виталища зайде юрмотливий натовп бояр. І він, князь теребовлянський, хитне владно головою — й усі вмиль угомоняться. "Тихше! Тихше! Князь буде мовити!" А він їм скаже: "Досить панувати Святополку — най інші поpróbують державити у Руській землі!" — "Хочемо тебе! — гукнуть бояри й дружинники. — Ти маєш родове право кермувати! Твій дід, Володимир, осліплений ромеями, син великого Ярослава! А отець твій Ростислав — син первенця Ярославового! Старший онук його! Твоєму роду має належати закон і кермо в землі Руській! Знаємо сіє! Знаємо, що Володимир-сліпець і син його, Ростислав, рано померли. Тому старшим виявився Ізяслав... Віднині владарюй, Васильку!.. Сідай на

золотий прадідівський стіл..."

В очі і в горло Василькові вдарила гаряча хвиля крові. Перед зором його потемніло, затанцювали веселкові кола. Здалося, що він плаває по світлиці, а далі і над усією землею. І хтось шепотів йому на вухо: "Отее, Васильку, твоя земля, твої волості. Володарюй над ними справедливо і вічно із родом своїм..."

Погляд Василька ще блукав десь у піднебессі, коли він почув, як хтось міцно ухопив його за ноги й за лікті— наче залізними пальцями. А на голову його враз накинули шкіряний мішок.

Через хвилю Василька вже волочили із князівського стільця мостинами, а потім теліпали по високих східцях сіней...

Гордята-Василій їхав слідом за челядниками Давида й Святополка до самого Білгорода. Йому ніхто не наказував їхати слідом за князем теребовлянським. Сам собі таку волю учинив. Сам себе гриз за безглузді слова про сільце, через які князь Василько й не повірив йому. Лютая кривда людська!..

Ламав нині голову над тим, як вивільнити нещасного Василька з чіпких рук Святополчих челядинів. Бачив, що Давидові таки вдалося підбити дурного Святополка на татьбу. Двораки їхні везуть бранця за Київ. Яку наругу намислили сотворити над ним?

Як тільки довідався про полон Василька, Гордята негайно побіг до печерських ченців, молив ігумена і чорноризців-заступників спинити занесену руку над молодим князем. Ченці просто не слухали його, одвертались, як од біснуватого, ховаючи очі. А владики Феоктист суворо насупив брови і кинув: "На все божя воля, чадо!"

Божя воля нині панує над усім. Зла людська сила підпирає себе божою волею, а добра сила ховається десь по закутках, і не дошукаєшся її. У доброті не підпирають себе божою волею. Чому се так почалося межи людьми? Колись було не так. Колись і печерські ченці, як оті вої-християни, билися словом божим за добро і правду. Нині кожен сам по собі. Немає кому спинити зло. Ніхто не осмілюється заступити дорогу кривді. Юрмищу набридли повсякденні чвари князів і вбивства. Чорний люд знесилюється у боротьбі за шмат пряжма, гнеться під тягарем незчисленних потягів, правежів, продажів. Мовчить заціпеніло, б'ючись у нощенній праці в поті чола. То вже коли зовсім допече йому, тоді розігнеться на повний зріст і махне богатирською рукою із мечем.

Але Гордяті не всидіти спокійно, коли на його очах князі топчуть правду. Не такої вдачі Гордята. Десь, певно, від матері Гайки перейшли у його кров нескорима гордість і непереможне жадання правди... Того не відає. Але відає, що без тої правди йому не жити... Не стерпіти мовчки, коли на очах недолужні пишуть кращих, розумніших, сильніших. А навколо — німота... Тож і несеться на коні отсим білгородським шляхом Гордята, бо пече йому біля серця чужа біда і чужа кривда. Може, тому, що своєї випив не один цебер!.. Не вбили в ньому людяності і добра ні тяжка праця, ні всюдисущий обман, ні страх. Як не вбили мрії про великий диво-храм, який колись намалювала йому на піску кароока Княжа-Рута і який йому так хотілося зробити для людей.

Їдучи оцим нестерпно довгим шляхом, Гордята лічив свої загублені роки, свої відспівані пісні. Легкою тінню промайнула в них рум'янолиця гончарівна — Мілея. Після неї лишився у душі гіркий жаль. "Ой у полі береза стояла, кучерява стояла, хто йде — не минає, березу ламає. Горе тому жити, хто пари не має..."

Хто співав цю пісню? Здається, це ще мати... чи баба Ніга... У його неясних споминах вони злилися у щось єдине — далеке, смутне, рідне... Та пісня зринала щоразу, коли згадував про своє повернення до Бестужів.

... Покинувши Печерську обитель, Гордята не пішов до балки шукати Рутин курінь. Попростував до Києва, до хати старого гончаря. Його мовчки зустріла уся сім'я, що саме вечеряла в хаті. Старий Бестуж опустив уздовж тіла вузлуваті, довгі руки, баба Святохна сховала очі за насунутою на чоло хустиною; брати Кирик, Микула, Брайко притислися плечима один до одного.

— А де?.. — Гордята обвів поглядом убогу хатину: Мілеї не було.

Рум'янолиця Купина, що поралась біля печі з горшками, сердито стукнула рогачем об долівку і шмаркнула носом. Святохна поклала ложку на стіл. За нею поклали ложки інші. В хатніх сутінках запала тиша.

Гордята зсунув із плечей свій мішок, поставив обережно на долівку, витяг з нього свій глиняний храмець і поставив на мисник.

— Отеє... ще зробив. Завтра піду до Видубича альбо до іншого монастиря подамся... — Обвів поглядом Бестужів. — А де ж... Мілея? — Тривога уже торкнула його душу. Потім шаснув рукою за пазуху, витяг звідти полотняний вузлик. — Ось... трохи заробив... мідниць якихось.

Сьогодні скарбник печерський роздавав. Відборгуємось трохи з лихварем за позику...

Тоді підвів голову старий Бестуж. Чорне, зморшкувате його лице здалося Гордяті іще чорнішим. "Біля гончарної печі старий і помре!" — майнула в голові думка.

— Сідай до столу, Гордята, — прохрипів Бестуж немічним, слабким голосом. — Повечеряй з нами. Брайку, посунься! — сердито махнув дід до старшого сина. — А Мілеї нема. Немає твоєї жони.

Гордята так і застиг із простягнутою рукою, на якій лежав вузлик із заробленіми грошима. Його губи ще посміхалися, але в очах метнувся жах. Мілеї нема?

— Вона... померла?..

— Краще б уже померла, сину, аніж отак мій рід зганьбила...

— Що з нею, батьку? — застогнав Гордята. Бестуж лише махнув рукою.

— Повіялась із княжим покручем Вонкіним. От що! — не витримав Брайко. — Але не бідуй, брате. Будеш з нами жити, як і жив. Жону тобі ми знайдемо. Хіба мало дівчат на Подолі?

Гордята не вірив тому, що чув. Сів на край лави. Кирик посунув до нього свою ложку. Але він і не торкнувся її. Мілея... втекла від нього? Та ні... Не вірив сьому. Певно, її піддурили... Певно, насильно забрали... Але... Бестужі! Йому самі сказали...

Не спав на своєму ложі. Усю ніч перевертався, зітхав. Пішов на ті нещасні

заробітки... Покинув її на самоті... Заради неї ж і пішов... Заради боргу...

Пекло йому самоте місце. Пекла чорнота довгої ночі. І зароблені у ченців гроші пекли душу. Осміхався Брайковим словам: "Не бідує!" Він і не бідує. Що йому тепер? Вільний на всі вітри. Ніхто на світі не чекає його. Ніде... "Один спати лягає, до стіни очима, на хату плечима. До стіни говорить, а вона не чує..." Чув колись таку пісню. Ніби про нього...

Не буде жити він у добрих Бестужів. Множити їхню бідність. Гайне до ченців печерських. А може, йому повернутись до Святополчого двору? Скаже, був у полоні, тепер повернувся. До Мономаха не захотів, до тебе, князю, спішив!.. Усе, що заробить, віддаватиме Бестужам на борг. А далі, якщо поталанить, розживеться на який шмат земельки, віддасть Брайку та його браттям. Він же і без того житиме...

Князь Святополк, зачувши, що його колишній отрок Гордята-Василій повернувся з полону і не залишився у Мономаха, ледве не заплакав на радість. Подібна відданість йому була в дивину. Є такі люди, котрі щиро його люблять, не за гроші! Є!

Відтоді Гордята став знову служити при покоях князя. Але вже швидко гриз собі лікті: "Гордята, біжи туди. Василію, мчи туди..." Хто він серед людей? Гордята чи Василій, людина чи худобина? Цікаво кому те, чи спав він, чи їв, чи є в нього мрія або яке бажання... Він так закрутився, що вже й сам забув, хто ж він є. Справедливий запальний Гордята чи гнучкий на всі вітри Василій?

Надвечір білгородська дорога нарешті закінчилась. Дрімучий сосновий бір з шумливими верховіттями густо-зелених, аж чорних по-зимовому сосен, що обступали дорогу з обох боків, враз круто обірвався. Не дуже широка річка перетнула йому дорогу, м'яко відсвічуючись блискітками червоного сонця, що вже сідало за борами. У цьому місці вона робила плавний залом поза пагорбом, обмиваючи його з двох сторін. На узвишші чорнів високий земляний вал, поверх якого щільною стіною стриміли в небо колоди, гостро затесані чорні зубці огорожі відбивалися у дрібних мерехтливих хвилях річечки. Це полишало враження, ніби ріка наставила на верхівця із Києва свої гострі чорні списи.

Круті обривисті береги річечки спадали чорними смугами у плесо води. Ніби в ній була розлита уздовж берега рідка смола. Оце й була славнозвісна річка Ірпінь. Тиха, спокійно-лінькувата влітку і восени. А навесні вона бурхлива, широковода, розсуває доокруж темні соснові бори, затоплюючи переліски й чагарники на узліссях. Хто і коли дав цій річці отсю дивну і незрозумілу назву — Ірпінь? Може, ще скіфи або печеніги, а може, торки чи берендеї так прозвали, передаючи у своїй мові її гнівний характер? Скільки народів пройшло через її води за багато віків! Йшли та йшли вони через поля, ліси і ріки землі слов'янської. Часом залишали їм свої імена. Самі десь у безвісті зникали. А річки тихо плинули своєю дорогою по руській землі, як і справіку. Залишалися тут люди, що городили гради на їхніх берегах, будували засіки, селились оселищами.

І ось цей град, що ховався за темними валами. Давній руський град Білгород. Гордята, перепливши з конем ріку, в'їхав у ворота міста і лише тоді збагнув, чому сей

град називається Білим. Мурована церковиця посеред града світилася білизною, яко висока крейдяна свіча. А обіч — вибілені крейдою стіни хат під високими ґонтовими або солом'яними дахами. Усе місто було справді ясным, привітним, білим...

Гордята розпитав, де знаходиться княжий двір, і вже не здивувався, коли побачив, що це була висока, на підкліті, також біла хата з добротним ґанком і кількома сходами, які вели у сінці, з гостроверхим, як у терема, дахом.

Уже звечоріло. Сутіні заповнювали повітря.

Швидко припнув до конов'язі коня, натяг йому на морду шаньку з вівсом — хай набирається сил, а сам став роздивлятися двір. У дворі стояв повоз з невипряженими кіньми. Це на ньому везли Василька. Челядь князева, певно, не збиралась тут довго затримуватись із князем-бранцем. Довгі стайні, обори, медуші, комора щільно тиснулися одна до одної рубленими стінами. Оддалік стояла низенька біла хатина. З її димаря звивався тонкий струмок диму. В обох невеличких віконцях, затягнутих прозорою шкірою, мерехтіло світло. Певно, там живуть челядники. До них спершу і піде Гордята.

Двері від поштовху легко й нечутно розчинились. І Гордята враз обімлів: Святополкові челядини-конюхи Ізечевич і Дмитро, обидва хрещені половчини, силкувалися поставити на ноги зв'язаного князя Василька. А двоє інших розгортали на долівці овечі шкури. І коли нарешті розіслали, Ізечевич і Дмитро вмить повалили бідолашного Василька додолу. Але князь Василько, яко тур, наставляв на них свою голову й, звиваючись тілом, одбивався то грудьми, то боком, то головою. Конюхи знову валили його на підлогу, а він зривався на рівні й з усіх сил гамселив їх головою.

— Чого дивишся? Поможі-но! — крикнув до Гордяти Дмитро.

Гордятинне серце завмерло. Князь Василько подумає, що й він буде зараз над ним знущатись. З порога стрибнув на Дмитра і турнув так, що у того аж хряснуло в горлі.

— Ти що?.. — розгнівався Ізечевич і з подивом зиркнув на Гордята-Василія.

— А от що! — штурхнув і цього конюха ногою в живіт. — Не чіпай!

Ізечевич скрутився в бублик і прохрипів:

— Хапайте його... ізрадцю прибудного... — На Гордята навалилося двоє челядників і миттю зв'язали йому за спиною руки. В цей час до хатини ввалилося четверо нових двораків.

— А де князь?

— Ось... на долівці борсається... Не хоче лежати. Кладіть зверху дошку. На груди йому кладіть...

Гордята з жахом побачив, як на могутні груди князю Васильку поклали товстенну дошку, як двоє челядників сіли на її кінцях і стали розгойдуватись. Та Василько, зібравши, певно, останні сили, вивернувся і скинув з себе своїх мучителів.

— Не чіпайте!.. — заволав з кутка Гордята. — Кровопивці кляті!.. Окаянні!.. Щоб вам пси очі повигризали!..

Ізечевич підскочив до Гордяти й стукнув його чоботиськом в обличчя. З носа Гордяти чвиркнула кров, залила йому рот. Відпльовуючись, він борсався, пробував

звестись на ноги, щоб вискочити на подвір'я. Та Ізечевич не переставав гамселити його, доки хлопець не притих.

Челядники тим часом знову придавили князя Василька до підлоги дошкою й уже вчотирьох навалилися йому на груди.

А Торчин запалив від полум'я в печі соснову скіпку й підніс до Василька.

— Здеріть з нього цей міх.

Челядники, що перед тим надягли на голову князя шкіряний міх, тепер зняли його, кинули на долівку. Торчин передав скіпку в руки Ізечевичу. Нагнувся до Василька.

— Ну що, не здужав нас? Тож-бо й є... Один гурту не здужає. Ну, чого дивишся? Чого очі мружиш? Не впізнаєш мене? Дивися на мене. Запам'ятовуй. І на світло дивися, бачиш його востаннє. Вчинимо, як наказав князь. За те маємо хліб від нього.

— І срібло! Га-га-га! — підхопили весело поспішителі Торчина й Ізечевича.

— Замовкніть ви! Краще спитаймо у князя, якого він роду! — облесно посміхнувся Ізечевич.

— Я знаю якого, таті ви окаянні! Я онук Ярославового сина-первенця Володимира! Маю по роду право бути першим серед князів!..

— А так, онук князя-сліпця. То й будеш його рід сліпців продовжувати. Отеє і все твоє право! — зареготав Дмитро. — Так повелів великий владика наш. Щоб столу золотого київського тобі вовік не видати.

— Гордято! Чуєш сії слова? — зойкнув князь Василько, повернувшись до замотузенного хлопця на долівці. — Василю!.. Слухай усе... Людям розкажеш!..

Раптом хруснули кості Василькового тіла під дошками. Нелюдський крик його враз оглушив Гордяту. Коли розплющив очі, то побачив Берендія, що сидів верхи на непорушному тілі князя Василька. В одній руці він тримав скривавлений ніж, з довгого леза якого скапували густі краплини крові, а в другій — синє Василькове око.

Гордята до болю в зубах зціпив уста, щосили тиснувся спиною до стіни, ніби хотів вивалити її... В хатині стояла дивна тиша, яку раптом розітнув Ізечевич:

— А друге? Виймай і друге! Звелено ж обидва!..

Гордята очунав од холоднечі. Цокотіли зуби, дрижало тіло. Чомусь лежав посеред двору, був розв'язаний. Мабуть, його кудись волочили та й покинули. Звівся на коліна. В ногах судомило. Ледве зміг випростатись. Побрів до конов'язі. Його кінь мирно хрумкав овес, вибираючи рештки із дна шаньки. Повоза князя Василька не було на місці. Куди ж подалися Святополчі кати? Куди йому, Гордяті, бігти? І чи бігти? Чи знайде він управу на лиховісних кривдників? І чи можна захистити людину від людини? Ви, ясні зорі!.. Ти, холодний місяцю!.. Ти, чорне небо!.. Де ви, боги землі і боги неба? Чому мовчки споглядаєте зло і не спините руки ката? Чи ви поснули, чи подуріли, чи вас купили золотом-сріблом, чи, може, й зовсім вас нема?!.

Гордята наткнувся на колоду й присів... Обхопив руками гарячу голову. Дивився на небо, що мерехтіло зорями. Відчував свою мізерність і нікчемність у цьому беззахисному, жорстокому світі... Не знав, у кого просити ради. Кого благати... Одне тільки втямкував: віднині йому немає вороття назад до Святополка. Усе міг йому

простити, окрім оцих Василькових очей... голубих очей... Убили Василька... Але куди вони поділи його тіло? Вкинули в річку? Чи кудись повезли звідси, може, й до Києва, показати своєму господарю, щоб переконався в їх послужливості?

І знову якась сила піднімала Гордяту на ноги. Люди повинні знати про цей злочин. Люди!.. Їхні серця не можуть мовчати, їхні руки мають узяти меч справедливості й заступити скривджених... Усе життя Гордята шукає правди і віри в добро. Та чи знайде? Може, колись під тином, блукаючи, й загине. Така доля правдоборців...

Білгород ще спав у світанковій імлі, коли охоплений важкими думами Гордята сідав на коня. Холодний осінній морок проковтнув цокіт кінських копит по дерев'яних мостинах града. Уже за валом і загоролами його наклав густий туман, що клубочився над Ірпінню і вже виповзав на крутий правий берег, слався до соснових борів, кутав їх своїми пасмами до верховіть. А вгорі над ними мерехтіло тьмавими зорями небо. Ось-ось воно спалахне рожевим полум'ям й поглине густий туман. Тоді відкриється Гордяті дорога до правди. Уже в котрий раз ця дорога його петляла, заводила то в тихі заводи, то знову кидала у прірву своїх і чужих пристрастей і кривд... Він уже не такий, яким був недавно і давно... І вже не Гордята навіть він, а Василій, чи Гордята-Василій... Чого більше було в ньому: цього нового Василія, виучня воєводи Яня Вишатича, в душі якого висіяні зерна честюлюбства й гордині, чи отого чистого і чесного Гордяти, якого виколисувала матір його — Гайка?

"А в горобейка жінка маленька, сяде на кілочку, пряде на сорочку..." І зараз чує той м'який, тихий голос. Але обличчя вже не уявляє — лише спиці у колесі прялки віялом миготять в очах... І куделя ворухиться від доторку пальців і все зменшується, зменшується... Зате баба Ніга, сива, згорблена, поставала перед ним зриміше. Простягала зморщеною чорною рукою шмат пряжма, біла поклони Світовиду й іконі богоматері. І гігикала в очеретах біля Десни. Причинна... страшна... Згадувалися й Килька та воєвода Янь. Ці нічого не дали йому і нікому не молились. Ці лише чогось жадали від нього. Отож і мав у своїй голій душі лише материні пісні та доброту баби Ніги. Та ще любов до краси рукотворної, яку вділили йому гончарі з Подолу. Віднині він, Гордята, сховає свою душу від людей. І нікому нізащо не відкриє! Це єдине його багатство — душа. В ній живе його пісня, доброта і краса...

І звідкись чув лукавий осміх: "А для кого бережеш?" — Гордята стискував у кулаках повід. Комуś та потрібна буде його чиста, непродажна душа, його совість. Може, Бестужам, а може, тим, прийдешнім, які ще й не народились. Чи тій дівчині, котру бачив колись на Печерах... Десь загубилася вона в колотнечі життя... Як і він тепер...

Огледівся. Здивувався. Отак за думками й незчувся, як його кінь став перепливати Дніпер. Проминув очерети, далеко позаду залишив Труханів острів. Звідси вже видніють загорола Городця, що стоїть на лівому березі навпроти Києва. Тут починається переяславська земля. І ще раз здивувався собі. Коли ж це він вирішив бігти до Володимира Мономаха? Ніби й не збирався?.. Ніби й імені його не згадав. А може, десь у глибині душі, проклинаючи окаянного Святополка, само по собі визріло неусвідомлене ним рішення бігти до супротивника його. До Мономаха...

Ступивши на земну твердь берега, Гордята немовби струсив із себе дивне оціпеніння, напівсон чи напівмарення. Над землею низько пливли важкі оболочи. Зсірілий луг, що удалині перетнутий чорною смугою лісу, над яким кружляли чорні зграї вороння, здавався чужим. А йому думалося вже про інше. Зріло рішення. Він їде до Мономаха не просто пересидіти чи стати при дворі на службу в сильного князя, аби прибрати з його рук яке сільце. Ні, Гордята має підняти переяславського князя на священну мсту за кров і за очі князя Василька Тербовлянського!

Здавалося йому, що тверда, грудкувата земля лунко відгукувалась під кінськими копитами на ці гарячі думки. І низькі хмари ніби шаленіли від них і товклися в небі, готуючи сипонути верхівцю в обличчя пригорщі крижаної крупи чи проливного дощу...

Чорний, обвітрений морозяним вітром, із впалими очима й червонясто-сльозавими повіками, ввалився Гордята в переяславський терем князя Мономаха. Від незвичного тепла й пахощів свіжого хліба у нього скаламутилось щось у грудях і перехопило в горлі давким клубком.

Князь Володимир здивовано мружив на неспогаданого гостя око. Хто ж послав його і з якими намірами? Пощо нікому ще не сказав ані словечка? Вранці Нерадець йому оповідав, що переяславська сторожа перехопила якогось посла із Києва. Той сказав, що має таємне слово до князя.

Мономах сидів у кріслі, обіпершись ліктем об поруччя, й ворухив острішкуватими бровами. Схудле, змучене обличчя киянина свідчило про велику занепокоєність гінця.

Насторожений погляд його великих сірих очей з темними обідками, обережний порух тонких ніздрів — немовби звір винюхував небезпеку — наструнили переяславського князя на щось важливе. Він не змушував гінця поспішати, давав йому озвичаїтись, відійти душею. Спостеріг, що був обшарпаний полотняний одяг, волосся розтріпане і те, що в гінця не було шапки. Деся загубив? Хтось гнався?

Володрімир повільно обмацував гостя доскіпливо-вивчаючим поглядом. У киянина були великі руки, як у хлопа, почервонілі й набряклі від холоду пальці. Значить, посланець прибув од простолюдинів. Але широкий шкіряний пасок із великою срібною бляхою спереду та м'які, хоч і потерті, чоботи із зеленої хзи вказували на щось інше. Мономах іще раз вивчаюче глянув у лице гостя. Оці великі сірі очі... Ніби колись його уже вражала їхня глибина і зухвалість... Бо цей простий на вид муж не бив чолом у коліна переяславського князя, не виголошував врочистих слів і віншувань. Тож таки не від великого князя посланий.

Ворухнулись трепетні ніздрі гостя, і він тихо, якось іскрадом, косуючи поглядом убік, де стояли воеводи, почав:

— Князю, біда над руською землею витає. Збирай свою рать і йди на брата свого старійшого, на татя Святополка.

Мономах враз випростався. На князя раттю йти? Скільки людей київських умовляло його багато літ підряд сидіти тихо й не коромолити, не зазіхати на старшого по роду... Зламати свою гординю й утишувати менших... Значить, цей гонець і не від ченців печерських... І не від київських бояр... Володимир очікувально дивився на

Гордята.

— Він учинив зло, якого ще світ не знав... — По змучених, впалих щоках Гордяти поповзли світлі ручаї, змиваючи з них пилюгу. — Він погубив... брата твого Василька Тербовлянського. Конюхи Святополчі витягли йому обидва ока... З живого! У Білгороді се було. Там....

— Хто?

— Торчин, Верендій, Дмитро, Ізечевич.

— Звідки знаєш? — Мономах грізно насупив чорні брови, очі спалахнули гнівом.

— Був там... Хотів заступитись... Мене зв'язали й викинули...

— Де Василько нині?

— Кудись повезли... Не відаю... Мономах поволі, але твердо звівся на ноги.

— Живий Василько?

— Не відаю... Торчин грів ножа у полум'ї... в печі...

Мономахові очі враз стали великими, страшними.

Він оглянув похилені голови своїх воєвод, що стояли за спиною Гордяти, немовби німі тіні.

— Т-т-акого ще н-не було... в руській землі... — видихнув важко князь. — Але... чи правду... говориш? Хто єси?

Гордята звів руку вгору й, бліднучи, впився поглядом у переяславського володаря.

— Хай посіче мене мій власний меч і щит мій хай не захистить мене від смерті... Нехай Перун спопелить мене вогненною стрілою... Клянусь Вітром і Мечем!

— Пощо поганською клятбою присягаєш? — насупився Мономах.

Гордята мовчав. Гордята клявся найсвятішими для себе клятвами!.. Йому байдуже, що в князя були інші святині. Відповів:

— Се клятва моїх пращурів, князю... мого роду.

— Не віруєш у Христа?

— Вірую і в Христа справедливого. І в отця, і в святого духа... Навчений читати письмо... Псалтир і Четьї-Мінеї... і молитви... "Отче наш, сущий на небесах, хай святиться ім'я твоє, да прийде царство твоє..." А тільки, князю, довго не приходить до нас те царство боже! — раптом зухвало сказав Гордята і додав: — Може, старі боги наших пращурів скорше допомогли б? Вони жили поміж людей, на землі... ближче до нас...

— Яко нарекли тебе, парубче? — Мономах перепинив болючий крик Гордятиної душі.

— У християнстві — Василієм. А так, серед людей, — Гордята.

— Молися, Василію, Всевишньому господу, і він не забуде нас. Воздасть добром за добро.

— Хто воздасть Святополку за вчинене зло? Чекати небесної кари? А зло множитья. Тобі, князю, належить присікти його. Йди на Київ! Молю тебе...

Мономах стрепенувся. Ось він, слухний час. Його кличуть іти на Київ!..

Знову важко сів у крісло. Підпер щоку рукою. Так, чекати справедливого суду, щоб

потрапити у царство небесне? На це піде усе його життя. Чи не засидівся він у своєму чеканні? Чи не замало поклав трудів своїх, аби стояла й міцніла руська земля, якою він має право справедливо кермувати?

Хто із нащадків великого Ярослава Мудрого більше, аніж він, прислужився руській землі? Ніколи свого живота не шкодував задля неї. Із кінця в кінець скавав на коні в степу, у зливи, в морози й сніги. Смоленськ, Ростов, Чернігів, Волинь, Полоцьк, Переяслав... Ще за вітця Всеволода кермував Руссю державно. Утишував чвари межі меншими князями. Придушував ворохбу смердів і градян, що йшли за волхвами і ставали грабіжниками-татами...

Наструнював свою тятину на половецький Степ. І зараз ось уже скільки років, вигнаний братом своїм із Чернігова, сидить у Переяславі й стримує своїми плечима дикі орди, закриває ворота перед Степом. А за його спиною брати-князі лише медами обпиваються та очі один одному виколюють, у пухових ложах ніжаться та за ним пильно стежать, аби не вискочив поперед них на золотий стіл київський...

Гадав, збере князів у Любечі, умиротворить їх і вони скажуть йому: "Іди, брате Володимире, до Києва. Відбери кермо у недолугого Святополка. Єси межі нами сильніший і мудріший".

Не сказали. Мовили інше: "Хай кожен сидить у вотчині своїй". Бач, Святополк для них усіх вигідніший — не заважає їхній сваволі, їхньому здирству над чорним людом... А тепер... Невже нарешті втямкували, що підступний Святополк ладен усім їм очі повиймати?

Хто нині має захистити правду і землю руську від поругання й безчестя? Хто має покарати убивцю?

Мономах вимогливо оглянув своїх воєвод. Вони німували, але їхні очі палахкотіли гнівом. Нерадець... Ратибор... Слав'ята... І сей ніби богом посланий до нього киянин... їхні очі кликали Мономаха узяти до рук меч справедливості...

— Але ж Любеч!.. Сам же цілував там хрест на мир!..

— Я... — щось хотів сказати

молодий киянин, але якось дивно підкотив очі під лоб, хитнувся і впав... Його ледве устиг підхопити на руки Нерадець.

— Се від утоми, — нахилився над Гордятою Мономах. — Віднеси його, Нерадцю, в мою ложницю й поклич зеленицю. — Тоді пильно оглянув своїх радців: — Що будемо робити, бояри?

— Будемо рать держать із Святополком! За правду!.. Клич усіх братів своїх...

— Коли ваша рада... Слав'ято, мерщій скачи у Чернігів. Скажи брату моєму Олегу Святославичу, а так само й брату Давиду Святославичу: кличу їх на рать! Супроти Святополка. Правду на руській землі відстояти. Рушаймо — на Київ!

Київ... Київ... Сивий граде старого Кия. Златоглавий, білостінний велетень...

Вознісся ти на кручах придніпровських дужим богатирем. Підпираєш високе руське небо широкими плечима. Світиш світлом ясним любові і величі. Довкола себе сієш слово мудрості і знання... Увесь ти ніби зітканий із ниток сонця, зелені дібров і глибокої

сині неба, із світлих земних радостей і чорних земних печалей. В тобі — слава і можуть минувшини. В тобі — сила й наснага для грядущого. В тобі — життя і гордість багатьох поколінь, що відійшли у вічність. Але вони залишили зерна своїх дум, своєї любові, своєї праці — в тобі. Златоглавий граде, ти скроплений кров'ю їхньою, ти зцементований їхніми кістками, бо вони вірили у твою велику прийдешність, у твою незборимість. Ти бережеш пам'ять про них, пам'ять свого роду і свого народу, бережеш його душу, ім'я і звичаї, — і в цьому безсмертя твоє і синів твоїх. Адже нічого не дісталось нам даремно. Усе, що маємо, завойоване в кривавих битвах і в боріннях духу й сумління. Одним пишаємось, за інше розплачуємось. Та бережемо в собі добре й гірке. Щоб знати себе. Щоб не забути себе... Тож і безсмертен той, хто вміє збагнути й зберегти усе, що передано йому з минулого. Хто уміє множити славу землі своєї — Серпом, Добром, Словом і Мечем.

Хай минають віки. Вони пролітають над золотою главою древнього Києва, як весняні оновлюючі вітри. А град стоїть, сяє, збагачує скарби свого духу, вигранює душу свого народу, береже заповіді пращурів. Вони повсюди стежать за діяннями своїх нащадків, дивляться на них голубими очима високих небес, синіми очима дніпрової хвилі, зеленими очима дібров і лісів. Душі їхні окреслюють у чорному небі сяючий зоряний шлях; часом вони зриваються з високості й згорають від розпачу, коли бачать, як їхні діти — дорослі мудрі мужі — отак озлобились, зникчемніли, знищили, забули про велике, погрузли серцями в мізерних пристрастях і дрібній суєті. Тоді ті зорі стрімголов падають на землю, на сиву голову старого Києва. Ніби жадають спинити зло. Ніби благають узяти в серце добро, прислухатись до голосу життя минаючого...

І ти, мудрий Володимире Мономаше, прислухайся до нього. Чого прийшов до града і так несміливо спинився у Городці? Пощо зухвалість свою заховав? Кого видивляєшся з-за Дніпра? Маєш досить воїв своїх під мечем, маєш у своїй дружині братів своїх чернігівських.

Але німують Золоті ворота Києва. Не розчиняються перед тобою. Ніхто не шле до тебе гінців і не просить гостинно: "Прийди-но, князю, до нас, просимо тебе". Нині сліпота й обада заповнили душі киян. Одні бояться твоєї міцної руки, інші збайдужіли від щоденних важких клопотів про хліб насущний!..

І Мономах не наважувався переправлятися через Дніпер. Покликав нового дружинника свого, киянина Гордята-Василія. Іскрадом подивився у його стурбовані очі.

— Що ж, Василю, будемо діяти?

— Іди, князю, силою на Київ.

— Силою — не хочу. Хочу, аби по добрій волі кияни мене прийняли.

— Добра воля, князю, приколисана сріблом Святополчим. Хіба не знаєш? Усі бояри і можці значні пасуться у Святополчих кишнях.

— А містечани?

— Містечани — у нужді щоденній. Піт їм очі застилає. Спустошує серце голодом.

— А ченці печерські?

— За ченців не відаю, князю...

— І я не відаю. Піди, мабуть, у Печери. Нишком вивідай, чого жадають. Брати Київ на копії чи послів чекати...

Але про себе Мономах думає, що, певно, послів йому не дочекатись. І ченці також його не покличуть — се буде супроти їхнього звичаю. Вони ще тримаються заповідей, які прижилися тут з часів Ярослава та Іларіона. Вони будуть підпирати законність. Тобто — Святополка. Була б його воля, то розтерзав би се гніздо упертих старців!..

Ратний табір князів у Городці нетерпеливився. Пощо Мономах вичікує? Брати стольний град на списи — і вся розмова тут! Уже прибігло з Києва кілька чоловіків. Мовили: Святополк переполоханий, вантажить повози мішками із добром і збіжжям. Хоче накивати п'ятами. Але воєвода Путята Вишатич і боярин Поток пустили за ним своїх гридей, аби хапали князя за чуба, коли він здумає бігти із града!

Мономах супить брови. Знову сії київські бояри. Вони тримають Святополка за поли. Бо не жадають його, Володимира Мономаха, у Києві. Бояться. Пам'ятають, як він ще при вітцеві Всеволоду позаганяв їх у шпарини. Волю їхню скрутив. Але ж мовчить і чорний люд Києва. Не бунтує. Зневірився у добрих князях? Переконався, певно, що при кожному князеві з нього однаково деруть шкуру, як з вівці вовну...

І Гордяти-Василя немає із Печер. Може, ченці наважаться свій звичай зламати, коли довідаються про вчинений злочин. Пам'ятав важкі слова ігумена Івана...

У Печерській обителі затято мовчали.

Мономахів посол Гордята-Василій сидів у келії Нестора-книжника й очікував остаточної відповіді печерців. Нестор надовго зникав то серед чорноризої братії, то в ігуменській келії отця Феоктиста. Старий, висохлий, але рухливий, прудкозорий, отець Нестор повертався назад, одначе ні про що не говорив. Лише знову розпитував його за ту жахну білгородську ніч. Зітхав, мовчки хрестився й своїми синьо-прозорими очима вдивлявся у якусь, видиму лише йому, далеч. Одного разу спитав:

— А писати навчений?

— Писав колись. Воєвода Янь навчив.

— Воєвода Янь? То це, може, ти син його?

— Був колись, а тепер ось вільний чоловік, — чомусь сполохався Гордята — навіщо людям знати його таємниці?

Нестор міцно стулив губи. Щось, певно, згадував. Але вже ні про що не допитувався. Не хоче людина душу свою розкривати — не треба силувати. Добра від того не буде.

Дістав з-за ікони божої матері сувій чистого пергамену, поставив перед ним малесенький глиняний кухлик з чорнилом, поклав залізне писало:

— Коли умієш писати, сідай-но, чадо, за стіл. Учення дається богом для того, аби іншим передати усе, що знаєш.

Далі розгорнув на столі пергамен, придавив його кінці двома важкими книгами.

— Ось тут і запиши усе. Як скавав до Білгорода. Як князя Василька катували... Живий він... Давид Ігорович забрав його на Волинь.

— Живий?! — радо сплеснув у долоні Гордята.

— Але ти запиши, запиши... Як мені оповідав. Усі імена грішників... усі їхні слова... Щоб люди знали про гріхи можців...

— А сам пощо не хочеш записати?

— Не можу я, чадо. У мене державний літопис. Мушу в ньому писати, яким має бути державець, які добрії діла має чинити. Щоб інші наслідували.

— Мудро говориш, отче.

— Може... Але сіє — важка мудрість, повір. Ось... пережив я скількох великих київських властелинів. Знав Ізяслава, бачив Святослава і Всеволода. Нині — Святополк Ізяславич сидить у Києві. А що змінилося на Русі?

Анічогісінько. Тримається вона лише на міці чорних людей. На їхніх руках і плечах. А князі лише коромолять та воюють один одного. Навіть смисленний Володимир Мономах не може себе загнуждати — у Золоті ворота нині ломиться.

— Мономах прийшов взяти правду за скривдженого брата свого! — спалахнув Гордята.

— Правда, вона, чадо моє, багатолика. Кожен дивиться на неї своїми очима — і по-різному бачить. Кожен слухає її своїми вухами — і по-різному чує. Одні правдою називають честь. Інші — користь. А ще інші — честолюбство власне або возносливість.

— Але ж є на світі правда? Істинная...

Нестор звів догори свої прозоро-сині чисті очі, погляд його здаленів. Мовив:

— Є вона, чадо. Правда — сіє мудрість, розмисл, котрий озаряє чоло спраглих великою мислю, що будить до дії на добро.

— То хіба Мономах не діє на добро? Хіба він коромольник? Щось не втну.

— Його пригнало сюди не прагнення справедливості, а жадання влади... Колись збагнеш. А нині — ось тобі писало і пергамен. Запиши, що відаєш про цю князівську коромолу. Люди мають знати і про зло. Воно також наука. Починай свій літопис, Василю...

Гордята-Василій дивився на спокійне обличчя Нестора зачудованими очима. В цю мить йому нестерпно захотілося, щоб Нестор-чернець назвав його не Василієм, а Гордятою.

— А я... тільки віднедавна, отче, став Василієм. Змалечку мене називали Гордятою.

Нестор дивився поверх його голови. Ані крихти подиву ув його очах.

— Мати моя — Гайка Претичева. Десь загинула. І баба Ніга загинула...

Нестор мовчав. Його жовтаве, зморшкувате, немовби воскове лице застигло. І ніхто у світі не міг здогадатись, що перед очима старця враз зринув, ніби з туману, теплий весняний день. Яскравінь Сонця-Ярила. Весняний вітер, що куйовдить русяве волосся бороди старого кремезного Гюряти. Вій широко ступає по заволоченій ріллі, а поряд з ним пірнають у теплу рахманну землю ноги Наслава. В обох через плечі звисають полотняні торби із зерном. Набирають їх у жмені й широко, з усього плеча, розсівають по ниві...

... Ой ми в поле вийдем, вийдем,

Ой ми з ладом вийдем, вийдем...

— лине за зеленими горбами дзвінкий дівочий переспів.

Ой ми проса насієм, насієм,

Ой ми з ладом насієм, насієм!..

— тріпотить-дзвенить у повітрі жайворонковий голос Гайки Претичевої.

І він, Наслав... Коли ж се було? Гай-гай! Півстоліття вже минуло... І Наслав був схожий на отсього Гордяту... Іще видобував щось із глибини пам'яті своєї Нестор. Напружував думку, зводив до купи сиві брови. Але вже не міг зродити іншого спомину. Перед його очима все йшли та йшли по ріллі сівачі, розсівали своїми жменями золоте зерно...

Враз стрепенувся. Гордята пильно дивився на нього, чекав якихось важливих слів за своє сокровенне визнання.

— Пам'ятай їх, сину... — перехрестився Нестор і загасив сивими повіками споминув очях. Тільки й того.

Гордята зітхнув. Він і так пам'ятає! І чим далі жив, тим більше чомусь згадував. Сиву голову баби Ніги. І ніжний материн голос... Але замість обличчя матері бачив тепер все частіше смагляве лице золотоокої дівчини Рути... Вона колихала на руках дитя й виспівувала маминим голосом:

А в горобейка жінка маленька...

Сяде на кілочку, пряде сорочку...

— Кажуть люди, отче, що матір мою згубив воєвода Янь. Упіймав у лісі її з ватагою татей.

— У лісі? — чомусь здивувався чернець.

— Вони, кажуть, палили боярські погости.

— Боярські? — ще більше здивувався Нестор. — І вітець не простив?

— Не вітець він мені. Мій вітець Нерадець.

— Нерадець... — одними губами прошепотів старець.

Гордята тріпнув русявим чубом, ніби струсив із себе залишки думок від розмови. Йому вже час повертатися назад. Мономах чекає на нього у Городці.

— Піду вже, — зітхнувши, мовив до Нестора Гордята. — Ще у град сходжу. Доки здумують ченці своє слово остаточне, попитаю у чорних людей, у киян.

— Іди, та не барися. Маєш іще свій літопис розпочати.

— То вже як вийде! — відмахнувся Гордята і зник за дверима келії.

Ішов до Києва давно відомою стежкою. Через круті яри і лісисті кручі, через долину річки Хрещатицької, що тихо дзюркотіла під тонкими, прозорими крижинами на дні розлогого яру, через Перевісище. Підійшов до Лядських воріт. Постукав. Ворота були міцно зачинені — князь і київські бояри боялися Мономахового зухвальства. Осторожники пропускали у ворота окремих мішців, повози і верхівців лише після того, як прискіпливо оглядали їх. Обмацували усе: клумаки, пазухи, кістки... Гордята подумки брутально лаявся, доки його крутили цупкі кістляві руки привратної сторожі. Коли нарешті випустили, спочатку подався було на Гору, у бік княжих палат.

Але раптом щось пригадав. Жахнувся згаданого. Насунув на очі свою смушеву

шапку, тугіше затягнув пояс поверх кожуха. І попрямував до Боричевого узвозу. Туди, де починався гончарний кінець Подолу. Де жив, трудився, стогнав, веселився, народжувався й помирав чорний люд древнього Києва-града — в отсих ось то низьких, то високих домівках, складених із зрубів соснових, з високими порогами, з великими печами всередині — в отсих виплетених із лози і обмазаних зверху глиною хижак. В добрих обійстях у таких мазанках жила худобина, а нині вже й люди знайшли собі там прихисток. Бідність нерозбірлива: загнала туди старців і дітей, мужів статечних і жон гречних.

Із глиняних бовдурів струмували тоненькі цівки пахучих димів. Ранні холоди приніс із собою місяць листопад. Шурхоє під ногами висушене заморозками листя. Підсліпувато світить крізь сизий холодний серпанок низьке осіннє сонце, що котиться вже над Почайною, лаштуючись сховатись за важкі сині хмари на овиді. Безлюдна вулиця. Лише вухо Гордятинє вловлює приглушений перестук молотків об залізо чи жихкання мантачки об коси... Еге, кияни не сидять склавши руки, кияни готуються до бойовища. Чого ж хочуть вони — вигнати Святополка чи не пустити Мономаха?

Гордяті потрібно сіє збагнути.

Збивши шапку на потилицю, завернув до хати дядька Бестужа. Сиротинно притулилась вона до оголеного осінню підніжжя гори. Білими свічами постали довкола неї безлисті осики, розгойдані, розхристані вітрами клени та берестки. Лише верби уздовж тину звісили до землі золотисте віття й не струшували із себе листу, так і засинали під холодними вітрами. Морозець прибив те листя сивизною, скрутив його в рурочки, а відірвати від гілля не зміг. Може, верби так чіпко тримали його, бо чекали дива, чекали сонця й тепла, щоб оживити той золотий свій убір, щоб знову його визеленити і по-весняному молодо глянути на світ. Як та стара жінка, досягши зрілої осені своєї, мріє відродити себе краденим у нещедрого осіннього сонця теплом і короткоплинним щастям. Розм'якне, розтане душею, повірить у свою повернену весну, що посміхнулася їй серед холодів і туманів, аж тут — гульк! — цюкне морозець серед ночі, дмухне крижінню вітер колючий — зів'яне, скрутиться у чорний обмерзлий лист надія. І стоїть вона, зчорніла від печалі й омани, якій зумисне піддалася. Як оте деревце на розпутті холодних вітрів, і осінніх дощів, і снігів...

Хряпнули двері хатини. Гордята спинився. Хтось вийшов на подвір'я. То старий сивий Бестуж. Стежиною до комори пройшов, горблячись і човгаючи постоломи. До когось загомонів — не розібрати. У відповідь йому обізався жіночий голос. Мілея? Здається, її мелодійно-медовий голосок. Яко дзвіночок. Гордятині коги самі запрошували на нього. Враз опинившись коло комори, Гордята крізь розчинені двері побачив довгі полиці, заставлені червонобокими, уже випаленими в печах горшками, глеками, макітрами, лагвицями... Пукаті, довгошиї, вухасті й безвухі, з вінчиками-коронами й без них... Заворожено дивляться на Гордяту: одні наче присідають від радості й веселого осміху на червоних щоках, інші витягують шиї, розчепірили вуха — ну й чудасія! — їхній рукотворець, Гордята, об'явився!..

— Гей, це ти прийшов? — чує невпевнений голос. Ніби обізався отой широкобокий

величезний горщик. Але в цей час до Гордяти підійшов, не розгинаючись у череслах, старий Бестуж.

Приязно світиться його покрайне глибокими зморшками лице.

— Я... — відгукнувся сполохано Гордята. Бо в цю мить угледів Мілею. Вона сиділа на широкому ослоні коло дверей і суровою ниткою, що тяглася за величезною голкою, пришивала підшву.

Гордята заціпенів. Аж зсудомило в горлі. Очам своїм не вірив, що бачить свою гончарівну, колись таку рум'янолицю, із веселими, звабними оченятами жону, яка вміла так мило копилити припухлі вуста... Перед ним сиділа загорнута в старий, обшарпаний одяг змарніла жона. Бліда, аж синювата шкіра її обличчя зібгалась в обвислих капшуках попід очима, на щоках, особливо ж над верхньою губою. Замість вогненного зблиску і бадьористої іскрини в Мілеїних очах тліло щось байдуже, лінкувате, відчужене, ніби вони були мертві.

Гордята тільки здивувався. Але в душі його не ворухнулися ні жаль, ні співчуття. Не спалахнула навіть миттєва радість. Серце оглухло. Дивився на Мілею — й хоча б злість колихнулась у ньому! Адже стільки довелося йому перемучитися через її легковажність... Тепер перед ним сиділа вже не його жона, над якою він колись тремтів і страждав, а чужа молодиця. Три роки блукань вивітрили з нього пекучі образи і ніби спопелили йому душу. Гордята не міг знайти для Мілеї ніяких слів. Обернувся й рушив назад. Його наздогнав її

втомлений, як у тяжко хворої людини, голос:

— Я повернулась додому, Гордято.

Він спинився. Здивовано звів брови.

— А навіщо?

— Не знаю... — Мілея розгубилась. Справді, що дало їй це повернення? Чи старим Бестужам? Нічого, окрім ганьби.

Старий Бестуж, що до цього мовчки стояв у дверях, тримаючись рукою за одвірок, шморгнув носом і почалапав до хати.

Гордята ще раз зиркнув на Мілею. На її змученому обличчі сполохано затремтів усміх. Зів'ялі бліді щоки набубнявіли рожевістю, від того шкіра її розгладилась, помолоділа. Здивувався сій раптовій переміні. Але оживаюча краса її все ж не зачіпала його серця.

Раптом од порога до нього долинув молодий, бадьорий голос:

— Де він? Гордято, де ти?

Брайко!..

— Я тут... — Гордята вийшов назустріч. Брайко, широкоплечий, русявобородий дужак, кинувся йому на груди.

— Повернувся!..

— Ні, Брайку, я не повернувся. Зайшов... ось... провідати... — Він не завважив, як згасли Мілеїні очі. Як з її рук вислизнула голка, упала на долівку.

— А ми вже думали, десь головою наклав. Що ж не обзивався? Ай князь Святополк

добре жалує?

— Я не в Святополка нині. У Володимира.

— О-о-н воно що... А Святополк саме рать готує на нього.

— А кияни?

— Що кияни? Ми хочемо супокою, бо то половчини, то коромоли князівські не дають нам життя.

— А коли б Мономах на стіл отця свого сів?

— А! — безнадійно махнув рукою молодий Бестуж. — І то — князь, і се — князь. Чи не все одно, котрий з них сидітиме у Києві?

Гордята не чекав такої байдужості. Колупнув носком чобота якийсь камінчик на землі, що той аж покотився по стежині.

Провів його поглядом і, щоб упевнитися в своїх думках, перепитав:

— То кияни не хочуть Володимира Всеволодовича?

— Не хочуть лити братню кров. А так хай би сидів...

— То я пішов...

— Куди ж ти? Хоч у хату зайди! Пообідай з нами...

— Нехай колись... — уже від хвіртки обізвався Гордята. Був приголомшений такою байдужістю містечан. Але й те подумати: чи не все одно бідаку, якому князеві платити потяги й правезі? Правду мовить Брайко: у хату злидаря ідуть тільки злигодні...

І ще був здивований своєю зустріччю з Мілеєю. Тепер майже переконався, що ніколи її не кохав. І що й вона не кохала його ніколи. В усьому була винна їхня молодість і ота шалена весна. Оті кущі квітучої п'янкої черемхи і жасмину, що звисали з кручі над двориком Бестужів; отой дурманний трунок від розквітлих яблунь, а потім липи. А може, солов'ї, що розкошували в густих заростях подільських чагарів, тривожно витьохкували, до знемоги сипали срібними трелями; їм вторили дрозди — то посвистували, то часто торохтіли. А зорянки й собі несамовито джеркотіли скрипучими голосами, силкуючись однотонно повторювати солов'їні витьохки.

А вечорами над дніпровськими гаями і кручами мерехтіли зорі. Солов'ї шаленіли, витьохкуючи свої рулади. Аж серце завмирало.

У таку солов'їну весну Гордята повірив, що все на світі — справжнє; що немає лукавства й облуди; що немає на Землі кращої дівчини за Мілею, і що її мінливі голубі очі — найкращі в світі, що її серце — найвірніше і що йому, Гордяті, щастя само звалилося на плечі...

Але те все минулося. Перетліло. Тепер його не звабить блиск очей, трепет коралових уст. Бо шукає інакшої краси. Справжньої. Та ой як важко досягнути її.

Останні роки, служачи при дворі Святополка, чимало перебачив дівчат-челядниць, прислужниць, бояринь, князівен, що юрмилися там. Яких тільки облич не бачив — і гордовито-пихатих, і покірно-усміхнених. Але жодне не війнуло в його душу теплом, щирістю. Щоправда, колись, одного разу, здається, було... А може, то лише здається...

Коло воріт Печерського монастиря на Гордяту вже очікував Нестор.

— Кияни жадають послати до Мономаха у Городець свою сольбу.

— Кияни? Які?... — здивувався Гордята. Сьогодні вже чув їхню волю. Про яких же мовить отець чорноризець? — Які ж се?

— Можні кияни, звісно. Бояри і купчини, дружинники і старости рукомесних братчин.

— А вони... чого жадають? — насторожився Гордята.

— Почуєш сам, Василю. Веди їх до Городця, до князя Володимира. А буде час — запишеш свою оповідь і мені принесеш.

До Володимира Мономаха заможні кияни і владики монастирські спорядили велику сольбу. Вдова князя Всеволода, митрополит київський Микола, ігумени всіх київських монастирів, окрім Печерського. Владика Печерської обителі відмовився приєднатися до того гурту. Відсиджувався. Перечікував. Відмолював у Всевишнього гріхи за невільне лукавство своє.

Посли перейшли по мосту через Дніпер, що був навпроти Городця, і відразу ж опинилися в стані Мономахів. Князі-брати — Володимир, Олег і Давид — зачавши подих, вичікували їх. Повози, попереду яких на коні їхав Гордята, скрипіли по піщаному путівцю, перехняблюючись з боку на бік. Нарешті спинились.

Першим зійшов на землю зі свого сидла Гордята. За ним повагом вибиралися ігумени, княгиня-вдова та всі інші кияни. Мономах не втримався, швидким кроком рушив до Гордяти. За його плечима лопотів червоний шовковий окрил.[99]

— Ну? — Голос Володимира Всеволодовича зрадливо зламався. Він досадливо хахикнув у кулак — мовляв, щось у горлі дере, отее тремтіння не від хвилювання

Гордяту, проте, не обдурити. Він лише здивовано звів брови. Князь Володимир хвилюється? Аж так прагне Києва? А він, бач, простодушно гадав, що князеві найбільше болять братова кривда.

— Василько живий, — чомусь перше одповів Гордята. Хоча знав, не цих слів чекає від нього Мономах.

— Слава богу! — поспішливо перехрестився князь і опустив очі. — А... кияни?

— До тебе сольбу прислали. Он вона...

До них наближались княгиня-вдова і митрополит. Мономах шанобливо схилив перед ним голову. Простяг руку княгині.

— Сольбу свою до тебе привезли, князю, — загучав митрополит Микола.

— Гаразд... гаразд... — заспішив

князь Володимир, озираючись навколо себе: чи ніхто не чув тих слів митрополита? Мольба — значить, кияни просять його відступитися. Інакше б першим словом сказали: "А прийди до града Києва борже!"

Гордята, проте, здогадався, з чим прийшли кияни до Мономаха. І коли заносив у свій пергамен про коромолу князівську і про кривду Василькову, записав докладніше, що знав і про цю сольбу, а знав, що веліли сказати кияни Володимиру Всеволодовичу: "Молим,

князю, тебе і братів твоїх: не погубіте руської землі. Аще візьмете рать із Святоталком, поганії половчини прийдуть і візьмуть нашу землю, іже стяжали отці

ваші і діди ваші трудами великими і хоробрістю. Краще візьміть рать із поганими, губителями нашими..." Іще записав Гордята-Василій: "Се почувши, Володимир розплакався і рече: "Воістину отці наші зблюли землю Руськую, а ми хочемо погубити..."

Як було не розплакатися князю Володимиру, коли можли кияни не воліли його посадити на золотий отній стіл, а відсилали у степ половецький, на брань, на захист їхніх багатств і животів, а йому — на погибель?

Лишилося одне: зректися своєї мрії

— Києва. Але щоб не думали, що він здійняв меч супроти брата свого і коромолить задля себе, гучно став кликати на помсту за кривду Василькову

— піти усім князям із дружинами своїми на Волинь супроти татя Давида Ігоровича й порятувати Василька...

Сольба передала Святополку Мономахові слова: "Коли не винен в осліпленні брата, іди на Давида Волинського, або схопи його, або прожени його!"

Князь київський радо погодився тепер приборкати Давида Ігоровича, щоб тим одвести від себе підозру у співзлочині й заручитися якимось, хоч поганеньким, союзом із Мономахом.

Раті двох молених князів-суперників рушали спільно на Давида Волинського. Брати, що потай ворогували між собою, тепер дивилися один одному у вічі смиренно й запобігливо. В жертву принесли третього. На нього має впасти гнів божий і гнів єдинокровців-карателів...

Гордята лежав на м'якому, пахучому сіні, що тихо шурхотіло під білим рядном. Лежав і посміхався. Крізь темну крону дерев бачив глибоке зоряне небо. І тепер, в цій глибокій первозданній тиші, в цьому величному мовчанні всесвіту небо розкривало йому свою таїну. Але навіщо йому, земній людині, незбагненність далекого і високого світу, коли його душа возноситься у небеса від земної, збагненної радості, яку він міг би назвати щастям. Коли б його про те хто напивав. Але його ніхто ні про що не питав і від того чувся подвійно щасливим.

Через те і посміхався. Дослухався до рівного, теплого дихання Рути на своєму плечі. Боком відчував її гаряче тіло. Чув на своїх грудях її обважнілу руку, яка довірливо й спокійно лежала на ньому. Таким же довірливим, але надто чутливим, був і її сон. Боявся сполохати його. Але чим більше боявся, тим більше хотілося повернутись, щільніше обійняти. Ледве стримував себе — нехай поспить. У неї сон завжди короткий, як у зайця. Все прокидається, мацає довкола рукою — чи є Гордята поруч. Чи не щез, не розтанув у безвісті, в мороці ночі. Як тоді, коло Печерського монастиря. Приніс дарунки, приніс хліба і пішов у ніч...

А вона ж відтоді його щоденно чекала. Усі ці роки сподівалась на зустріч і вірила в неї. А може, і не вірила. Тому й сина свого назвала його іменем — Гордятою. Треба ж отак! Ханський відприск тепер носить його наймення. Чудувався, що якась маленька людина названа в його честь. Щоб назавжди зберегти пам'ять про нього в собі. Таке могла придумати тільки Рута!..

Усе було дивним йому в цій жоні. І довірливий дотик руки. І ця відданість беззастережна. І її глибока щирість. Боги! Він і не здогадувався ніколи, що то є самовіддана жона. Не уявляв, що чоловік може непритомніти від повені пестошів. До самозабуття віддати усього себе отому багатозначному мовчанню. Хвиля гарячої вдячності знову хлюпнула в його тіло, обпекла серце. Його вуста торкнулись її щоки. На мить Рутине дихання завмерло. Її тіло м'яко ворухнулось і легенько протиснулось до нього.

Гордята знову потонув у ніжності, яка витіснила з нього всі думки. Кожна частка його ества була переповнена пестошами до цієї чарівної жінки, бажанням продовжити мить її обіймів, безкінечно тонути в них. Мабуть, тоді прийшло б його безсмертя, до якого так прагнуть земні люди...

Ні, поклик зірок у високість — не для нього. Він надто земний чоловік, і йому потрібне земне щастя. І нізащо на світі не промінєє він його на долю холодних і вічних богів небесних. Чуєте, зорі! Даремний ваш заманливий мерех — він тут, на землі, відчуває себе безсмертним і щасливим!..

Рута знову рівно дихала. Його знову переповнювали якісь солодкі, п'янкі думки, і всі вони крутились навколо Руті. Оця жінка тримала його в полоні від самої весни — відколи зустрів її, повернувшись з волинського походу проти Давида-розбійника.

Відсунувся від Руті. Заклав за голову руки... Думки понесли його знову вдаль...

Два роки Володимир і Святополк ганялися за вовкулакою Давидом. Втягли у міжусобицю усіх дрібних князів волинських, а також половців, утрів разом із королем Коломаном. Нарешті відібрали у Давида Володимир-Волинський. Святополк, як старійший князь руської землі, розпорядився по-своєму: у стольному граді Волинському Володимирі посадив свого сина від наложниці — лютосного й розбещеного Мстислава. А коли Мономах, закусивши від образи язик, пішов у переяславські степи, Святополк зажадав обібрати й інших малих волинських князів: привласнив волості князя Василька Теребовлянського та його брата Володаря. І знову від мечів тріщали ребра, лилася братня кров й під шоломами харалужними розколювались голови русичів.

Нарешті замирились в Уветичах. Усе те Гордята-Василій записав у свій пергамен. Писав, писав, стогнав, пишучи, вуса прикусював... Скільки кривд людських висіяно на землю через ту коромолу Святополчу! Отець Нестор, певно, того всього не напише... Триматиме й далі своє сумління в темниці. Ох, нелегка доля випала літописцю Нестору — жадає одного, мріє про друге, пише — про третє... Не має права чорнити князя старійшого. Бо князь — влада! А влада — закон і міць землі Руської, єдність усіх її країв. Але ж чи пристане люд чорний, а найпаче смерди худі, на те, що цей закон і ця влада — криводушні, облудні, лукаві та ще й ненаситні? Що ця влада, утримувана їхніми руками і їхньою працею, їх же губить, сіє злобливу ненависть?! Возвеличується насильством! І ось він, Гордята-Василій, став мимоволі свідком усіх насильств великого князя. Учасником братнього кровопролиття. Оплакувачем гіркої долі двічі скривдженого князя Теребовлянського...

Що скаже на те оплакування отець Нестор? Його чесне сумління візьме гору, він внесе правдиве слово у державний хронограф? Чи навпаки — розтопче ногами, прокляне дружинника Василя за те, що виступає супроти київського князя?

Визивно дивлячись в очі старезному ченцю, Гордята простяг йому сувій пергамену. Нестор зсунув на чоло сиві куші брів. Сей дружинник, бач, виконав його пораду. Не забув. Але ж... що він там понаписував? Пощо так зухвало кривить уста до нього?

Довго читав, розгортаючи пергамен під ліктями. Задумливо супив брови, піднімав очі, дивився у темний куток. Гордята незрушно сидів на ослоні, від довгого чекання з його душі вивітрилась зухвалість, намість неї вселилась тривога. Нарешті Нестор повернув голову до Гордяти:

— Маєш добре серце, муже. І слово твоє — міцне. Але... пощо великого князя зганьбив? Ось: "І переступив Святополк хрест, сподіваючись на множество своїх воїв... І Василько підняв хрест, сказавши:

"Його ти цілував, відняв у мене зір очей моїх, а се нині хочеш взяти душу мою..."

І пішли один на одного в бойовому порядку і зійшлися полки..." Що ж виходить? Наш повелитель, волостелин усіх земель руських — клятвoporушник і тать...

— Авжеж, отче. Таким він і є, сіє правда! — палко блиснув очима Гордята-Василій. — І ще сіє не все...

— Чекай! — Нестор застережливо підніс угору вказівний палець. — Сію правду знаю і я. Але є й інша правда, чадо. Слухай: коли керманіч держави ось такий ниций і засліплений владарюванням, він не може державити у своїй землі.

— Не може, отче! Погубить землю і народ.

— Дивишся в один бік, сину. А тепер поглянь в інший: заздрісні очі менших князів і синовців тільки й чекають, аби зіпхнути старшого брата. Так і чатують, щоб кинутись, яко пси голодні, на золотий київський стіл. І рознесуть його. До зернини розсиплють землю нашу... А половці? Вони за Сулою. Не будуть спокійно дивитися на сю криваву трапезу — донищать те, що лишиться. Зникне народ наш з лиця землі. Як це було з Хозарією. Забудуть й ім'я наше в окольних землях!.. Хіба для того ми живемо на світі?

Несторові очі пронизували обличчя Гордяти суворим докором. На блідому, поораному глибокими зморшками чолі маковими зернятами висіялась роса.

— То... хвалити недолужця?

— Про державця маємо писати добре.

— Але ж... то лжа! Кому вона добром послужить?

— То не лжа — таким має бути державець. І це послужить народу й будучині.

— Сіє богопротивно, отче. Хто схвально спостерігає безумство, той сам безуміє!

— Сказано в писанії: "Навіть подумки не знеславлюй царя..." — Нестор гнівався. А Гордята вперто стояв на своєму:

— Іще сказано там, отче, й інше: "Благо тобі, земле, коли цар твій із благородного роду й князі твої їдять вчасно для зміцнення тіла, а не для пересичення..." А наші князі?.. Ні, я не можу закривати очей на облуду й ганьбу...

Нестор одвів очі вбік, тяжко хитнулась його сива голова в чорній потертій скуфейці.

— Авжеж, сіє збагнути важко, сину... Задля великого — відрікатись од малого, що у серці скалкою стирчить.

Гордята упав перед старцем на коліна.

— Отче!.. Помилуй мя!.. А пощо... пощо ми забули свій покон старожитній? Свій звичай прадідівський — кликати на віче люд... обирати самим смисленого князя? Пощо не оберемо собі нового — по закону руської землі і по волі народу?

— Той закон не освячений богом, Василю. Той закон роз'єднає нас. Християнська ж віра дає нам єдиного владика на небі і на землі. Йому ж — єдиному — наші молитви і надії. Без бога немає раю на небесах і справедливості на землі. Як без царя єдиного немає віри в незмінність і твердість законів життя. Даси волю простолюдинам, черні, худим смердам — ніколи не буде спокою в землі. Розколотять, розгублять, роздадуть. Одному — один князь добрий, другому — інший. Третьому — ще інший. А поряд — половці. Не всім доступна мудрість, що всі князі однакові. Тому влада єдиного державця освячена всевишнім. Бо немає влади не від бога. І йому мають усі коритися й нести йому своє смиренство й молитву.

— То що — закривати очі на кривди?

— Коли сіє на користь державі...

— Користь... Держава... Закон... А про людей ніхто і не говорить нині.

— Ото й про людей. Сам бачиш, яка гризьба поміж князями через те, що влада слабка. А поряд іще половці. І люди більш за все від цього страждають. Князь Володимир для того і прийняв християнське вчення, щоб освятити ним владу самодержця. Язичеські боги стояли за всіх. Християнство ж — за владичних. І ми, чадо, слуги Христові.

— Го-го, отче, нарешті доглулався-таки я: стара наша віра не за князівську владу раяла, а за людину. Через те, виходить, і потіснили старих богів...

— А що таке нині людина без держави? Чи вистоїть вона одна супроти навали половецької, супроти підступності ромеїв або ж угрів? Не вистоїть. Такі нині часи. Маємо мислити більше про міць влади і держави. Гордята-Василій зітхнув. Розумом розуміє слова ченця, а серцем не приймає їх. І глибоке сум'яття хитається в його мислях. Найперше — сила держави. А сила і чистота людської душі? Заради сили владарювання, виходить, можна кривити душею, обдурювати, лити невинно кров, виймати братові очі? Ні, не згоден він, Гордята. Та й бог християнський, коли він є, має возстати супроти такого гріха!

— Ганьба тому народу, про який збережеться в пам'яті не правда, а лжа, отче. Краще тоді мовчати...

— Порожнеча — ніщо, Василю. Коли народ не залишає у пам'яті людей нічого, то й зникає, як народ, що нічого не вартісний, що нічого не дав ні для слави, ні для розуму....

— Але лжа — то гріх великий, отче! Не боїшся?

— Я не пишу неправди. Я замовкаю перед справами неблагочестивими. Бог милостивий, уповаю на нього. Хай мені простить...

— А люди? Назовуть блюдолизом, поплічником...

— Назовуть, чадо, уже й так називають.

— То пощо ж упосліджуєшся? — аж скрикнув Гордята, підхопившись із ослона.

— Заради будучини, сину... Лише заради неї... Вірую: буде в Руській землі мудрий державець. Затихнуть распрі. Возсіяє Київська Русь!

— Мономах?

— Не знаю. Він хоче стати царем у Візантії. Тоді імперія проковтне Русь. Розгойданий світ затопить нас хвилею зла. Лише міцне єдиновладдя порятує нині нас! Яко у Візантії. Б'ють царство сіє віками і коромоли, і бунти, і м'ятежі, і нападники. А стоїть! І нам стояти належить. Для того маємо підпирати свого авдонома.

— Несмисленого навіть?

— Князі міняються. На місце несмислених приходять розумні. А держава — одна. І народ — один. Підпираєш владу князя супроти колотнечі й коромольників, то підпираєш Русь... Святополк віднині покався. Печерський монастир зробив своїм, княжим... І отця Феодосія віднині велів вписати в синодик усіх єпископій... Всупереч жаданням ромеїв. Сіє — велика перемога Русі над зажерністю ромейських владик.

Ось воно що!.. І все ж Гордята-Василій не згоден з отцем Нестором. Він також за Русь, щоб її не проковтнула Візантія, він проти коромоли й міжусобиць. Але коли владичні князі самі її чинять? Ні, він — за старі покони — за віче, за народну раду. Отже, і за старих богів, які берегли душу людини від лукавства і користолюбства... І віднині довіку буде їм молитви творити... Він — чесний муж. І життя своє хоче прожити чисто, як його баба Ніга, як матір Гайка, як Бестужі й усі інші простолюдини, котрих знав. Тому і далі стоятиме за честь Василька Теробовлянського супроти кровожерця Святополка... Бач! Купив собі шану у ченців печерських — дозволив у синодик монастиря і всіх єпископій вписати ім'я отця Феодосія... Тепер святому Феодосію моляться ченці по всій Русі... Це третій руський святий, що постав слідом за Борисом і Глібом... Значить, митрополію київську з митрополитом-греком Святополк схилив-таки перед печерцями. Чи не через те печерський хронограф отець Нестор так настійно виступає за підтримку Святополка? Але й Мономах! Он куди сягає! Хоче сісти на царгородський трон... І може сісти! Трон цесаря Олексія Комніна хитається. Хрестоносці з Європи знову посунули визволяти гроб господній від невірних. Петро Пустинник, фанатичний привідця голодного, обшарпаного натовпу, що вперше повів його у хрестовий похід через багаті землі Візантійської імперії, уже забувся хрестоносцями. Тепер вони кричать не про визволення гроба господня, а про золото, скарби, якими прагнуть напхати пазухи й кишені. Наткнувшись на турків-сельджуків, хрестоносці розгромили їх, а на землях Візантії утворили свої князівства... Звідти неситим оком позирали на Цар-город.

Авжеж, Олексію Комніну нині непереливки. Тож Мономах недаремно заграє: з греками-митрополитами і недаремно закріпив думку імператора візантійського Михаїла Сьомого, що Візантія і Русь мали єдиного проповідника християнства — апостола Андрія, свідка життя і мук Христа. Тепер Мономах рветься до Києва. Щоб

звідти стрибнути на Царгород? Мономаха не пускають у Київ... Ось і ця правда відкрилась йому, дружиннику Гордяти-Василію... До якої пристанеш тепер? До якої?.. Далебі, чи не до Несторової... Мовчки віддав свій пергамен чорноризцю, вклонився і зник із келії...

І знову думи не давали спокою. Усе життя Гордята жадав правди. І щоразу вона поставала перед ним іншим боком. Повірів було в Мономаха. Віднині ця віра розвіялась. Нестор переконав. Та й він, учений і премудрий старець, певно, також колотиться усе життя душею, грішить супроти одних, постає супроти тих, кого хотів би захистити. Але він уміє себе втішити істиною, яку прозрівають лише одинаки... Гордята тепер досягнув ту єдину істину. Але сам він надто земний чоловік... Надто зболіло його серце від кривд, жорстокостей і розпачів, які випали йому з дитинства, які ганяли його по світах, кидаючи то в один бік, то в інший...

Але й Мономаху, який відкрився йому нині під личиною благочестивого, доброго і мудрого князя, він не служитиме! Ще воістину мовлено: "Бережіться лжепророків, котрі приходять до вас в овечій шкурі, а всередині суть вовки хижі..."

Гордята поклав собі лишитися в Києві... Тут і зустрів Руту. Свою Княжу-Руту... Як далеко відсунувся нині той світ підступів кривд і чвар, що обплутував кожного сіттю безнадій і жорстокостей! І який він, Гордята, щасливий тепер. Немов народився заново і, народившись, потрапив у нову царину, де для нього було все — сонце, зелені діброви, плескіт дніпрової хвилі, зорі у літньому небі, а понад усе — лагідь у карих очах і ніжність у кожному слові, у доторку, у звивині передчасної зморшки навколо вуст і на перенісці його Княжої-Руги...

Людське щастя зробило Гордята глухим і сліпим до всього того, чим жив раніше. Та й що з його минулих поневірянь? Кому він добув правду, кого порятував од страждань? Нікого. Хіба що лишився від нього короткий Васильків літопис...

Полегкість увійшла в його роздуми й тіло. Жив тепер лише тим, що мав довкола себе. І дорожив лише тим. А що він мав? Багато й нічого. Але ні до чого й не прагнув. Аби тільки чути пульсування Рутиного серця, її рівне дихання, її доброту. І споглядати ясні зорі над головою.

Тільки-но князі повернулися додому з волинської війни, як у граді Києві на всіх торгах об'явилася новина: прибула з далекого Новгорода сольба до великого князя Святополка і зажадала від нього дати новгородцям у князі Мономахового сина — Мстислава.

Не по правді і не по закону зажадали новгородці. З дідів повелося так, що у Новгороді возсідає син старшого руського князя — він же успадковує золотий отчий стіл у Києві. За впровадженою Рюриком традицією, Новгород давав великого князя Руській землі. Сини ж інших, молодших князів мали тримати другорядні городи і волості. По закону у Новгород мав іти старший син Святополка — Ярослав. А старший син Мономаха — Мстислав, котрого ще Всеволод дав новгородцям "на викорм", повинен сидіти на Волині чи деінде. Повторюючи це упертим новгородцям, боярин Путята Вишатич і боярин Поток Туровський уже всоте витирали свої змокрілі лоби. А ті

затялися: "Хочемо Мстислава. Самі його собі взяли на викорм".

Ратибор, Нерадець та інші мужі Мономаха, а з ними й Гордята-осторожник, який тільки-но повернувся з Волині, також сиділи у князевій гридниці й мовчали. А що скажуть? Знали ж бо й самі, що Господин Великий Новгород жадає Мстислава не по правді. Але що вдієш, коли свавільний і гордий град так жадає? Їм, значним мужам і радцям Мономаховим, від того радість і зиск: якщо вже Мономах не сів у Києві, то нехай хоч син його Мстислав дістане підмогу новгородців і сяде тут, як сіє було за старого Олега і за мудрого Ярослава...

Тим часом воєвода Путята волав:

— Святополк і Мономах мають межі собою ряд: Новгороду бути за Святополком і посадити там свого сина. Переяславщину ж віддати Мономаху, а Волинь — Мономашичу. Чи так мовлю, думці? — Путята наставляє вухо до Ратибора й Нерадця, скалить скоса на них око.

— Так... так... — неохочо хитають вони головами, не піднімаючи очей на тисяцького.

— Тож іти Мстиславу у Володимир-Волинський, а Ярославу Святополчичу — до Новгорода... — аж захрип Путята.

— Не хочемо Святополка! Не хочемо і сина його! Хочемо Мстислава! — вперто кидає новгородський боярин Добриня Ядрейкович, аж біла борода розметалась йому на грудях.

— Мстислава — не пуцу! — кип'ятиться Святополк. — Я великий князь київський, і моя на те воля! Маєте її блюсти!

— Не хочемо ані тебе, ані сина твого! — твердо дивиться Добриня Ядрейкович в біготливі, маленькі очиці Святополка, в його скуйовджене, злипле на чолі темне волосся. — Хочемо Мономашича. Його нам дав великий київський князь Всеволод. Самі вигодували собі князя. Ти також був колись у нас, але утік із ганьбою. Зрадив нас. Не жадаємо тепер і роду твого!..

Святополк, хитнувшись усім тілом, зірвався на високі ноги, забігав по гридниці, метеляючи зім'ятим парчевим окрилом. Поли заважали довгим князевим рукам. Він затиснув їх у жменях і так здіймав угору, коли сварився на Добриню.

— Ось перед вами сидять Мономахові мужі. Спитай у них, Добрине, з якими словами прислав їх сюди мій найдорожчий брат Володимир? Що велів передати переяславський князь, Ратиборе? Нерадцю? Ну? Пощо замовкли? Кажіть же! — Святополк спересердя розмахував руками, розлючено відкидаючи зім'яті поли окрила. Очима колов непроникливо-спокійні обличчя переяславських бояр.

Ратибор розгладжував бороду. Дивився кудись поверх голів. Нерадець обмацував очицями дошки дубового столу, на якому стояли порожні срібні кухлі й лагвиці з медами. Нарешті Нерадець зиркнув з-під брів, неохоче проскрипів:

— Князь наш велів сказати: хай новгородці візьмуть собі Святополчича і йдуть у Новгород. А Мстислав мій — хай іде ко Володимирі на Волинь.

— Тому не бути, — кречнув на ту мову широкоплечий кремезняк Добриня. — Свою

волю жадаємо чинити. Господин Великий Новгород на своєму вічі так приговорив. І бути по сьому...

І знову Поток схоплювався на рівні й починав нагадувати новгородцям про закон землі руської. Як приходили колись князі із Новгорода і як державили в усій Русі. І як відтоді такий звичай став. І що мусить бути тако й далі...

Мовчали новгородські мужі. Вони хочуть будь-що посадити у Києві розумного Мстислава, свого годуванця... І тоді раптом озвався Гордята. Якийсь Див смикнув його за язика чи Цур у ребро стукнув.

— Лжа на твоїх вустах, боярине Поточе! Руські князі з'явилися не з Новгорода, а завжди були в київській землі. Були князі Люб і Чернь — від них же гради Любеч і Чернігів стали. А тут, у Києві, князував старий Кий. Від нього ж і град Київ наречен. І руські князі держали в своїх руках багато земель слов'янських. І новгородську землю також...

Боярин Поток важким тілом наліг на стіл, рикнув грізно:

— А тебе ж і не питають, ізрадця!

— Звідки знаєш? — здригнувся Путята.

— Від отця Нестора! — зухвало блиснув білими зубами Гордята.

— Нестор? Це котрий сидить у Печерах? — Святополк скривив уста. — Він завжди виступав супроти мене!

— Він, князю, за тебе руку тягне. Я сам читав у літописі, він славить тебе! — заперечив Гордята. — Усе робить, аби тебе підперти словом і законом!

— Підперти? То чому ж новгородських князів-варягів не визнає? Вони з'єднали руські землі! — загудів і Путята Вишатич, певно образившись за свій рід Добрині — Остромира — Вишати.

Гордята насмішкуватим примруженим оком оглянув витягнуті до нього обличчя. Бач, як усі жадають привласнити собі першість у руській землі! Навіть ладні кинути в забуття велику минувшину, аби тільки себе виставити! І з якою люттю, з якою зверхністю тепер колючь його ненависними поглядами! Через те з дошкульним осміхом кинув:

— Нестор каже, що ті варяги були руси, а не чужинських племен, як інії називались норманнами, англами, або готландцями.

— Не визнає Рюриковичів варягами? — здивувався Путята.

— Варяги — то не народ, то дружини воїв. Там були і руси поморські.

А Рюрик — слово лужицьке, що означає "сокіл". І міста, і ріки, і озера там називали часто Рюрик. Тобто "сокіл".

— Ви чуєте? Київський літописець постає супроти своїх законних князів! — Добриня Ядрейкович був ображений. Усі віки новгородські бояри вважали себе вищими за інших, бо походили не від свого, а від чужого кореня — варязького!.. А виявляється, що то не чужий корінь, а також словенський... То яка ж тоді вищість?..

— Воєводо, куди дивляться твої люди? Пощо не зв'яжуть рук отому ченцю, що сіє обаду і каламутить віру у князя? Чи не час йому онебеситись і постати перед

Всевишнім на суді праведному? — Святополк нервово м'яв поли окрила.

Гордята розгублено закліпав очима. Ось так — одним дошкулив, а другого зрадив. І за що? Задуть тепер книжного чорноризця за правду. І пес ніякий не гавкне! Треба рятувати отця Нестора... Треба до нього бігти...

Гордята уже тихенько пробирався до дверей, коли це залунав голос ігумена Феоктиста:

— Пощо, князю, сієш даремно свій гнів? — Донині ігумен печерський ніби дрімав і не втручався в суперечку. — Чорноризець Нестор своїми трудами невсипущими і молитвами захищає твою владу від інших князів. Він є твоїм найщирішим поспішителем, захищає Словом твоє єдинодержавне правило. І тобі гордитись варто таким зичливим мужем. Обдарувати милістю своєю треба... Честю!..

Святополк зиркнув сюди-туди, засопів, закліпав очима. Здивовано, ніби нічого перед цим і не наказував своєму тисяцькому, стенив гострими, вузькими плечима.

— Я що? Я... прийму його! Обдарую. І обитель твою не забуду, владико. Тільки ж — пощо він на Рюриковичів таке?..

— Він не проти Рюриковичів. Він — за них. Але й утверджує старійшинство руської землі. Вона ж бо існувала ще й до Рюрика! І князі руські також були раніше. До Рюрика... — важко віддихував ігумен печерський.

— Е, ні! — раптом грюкнув кулаком об стіл боярин Добриня. — Руські князі пішли від новгородських! Вістимо! — Обличчя його порожевіло, в світлих очах блиснули іскрометні вогники. Певно, новгородський боярин нюхом учув загрозу для честолюбивої і свавільної новгородської вольниці.

Гордята, діставши підтримку ігумена, знову осмілів.

— Руські князі пішли від Кия і його роду. Тому новгородці і їздять до нас просити собі князів зі стольного града. Від первопрестольного нашого града просите! — повернувся у бік Добрині.

Святополк несподівано дрібно розсміявся. Авжеж, у київських володарів треба просити новгородцям собі князя, а не возноситись гординою над ними!

— Бачу, мудрий наш книжник Нестор. Правду мовить: Київ — град первопрестольний і звідси великі князі посилають своїх менших князів у волості. Путятю, чув? Ось так треба розмовляти із свавільцями, як сей дружинник. Повчись! — І підскочив до новгородців. — Руський князь із первопрестольного Києва дає вам князя по закону руському. Беріть Ярослава!

Добриня Ядрейкович важко зівся.

— Красно дякуємо, князю. Але Цовгород живе по своїй правді — новгородській. І по своєму закону. Беремо Мономашича. Мстислава.

Новгородські послы дружно піднялися з-за столу, мовчазно й велично впливли із гридниці, підмітаючи мостини довгими опашиями, підбитими унизу хутром.

— Ти їм про руські покони і закони, — шкріб потилицю Путятя Вишатич, — а вони — про свою волю. Упе-е-р-тий народець!..

— Поточе, збирай дружину. Силою посаджу Ярослава у Новгороді! — скипів

Святополк, аж тонкі вуста його великого рота посиніли.

Тоді ворухнувся Ратибор.

— Знову буде братня війна. Ти підеш у землю новгородську свою волю чинити, а цюю землю загарбають половчини... Замиристь з ними, князю.

— Замиристь! — кинувся до Святополка і боярин Поток. Уявив лиш, як кочові орди знову поपालять його погости і села під Києвом. Тільки-но відродилися вони!.. Смикнув за рукав Путятю, бо й він має довкола чимало земель...

Путята простяг обидві руки до Святополка.

— Клятї поганини погублять нас!

— А Мономах? — крутнувся на п'ятах Святополк. Ратибор засміявся, але нічого не відповів. Лише підморгнув Нерадцю. І Святополча злість враз вивітрилась з душі. Збагнув: Мономах нині відтяв у нього Новгород, а там відхопить і Київ.

Зіщулився, згорбився й бочком виповз із гридниці, кинувши до радців: "На все божа воля!"

— А ти, брате, добре в зуби тицьнув отим книжником, — спокійно звернувся Путята до Гордяти. — Чому пішов із нашого двору? Чому до князя переяславського перебіг?

— Та... — махнув рукою Гордята.

— А ти не цурайся мене. І вітця свого, боярина Яня.

— Боярин Янь не мій вітець! — обурився Гордята. — Вітця не маю. Лиш матір свою знаю — Гайку!

Нерадець вайлакувато ворухнувся за столом і лише засопів.

— Ну то все одно, не чужий йому. Учив же тебе, ростив. Та й мені немов рідний. Заходь, розкажи. Чи спішиш до Переяслава? — заглядає Путята в очі Гордяти, водночас обмірковуючи, яка користь може бути йому, боярину Путяті, від цього возносливця, що зрадив Святополка і переметнувся до Мономаха. Усі нині біжать до Мономаха! Авжеж. Мономах таки колись сяде на київському столі, то вже тепер треба подумати і про себе. Треба показати, що він також душею за Мономаха... При Святополку — лиш з необхідності...

А цей дружинник Мономахів, Янів вигодованець, може колись посвідчити своєму волостелю, що Путята давно прихильний до князя переяславського.

Приголубити б цього молодика... Бач, як догодив Святополку і як навіть ігумен Феоктист до нього пристав.

— Ти приходь, брате, до мого двору. Приходь! — Путята удав, що витирає сльозу. — Ох і згадував же тебе Янь у свою смертну годину...

— Та, може... прийду... — зашарівся Гордята від несподіваної ласки київського велможця. Але тут же з жахом подумав, що Путята чогось жадає від нього. Запрошує не ради гостювання... А він, дурень репаний, купився на лъстиву шану Путятину!.. В яку ж це мить заговорила в ньому холуйська кров Нерадцева? Є-таки в ньому оте марноелав'я, оте підступне славолюбство... Жадання раба вивищитись, стати поряд із всесильним, байдуже, що той нікчема.

Та й суперечка. Пощо було йому втручатися у князівську сварку? Його слова нікого

не навчили, хіба що багатьох розлютили й полоскотали честолюбство Святополче... Але ж вони — і супроти Мономаха! Тепер немає до нього вороття.

Гірко від того на душі. А в мислях — сум'яття...

Перший київський боярин, Святополчий радець і тисяцький Путята Вишатич поставив свій терем на горі при Боричевому узвозі, що здійсмався над рукомесним Подолом поряд із теремом Яня. Тепер обидва боярські двори були відгороджені од вулиці високими жердинами, щільно збитими й поставленими на високий земляний вал. З усіх боків двір Путяти був захищений огорожею. Коло воріт вивищувалася дерев'яна вежа з віконцями-бійницями.

Гордята гірко посміхнувся: боярин Путята, ледве дочекавшись смерті брата, уже прибрав собі його двір. І спільним валом обніс... Гай-гай, ненаситцю! Чи ж довго збираєшся жити на цьому світі?

Гордята поволі піднімався крутою стежиною, чудувався людській жадобі... Здаля Путятин двір нагадував невеличкий градок, захищений з усіх сторін від напасників. Видимо, велможний боярин боявся лишатися сам на сам із чорним людом, що юрмився на Подолі. Опасав себе через те отсими стінами, вежами з бійницями, кованими брамами...

Звідси, з подільських криниць, до двору Путяти снували водоноси, тягали в цебрах воду до терема. Одні жінки...

Гордята спинився напівдорозі, оглянув стежку, яка веде від криниць до Путятиного двору. Крута стежина! Кроків із триста. А то й більше, бо не йде прямовисно, а крутиться по косогуру. Скільки ж то сил забирає в людини, доки вона донесе ті відра до боярського двору!

Давно він живе у Києві, та якось ніколи не помічав, як важко дається киянам ота чиста прохолодна вода із підземних джерел. Коли служив при дворі Святополка, то вгамовував спрагу тією, що стояла в цебрах у сінях. А в Бестужів воду брали з криниці прямо за їхньою хвірткою. Увесь куток гончарний брав звідтіля воду. А ось на гору, на боярський двір, виявляється, водуносять знизу. Носять, тяжко згинаючись під коромислами чи обриваючи руки, знесилені жінки-челядниці... Ось як ця зігнута жінка, що плавно похитує відрами на коромислі, щоб не згубити з них і краплини, й що так обережно ступає босими ногами по ринистій стежині.

Гордята жалісливо дивився на похилену жінку. День у день, рік у рік отак... І більше нічого не знати, не бачити... Та чи й захочеш щось знати чи побачити від того носіння? Далебі, і їсти не захочеш...

Наздогнав жінку, легенько торкнув за лікоть. Жінка здригнулась. Аж вода хлюпнулась із відер. Здивовано підняла до нього обличчя.

— Давай піднесу! — намагався у голосі передати їй свою лагідь і зичливість. Простяг до коромисла руки, щоб перекинути його на свої плечі. Але чіпкі смагли руки її вчепились у коромисло. Вона тихо зойкнула:

— Гордято... це ти?

— Я! — здивувався він. Хто ж се? Мілея?.. Вдивлявся у примружені під повіками

очі, які усміхалися до нього і водночас туманились сльозинками.

— Не впізн-а-ав! — мелодійно бринить її сміх. — Не впізн-а-в!.. Руту важко впізнати, еге ж? Колись біля Печерської обителі... Пам'ятаєш? Про Перунове капище оповідала тобі... Забув...

Ні, Гордята не забув... Це від несподіванки у нього світ хитнувся в очах. І зашуміло в ушах... І защеміло в грудях... Від якоїсь шаленої радості... Звичайно ж... це Рута... Княжа-Рута... Ота, що було загубилася в суєті життя...

Хотів сказати їй про свою радість. Але слова застряли у нього в горлі. Насідали одне на друге, крутилися, стрибали. І не піддавалися його бажанню. Не здатен вихопити жодного з них! Не зводив з Рутиних очей і дурнувато посміхався. І не міг стримати на своєму лиці тієї благуватої, безглуздої посмішки...

А Рута ніби не помічала того і сміялася до нього усім обличчям, усіма зморщечками навколо рота, навколо очей. І відблиск її щирої радості хитався у хвилях води у цебрах.

— Дай піднесу! — Рвійно підхопив коромисло з її плеча й підставив своє, але робив це так поспішливо, що ненароком чимало схлюпнув води. Подивився запитально у її очі — чи не осудять його? Ні. Рута сміялася своїм дивним осяйним сміхом і наче й не помітила його вайлакуватості... А він швидко подерся угору. Скоро відчув, що не вистачає у грудях повітря. Спинився. Передихнув. Еге! Якщо бігатимеш щодня по цій кручі, то швидко й душа з тебе вискочить...

— Не біжи!.. Не біжи! — гукала Рута йому вслід. — Ти ж не звичний до сеї роботи...

Коли цебри були віднесені до господарського двору й вода з них вилита у високі бочки, Гордята полегшено зітхнув. Тепер міг про щось питати Руту, міг слухати її співучий голос. Міг оповісти щось і про себе. Але що про себе? Краще слухати її. В його житті нічого значного не трапилось. І нічого не змінилось. Служив Святополку, потім служив Мономаху. Тепер — не знає кому. Ото й усього. Ще міг би якось сказати, що не забував її. І що хотів зустріти, але як про це скажеш? Він краще почує щось від Рутиних очей. Краще перейметься її радістю, причаститься до неї. Уп'ється отим чарівним сміхом. І співучим голосом, що так причаєно-стримано клекотав у її грудях і так рвався на волю... Раптом він згадав, що пам'ятав Руту не такою. Навіть не знав, чи вона вродлива. Зацікавлено тепер окинув її поглядом: справді, гарна Рута чи ні?

Але із сумом миттєво подумав про себе, що, певно, вже у його серце закрадається старість. Уже не тієї зовнішньої краси шукає його погляд, котра змушує милувати око. На іншу красу озивається щемом його серце тепер — на ту, яка світиться з Рутиних очей добротою і щирістю. Через те вона видалася йому зараз найвродливішою й найжаданішою у світі!..

І все ж відзначив про себе, що з тої зустрічі, за всі роки його блукань і її поневірянь Рута змарніла. Чи то вже так смага літня зчорнила її шкіру. У сіточках зморщок побіля очей і на перенісці, в запалих щоках причаїлись утома й гіркота. І руки її, колись такі смагляві й такі сильні й чіпкі, найкрасивіші в світі, зараз втомлено обвисали вздовж тіла...

— Хочеш побачити наше житло? Ходімо! — Вона схопила під руку коромисло й рішуче штовхнула Гордяту в плече. — Уже день закінчується. Сонце сідає. Кінець роботи...

Сонце і справді сідало за верхівки припишклих дерев десь за Почайною, за лугами, за лісами.

Рута жила із малим синком у маленькій мазанці на Подолі, обіч Боричевого узвозу, ближче до криниць. Там стояли хижі багатьох челядників Путятиних, яким стачало того житла, аби, донезмоги втомившись за день на боярському дворі, було де прихилити голову вночі, а вранці знову бігти на гору.

Відтоді Гордята й лишився жити в Рутиній мазанці. Не повернувся до Переяслава. Не з'явився і до Путяти. Не раз, лежачи на сіні під теплими літніми зорями, Гордята дякував отій кам'янистій крутій стежині, котра звела його з Рutoю. І знову ніжність і незмірима вдячність вибухала в ньому до цієї жінки. І знову був щасливий... Як мало, виходить, потрібно для людського щастя. Одної щирої і відданої душі поряд... Думав так. Гордята вважав, що осягнув і земну мудрість, і земне щастя. Думав тепер лиш про те, як вивільнити Руту від пекельного коромисла, де дістати якісь куни чи мідниці для хліба насущного. Служити князям чи боярам не хотів. Торгувати не було чим. Що він умів? Згадав, що вмів колись ліпити горшки й глеки. Спасибі Бестужам — навчили. Та ще виліплювати глиняні городи або храми. Але на тих забавках на хліб не заробиш. А для горшків і глеків потрібен гончарний круг, гончарна піч... Зустрів якось старого Бестужа. Розповів про свою нужденність. Старий гончар увечері прислав до нього Брайка. Той приволік гончарний круг. Наступного дня удвох з Брайком принесли в корзинах глину...

Одного разу до Рутиної хижі заглянула Мілея. Мовчала, оглядаючи чисто вибілену хатину, рівно підведені карнизи, дбайливо полатані верети на лаві. Так само мовчки підійшла до малого хлоп'яти Рутиного, подарувала йому глиняного коника, який, коли в нього добре подути, висвистував на всі вітри. Потім підійшла до Гордяти, котрий сидів на дворі за своїм гончарним кругом, поволеньки ворухив пальцями на заокругленні ще м'якого горщика. Коло нього вертілося хлопчєня і, роздуваючи від задоволення смагло-рум'яні щічки, щасливо блискало чорними вуглинками очей на свою цяцьку.

— Отеє і є Рутчин син?

Гордята не підводив очей. Пильно вдивлявся в рівні смужечки, що полишались від шорсткої шкіри долонь на боках горшка.

— Се наш син, Мілеє.

Мілеїне обличчя зашарілось ніяковістю. Вона скривила кутики своїх уст і зухвало кинула, примруживши свої голубі очі:

— Ханський покидьок, а не твій син, Гордято. Гадаєш, що прикрив її сором? Хіба люди не знають, кого підібрав?

Дряпаки зневаги болюче проткнули серце. Кінчик Гордятиного носа побілів. Потім та білість розлилася на щоки, на чоло. Від того чорнішими здалися його широкі соболині брови і глибшими став погляд у сірих, а тепер ніби зчорнілих очах... Гордята

стиснув уста, крутнув ногою гончарне коло. Воно захуркотіло, закрутилось перед його очима, і той горщик, який виростав з-під долонь Гордяти, витягся, потоншав — то вже був не горщик, а глек. Гордятині пальці й долоні притискували й вигладжували довгу широку шию глека, і то вже був не глек, а лагвиця, висока, тонкошия, немов лебідка. Тільки б ще збоку тонку вигинисту ручку припасувати — і все!..

Мілея постоjala очікувально. Знала, що Гордята чув її слова. Та його зятятість зневажила її. Упіймала на собі блискавичний колючий осміх Гордяти й уся зіщулилась. Так, не принесла вона йому дитини... Не змогла... А безчадна жона — що порожній вітер...

Мілея одначе не хотіла йти переможеною із Рутиного двору. Зрікся її, тож хай знає, до якої пристав. Вона зібрала в собі усі сили й гордо труснула головою:

— Та й з боярином вона...

Гордята довгим поглядом уперся в її озлоблене лице. О, жона сія уже оклигала після повійницьких мандрів! Одужала тілом, налилася мстою до людей незахищених, на яких легко вилити власні помії... Хотів виштовхати гостю за хвіртку. Але Мілея, відчувши його рішучість, спритно сахнулася вбік і, вигнувши, мов лошиця, гнучку спину, раптом опинилась коло дитини. Хлопчєня припадало на колінах до свого коника, показувало свої іграшки й вело з ним бесіду:

— Подивися, Воронцю, який у мене є градок. Скок-скок! Скачи сюди. Тут ось теремок стоїть. Ну, свисти! свисти! Чекай... Тут ось храм. Тут живе Білобог. Се добрий бог, не бійся його! Він дає всім сонечко і хліб. А тут ось живе Ярило-бог. А тут — Див... і Перун...

Нагнувшись над хлоп'ям, Мілея з подивом слухала його химерну гру. Затим солодкавим голосом обізвалась до дитини:

— Сій забаві хто тебе навчив?

— Отець мій, Гордята, — не відриваючись від гри, кинуло хлоп'ятко.

— Хм... — скривила уста й гордо попрямувала до хвіртки.

Гордята схопився, подався услід і, як тільки Мілея причинила хвіртку, миттю узяв її на засуv. Пізніше думав, що він тричі щасливий тим, що доля забрала від нього цю голуvооку змію із шовковою шкірою і солоденьким улєсливим голосом. Хотіла труїти його й тепер, але та отрута не приставала до гончара. Посуд його кияни купували залюбки. Старі бабусі чаклували над вухастими макітерками і запевняли, що їхня чудодійна сила надавала звареній у них їжі особливого смаку. Але так було недовго, бо по велелюдному подільському торжищу, що нуртувало на майдані біля напівзруйнованого капища Волоса, стали повзти чутки про гончаря-волхва, котрий, мовляв, потай ліпить глиняні храми для ворожби.

Про що волхвує гончар? Може, це від його ворожіння люд рукомесний на Подолі все частіше голодує? А чи не ота його блудлива жона Рута намовляє воеводу Путяту, щоби він напускав на бідний люд київський зграї своїх ємців, гридів, отроків, які здирають з народу нові правєжі й потяги? Бережіться, люди чесні, сих чорних волхвів! Вони у дружбі із самим Чорнобогом! Плекають ханського сина, аби потім, коли

виросте, підбив усіх русичів під руку половецьких ханів невірних! Оте дитя ще мале, а вже уміє розмовляти і з Ярилом, і з Дивом, і з Перуном, уміє накликати на бідну чернь кістляву Морану з косою. Хіба не бачите, скільки чорного вороння кружляє сього літа над Києвом? І як знахабніло скрекочуть сороки, провіщаючи якусь біду? І як сонце туманиться білою імлою? То означає, що по землі бігають вовкулаки. Вони то голосистими півнями перегукуються з кінця в кінець, то швидкокрилими соколами літають увись, то зграями здичавілих хортів носяться вулицями й завулками Подолу, шкірячи зуби на городян...

І раптом серед усіх цих нашіптувань про ознаки якоїсь біди, що десь звідкись насувається, на небесах з'явилося вогненне знамення. Три дні й три ночі червоно горіло небо. Уночі було видно як удень. А потім сонце обгородилось трьома дугами. Чорноризці пророкували кінець світу. На спустілих торжищах вили пси. Чорний рукомесний зголоднілий люд хапав у руки кілля і нападав на комори бояр та купців. Найбільше діставалося подільським купчинам, що займалися резоїмством і тримали рукомесників у своїх руках роками, часто продаючи їх у холопство. Тих проданих рабів-холопів арабські й кримські купчини вели на налігачах аж до Кафи на Чорному морі і там продавали грекам або персіянам. Бунтівні кияни нападали на гостині двори й вивільняли гурти холопів-рабів, яких уже збиралися виводити з міста. Купці кинулись до великого київського князя за поміччю. Святополк мусив посилати воеводу Путятю з гридями по бідняцьких кінцях Подолу. На кожум'яцькому, ковальському, шевському кінцях княжі гриді похапали мужів, позв'язували їм руки, поскидали на повози і кудись вивезли. Услід їм котилася чутка, що тих нещасних продадуть у половецький полон або посадять у поруби. Ватага розлютованих подолян кинулась із мечами і кіллям до Слободи, що зацаїлась за мурами Ярославового валу біля Жидівських воріт. Але їм перепинили шлях княжі гриді. Путятя розігнав бунтівників, що порушували спокій можних містечан. Тоді зграї невдоволених подолян посунули на торжища, на гостині двори й стали громити крамниці і ларі купців та бояр. У цей час хтось згадав і про гончаря-волхва, який жив поблизу Боричевого узвозу і своєю волшбою ніби накликав на них біду.

— Спалити його! Хапайте оте половчення!

— А-а-а! — Рутин крик на мить зупинив шаленство товписька, і Гордята встиг увіпхнути до кімнати малого Гордята і Руту й зачинити двері хатини.

Гордята вийшов на поріг.

— Люди! Люди! Що ми нам заподіяли? Пощо гнів на нас маєте? Вас обдурюють злословці! Нікчемні лакизи! Вони хочуть, аби ми один одного повбивали!.. Їм на радість. Ми ж нічого не беремо живосилом... ні в кого! Живемо із своїх мозолів! Ось мої руки — дивіться! Вони такі ж, як і ваші! — Підняв угору розпухлі від глини червоні долоні. — А жона моя — челядниця на дворі Путятиному. Знаєте її. Воду носить. Ось на ту гору... За шматок хліба. Яке ж зло можемо заподіяти іншим? Самі гибіємо в бідності. Ідіть до хати — дивіться, коли не вірите!

— Волшбою зло накликаєте, мовлять.

— Коли б могли — давно накликали гнів Перуна на голови усіх багатичів! Хіба не так?

— Бреше, яко пес! А може, наворожив собі золота та й сховав? Ходімо поглянемо! Тримайте його, щоб не втік!

— Ось! Бачите! Ось вони, чаклунські забавки! — хтось пронизливо гукав від купи золотистого піску, де стояли глиняні іграшки — градок з теремами і з дивовижними храмами-капищами... — То відьомські чари! На вогнище його! — Натовп тягнувся до Гордяти руками, жадаючи розчавити його в своїй сліпій люті.

— Облиште його! Облиште!.. — пронизливо-вимогливий жіночий голос розітнув скаламучене юрмисько бунтарів. — Не винен він! Я знаю.

Розпихаючи товпище людей, від хвіртки ішла до Гордяти-гончаря висока стара жінка. У білому пової, на голову вища за всіх ворохобників, ця жінка владно ставила поперед себе ціпок, і люди з острахом сахалися вбік. Стариця була одягнена в білу полотняну сорочку із скупим чорним мереживом, а з-під крайки униз спадала картата плахта з глибокими розрізами по боках і спереду. За спиною старої теліпалась на мотуззі порожня кайстра.[100]

Гордята з перестрахом вдивлявся в її суворе зморщене обличчя, у міцно стулені уста і не міг пригадати, чи бачив її коли.

— Чую твою біду, сину, — мовила голосно жінка. Оглянула притихлих і здивованих ворохобників. — Гей, ви, сліпці куцоумні, темні душі ваші! Пощо на чесного бідака руку піднімаєте?

В раптовій тиші хтось винувато сказав:

— Нехай не ворожить із Чорнобогом!

— Хто бачив теє? Кажіть! Хто? А може, то сам Білобог до нього в гості заходжає! А може, то Перун йому своє слово хоче сказати!

— Люди бачили!.. Хай не плете на нас сіті із Руткою своєю! То вона боярина намовляє!..

— По чиєму наущенню прийшли? — суворо насупила брови висока стариця, обмацуючи занепокоєні обличчя прибульців своїми гнівними прозоро-голубими очима. — Не відаєте, що творите! Глухі ваші душі! Се нужда зруйнувала їх... Злидні й злоба втомили вам серця... Від його смерті кому буде зиск? Тільки гріх упаде на ваші голови, нерозумні ви люди!.. Забуті вами земні боги не простять вам цього гріха... Ідіте звідси!

Вичахлі від шаленства чоловіки розгублено оглядалися навкруг, ніяково товклися на місці, ховали один від одного очі.

— Хіба знаєш... Кажуть, що волхвує... Капища темним силам воздвигає...

Жінка упіймала те присоромлене белькотіння, підняла угору руку.

— Так, Гордята ваш здатель![101] Творець див нездійснених... які тільки у казках живуть. Через людські черстві душі не може пробитися до людей його мрія про красу... Ідіте! — сердито махнула на притихлих мужів, які враз розчулились і вже готові були кинутись захищати Гордята і його нездійсненні дива... — А я до тебе, сину мій... — Жінка повернулась до Гордяти...

Люди бігцем виміталися з двору і вже на вулиці, далеко від Їоричевого узвозу, спитали в себе: а хто ж сія біла стариця? Звідки вола взялася? Може, також волхвиня?..

— Звідки знаєш мене, мамо? Хто єси? — здивовано допитувався її і Гордята.

— Я Живка. Чув? Нічого, що не чув. Мало хто знає моє ім'я. Я з волинських пущ.

— А звідки дізналась про мене?

— Нерадець з дружиною прибув до Володимира. Від нього й почула, що є такий здатель-волхв у Києві-граді.

— Але ж Київ — он який огром! Яко Царгород ромейський!..

— Все ти знаєш, сину. Смыслений єсть. А того не відаєш, либонь, що тебе знає кожна дитина на Подолі. Бавиться твоїми забавками і глиняними капищами. Отак і знайшла.

— Руту! Де ти? Іди-но сюди. Зустрічай нашу рятівницю!

— Охо-хо, скількох я рятувала. А матір'ю ніхто не назвав... Та... я не надовго. Дай води!

Рута швидко спустила додолу сина, котрого все ще пригортала до грудей, кинулась до кухля, що стояв у сінях на ослінчику, витрусила з нього краплини застоюної води, набрала з відра чистої.

— Зайшла б до хати, матінко, — Рута припадала біля своєї несподіваної гості, не знала, як і догодити.

— Спасибі, дочко. Згаяла багато часу на пошук. Зараз і піду. Я до тебе, Гордято. Дай мені одну свою забавку, що малий твій нею бавиться. Оту! — вона ціпком вказала на багатоголавий храмець, який давно вже зліпив Гордята своїй дитині. — Завалився мій Живець, Гордято, капище Живи. Від старості упав. Треба новий ставити, щоб кращий був за старий. А життя мені відміряно вже небагато. Майстри-древоділи на Волині знайдуться. Отсі твої гостроверхі вежиці й дашки, гадаю, зроблять. Але як думаєш: краще брати для них дуб чи сосну?

— Мамо... сіє ж ідолське капище буде, а не християнський храм, — тихо мовив Гордята. — Гріх нині ставити такий.

Нині лише християнські храми дозволено... А ці... палять!..

— Хіба ти став правдивим християнином, Гордято? Хіба вмерла в тобі душа, що розмовляє з лісом, рікою, травою, землею? Бач, скільки тих ідолських забав наліпив! Усі діти у Києві тепер розмовляють з Дивом, Ярилом, Перуном. Такою вже й залишиться наша душа. Живий дух нашої землі ніколи не покине її. І нам його треба берегти. Не забувати. Бо як забудемо себе самі, то й світ забуде нас...

Живка нахилилась, підняла із землі важкий глиняний храмець, загорнула в шмат полотна й обережно поклала на дно своєї торби.

— Бувайте здорові, — Живка пильно й сумовито поглянула на Гордяту й Руту і поцюкала ціпком по твердій кам'янистій стежині. Ішла повагом. Висока, біла, не зігнута літами...

Дрібний теплий дощ сіявся над зеленим простором степу і запинав далину сизим серпанком. Від того дощу на очах росла трава, ширшало листя зела, повніли плеса

річок та озер, глибше грузли в землю копита коней.

Мономах втомлено озирався. Коли б зараз половецька орда змогла їх настигнути, то його вої загинули б. І Святополча дружина, і Давида Святославича ратники полягли б у цьому розгаслому, розм'яклому степу. Але в цю теплу непогодь і половчини на своїх конях далеко не рушать. І веж своїх не покотять швидко. Тим часом русичі невпинно заглиблюються у степ.

Мономах задоволено зводиться на стременах, оглядає довколишній затуманений зелений простір. Скільки уже йдуть, а половчинів так і не видно.

Відтіснив він їх од Воїня за Сулу. Аж до Дону великого покотили свої вежі.

З того часу, як Мономахові раті погромили орду на Сулі, хани бояться зустрічей з русичами. Лякають дітей своїх іменем Мономаха. Грізний переяславський князь нагнав страху також на всі орди, що кочують в Подонні, Приазов'ї, сягають аж до Залізних воріт Кавказу. Колись співці-билинники і про нього складуть думи-пісні, як він землю руську заступив мечем від поганого половчина. Але за життя чи й дочекається неласкавої до нього слави. Вже лишилося йому недовго ступити копити... Батько його, Всеволод, прожив шістдесят три літа. Йому ж нині — уже п'ятдесят сім. Двох жон своїх пережив — хай буде їм царство небесне. Поодружував усіх своїх синів, окрім наймолодшого — Гюргія, котрому віддав у держання свою ростовську отчину. Багато орд половецьких погромив, Багато доріг пройшов, воюючи з братами, синовцями, гасячи коромолу між ними або розпалюючи її... Завжди він виходив ніби переможцем у цих численних битвах. Але все ж однієї, найжаданнішої перемоги так і не здобув.

Ось поряд із ним їде його споконвічний суперник — Святополк. Бовтається у сідлі князеве довготелесе кістяве тіло. Ноги його чи не землі сягають. Возносливо оглядає воїнство. Дощ, пронизлива імла не псують йому настрою. Ая! Повертається від Сули до свого стольного Києва переможцем. Ченці в монастирях уже розучують нові псалми, аби прославити свого князя, свого захисника. Дзвонарі натягують міцніше вірьовки, щоб з усіх сил ударити в стоголосся міді й привітати Святополка. Чи не найбільше стараються і печерські чорноризці. Великий київський князь, певно з допомогою своїх радців, збагнув, що з цим монастирем, який здавна був опорою самодержавності київських князів, треба не сваритись, а дружити. Тому й усунув подалі від себе грекамитрополита, який завжди тягнув руку за Мономаховичів і за ромейську імперію, над якою Мономах мріяв владарювати. Багата Печерська обитель тепер стала ніби другою вотчиною Святополка. Він її обдаровує і звеличує, а вона славить його і з усіх сил підпирає. У державний літопис отець Нестор знову запише іще одну перемогу над половецькими ордами і припише першість у ній, звісна річ, Святополку, а не могутньому володарю цих степів Мономаху!.. Добре навчився Святополк з поміччю своїх думців, бояр і ченців на Мономаховому хребті собі славу здобувати!..

Колись Святополк туровського, бувало, ледве витягнеш із теплого терема у половецький степ. Але коли все ж із допомогою бога і руками й розумом Володимира Мономаха до русичів стали приходити одна за одною перемоги, то тільки гукни — і Святополк біжить до нього зі своєю дружиною. Боїться, що Мономах здобуде перемогу і

йому одному вся та слава дістанеться, а законний волостель руських земель лишиться без неї. За багато років владарювання Святополк пізнав смак солодкої і хмільної слави. Тепер уже не відучиш від неї, цупко тримає її в своїх довгих, кістлявих руках, цупкіше, аніж сідло його тіло. Бо за всі ці роки Святополк так і не навчився вправно їздити верхи. Сказано — не степи були його колискою!..

Мономах час від часу супить сиві брови, зиркає спідлоба на свого удачливішого суперника. Вже й ти, брате, старий. Зсіріла твоя облич; пробивається сивина у темній капиній борідці. І чуприна он стала срібlistою... Гай-гай!.. Літа не минають і щасливців!..

Чвакає під копитами заболочена, розм'якла земля, Важке вологе повітря давить на груди, їм тяжко дихати. А раніше він не помічав якоїсь недуги від погоди. Хай там дощ, сніг чи спека, — завжди був наструнений, як тятива, завжди міг зірватися в будь-яку мить і летіти крізь степ, підминаючи під кінські копита простір. А тепер ось давить йому в грудях від тої вологості, дощової імли... А може, то не від погоди...

Може, винна в усьому ота Святополча загонистість і самовпевненість.

Після волинської колотнечі Мономах покинув Святополка. Не міг дивитись, як великий князь жадібно підгрибав під себе одну волость за другою. Сіверський Давид і Святополк ходили і на Василька, і на Володаря Ростиславичів. Згодом Давид Ігорович покликав до себе хана Боняка і розгромив своїх суперників, які опирались на угорькі раті. Святополк кликав тоді Мономаха аж з Волги: "Поспішай, брате, до нас, виженемо Ростиславичів, одніємо їхні волості". — "Не можу йти на братів, — відповів тоді Мономах. — Не переступлю клятву, яку дав на хресті".

І вийшло, що Ростиславичі побили зазіхателів, відстояли землі свої. Але Святополк перехопив-таки город Володимир-Волинський і посадив там сина свого — Ярославця. З Мономахом не порадився...

Мовчки лютував Мономах, аж сергою своєю срібною у правому вусі подзвонював. Писав повчання дітям. Учив їх слідувати божій волі. А може, тим самим гасив у собі досаду. "Пощо печалишся, душа моя? Навіщо бунтуєш мене? Уповай на бога, бо вірю в нього..."

Виписував із Псалтиря вислови, а перед очима у нього стояв віроломний, зажерливий Святополк. "Всякий день милостиню творить праведник і позику дає, і плем'я його благословенне буде.

Ухились від зла, сотвори добро, знайди мир, і віджени зло, і живи во віки віків..."

Так, таким повинен бути великий князь, найперший християнин, обранець бога і миротворець. А Святополк? Нехай усі тепер бачать, скільки зла навколо нього, скільки крові, сліз, гріха... Ніби не повчання дітям своїм, дорослим мужам, писав, а привселюдно осуджував свого суперника словами із священного письма і накликав на нього гнів божий.

Володар душ людських і керманич держави має бути іним — щедрим і милостивим, аби не возставали проти нього. Чоловіколюбивим і справедливим. Очі тримати донизу, а душу — ввись. Не захоплюватись владою, зневажати честь, яку приймаєш від усіх

тільки за те, що владу у своїх руках маєш. Ось як думає він, христолубивий Мономах, богом призначений від народження для трону і для влади. І він вичікує її. Довгі літа до неї іде довгими дорогами. І колись таки дійде — він у це вірить! Тому волею своєю і з божою поміччю витворює із себе справжнього володаря, захисника народу.

"Всього ж більше убогих не забувайте і, наскільки можете, по змозі, годуйте і подавайте сироті, і вдовицю виправдайте самі, і не давайте сильним згубити людини. Ні правого, ні кривдного не убивайте і не повелівайте убити його..."

Мономах нікого не буде вбивати. Окрім ворогів землі руської — половчинів і коромольників. У нього руки чисті — за всі роки не вбивав нікого, хіба що двораки його та дружинники які. У тому його вини не було. Кожен чоловік в одвіті перед богом за власні діяння.

"Паче всього гордості не майте в серці і в умі...." Яко отсей блазень Святополк, що так вчепився в отчій стіл. І від гордості своєї, люди самі бачать, оглух і осліп душею й серцем.

На все божя воля... Може, й краще, що він, Святополк, отаким удався. Був би інакшим — хто сказав би, що дурень на престолі, а смислений — у половецькому полі? Мономах би не мав тієї слави, яку має нині. До нього біжать усі менші князьки, благають: рятуй від половців! До нього ж звертаються й князі старші, брати його: замири нас! Мономах узявся за тее замирення з радістю. Не до великого престольного князя звернулись брати, а до нього, якого бояться і якого шанують, тамуючи заздрість.

Тоді, ще після волинської війни, переяславський князь гукнув клич усім князям: з'їхатися у Витичів, до озера. Чинити суд справедливий над Давидом-розбійником, який осліпив князя Василька і два роки проливав братню кров у волинській міжусобиці. Князі збиралися судити Давида, а про його спідручного, про його прибічника Святополка — мовчали. Лиш подумки приєднували великого князя до цього злочинця і татя. Бо осудити і його — значить вигнати з київського стола. А коли вигнати, то кого наставити? Мономаха! Та вольовому Мономахові не хотіли дати влади над собою, кожен потайки жадав забрати її собі...

Тоді стояв місяць зарев. Русичі ще називали його місяцем жнив. Небо сипало у велике плесо озера дрібними і великими зорями. Над глухими темними кущами нависав ясновидий місяць. Світанки озивалися диким ревом еленів, що стадами збиралися на свої весілля, які починались із смертельних побоїщ. Князі мовчки прислухалися до тих віддалених гуків, потай зітхали за мисливськими ловами, але очима чіпко стежили один за одним. Аби той суд над Давидом (водночас і над Святополком) не перейшов своєї межі. Мудрий Мономах може скористатись із цього з'їзду князів землі руської. І варто буде лише одному з них гукнути: "Геть Святополка!", як тут же вирине інший заклич: "Хочемо Мономаха!" Ні-ні, за можливими Мономаховими підступами вони стежили ретельно. І ще ретельніше пильнували честь Святополка.

Ось до Витичівського озера під'їхав на коні і Давид. Не убоївся ж! Сплигнув на землю, підійшов до вогнища, навколо якого були розбиті намети князів і їхніх бояр.

Спинився перед Мономахом, що стояв тут в оточенні своїх братів і старійшин дружинників-бояр. Гонористо підняв голову:

— Пощо мя есте привабили? Оце я єсмь. Кому на мене обида?

Князі-судді отетеріли від його зухвальства. Ніби не він завинив перед своїми братами, а вони — перед ним. Давид підійшов до Святополка, як рівний до рівного. Авжеж, обидва однаково руки братньою кров'ю заплямували! Святополк подався до свого намету. А що, коли Давид оповість, що це він, великий князь, повелів осліпити Василька? Що, коли всю вину на нього перекине і сам очиститься? Давид — нахаба, він не убоїться видати його!

Але Мономах в одну мить заступив утікачеві дорогу.

— Пощо тікаєш, брате? Стій перед нами усіма й одвіт давай.

Давид переможно сіпнув патлатою головою. Мономаху не терпиться... Мономах уже й Святополка до одвіту тягне? А що ж інші князі на це? Мовчать? Знають же, куди воно хилиться...

Доки Святополк оговтувався, кліпаючи очима, Мономах вимогливо дивився на Давида.

— Ти, Давиде, сам сказав: хощу поскаржитись на свої кривди. Говори!

Давид уже закипав гнівом. Роздував широкі ніздрі короткого носа. Куди ж князі дивляться? Мономах над ними верховодить, а вони мовчать! А князь Володимир наполягав:

— Навіщо очі витягував братові нашому Васильку? Хочеш, аби і тобі відплатили тим же?

Давида охоплював страх. Прискіпливо вдивлявся в обличчя своїх суддів. Невблаганний грізний Мономах обпікає його величезними очима. Гнівno хитається у його вусі роденська серга. Чернігівський князь Олег і Новгород-Сіверський Давид і собі дивляться на нього з осудом. Вони також добре розбій чинили у землі руській, поганців приводили не єдиножди, але очей у братів своїх не виривали! А що, коли й справді тепер на Давида чекає доля Василька? Чому мовчить великий князь? Святополк похнюпився, ховає очі за повіками, шулить вузькі плечі. Боїться... Давид Ігорович обм'як. Ніби той страх Святополчий перекинувся і на нього.

Мономах рукою покликав усіх за собою в намети. Пішли радитись князі— судді. А що тут можна нараяти? Брат їм усім, той Давид окаянний. Та й не він один в усьому винен. Убити його — то брати-князі і собі стануть убивати один одного. Осліпити? Але ж злом породить ще більше зло. Нову біду накличеш. Почнуть один одного сліпити, як ті ромей-візантійці.

Давид Ігорович не знаходив собі місця коло вогнища. Ізгой. Усіма відкинутий. Усіма зненавиджений. Чекав своєї долі. Проклинав свою вдачу, своє життя. Багато чого віддав би він у сю хвилю, аби почати жити спочатку... Та ж ба, нічогісінько на сім світі не повертається з минулого. Окрім біди. Метнеш нею в когось, а вона через якийсь час упаде на тебе і во сто крат більша!..

З намету Мономаха нарешті вийшли довірені бояри. Князі, бач, погордували самі

говорити з ним. Від Святополка вийшов Путятя Вишатич, від Мономаха аж два — Ратибор і Орогостя. Давид збагнув, що всі ці роки для нього минули даремно. Нічого він не здобув ні підступом, ні жорстокістю, ні лукавством. Більше того — втратив усе, що мав.

— Веліли князі сказати: не дамо тобі Володимира-Волинського...

— Се моя отчина! Від діда-прадіда! — скрикнув розпачливо Давид.

— Віднині немає у тебе вотчини — за кривди твої. Велів тобі сказати Мономах: ти кинув межи нас ніж, а сього не бувало в руській землі. Але тобі не буде зла — іди лишень у Бузький острог і сиди там. Візьми собі для кормління Дубен і Чорторийськ. І ще Володимир Мономах дає тобі двісті гривен. Тільки забирайся геть!..

Давид Ігорович скипів — брати-князі випихають його із свого середовища, і вже ніколи йому не піднятися... Бояри тим часом повернулися до нього спинами і розійшлися по наметах. Його, Давида-заколотника, вже не існувало. Тепер він — жебрак. Ніщо, порожнє місце. Лихо, яке сіяв для інших, рясно вродило для нього.

Отрок мовчки підвів до Давида коня. Йому не лишилося нічого іншого, як виконати наказ Мономаха, цього всевладного, могутнього, найбагатшого князя руської землі, який стільки літ рветься до Києва. Не бути сьому!

Давид крикнув уже з коня:

— А тобі, Мономаше, все одно Києва не видати! Ось тобі, о! — переплів пальці у дулю й зловтішно зареготав. — Не бачити тобі стольного, як своєї сідниці! Га-га!

Рвонув повід, здивив коня і помчав у пущу. Та всі уже знали, що Давидові ніде не сховатися від гніву Мономаха. Довічно йому сидіти в Бузькому острозі.

Для Мономаха Давидові слова виявилися віщими. Олег Чернігівський та Давид Новгород-Сіверський, які обіцяли стягти Святополка за поли, тепер мовчали, не хотіли підпирати переяславця супроти київського князя.

Все кінчилося поспішливим хрестоцілуванням і клятьбою у вірності отчим заповідям. Мономах нічого так і не досяг. Старий, миршавий блазень Святополк слабів розумом і чим більше виживав із сили й пам'яті, тим більше ставав любий можцям. За його спиною тепер чинилася боярська сваволя.

Мономахові здавалося, що цей хворобливий недолужець — вічний, а коли й помре, то бояри зроблять із нього чучело, поставлять у княжій гридниці й так само битимуть перед ним поклони; ченці ж змусять чернь молитися на нього, а іменем його скористаються ненажерні. Вигідний князь! Усім вигідний. Ні у що вже не втручається, робить усе, що йому наказують радці... Над ним потай тішаться, складають непристойні оповідки. Йому все те відомо, але він не звертає уваги, бо знає, що всіх влаштовує. Тому прощають йому і загребущість, і злобливість, і навіть те, що свій стольний град давно продав за срібло багатим купцям.

Мономах втомився чекати. Втомився й боротись за київський стіл. Був певен, що можці київські не відчинять йому Золотих воріт. Мабуть, помилилася доля, коли нашіптувала йому про велике майбутнє — і про візантійський трон Костянтина Мономаха, і про золотий київський стіл... У Царгороді закріпився Олексій Комнін,

закріпився з поміччю варварської знаті й колишніх челядників, які раніше мили ноги своїм можцям, а нині набули такої сили, що ті можці падають перед ними ниць. По всій імперії палали вогнища, на яких спалювали еретиків. Олексій Комнін успішно відбивав норманські ватаги, відвоював у них Балкани, з поміччю половецьких ханів погромив печенігів; затиснув турків-сельджуків руками їхніх же суперників... Домовився з хрестоносцями... А в Києві на золотому отньому столі сидів Святополк. Помирав, дотлівав, та все ж був вічним...

Мономахові ж судилося лише безкінечно ходити в степ, воювати половецькі орди, тіснити їх до Дінця, Дону, Азовського моря, а славу свою ділити із Святополком... На більше йому вже не сподіватись. Наступає старість.

Через три роки після Витичівського з'їзду князів Мономах покликав братів на Долобське озеро. Цього разу хотів усіх їх з'єднати і піти у великий похід на орди, щоб остаточно захистити руську землю від розорення й полону половецького.

Але на Долобський з'їзд прибули не всі князі. Олег Чернігівський відмовився слухати Мономаха. Відмовились і менші князі. Прийшов тільки Давид Новгород-Сіверський, Святополк із Києва та синовців купа. Радили раду кожен окремо, у своїх наметах. Не хотіли київські бояри іти знову в степ. Путята Вишатич смикався усім тілом — у Києві при владі залишився один боярин Поток Туровський. Тепер він безутримно вигрібає срібло із княжої скарбниці, і, доки вони ганятимуться за поганинами, для Путята Вишатича вже нічого в тій скарбниці не лишиться. Київський князь краще б сидів у своїй ложниці, обіклавшись пуховими перинами, та читав мудрі ромейські книги.

На раді Путята говорив Мономаху іменем свого князя!

— Весна нині, князю. Як підемо на половців, то погубимо смердів і їхні ниви. Хто нам данину даватиме? Поберемо коней у смердів наших, чим землю орати?

Треба відкласти похід. Влітку чи восени піти у степ.

Святополк згідливо кивав головою.

Давид Новгород-Сіверський також хитнув бородою. А звісно, кому охота місити багнюку весняну? Але Мономах уперся:

— Дивно мені, дружино, отес коней жалуете, а сього не помислите, що, коли почне смерд своє поле орати, примчить половчин, проткне його стрілою, коня забере і жону й дітей у полон поведе. Коня вам шкода, а самого смерда ні? Рушаймо нині в степ, доки нас там не чекають. Добудемо собі перемогу.

Святополк стрепенувся — слово "перемога" завжди звучало для нього солодким і дзвінким стоголоссям... І він захоплено вигукнув:

— Рушаймо!

Боярин Путята жалісливо подивився на свого володаря. Перечити не осмілився. І про боярина Туровського не став нагадувати. Нехай Святополк погризе собі нігті, як повернеться до Києва.

Мономах же не приховував своєї радості:

— Велике добро сотвориш, брате, землі руській, коли підеш нині в степ. Любо

будемо живі, або мертві.

І повів Мономах раті й князів у степ. Частина воїнів пливла Дніпром на лодіях. Їх очолював його вірний дружинник Слав'ята. Проминули Хортицю, спинились на річці Сутені.

Слав'ята угледів на обрії половецький стан. Хан Урусоба, син Ітларя, збирав там на раду інших ханів. Нині в половецьке поле прийшло багато русичів. Краще з ними укласти мир! Але молоді хани ждали помсти за пограну славу своїх пращурів, ждали битви. Хан Белдюзь згадав, що мати Урусоби — відома русинка Відрада-Ула, і став над ним знущатись:

— Маєш у своєму тілі руську кров, то хочеш перемоги русичам!

Але Урусоба не вмів виправдуватись у тому, у чому не був винен. Коли те було! Він уже й не пам'ятав її... Белдюзь же хотів стати першим ханом Ітларевої орди, то й просторікував:

— Ми не боїмося русичів. Ми їх переб'ємо тут, а потім — підемо в їхню землю, як отці наші ходили, і поберемо їхні гради! Полон великий візьмемо і продамо купцям таврійським та ромейським. Давно вже канючать і золотом бряжчать! Русичів ніхто від нас не захистить! — Белдюзь ткнув пальцем у груди Алтунопи. — Іди з тихістю у стан русичів і вбий Мономаха. А ми іних перехопимо.

Табір русичів стояв за Сутінню. Слав'ята з тривогою поглядав у бік половецького стану — сольби для миру не було. Урусоба не виправдав його сподівань. Урусоба!.. Кривий брат його. Коли ж немає сольби про мир, то бути війні. Слав'ята знав, що молоді хани не дрімають, певно, послали свої загони в обхід і вичікують, коли притомлені русичі заснуть, щоб увірватися в табір. Він узяв із собою кількох верхівців.

— Підемо у сторожу, — коротко мовив до Мономаха. Той знав, для чого так робить його вірний дружинник. Люди, що вирости в степу, розуміли один одного з єдиного слова.

Мономах відрядив іще кілька загонів уздовж Сутені. Хтозна, звідки чекати нападів. А скоро ніч. Прохолодна квітнева ніч літа 1103-го від народження Христа і 6611-го від сотворення світу. Його вої втомлені довгим переходом. Міцно спатимуть при вогнищах.

Слав'ята зірко вдивлявся в обрій, доки ще дніло. А коли дощова сутінь густо заткала землю, зупинив свій загін. Сторожко вслухався у гуки й шепіт ночі. І гнав думу за думою. Братами були вони — Слав'ята й Урусоба. Однієї матері діти. Але один став половчином, а другий — русичем. Кому із них доля уготовила майбутнє? Зустріч на Сутені покаже. Може, сьогодні йому судилося лягти кістками у цьому полі половецькому. Може, він поспішає на зустріч зі своєю смертю. Як отой зірваний бурею з дуба листочок кружляє над тим місцем, де має впасти.

За довгі літа свого поневіряння на Русі Слав'ята так і не знайшов собі щастя. Не став ні можновладцем, як Нерадець, ні вітцем дітей своїх, як Борис, не пустив кореня у землю, яка прийняла й пригріла його.

Слав'ята сподівався, що Рута, втікши з полону, повернеться до матиної хати. Через те, як тільки перейшли Дніпро, сам подався до Мономаха. Навесні приїхав до

старої Любини, але Рути там не було. Поставив нову хату край дороги. Удвох виглядали Руту, доки не збагнули, що вона не повернеться. Любина тоді сказала йому:

— Не жди нашої Рути. Одружуйся, сину, з другою. Так судилося тобі. І мені...

Слав'ята затято мовчав. Тільки гнівом повнилися його темні очі, а руки трошили все, що до них потрапляло. Прожив у дворі Любини два літа. А потім вивів коня із стайні, скочив у сідло і вимчав на дорогу. Його кликав Степ...

Мономах доброзичливо прийняв старого свого воїна в дружину. Уже дав йому сотню нових ратників, наставив старшим дружинником. Слав'ята тепер мав власного коня, власний меч, князівськими ковачами викувану власну кольчугу. І мав землі власні — за Сулою, де кочували орди половецькі. Скільки хотів, мав тої землі — князь переяславський Володимир Мономах щедро дарував йому... Мечами руськими орали ратники-вої, ребрами волочили, головами буйними та кістями білими засівали ту його землю... Та смерть чигала й на нього. Щоправда, кістлява Морана поки що побоювалась його. Берегла, може, для того, щоб ось такої весняної ночі під теплим благовісним дощем він ще раз порятував свою Русь, свого князя, а може, й своє загублене щастя...

Хан Алтунопа звелів перейти Сутень за півночі ходи до стану русичів. Щоб на світанні налетіти на них чорною зграєю.

Слав'ята того не знав. Поволі й сторожко ішов зі своїми верхівцями понад берегом. Нічого не видно було цієї беззоряної весняної ночі. Лише шумів дощ і глухо гупали копита об розгаслу від дощу землю. Зате добре було чути рівний плескіт хвиль. І раптом цей плескіт став іншим. У річці хтось хуркав, хтось розгрібав воду, бурунив хвилі. Чулися неясні, тихі оклики. Переправа! Та це ж половці переправляються на бік русичів!

Навчені вої Слав'яти вмить охопили широким бугом місце переправи. Половчини вибиралися з ріки й довго брьохалися на березі. Як тільки вони відвели коней од води, в ту ж мить потрапили під точні удари двосічного руського меча. Алтунопа, що вибрався на берег останнім, став кликати своїх родаків. Бачив перед собою верхівців, що мовчки підступали до нього. Усе збагнув лише тоді, як відчув смертельний удар в груди...

Коли Слав'ята кинув голову хана Алтунопи під ноги Мономаху, той лагідно мовив:

— Відпочинь, Слав'ято. Скоро утрениця...

Слав'яті здалося, що він устиг лиш на хвилю скліпити очі й провалитись у солодку знемогу. Хтось уже торсав його за плечі. Ще не розтулив повік, а чутливе вухо уже вловило стривожений гомін, іржання й тупіт коней... Розмежив повіки, оглянувся довкола — в передсвітанковій теміні неба уже висіялись зорі, табір воїв метушився, сідлав коней, шикувався в шереди. Щільним заслоном, один за одним, поволі рушали уздовж Сутені. Лісом списів оцетинились перші ряди. Прорізували глуху темряву, несли на гострих списах своє життя і свою смерть.

Перебрались на другий берег Сутені. Орда хана Урусоби і Белдюзя вмить ожила. Степовики спали на конях, якась мить — і вони вже готові до бою. Перші ряди русичів, поклавши списи на коліна, взяли до рук луки. Настроюили тятиви стрілами й водночас

пустили їх у половців. За першим рядом так само зробив другий, третій, четвертий. Ординці безладно метушились. Безладно, поодинокі летіли їхні стріли на щільну стіну руських верхівців...

Перші ряди половців потиснулись назад, змішавши інших. Що там? Яка сила русичів? Заднім не видно. Передні тиснуть на них.

І враз пролунав гучний, такий знайомий руським воям голос Мономаха:

— На списи-и! За землю руську!

Вмить відлетіли за плечі луки і найжачені списами шерехи руських воїв уже мчали на ординців. Перші ряди зчепились врукопашну. Тріщать деревка списів. Дзвенять мечі. Але задні ряди половецького стану уже неслися пріч... Передні, огледівшись, кинулись за ними!..

Попереду половчинів бігли хани усіх родів. Тремтіли хвости їхніх бунчуків. З-під прибережних чагарів вихоплювались загони руських воїв, переймали втікачів. Пізніше літописець записав: "І вбили тут у бою двадцять ханів: Урусобу, Кчия, Арсланопу, Китанопу, Кумана, Асупа... і прочих..."

Белдюзь же потрапив до Святополкових воєвод. Київський князь сказав:

— Хай Мономах вирішує його долю... — Голос його тремтів від запалу бою. Він ще не вірив, що так швидко все скінчилось, бо небо лише прояснилось і сонце обідням свого кола викотилось з-за обрію.

Белдюзь низько кланявся переяславському князеві Мономаху, улесливо заглядаючи в очі, благав:

— О великий Мономах!.. Не погуби!..

Слав'ята, який щойно бачив на баралищі мертве тіло Урусоби, суворо дивився на бранця, перекладав Мономахові ханове белькотіння...

— Чому не поклали своїх бунчуків перед русичами? Пощо чините розор нашої землі?.. — грізно допитував Мономах.

— Згубив себе... згубив! — дряпав собі обличчя хан Белдюзь. — Не послухався мудрих слів... Князю! — Упав на коліна. — Візьми усе злото моє і срібло! Ромеї і хозари-таврійці дали мені два міхи золота — за бранців, яких мали продати їм на Сутені... Візьми їх! Візьми собі все — даруй мені життя... Бери усі вежі, усі табуни, усіх жон...

— Мир землі руській треба. А ти не навчив рід свій, братів і синів своїх тримати з Руссю мир. Переступив клятву. Проливав руську кров. Да буде кров твоя на голові твоїй!..

Слав'ята схопив Белдюзя за комір шкіряного чапана і поволік до Сутені...

Наступного дня русичі повертали назад. Поперед себе гнали велетенські стада корів, табуни коней, отари овець, котили повози із половецькими вежами, зі скарбом і челяддю...

Володимир Мономаху степові орли клекотали славу...

А він уже збайдужів до неї. Звик, бо стала буденністю його життя. Думав лише про те, що й після Сутені йому доведеться знову приходити в ці степи. І, може, ще не один раз. Цей незбагнений Степ — невичерпний, котить і котить орди на Русь, як чорні

смерчі.

— Слав'ято! — враз озирається на своїх дружинників Мономах. — А в кого із ханів є красуні дочки? Розвідай, брате. Хочу в невістки ще взяти половчанку. Гюргію моему уже час одружуватися.

— Хитруєш, князю, — ворухить у посмішці вусами Слав'ята. — Мечем і шлюбною уздою жадаєш Степ стримувати.

— Мушу, брате, мушу...

— Кажуть половчини, що хан Аєпа, син великого Осеня, має ліпосну дочку. Кажуть, очі у неї — як сливи. А вії — півобличчя закривають. Кажуть, на увесь Степ кращої немає!

— Ну, розхвалив... — буркоче доброзичливо Мономах. — Тоді вертай назад, шукай вежі хана Аєпи і бери його дщерь. Будемо до весілля готуватись. Та нехай не шкодують табунів... — Помовчавши, додав: — Що поробиш — Степ усяко потрібно утишувати... — Ось тобі моя гривна золота із царською короною. Її усяк знає, всюди тебе пропустять. Яко мого посла!

Слав'ята повісив собі на шию Мономахову гривну з левом і царською короною над ним, повернув коня назад, підкинув угору шапку.

— Ого-го-го! — уже здаля гукав до русичів, що спроквола йшли широкою безкінечною вервечкою позаду численних стад, нібито пливла спокійна степова ріка. Тоді припав до гривни коня і полетів за новою здобиччю для меншого сина Мономахового — Юрія, пізніше прозваного Долгоруким. Ніби орел над Степом...

Мономах зітхнув, провівши його поглядом. Чим же іще привабити до себе диких половецьких ханів? Ще нехай брати-князі Олег і Давид Святославичі одружать своїх синів з половчанками. Ще б послати до половців чорноризців-проповідників, аби цих синів степу прилучити до християнської віри. Щоб тією вірою Христовою зламати зв'язок половців-язичників із купчинами таврійськими і сарацинами. Бо вони бряжчать золотом, підбивають жадібних ханів ходити на Русь, полонити бранців і продавати їм яко рабів. Ще треба тих ханів навчити осідлості й оратайству. Щоб до землі прив'язати — нехай здобувають хліб працею, а не шаблею... Багато клопоту випало на його плечі з отим Степом половецьким... Чи ж поцінує хто коли? Може, й ні. Але жити без цього не можна... "О владицице богородиця! Відніми од серця мого бідного гордість і зухвальство, аби не возносився я суєтою світу свого в мізерному житті своєму..."

Старий Бестуж добре пам'ятав той час, коли князь Ізяслав після бунту киян літа 1068-го переніс найбільший подільський торг з рукомесного Подолу на Княжу гору, де тепер Бабин торжок лишився. Відтоді біда стала на порозі хати у кожного майстра. Пильне око княжих ємців, соцьких, тіунів, отроків, різної челяді дворової не минуло ані гончаря, ані шевця, ані рибаря, ані ковача... Уже коли й відродилося знову старе торжище коло забутого людьми Волосового капища, зграя отих здирців дошкуляла кожному рукодільцю. То не там став, то не таке зробив, то на когось лайнувся, то на храм не перехрестився, то князеві услід не вклонився, то потай свій товар росою скропив, аби земні боги не забули і послали удачу, то не схилив чола перед боярином,

мечником альбо посадником. І тут же здирали продаж... Будь то мідниця чи резана, а часом — дивись — і цілу купу стягнуть! Отак за місяць і гривна спливла з твоїх рук ні за що. А що таке одна гривна для бідного чоловіка? Одна гривна — двадцять баранів! Дві гривни — кінь!

Колись Бестужі щоденно виходили на торжище до Волосового капища. А в останні літа навідувалися тільки у святкові дні. Чим далі, тим менше кияни купували горшки, макітри, миси, опани, кухлі. Ніби багатотисячне місто перестало їсти земну їжу, перестало варити, пекти, смажити, а при звичаїлося жити божим духом...

Добре, що Гордята встиг розборгуватись із резоймцем Іваном Подолянином та хитренькою Килькою. Але біда за бідою ходить із колядою.

Сини старого Бестужа поодружувались, привели у єдину хатину невісток, пішли онуки, повернулася до рідного вогнища непутяща Мілея. А де тіснота — там смрад, гризьба. Особливо взимку. До того ж ніякого тобі виторгу. Де взяти грошей на хліб? На взувачки? На нову хату?

Першим пішов з дому Радко. Взяв купу, взяв шматок землі у боярина Путяті й осів під Вишгородом. Став ролейним закупом¹. Відробляв свою купу на боярській ріллі. За ним у світ подалися Кирик і Микула, залишивши дома жон і дітей. Обое найнялися у купчинів, що водили човни по Дніпру до Царгорода. Тільки найстарший — Брайко — лишився при старому Бестужеві. Він ще не вичерпав із свого серця добра і надії, вірив у своє щастя під цими київськими кручами. Гордята ж все-таки викрутився з боргом, тож він зробить так: позичить у

Ролейний закуп — прикріплений до боярина землероб якого резоймця купу, збудує хату, забере своїх дітей і житиме, як усі.

Але виявилось, що нині не так просто було взяти гроші у борг. Іван Подолянин і Килька добре знали здобуток Брайка і не позичили. Не ті часи, кажуть... Тоді Бестуженко пішов до багатичів у купецьку слободу, що процвітала за Золотими воротами.

Відколи в Європі почалися походи хрестоносців до обітованої землі, до Русі стали прибувати із заходу численні валки розорених купців з іудеїв, німців, волохів, болгар із сім'ями, збіжжям, дітьми. Спільна доля вигнанців і шукачів щастя у торгівлі об'єднала давніших і новіших жителів слободи. Кияни називали їх так, як самі себе колись назвали перші новоприбулі з Хозарії — жидами. І через те слобода відтоді стала називатися Жидівською. За Ярослава Мудрого, коли Київ був обнесений новим валом, що включив густо заселену територію навколо града Володимира, Жидівська слобода опинилась за валами і всередині нового міста. Тут і були поставлені нові ворота, які виводили дорогу із Києва на захід руських земель — на Волинь, до Польщі і далі... Вони дістали назву Жидівських.

Кмітливі прийшли купчини швидко потіснили на торговищах Києва місцевих торговців, заповнили верхній торг на Княжій горі привізними оловирами, алачею[102], адамашкою[103], багрецем, оксамитом, винами та іншими блазливими речами, які добували через своїх родаків, що жили в Європі, у Візантії, у Тавріді, на Волзі. Були тут

люди різного достатку і різної хижості. Були свої володарі, свої можці, які могли купити за золото й срібло усіх руських князів з їх боярами, челяддю і ченцями. Були і гіркі бідаки, які жили жалюгідними крихтами із столу своїх багатичів, що передчасно гинули від ожиріння.

Найбагатшим у слободі вважався старий хозарин резоїмець[104] Мар Сімхі. Він був тут одним із найстаріших жителів і кожного більш-менш значного киянина знав у обличчя. Може, знав ще Володимира Хрестителя, за якого його рід прийшов до Києва із розгромленої хозарської столиці Ітиля. А що знав Ярослава — то напевно. Знав на ймення усіх київських торгівців, як великих, так і мізинних. Знав і Брайкового батька та його сім'ю. Знав також, чого молодий Бестуженко раптом з'явився у нього в домі.

Товстощокий, оброслий густою короткою щетиною на щоках і бороді, лукавий хозарин лиш повів широкою смоляною бровою, коли Брайко попросив у нього купу — п'ять гривен.

— П'ять гривен? Нема! — заіскрились маленькі чорні, заплилі жиром очі Сімхі. Обличчя ж лишалося незрушним.

Але Брайко був упертий. Він сміливо ступив до опасистого, як бочка, господаря дому і сказав:

— Сімхі, коли у мене не буде грошей, завтра гнівний Перун кине у твою горницю вогненну стрілу. Ось цю! — Брайко витяг з-за пазухи свитки довгу тонку стрілу, на другому кінці якої замість пір'їни був накручений віхоть з конопляної куделі.

— Вона не проб'є мурованих стін мого дому. Ти бачиш, які у мене стіни? — Сімхі спокійно повів рукою довкола — мовляв, подивися! Він знав Брайка, але не знав його впертості. Тепер лише став здогадуватися про неї.

— Стіни не проб'є, Сімхі, але дерев'яний дах і вежицю різьблену на ньому запалить.

— Ай-яй-яй! — хитнувся усім тілом старий зажирілий хозарин. Тепер він не тільки здогадувався, але й знав про вперту вдачу молодого Бестуженка, подільського ремесника. Резоїмець звузив свої і без того вузькі, як у кожного степовика, очі.

— Скільки тобі треба гривен?

— П'ять, усього п'ять, Сімхі.

— Даю тобі шість, Брайку. Цілих шість. Стільки ти увесь коштуєш по "Руській правді". Про сіє відаєш?

— Відаю, — зітхнув Брайко. — Холоп коштує шість гривен.

— Але! — Сімхі підніс угору короткий товстий палець. Кущик сивого волосся, що ріс на його згині, розсмішив Брайка. Він розтягнув у посмішці рот. — Але даватимеш мені щоліта зверху лихву — половину сеї купи.

— Три гривни щоліта? — крикнув Брайко. Тут рожеві щоки Сімхі з крутими вилицями піднялися в неприємній посмішці.

— Добре умієш рахувати, Брайку.

Молодий гончар розгубився. Три гривни лихви?! Щоб віддати її, треба працювати йому нощеденно на почаївських увозах[105] або ще де. А борг? Борг так і висітиме на його шиї. Але зате він поставить собі хату, а там батько щось виторгує на горшках,

може, брати допоможуть... А там щось і він заробить — гей-гей! Була б тільки сила! Ще, може, й жона піде у найми... Мідниця до мідниці, ногата до ногати...

— Згода, — нарешті видихнув із грудей Брайко. Уже виходячи за ворота і притискуючи за пазухою холодні важкі гривни, угледів на дворі Сімхі челядників. Одні несли сіно, інші бігли з відрами, ще інші — впрягали коней у повоз. Звідки стільки челяді у резоїмця-лихваря? Може, були також закупами, як і він нині став?..

Не витримав, підійшов до конюха, що запрягав коней, накульгуючи коло повоза.

— Ким тут робиш, брате?

— Я? Холоп, — байдуже одказав конюх і повернувся до Брайка спиною. Потім докинув: — Обельний[106] холоп Сімхі.

— Обельний? То Сімхі своїх холопів у робів перетворює? Пощо так?

Конюх зиркнув на молодого Брайка.

Не скоро Брайко пригадав кульгавого холопа. У перше літо він віддав лихварю не повну лихву — лише дві гривни. У друге — зумів стягтися лиш на півтори... А вже коли минуло третє літо — геть і зовсім не мав чим віддавати лихву за борг. А ще і сам борг. Сімхі мав право тепер взяти Брайка на двір, змусити працювати де завгодно — чистити стайні, нужники, доглядати свиней, доїти корів, стояти на торгу й продавати крам купчини, ходити кудись за товаром. Якщо ж і далі він не здатен буде сплатити борг, старий хозарин по закону "Руської правди" кине його у сиру темну яму — в поруб, де тхне сечею, людськими виметами, де пацюки обгризають людині вуха й виїдають очі... Ні-ні... Брайко мусить щось робити... Він утече... Світ за очі... До брата свого Радка у Вишгород спершу... потім найметься потай на лодії.

І також піде у грецьку землю... Але тоді Сімхі забере його старого вітця або жону, а вона ходить уже з другим дитям під серцем... І будуть його діти холопами довіку...

Куди ж ти побіжиш, Брайку? Незчувся, як став обельним, тобто повним холопом старого хозарина. Та ще й не сам, а з жоною і з дітьми своїми.

На подвір'ї старого Бестужа, щоправда, стояла нова хата — із нових зрубів, із ганком, тільки ще без даху. Старий Бестуж і Святохна, уже зістарені, зігнуті злиднями, мовчки дивилися у землю, очікували, коли вона їх пригорне до себе й позбавить земних клопотів... Святохна тільки те й робила, що розв'язувала свій вузлик, який приготувала для похорону. Дивилася, чи нічого не забула покласти собі для труни. Чиста біла сорочка, ще дівоча, мережана скупим узором; біла полотняна хуста на голову; разок намиста із глиняних червоних горошин (ще молодий та бравий Гончаренко Бестуж дарував їй, коли залицявся). Ото і все багатство Святохни. Старий Бестуж не мав і того. В чому умре — у тому й похоронять. Йому буде добре і в цій перетлілій на спині та сірій від поту сорочці, у якій ліпив горшки й випалював їх у печі. Аби вже швидше милостиві боги повезли його по білому зоряному шляху, щоб він безтурботно оглянув свою збідовану землю. Важко вже підпирати зігнутими плечима білий світ. Давно вже розгубив із серця і сміх, і надії... Життя само полишало його...

Ще не розтанув ніздрявий сніг на вулицях, ще диміли хати чорним смрадним димом на бідняцьких кінцях Подолу, як до Бестужів прийшов якийсь невідомий чоловік.

— Я до Брайка, — сказав замість вітання.

У хаті стояли сутіні, перемішані з їдучим димом, кашлем, дитячим криком, запахом сирих пелюшок, пліснявих стін, перетрухлої соломи, свіжозамішеної глини.

— Се я, — підвівся здивований Брайко від гончарного круга.

— Мій господар Сімхі Мар... він добрий і терпеливий, але закуп не сплачує йому лихви і не повертає боргу. Тому закуп Брайко має іти на двір до свого осподаря. З жоною і чадами.

— Я платив... Доки було чим. А тепер треба почекати — ось доробимо горшки, настане весна, торг ліпший почнеться. За весну й літо знову щось зберемо.

— Господар не хоче ждати, — байдуже сипів ємець лихваря. — На те має закон "Руської правди".

Брайко розгублено витирав глину з рук фартухом, яким оперізувався завжди, коли сідав за гончарний круг.

— Що ж хоче мій господар? — видушив з себе.

— Приїхали з Тьмutorокані хозарські купчини. Купують обельних холопів. Тобі йти в Тьмutorокань... Дорога далека. Бери побільшу кайстру та посмагів туди напихай... — Ємець зник.

Хряпнули за ним двері. Почалапали кроки по мокрому снігу. А Брайко все ще стояв і обтирав руки об фартух. Не чув ні лементу дітей, ні придушених ридань жони, ні тихого скигління Мілеї... Не відчував, як його пальці самі розв'язували зав'язки й знімали фартух, як босі ноги взувалися в чоботи, як руки просовувалися в рукави свити й насунули на голову шапку...

Брайко незчувся, як опинився надворі. І вже коли від змокрилих ніг холодний дріж став тіпати його тіло, побачив над собою чорне зоряне небо. Огледівся навколо, збагнув, що стояв під горою, на якій вивищувався дім боярина Путяти. У другому ряду вікон блимали вогники. Певно, боярин бенкетує, його гості возсідають на килимах, їдять із золотих і срібних таць... Коли б хоч одну таку тацю чи кухню роздобути, усі борги сплатив би... Але сіє — татьба, розбій... Упіймають — зогніє в ямі...

Брайкові щось пекло у грудях. Хлоп він обельний, роб, роб... Один йому кінець — зогнити живим у порубі або зогнити десь на рудниках в Єгипті чи Візантії. Якими ж гріхами согрівив перед богами небесними і земними? Чому вони так одвернулися від нього? І від інших бідаків? Може, через те, що зрадили своїй вірі, забули про силу землі... Може, нові боги не прийняли їх у своє лоно, бо не вірили їм щиро, а старі боги відвернулися за зраду їм... Добрі старі боги! Простіть їм, грішним... Ви учили людей любити землю, дерева, трави, сонце, життя. Ви самі літали вітрами, жили в серці могутніх дерев, у струмках і річечках... Ви учили любити довколишній світ і в тому світі шукати людське щастя... А що зробили люди? Запродали вашу безхитрісну мудрість, вигнали вас із храмів! А за віщо? За владарювання сильного над слабшим; за казку про щастя небесне, де чекає праведника бездумність у голові й ситість у животі... За жорстокі спокути на землі і в потойбічному світі — у пеклі... Кара, страх — ось що принесла нова віра людині замість любові...

Всього бійся, чоловіче: бійся князя, бійся боярина, бирича, тіуна, ємця, бійся двораків загребущих і лукавих. Бійся тих, хто прислуговує їм і користує їхньою владою, — купчинів, лихоїмців, ченців, освятителів-попів... Усі лізуть у твої кишені або у твою душу! Гребуть собі твою нужденну працю, твій піт, твою силу, а намість вселяють у тебе страх. До всього і до всіх... Отака винагорода тобі, чоловіче, за зраду!.. Щоб ти не знав нічого, окрім страху. Щоб не радів життю, сонцю, волі, а боявся усього. І став ти рабом власного страху. Холопом власної мислі про нього... От що дісталось людині за забуття своєї віри і звичаю. Брайко чув себе прозрілим в цю мить. Він збагнув свою вину, свою зраду. І тепер знав, що йому потрібно викинути з душі страх...

Боярин Путята бенкетує? Холопську кривавицю він питиме із золотих келихів, а не заморське вино! Хіба він, Брайко, один б'ється отако в сітях злиднів і страху? Ось вийде на середину торгової площі та гукне зиклич: "А хто біду свою хоче у землю втоптати?" — ого скільки люду кинеться до нього! І з оселищ та з градів прибіжать смерди, ремесники, холопи, ізгої... Лише встигай давати їм меч у руки! Та коня!..

Коней треба мати. Кінь — се крила. Куди захотів — туди й полетів. Он у стайнях Путятиних скільки коней! Сотень з п'ять, либонь. А в нього, Брайка, жодного...

Холодний нічний вітер війнув у Брайкове обличчя. Ніздрі вловили запах свіжого кінського гною. Зі стайні боярина... Брайко видряпався на гору, обмацав руками палі огорожі, легенько почав торгати жердини, шукаючи найслабшу, щоб витягти її і пролізти у двір. Нарешті опинився по той бік огорожі. У вікнах терема почали гаснути вогні. Певно, гості зараз виходитимуть на подвір'я і йтимуть до своїх коней. Брайко шмигнув попід огорожею. Хтось навздогін йому кашлянув. Він забіг за копицю сіна. Прислухався. Поряд конов'язі. Бачить — кінь!.. Із шанькою на морді, шумно дихає, хрумтить. Чекає на свого господаря. Тремтячими руками торкнувся крупа. Кінь слухняно повернув до нього голову, легко переступив ногами. Застоявся, бідолашний... Тепер Брайко лихоманково думав про те, як би провести його через отвір в огорожі. Треба ще зірвати кілька жердин. Тремтіли руки. Тремтіло онімиле від страху тіло. Йому здавалося, що до нього вже звідусюд біжать і ось-ось вхоплять за комір. Коли утворився достатній отвір, Брайко відв'язав повід, кінь слухняно переступив через розкидані жердини. Брайко полегшено зітхнув. Куди ж тепер? Униз, у морок ночі, в кущі, в зарості, де вузами звиваються вузенькі вулички й провулки подолян. Ближче до Дніпра!.. Розстебнув комір свитки. Та в цю мить щось зашурхотіло збоку. Заклякло придивився і з жахом побачив поряд високу чорну тінь. Хтось стежив за ним, йшов назирці.

— Віддай коня, — неголосно мовив той. Густий чоловічий голос. Легкий хрипець у ньому. Десь ніби чув такий голос...

Брайко мовчав. Тінь ворухнулась, простягла до нього руку. Кінь зраділо стрепенувся, повернув голову до незнайомця.

— Хто ти? — нарешті спромігся Брайко.

— Тікай уже, холопе тамгований! Рятуйся!..

Брайко кинув повід і покотився з кручі униз по змерзлому ніздрюватуому снігу. Біг

потім вулицями й завулками, городами і дворами, десь загубив чобіт. Але й далі біг, невідь-куди. Чорний морок ніби долонею пригасив усі зорі. Душа взялася кригою. У другому чоботі відірвалася подошва. На нозі лишилася одна халява. Куди бігти?.. Помітив скособочену маленьку хижу, що перехняблено тулилась до високої гори. У віконечку блимає світло. Із димаря в'ється пахучий солом'яний дим. Брайко легенько постукав у двері. У хаті щось зачовгало. Жіночий голос сполохано охнув. Нарешті двері злегка відхилились.

— Пустіть... Замерзаю...

— Ох! Він босий!.. — зойкнув жіночий голос. Двері перед ним розчинились.

Брайко ввалився у хатину. Від його кремезної постаті тут відразу стало тісніше. У печі тріщав хмиз, палахкотіли віхті соломи. В лискучих горнятках щось булькало й шкварчало. Червоні іскри полум'я час від часу шугали під комин.

На покуті за столом сидів муж. Біла сорочка на ньому відсвічувала рожевими спалахами. Він над чимось схилявся. Його довгі вправні пальці швидко щось ліпили, обмацували, вигладжували.

Брайко не повірив очам: з-під тих пальців на столі виростав дивний храм. Високоглавий, зі зміїстим дахом, що розпластався над стовпами-колонами. Гордятин храм! Се тільки він міг сотворити отакий — храм-капище. Гість перевів погляд на обличчя господаря, який пильно вдивлявся в босі ноги нічного зайди.

— Звідки ж ти узявся тут? Брайко...

— За мною погоня. Від Путяти...

— Що ж ти накоїв? Кажі.

— Я охолопився. Лихвар Сімхі продав мене хозарським купчинам. З жоною і дітьми, Гордято.

— Чекай. Але ж Сімхі живе біля Жидівських воріт. А ти біжиш від Путяти...

Брайко почухав потилицю: ну як усе оповісти Гордяті? Та до нього підійшла Рута, звернувшись лагідно:

— Брайку, взуйся ось у ці постолі. Замотай ноги в онучі — простудився, мабуть же!

Брайко скинув свитку. Як це він ще її не загубив?.. Розтирав закоцюблі ноги, обмотував сухими онучами, мотузував до колін їх шнурівкою.

— Ніхто, Гордято, не відає, що робиться з людиною, коли вона на собі зашморг чує. Хотів було взяти потай у боярина коня та полетіти кудись... в степ... за Змієві вали... Чи в пущі якісь... А в мене коня... уже з рук відібрали... Чорна тінь якась...

— Щось не те говориш, Брайку. Руто, полапай його чоло.

— Жар у нього, — мовила Рута, приклавши долоню до лоба. — Зимниця... Зараз зніму з горища гілочок малини. З осені припасла. Напарю, напою... Минеться.,

— Нічого не треба, Гордято, — звівся на рівні, притупнув постолами: — Я вже йду. Треба поспішати... Побіжу до Радка, на Вишгород... Бо вранці хозарини поженуть, на шворці поведуть до Тьмутарокані...

— Куди ж тобі йти? Хворий же! — заохкала Рута, повернувшись до хати.

— Хворий, та ще живий. А доки живий — доганятиму волю свою... Прощайте!

— Візьми ж хоч шматок хліба... ось іще цибулина, — Рута засовувала йому в кишені шматки хліба.

Похитуючись, вийшов із хати. Болісно хряпнули за ним двері.

Гордята з порога проводжав зором його згорблену постать, доки вона не розтанула в темені.

— Пішов... — зітхнув Гордята, повернувшись до хати.

— Зовсім же хворий... — сумно хитає головою Рута і мовчки спиняє погляд на Гордятиному храмі. — Краса ж яка... Піди ще раз до Печер, покажи його ігумену, може, візьмуть тебе здателем. За гроші ті Брайка викупили б...

— Уже ж ходив, досить. Кажуть, капище поганське, а не храм.

— Оті їхні храми — громаддя кам'яне — ніби тебе роздушити хочуть... А сей наче летить вгору!

— Зате ті храми від чужинців прийшли. Усе чуже — у нашій землі нині в пошані. А своє, може, й ліпше, може, до душі людської ближче, бач, не годиться. Своє нині упосліджується. Усіма!

— Гордято, здателю мій любий. — Рутині очі взялися сльозою. — Вірю тобі, сама бачу... Ходімо звідси, ходімо в далекі краї — в полунощні чи в пущі глибокі. Може, там поставиш свої собори... Десь же має жити воля і правда! Люди візьмуть твою красу рукотворну для себе. Як ця Живка взяла... Не скрізь же волю за срібло проміняли.

— Якби ж одну волю. А то — й людей. Он як Брайка нашого.

Обоє обернулися до темного вікна. Там по примерзлих калюжах шурхотіла холодна квітнева ніч.

Брайко вже не бачив, як світив йому услід маленький вогник Рутиної хати. Ішов та йшов вуличками Києва, обминаючи боярські тереми і гостині двори. Коли добрався до безлюдного майдану подільського торгу, заспівали перші півні. Морок гасив зірки і закрив шапкою місяць. Вовча година бігла по землі. Брайку здалося, що він чує навколо себе вовче завивання. Кинувся бігти. Кудись... у безвість...

Йому пашило в грудях. Тремтіли в колінах ноги. Хоча б швидше світало... Присів на якийсь камінь перепочити. Розстебнув свитку... А вовче виття все ближче, ближче... Він затулив вуха і відразу ніби кудись провалився...

Наблизившись до Княжої гори, Нестор у весняному серпанково-золотистому повітрі раптово відчув якусь тривогу. Здаля, ніби від Бабиного торжка, доносився до нього бентежний гомін людей. Йому здалося навіть, що і чорна галич збуджено кружляла над верхів'ями ще безлистих дерев, навіваючи тривожні передчуття. Здавалося, що тією тривогою напоєне повітря міста, прозоре, сяюче й холодне, як це буває дуже ранньої весни, коли вже зійдуть сніги, але тепло ще не настало, є тільки сіяння, блиск і святковість високого неба.

Нестор підхопив лівицею довгу рясу, що заважала йти, другою рукою викидав далеко поперед себе свою сучкувату патерицю. Передчуття переросло в переконаність: щось трапилось у княжих палатах. Це звідти шириться по Києву тривога...

Уже тиждень ходить він у хоромини Святополка. Причащає великого князя й

ісповідує, вивільняє ігумена Феоктиста, який ночами сидить коло недужого князя, читає то із Псалтиря, то з Четьї-Мінеї.

Відтоді, як Святополк наблизив до себе Печорський монастир і присвоїв ігумену звання архімандрита (наперекір митрополиту та патріархові царгородському!), чорнориза братія дружно перестала хулити великого князя. Замовкла. Князь же, бажаючи, певно, увічнити своє ім'я, щедро розкривав свою скарбницю для обителі, наділяв землями, пущами, сіножатями, селами. Печерці тепер творили князеві хвалу. Ще б пак — їхня обитель законно дістала першість серед інших монастирів і вивищалася навіть над київською митрополією, якою все ще володіли ромейці. Та й Святополк, цей дрібний туровський князьок, що не володів ні великими отчинами, як Мономах, ні талантом, ні доброю людською вдачею, а скоріше був уособленням усього найгіршого в роді великого Ярослава, цей Святополк міг дістати перевагу над Мономахом, тільки завдячуючи підтримці Печерського монастиря.

Звичайно, Нестор підтримував Святополка не заради нього самого. Нікчемний тілом і духом, недолугий розумом, жадібний і заздрісний, цей князь не був йому до душі. Проте, озираючись довкола, кладучи на терези свого сумління усі важки, Нестор розумів, що лише незрушність єдиновладдя і законовладдя київського князя може утримати в сукупності землі, які шматувала зростаюча зграя князів, князьків і синовців. А в єдності земель руських, їх гуртуванні навколо Києва — запорука могуті й сили великої держави, яку тепер всюди називають Руссю... Лише такою вона здатна відбитись од безкінечних навал половецького Степу, від войовничих західних князів і королів. Нестор гордився тим, що він і його братія змусили усіх князів, хоч із скрипом зубовним, підкоритися старшому, законному князеві, утримуватись від чвар, що губили державу. Навіть цей властолюбець і мудрець Володимир Мономах, змушений ними ось уже стільки літ до покори, не сміє підняти руку супроти освяченого ченцями закону і права старшого волостеля землі Руської... Не сміє навіть з допомогою грецької митрополії й апостола Андрія, якого підкинули Мономаху ромейські імператори. Сяка-така тиша стоїть у Руській землі ось уже скоро двадцять літ... І тако мусить лишитись назавжди. А що буде, як помре Святополк?

А князь Святополк уже був схожий на мерця. Спогади, розваги, накази, поради, обиди — усе обминало мого мозок, не ворухнувши в ньому живої мислі чи радості. Усе окостеніло, завмерло. З усього, що становило суть його життя, воскресало тільки срібло. Тоді він рукою відхилив книжку, яку по черзі читали Феоктист чи Нестор, і кликав до себе боярина Путятю.

— Путятю, усі платежі зібрав по градах?.. А як купецька община — сплатила до скарбу?.. І подільська?

— І подільська, — бив чолом тисяцький, — і слобідська. А ще прислали до тебе свою сольбу слобідські купчини.

— Що хочуть слобожани?

— Знову просять віддати їм до рук увесь торг сіллю. Вони ж возять її із Криму та із Торських озер. Далека путь. Дорого їм дістається та сіль. Але буває, привезуть вони її

сюди, а тут галицькі купці валки свої приженуть з коломиїською сіллю. Тоді задарма мусять віддавати наші купці свій здобуток. То вони хочуть, аби ти, князю, наказав не пропускати до Києва галицьких і коломиїських купчинів із сіллю. Я сказав їм: князь дасть свою згоду на те.

— То пощо же не питав раніше?

— Бо не кличеш, князю... — догідливо хилиться голова Путятинна на груди. Немовби вгинається від хабара, що дістав од Сімхі і других слобожанських купців за те, щоб із князем поговорив, як належить.

— То чого стовбичиш? Сам що думаєш?

Путятинна пожвавлено стрепенувся.

— Думаю так: галицька сіль ближча і дешевша, кримська — далека і дорога. Доки немає галичан, наші крамарі беруть одну куну за одну мірку. Галичани привезуть — одна куна іде за десять мірок.

Нестор, що, склавши Псалтир, очікував кінця розмови, ненароком звів очі на боярина. Лукавий тисяцький мнеться, хитренько зітхає, а в куточках рота, схованого в рідкій бороді, осміх приховує. Він уже давно все зробив на свій розсуд, а перед ним і перед недужим князем лиш лицедійствує. Льстивий скоморох...

— Скажу, як думаю, — веде далі Путятинна. — Галичани то є, то їх нема, а київські крамарі завжди при тобі. Справно платять до твого скарбу. У скруті тебе завжди виручають своїм сріблом. То їхню волю і вволити! Он зараз на подільському торгу, стоять валки галичан із сіллю. Вели взяти із них великий правіж[107] — хай ту сіль відкуплять у них наші купчини й самі продають. Галичани ж нехай їдуть назад.

— Повеліваю... — втомлено махнув рукою Святополк.

Путятинна позадкував до дверей. Нестор підніс до очей Псалтир.

— "Не змагайся з лукавим, не заздри творящим беззаконіє, ібо лукавії будуть винищені, слухняні ж господу — будуть володіти землею..."

Монотонно бубонить Нестор у князевій ложниці, а тривожна думка точить його мозок. Путятинна порядкує нині самодержавно... продає київський люд чорний кожному, хто йому більше заплатить. Ненаситець окаянний...

Нестор втомлюється від читання і тяжких роздумів, замовкає. Князь немовби задрімав. І Нестор оглядає хоромину князеву. В кутку висять ікони грецьких майстрів. Під ними з важких срібних вонявиць-лампад витає солодкий дим. А поряд на стінах — еленьчі роги, срібні піхви мечів з руків'ями, що нагадували роззявлені пащі хортів; різьблені лутки, віконниці, сволок. Якись птахи віщі, що нагадують чи зозулю, чи ластовицю, якись очі та ікла, чи зубія звірині... То все поганські обереги, які колись стерегли людину від хвороби, відганяли Морану-смерть, приносили в дім щастя. Отож, не лише простолюдини, а й князі моляться усім богам — старим і новим. Сили і моці просять у Христа, ним же народ тримають в узді — страхом і покорою. А душі їхні також проросли вірою пращурів. І ніяка сила не вижене її звідти... Скільки б не читали отсеє святе писання велемудре.

— "Господом стопи людині виправляються. Ухилися від зла, сотвори добро, найди

мир і віджени зло, і живи во віки віків..."

Нестор знову пробує читати. Але Святополк ніби заснув. Не чує його слів... І Нестор знову розмислює про віру нову, якій він відданий щиро (вона стала його переконанням), і про віру поганську, яка іще живе поміж людьми, що самі собі закон творять і своїм богам моляться. Ні, він вірує в єдиного бога і в єдиний закон на всій землі, в єдину владу богом поставленого князя. Бо ж сказано: "Усяка душа владу держащому хай повинується, бо немає влади не від бога..."

Ох, як потрібна зараз на Русі міцна влада! На страх злим, на спокій добрим... На процвітання держави, якою кермує праведний керманич. Недаремно велемудрий князь Володимир вибрав сю віру, християнську, бо вона учить, що благовір'я і влада — соупряжені... Хто вірує, нехай підкоряється. У тому підкоренні — сила і міць державця!

Коли б Володимир не сотворив цієї держави і не зміцнив її новою вірою, поганини-ординці давно пройшли б її із краю в край, давно винищили б і полонили увесь рід руський. Раніше кожне плем'я знало і слухало лише свого князя, свого волхва і свого бога. Кожен рід і плем'я жили самі по собі. Отож і лишалися одні попелища від племен, коли чорні смерчі ординців налітали зі степів. Так було до Кия, доки він не з'єднав мечем навколо себе племена. І після Кия тако було, коли нащадки забули його заповідь... Потім знову Олег з'єднав племена мечем, а Володимир укріпив своє держання вірою єдиною...

Страшно й подумати тепер, що буде з Руссю, коли віра і князь не зможуть утримати її цілісність! На другий день менші князьки ухопляться за чуби, а на третій — половці посунуть на неї ордами! Горе... Криваве горе нависне тоді над Києвом... над усією Руссю — від моря Варязького до Бескидів...

Нестор підняв до очей Псалтир, став знову читати. Але вже не для князя, а для себе. Шукав опори своїм думам, вивіряв їх чужою мудрістю... "Подивись на смирення моє і на труд мій і прости всі гріхи мої..."

Труд його, Нестора, тяжкий, яко хрест, який ніс Ісус на спині і на якому його розп'яли. Труд сей його великий і служить будучині... Задля нього задушив у собі голос старих богів, хоч не забув, що вони викохали добро в його душі; задля нього роками катував свою плоть безсонням, голодом, відкидав суєтні жадання і людські поривання... Як важко, о господи, возносити себе над мирською суєтою, щоб служити прийдешньому...

А чи згадають його там, у тій далекій будучині? Того він не відає.

Нестор-чорноризець уже під вечір повертався до Печерської обителі. Щойно вийшовши за ворота княжого двору, відразу почув стривожене гудіння натовпу людей, що товклися на площі коло святої Софії. Прислухався.

Таки не обійде Києва новий м'ятеж.

Повернувшись на Бабин торжок, став спускатись до Михайлівського монастиря. Ішов через двори, навпростець, до Лядських воріт. Щоб до вечірньої молитви повернутись у Печери.

А на площі витає тривога. Навіть вниз, до воріт чутно.

У Києві почався м'ятеж, але не на Горі, а внизу, на рукомесному Подолі, на найбагатолюднішому торгу, коло старого, призабутого капища Волоса.

Ще вдень на гостиний двір, де зупинились галицькі гості із валкою солі, прибули князеві мечники на чолі із соцькими і емцями. Вони передали галицьким купцям волю князя Святополка: сплатити правіж за право продавати сіль у Києві в двісті гривен срібла. Галичани обурились. Не бувало ще такого здирства за сіль! Куди б не привозили вони свій товар, скрізь стрічають їх з радістю великою, пільги дають, навіть торгового мита не правлять або беруть щонайменше, аби привабити їх. Без солі ні бідному, ні багатому не обійтись! А тут! Ні, вони поїдуть далі, в інші міста, де їх радо зустрінуть і не будуть упосліджувати й обдирати. Поїдуть у землю чернігівську, новгород-сіверську, полоцьку, суздальську...

Галичани зібралися запрягати воли у свої хури. Але в цей мент де не взялися купці із слободи. Галичани збираються кудись їхати? Як же далеко надумали забитися! Багато днів дороги... А в лісах — довкола таті розбійничають, ватагами нападають. І прокупії дрібні, збігли смерди або розорені половцями злидарі... Київські купчини пропонують галичанам інше — продати їм усю ту сіль, дадуть їм п'ятдесят гривен срібла на круг. І вертайте собі додому!.. За цей час іще кудись можна приготуватись в дорогу...

Галицькі гості чухали потилиці. Вигода є, але ж — мала! Небагато, зовсім мізерно дають їм срібла, кляткі київські перекупники! За цю сіль вони візьмуть вдесятеро більше, як тільки галичани від'їдуть за п'ять поприщ від валів Києва. Але ж і забиратися далеко справді небезпечно!.. Та й харчів не набрали на дальню дорогу, і худобі корму не припасли... Охорону валки треба побільшувати — наймати остророжників... І так не так, і по-другому не виходить. Тож хай дають більше гривен!..

Галицькі купці торгувалися. Київські не набавляли ціну... Соцькі і емці стояли озброєні на дворі й чекали сплати правежу...

Чорний люд на торговищі не розходився по домівках. Коли галичани піддадуться на умови київських перекупників, знову у Києві настане лихо, бо крамарі за ту сіль здиратимуть з простолюдина три шкури. Бідному чоловікові можна прожити без меду, без м'яса, без сала, а от без солі — ніяк! Ні тобі юшки, ні тобі зелені якої не з'їсти. А риба, а м'ясо, а сало — без солі все псується, гине... Наступає літо, спека. Люди почнуть хворіти, надто ж діти!

Кияни товклися до півночі попід огорожею гостиного двору. Хтось із соцьких чи емців кинув слово у натовп, хтось друге... І вже весь торг знав, що то князь Святополк наказом своїм цей розор учинив.

Ранком наступного дня на святій Софії бомкнув вічевий дзвін. Київська чернь жадала. притягти до відповіді князя Святополка. Юрмища злютованого люду здіймали над собою вузлуваті кулаки, декотрі вихоплювали з-за паска ножі, а декотрі тягли жердини. Вічевий дзвін хитав прозоре весняне повітря. В голубіні неба промінився ранок 17 квітня 1113 року...

Отець Нестор знову поспішав на Княжу гору, щоб замінити ігумена Феоктиста,

який просидів над Свяполком усю ніч. Несторове серце тіпалося в тривозі. Він ще вчора знав, що в Києві піднімається бунт. Вічевий дзвін скликав чернь з усіх слобід околиць, з усіх ремісничих кінців... Що буде, коли помре Святополк?

Важко піднімався Нестор від Лядських воріт. Важкі думи гнітили серце... Та й він уже скоро перестане топтати оцю стежку по київських кручах. Безсилля в тілі, кволість у руках... Перестарався у великий піст. Уже п'ятий тиждень минув після святого воскресіння, а сили його щось не відроджуються... Це вже, знає, не минеться. Шкода, що поховать його у могилі без книг, без калини...

Поганська душа, бач, обізвалась і в ньому, а він гадав, що витруїв її новою вірою своєю і святими премудростями.

Прости його, господи!.. Видати, глибоке коріння пустили боги прашурів у душу слов'янську... Десятиліттями, століттями викорчовуєш його звідти... А може, й не треба? Може, в цьому сила і міць людини, яка береже в собі своє коріння? Яка пам'ятає рід свій?.. Прости його, боже, за ці розмисли гріховні, але тепер, на схилі свого життя, він не вважає старожитні звичаї свого народу ерессю. Нова віра вживається у них, поєднується, вбирає у себе життєдайні джерела могуті слов'янського духу.

— Бом-м... бом-м... — знову б'є вічевий дзвін на Київській Софії. Що там? Він повагом піднімався Михайлівською вулицею до валів Володимира, його обганяли десятки людей. Наопашки — свити, кожухи, в руках шапки... Бігли на поклик віча.

Коли нарешті опинився на Софійському майдані, ледве не охнув од подиву. Товпища людей запрудили площу, галасували, колотилися, ошаліло розмахували руками. Кожен намагався пробратися ближче до Софії. Там, на дошках помосту, в щільному кільці людей, лежав чоловік. Розстебнута брудна свита. Розмотані постолі. Розплющені сірі очі німо дивилися в синь неба. Жовте, затвердле лице застигло в болісному молінні...

— Пустіть до нього ченця... Іди, отче, помолися за душу праведну...

Нестор підійшов до небіжчика. Зняв із шиї хрест, почав творити молитву за упокій душі.

Несподівано здригнувся: на шиї покійника був затягнутий зашморг із сириці. Нестор обвів поглядом прикишклих людей.

— Хто він?

— Відбили у двораків слобідських... Тягли його до Сімхі... А він і помер...

— Та це ж Брайко! Гончар подільський!.. Люди! Це син старого Бестужа! — враз закричав на всі боки молодий парубійко, що могутнім плечем розкидав поперед себе натовп. — Він обельний холоп хазарина Мара Сімхі...

— Нині з усіма кровопивцями поквитаємось! — загорланів біля Нестора обшарпаний босоногий киянин і чомусь лиховісно зиркнув на чорноризця. Нестор опустив очі. Треба швидше забиратися звідси... Розлютована чернь сліпа — не помилує нікого...

— А женіть-но від себе лакуз князевих — чорноризців! Хай згинуть усі із своїм Чорнобогом! Де білі волхви? Волхви — наші заступники!.. Вони повернуть правду!..

- Геть кровопивців! Геть Святополка й Путятю!.. Гнів Перуна да спопелить їх.
- Геть купчин-резоїмців! Гнів Перуна на них! Кияни! Допоки терпіння наше?..
- Поб'ємо лихварів!.. Геть резоїмців!
- Солі!.. Дайте людям солі!..

— А підемо-но до Путяти. Поберемо коней і волів! То все наше добро! Потрусимо скрині у тисяцького! Чи багато срібла дали йому лихварі слобідські?

Натовп заревів:

- До Путяти!.. До Путяти!.. Хто з нами?..

Частина натовпу посунула у бік Десятинної.

— А що стоїмо, кияни? На купецьку слободу треба іти! Вивільнимо холопів! Купчини їх у Тьмуторокань продали! Он один із шворкою на шиї лежить!..

- Удушили! Лихварі душать нас! Бий!..

Кілька дужих рук підхопили тіло Брайка й високо піднесли над головами. Велетенське юрмище повернуло до Жидівських воріт.

- Смерть за смерть! Кров за кров!.. По закону "Руської правди"!..

- Розор за розор!.. Око за око!..

Вічевий дзвін, що хитав повітря, раптом замовк, ніби захлинувся людською ненавистю. В цю мить на поміст, де недавно лежав мертвий Брайко, піднявся печерський архімандрит Феоктист. Поряд з ним стало кілька бояр. Вони були простоволосі, похнюплені.

Угледівши на вічевому помості київських можних мужів, натовп зупинився. Люди стояли плече в плече, так затиснули Нестора, що він не міг і поворухнутись. Гомін площі стихав. Отець Феоктист щось говорив, але його кволого голосу не було чути. Та скоро новина хвилею покотилася по площі: помер князь Святополк!

- Хто сяде в Києві? Кого кликати будемо?

- Кого ж — Мономаха!

- А Степ половецький хто триматиме?

- Мономаха! Хай би утнув руки багатичам і лихварям!

— Мономаха!.. Волимо Мономаха! Хай сідає на стіл свого діда Ярослава і отця Всеволода...

Нестор пручався, намагався висковзнути із цього людського товпища, яке так однастайно уміє любити й ненавидіти. І завжди справедливо.

Кияни, які громили двори багатичів, жадали покликати Мономаха. А що мовлять київські можці, котрі стоять біля Феоктиста? Напружував зір, але надто далеко відкинуло його людською хвилею від помосту, нічого не узрів. Перед ним хиталось море голів... Новина за новою нахлинала на нього. Князь помер на світанні... Путятя й Поток послали на Волинь за старшим Святополчицем — Ярославом... Київські бояри і Феоктист не хотіли Святополчицевого сина... Ще вранці послали до Переяслава. Кличуть Мономаха у Київ...

Нарешті самі просять гордого Мономаха. Чи ж прийде? Певно ж, не забув кривди. Коли жадав сісти у Києві, його не пустили. Скільки літ довелося чекати! Постарів уже,

далебі, шістдесят літ має вже.

Нескоро Нестор дістався до княжої гридниці. Вона вже була вщерть заповнена людьми. Обличчя в усіх заклопотані, стурбовані — не від смутку за померлим князем. Найбільше непокоїло їх те, що у граді Києві бушував м'ятеж. Уже побіг до свого двору тисяцький Путята з мечниками. Кажуть, ворохобники запалили з усіх кінців його терем... Помчав зі своїми туровцями і боярин Поток рятувати власне добро... Поряд із княжим двором горів двір померлого недавно Яня Вишатича. Чернь трошила купецькі ларі на подільському торжищі, на Бабиному торжку. Громила гостині двори, Напала на валку возів із сіллю галицьких купців. Під вечір спалахнула слобода. Бунтарі вирвали із рук тьмутороканських і ромейських купчинів кілька десятків холопів, яких лихварі тримали до того в ямах, а тепер збували за срібло. Кровопивців-лихварів кидали у вогонь або вішали на гілляках... Згорів і опасистий Мар Сімхі, убивця подільського гончаря Брайка...

Про похорон князя усі ніби забули. Бояри сиділи в мурованій гридниці й злякано прислухались до гомону київських вулиць. Які вісті вони іще принесуть? Хоча б швидше прийшов Мономах! Він єдиний, хто може владною рукою втихомирить м'ятежний Київ! Інакше усім їм метелятися на воривках... Неминуче...

Лиш на третій день прибігли гінці від Мономаха разом із довіреним боярином Ратибором.

— Відмовився! — єдине слово упало на голови наче обух.

Мономах відмовився? Від Києва? Від них? Це — неймовірно!.. Та він за Київ ладен був проливати братню кров!..

— Ратиборе, що мовчиш?

— Відмовився, — підтвердив боярин. — Князь Володимир

Всеволодович велів дякувати за честь. Але він не хоче переступати закону землі Руської і заповіді діда свого Ярослава: кожен хай володіє вотчиною своєю, а київський стіл має перейти Святополчичу...

Першим упав на коліна тисяцький Путята — двір його дощенту був пограбований і спалений. За ним бухнули на підлогу інші бояри.

— Благаємо!.. Київ загине від бунту! Київ горить!.. Палає земля! Гине багатство!.. Боярине, передай наше слово Володимирі Всеволодовичу: хочемо мати його тверду руку у Києві! Жадаємо схилитись перед ним!..

Ратибор ніби цього й чекав. Кресонув гнівним поглядом з-під зламаних брів.

— А потім будете виганяти його з Києва?

— Краще скоритись волі Мономаха, аніж згинуть від черні.— Путята витирив щирі, може, вперше в житті щирі сльози на щоках. — Благаємо тебе, боярине: умов князя!..

Ратибор оглянувся на кремезного, оброслого сивим волоссям переяславця. То був Нерадець, якого майже не можна було впізнати.

— Коли так, вели сідлати нових коней. Чуєш, Нерадцю, що мовлять київські мужі?

— Чую... Все це вони мали сказати ще в Городці...

— А що скаже княгиня? — раптом обернувся Ратибор до мовчазної заплаканої

жінки, що схилено сиділа в кутку. Її, жони Святополка, матері молодших Святополчичів, дочки вже давно померлого грізного Тугоркана, у ці дні ніхто не згадав. Її ніколи ні про що не питали, відколи вона переселилась у княжий терем із веж половецьких... І вона розгубилась. Її слово щось важить нині? Сміховина! Тотура-Марія здивовано й скорботно звела вгору чорні брови. Уста її затремтіли... Гірка кривда багаторічного полону її в цих хороминах немовби виплеснулась наверх... Ох і хитрець Мономах! Усе передбачив, нікого не забув. В таку гарячу хвилину зумій заручитись підтримкою всіх... У Києві — ворохба. Сьогодні вночі, може, підпалять й отсю її золоту темницю, цей княжий терем. Що може сказати вона? Вона не хоче йти супроти волі київських бояр. Та й не певна, чи справляться її сини з бунтом. Княгиня вклонилась Ратибору і Нерадцю.

— Хай прийде Володимир Всеволодович і захистить свою ятрівку...

— Нерадцю, сам чуєш— велика княгиня сказала: хай прийде Володимир Всеволодович...

— Чую, — ворухнулась сива борода. — Але нехай київські бояри самі їдуть до нашого князя і самі просять.

— Гаразд мовиш. Я піду! — підхопився на ноги Путята.

— І я... — підскаочив Поток.

Кілька рук простяглося до Нерадця. Ратибор розпорядився по-своєму:

— Путята нехай лишається в Києві — князя треба схоронити, як належить, з честю.

Путята безпорадно озирнувся на бояр, але ті вмиль поодвертались, повтягували голови в плечі. Авжеж, тисяцький має порядкувати в такому ділі, як похорон князя. Їхнє діло — сторона. Умів мазати п'яти великому князю, тепер хай облизує.

Іншого Путята й не чекав. Зітхнув. І раптом звернувся до Тотури-Марії:

— Княгине, готуй побільше срібла для роздачі бідним. Все, що маєш, віддамо киянам. Купимо тишу в Києві. А що — ні? Ось побачите! Я знаю, як говорити з черню! Не з хрестом! Не словом — сріблом! Сріблом!..

Скільки ж того срібла висипалося на землю по дорозі від князевої гридниці до церкви Богородиці — Десятинної — усипальниці київських князів! Білою б стала та дорога, якби воно лишилося на місці... А потім срібло сипалося важким дощем ще й у юрбища, які збиралися біля храму, коли вже клали тіло Святополка у мармурову гробницю. Путята сам хапав його пригоршнями зі шкіряних міхів, які тягли на санях, — бо покійника, за дідівським звичаєм, везли до храму Богородиці на санях. Велика княгиня Тотура-Марія зі своїми служками сама ходила поміж людьми і кожному, на кого натрапляла, тицляла в руки куни, лобці, ногати, мідниці, резани...

Чорні порепані долоні, зігнуті гачкуваті пальці жадібно хапали їх і знову настирно вимогливо тяглися до неї: срібла!.. Срібла!.. Тремтячими руками княгиня й Путята вигрібали його рештки із дна міхів. А потріскані долоні тяглися до них і тяглися з ще більшою жадібністю.

Княгиня кілька разів посилала своїх челядників до двору. Ті притягували ще міхи. Нарешті їй сказали "Оце — вже все".

— Оце — вже все, боярине, — втомлено вимовила вона до Путяті. — Давай тепер своє...

— Звідки? — сахнувся змокрілий від пекельної роботи тисяцький. — Нічого не маю! Чернь пограбувала двір, тепер згорів!.. Голий єсмь!

Княгиня здивовано звела вгору брови. Путятя, мабуть, і помре лицедієм. Знала ж бо, що цей хитрець ніколи і не тримав свого срібла в теремі — відвозив у двори, що мав попід Києвом: у Білгород, Васильків, Вишгород... Та й тут, у Києві, закопував у землю...

Ще архімандрит печерський Феоктист разом з митрополитом одспівував тіло небіжчика князя Святополка, ще окурював солодко-млосним димом ладану із кадильниці, коли ненаситна юрба почала з ще більшою, ніж раніше, настійністю наступати на Путятю й на бояр, домагаючись срібла. Путятя заховався у Десятинній церкві за мармуровими стовпами. Княгиня Святополча злякано затягувала на грудях жалобну чорну шалю. Натовп уже напивав на двері храму й погрожував усіх змісити у криваве тісто...

Першим прийшов до тям Феоктист. Перервавши молитву, гукнув:

— Князь Мономах іде до Києва! Готуйтеся, чада мої, зустріти нашого заступника з честю!.. З хлібом-сіллю!.. Стрічаймо нашого заступника! Чолом ударимо!..

— Давай срібло! То наше!.. Срібло!.. О-о-о!..

Юрба колотилась уже в церкві, притиснувши бояр до олтаря. Феоктист став знову нагадувати про Мономаха, і натовп нарешті повернув назад...

— Стрічаймо нашого визволителя!

В тій метушні і в гаморі мало хто й помітив, як з усіх вулиць і провулків, що стікалися до Софійської площі, виповзли озброєні верхівці. На головах — бойові шоломи, при сидлах — списи й луки...

Крайні шерехи натовпу потиснулись, даючи місце озброєним комонникам, що тихо обступали площу з усіх сторін. Хто вони? Чиї? Чого прийшли?

Біля Михайлівської вулиці сидів на вороному коні огрядний ратник, що вивищувався над іншими на цілу голову. Обличчя його було закрите сіткою від шолома: лише з-під сітчастої барми витикалася сива борода. Його могутні груди сяяли кольчугою, певно, кованою з гартованого заліза. Він час від часу зводився у стременах, оглядав площу й тицяз рукою то в один бік, то в другий... І туди слухняно й мовчки тяглися ланцюжки комонників, безжально розсовуючи товпище людей. Він уже бачив, як майже вся площа була охоплена залізним кільцем його вершників. Ось-ось кільце зімкнеться коло дзвіниці Софії, і тоді ця осліплена лютістю, змучена голодом, ошаліла від кількох днів своєї безкарної волі юрба уся потрапить в його залізний мішок.

Рута міцно тримала за руку малого Гордята і не дослухалась до крику товписька. Вона стежила очима за дивними озброєними вершниками, що невідомо де взялися і невідомо ким спрямовувались. Їй ставало лячно. Вона з розпачем озиралась, шукала поглядом свого мужа, Гордята-старшого, якого щойно відтіснили від неї і кудись навалюно понесли... Де ж він, де подівся?

Треба звідси мерщій тікати, треба зникати чим скоріш. Щось затівається. І ніби

ніхто не бачить. Все ще кричать! Вічують... Почули свою вольницю!.. Авжеж — солодка й хмільна вона, воля вольная! Путятиного двору вже нема, то й вона, Рута, також вільна! Аж п'яна на радощах... Але що це тут діється?

— Гордято-о! Де ти? — задихалась Рута в розпачі й безнадії, піднімалась навшпиньки, витягувала свою довгу шию, нишпорила зором по людських головах, і сльози підступали їй до горла... А той кремезняк в осяйній кольчuzі знову тицяв пальцем в усі боки. І за кожним його рухом нові ланцюги озброєних комонників обступали заюрмлену площу... Тепер уже відчула напевне: прийшла нова біда! Рута почала щосили розштовхувати людей навколо себе і продиратрісь із малим Гордятою до вічевого помосту. Звідти тільки й можна побачити, де подівся її муж. Нарешті вона видряпалась на поміст, схопилась обома руками за перила і враз угледіла його.

— Гордято! Тікаймо! Нас обступають мечники!.. Люди! Дивіться, дивіться! Ми оточені...

Біля помосту гамір ущух. Люди почали озиратись, підніматись навшпиньки й здивовано вигукувати. Стривожений гомін завис над усією площею.

Блиснули на сонці мечі мовчазних вершників.

Натовп ураз замовк. Розгойдувався, важко дихав, розпалював себе ненавистю, збирався з духом.

Рута хотіла збігти з вічевого помосту, кидалась то в один бік, то в другий. Але не було куди і ногою ступити. Гордяту-меншого також притиснули до помосту. Тоді вона знову відшукала поглядом Гордяту-старшого. Він силкувався пробратись до неї. Рута стежила за тим, як він прослизує між людьми, як розсовує їх своїми сильними плечима. Але як йому допомогти? В цю мить вона знову глянула в той бік, де гарцював велетень-ратник на вороному коні, й побачила, як він припав до гриви, як махнув мечем і кинувся на натовп...

— Вбивають!.. Вбивають!.. — пронизливо закричала Рута. — Тікайте! Он туди! — І показала рукою туди, де починалась Ірининська вулиця, бо там ратників було менше. Звідти можна легко збігти вниз, до Лядських воріт, а там — у Хрещатий яр, на Перевісище...

Рута щосили кричала, доки люди втямили, що їм радять. Натовп спрямувався до Ірининської церкви, зламав стіну комонників, навальню посунав униз, до Лядських воріт.

Рута полегшено зітхнула. Людський потік швидко скочувався крутим спуском вулиці. Гордята-старший добувся до помосту, став біля малого.

Вона дивилась на чоловіка й сина і вже не бачила, як той кремезняк на вороному коні підібрався ближче до помосту, як натягнув стрілою тятиву. Над головами людей, що запекло відбивались голірuch од мечників і розбігались вусебіч, прошуміла одинока стріла і м'яко занизалася Руті в скроню. Рута зойкнула, вхопилась за стрілу, зопалу смикнула її, але залізний наконечник назад не йшов. Рута зомліло присіла на мостини й покійно, як підбита голубиця, звалилась на бік...

Гордята-старший кинувся до неї. Рута дивилась на нього великими сухими очима...

В них застигали карі блискітки. По скроні стікав тоненький червоний струмочок. Він був гарячий...

Гордята й собі смикнув стрілу. Вона не йшла... Рутині губи стали сіріти.

— Не треба... — тихо прошепотіла... — Тікайте...

Золотисто-медвяні очі її дивилися в його зіниці. Ніби про щось благали. Вуста її розтулились, мабуть, хотіли щось сказати.

Гордята припав до неї, вслухався в груди. Серце уже не тіпалось. Він стояв перед нею на колінах, як перед богинею, якій складав свою найбільшу молитву чи клятву. Напружував слух. Що вона хотіла сказати?

Гордята-менший з жахом дивився на матір. Його видовжені чорні очі блищали вологістю. Гордята-старший притяг до себе хлопчину, коротко сказав:

— Будемо рушати...

Софійська площа вже обезлюдніла. Мечники кинулись за натовпом, що розтікався вулицями. Посеред майдану лежало кілька непорушних тіл. Хто вони, ці люди? За що загинули? Чиї мечники вчинили жорстоку розправу? Путятині це вої чи вже нового київського князя?

Про це кияни подумують згодом. Але й тоді нелегко буде їм здогадатись: людина — надто довірлива істота і через свою довірливість найбільше страждає. Путятю ненавиділи люто й нестримно, у добре ім'я Володимира Мономаха вірували щиро.

Гордята легко підняв на руки ще тепле Рутине тіло й швидко покрокував до Боричевого узвозу. Та раптом спинився. Ні, додому він її не понесе. Треба повернути до Перевісища — там гробище киян...

Гордята-малий сліпо йшов за ним і тихо схлипував. Плач, хлопче, плач! І за нього поплач, бо сліз у нього нині нема... Лише в грудях пече... лише біллю наливається тіло...

Вийшли за вал... Перебрали широкий, струмок, що тихо жебонів на дні розлогого Хрещатого яру... Тут, на околиці града, містилося кладовище.

Клени вже випустили червоні сережки пахучих суцвіть. Навколо них роїлись бджоли. В розігрітому сонцем повітрі терпко пахло ранньою весною. Солодким духом п'янили бруньки тополь і ясенів. Оживала кора сосен і дубів. Під ногами м'яко згинались стрілчасті стеблини молодії травиці, що пробивалась крізь торішні листя... Все живе тяглося до життя, до сонця...

Гордята поклав Рутине тіло на землю, а сам пішов до сторожової хижі пошукати якийсь заступ чи рило. Біля тої хижі угледів зігнутого ченця. Обіперся на свою палицю, відпочивав. Ледве впізнав: отець Нестор. Але ж як зігнули його літа! Як вибілили роздвоєну його бороду і довге волосся... Мабуть, повертався із княжих поминок...

Миттева думка осіяла Гордяту: попросити отця Нестора сказати над могилою Руги молитву!.. Можливо, ченцеве моління стане їй у пригоді там... Ступив назустріч чорноризцю.

— Отче... Не відмов у милості... Чолом б'ю... — Нестор пильно вдивлявся в обличчя Гордяти. Мабуть, згадує його. — Колись до тебе приходив... із Городця...

— Що робиш тут, Василю?..

— Жону ховаю. Щойно вбили її... мечники Путятині.

— Прости і помилуй її, господи... Але то — мечники не тисяцького, а нового київського князя вої...

— Мономаха? — скрикнув Гордята. — Як же так? Кияни покликали його на київський стіл, а він їх — убивати?

— Бунтівна чернь однаково страшна для всякого князя, як і для всіх бояр. А прийшов сюди він на поклик бояр, а не черні. З ними йому треба тепер дружбу кріпити, раду держати...

— Казали: Мономах справедливий... — розгублено мовив Гордята,

— Ось ти й побачив його справедливість. Князева правда і боярська правда — завжди єдина. Ходімо... Де небіжчиця?

Нестор спинився перед тілом Рути. Нагнувся, закрив її очі.

— Як же ім'я її? — тихо спитав чернець.

— Рута. Княжа-Рута.

— Дивно. А по-християнськи як нарекли?

— Чесно кажучи, не відаю, Назови по-своєму.

— Хай буде так, — згодився Нестор, — Наречемо Євфімія... — І став звично творити молитву, знову подумавши, що не лише в далеких краях руської землі, а і в її серцевині — серед нащадків полян, мужів, смислених і хоробрих — міцно живуть старожитні звичаї, старі боги, давні імена... Добре це чи погано, як люди пам'ятають свій рід і своїх батьків?..

Коли над Рутою виріс горбик землі, Нестор сів на старий, оброслий мохом пенъ. Уперся обома руками в сучкувату патерицю. Втомився за день. Від усього втомився, а найпаче від тяжких розмислів. Від суєтного життя... Підвів очі на згорьованого мужа і на хлопчину. Стояли вони бік у бік, ніби підтримували один одного... Їм удвох легше. А він усе життя самотній... зі своїм горем, своїми муками, славою і... смертю.

Ось тільки Гайка з ним завжди... Навіть сьогодні, в цей божевільний день він бачить її очі в Гордяті...

— Що робитимеш, сину? Іди до нового князя, станеш йому у пригоді.

— До Мономаха? — стрепенувся Гордята. — Ні, отче. Убив сьогодні він мою віру в нього. Убив... — Гордята сховав обличчя в долонях.

— Таке життя. Хочеш утриматися — ламай гординю свою, томи свою душу.

— Від того, отче, втрачаєш віру в правду, віру в добро.

— У святому писанні сказано: "Не шукай собі над міру важкого і, що понад сили твої, того не випробовуй..." Не ступай на ту стежу, сину.

— Але в святому писанні мовиться й інше: "Подвизайся за істину, за істину до смерті — і господь бог побореться за тебе".

— Це дорога важка, чадо, — похитав головою Нестор.

— Але хто на неї ступив, отче, той уже не відступить. Колись і ти мене навчав істину любити. Сам ідеш з нею.

— Мені вже нема вороття.

— Піду і я...

— Хай бог тобі помагає...— перехрестив немичною сухою рукою цього впертого і невпокійного мужа. Авжеж, лише з таких виростають призвідці. — Хай будуть благословенні твої дороги. А мені... до обителі час. Піду... — Чорноризець важко звівся, обіперся на патерицю, сказав: — А твій літопис про Василька я вписав у свій пергамен... — І пішов стежиною.

— Ходімо, сину, і ми.

— А довго ми будемо йти?

— Довго!.. Дорога наша безкінечна...

— Тоді... чому ми не беремо нічого з собою? Гордята-старший замислився.

Коли люди рушають у далеку дорогу, що вони беруть з собою? І що вони візьмуть? Глянув на сина.

— Ми, сину, візьмемо те, чого не маємо права залишити. Пам'ять нашу про Київ... про маму Руту... Візьмемо її пісні... І віру нашу, і слово наше... Без цього — хто ми, сину?

— І храми також візьмемо?

— Візьмемо і храми... І десь за Дніпром-Славутою зведемо їх для людей... Щоб ніхто їх не зруйнував...—

І вже не для сина, для себе мовив: — Так, ми заховаємо їх від заздрощів, ненависті, від честолюбців, які топчуть душу людську в ім'я власного звеличення. І ці храми наші стоятимуть довіку, сягатимуть високого неба і ясного сонця. Так, ми зведемо наші храми, сину... — вперто повторював Гордята. Може, то його устами говорила непокорена Гайка... А може, й увесь рід ратайський...

Ні, він послухає Руги... Будь проклятий цей суєтний світ, начинений ненавистю, заздрісністю,

владолюбством... Він усе життя рвався на волю. А нині злетить увись, як сокіл, зречеться цього світу. Він — син непокореної Гайки. Хто зможе утримати тут його душу?

Здалеку донеслося далеке бомкання дзвона. То в Печерській обителі, яка доживала останню годину своєї величі, дзвонили до заутрені, ще не відаючи, що принесе їй сьогоднішній день... Старший Гордята прислухався до тих далеких дзвонів. Йому здавалося, що в них плачуть чийсь душі.

Гордята обернувся лицем до Києва, потім став на коліна, вклонився чолом до землі. Пекучий обруч судоми боляче стиснув його серце... Гордята-малий і собі став на коліна, вклонився Києву, де залишались навіки його мати і колиска його дитинства.

Потім обоє звелись і, вже не оглядаючись, рушили вперед, назустріч мрії.

Білобородий старець Нестор стояв на порозі своєї келії й благословляв усіх, хто йшов стежею істини. Того ранку книжник не пішов до заутрені. Сьогодні туди прибув новий київський князь, Володимир Мономах зі своїми боярами — Ратибором, Нажиром, Мирославом. Кілька днів перед тим вони сиділи у Берестові й творили нові статті до

"Руської правди", щоб заспокоїти київську чернь. Згодом вони будуть названі "Статутом Володимира Мономаха". Він зменшував лихву на борг, урізав права резоїмців-лихварів, на час вивільняв закупів од господаря, коли вони хотіли йти на заробітки, щоб відборгуватись за свою купу. Тепер новий статут був уже написаний, і Нерадець, який придушив мечем, ворохбу киян, оголошував його на київських площах.

А ще нового київського володаря турбував державний хронограф. Як він, Мономах, постане в ньому передісторією? Як буде занесено в скрижалі нещасливий для нього 1113 рік?

Після заутрені князь Володимир підійшов до ігумена й архімандрита Феоктиста. Важкотілий, сивий як лунь, але ще рухливий, з нетерплячим блиском у карих очах, Володимир Мономах стривожено запитав:

— Де ж твій книжник Нестор, владико?

Феоктист окинув гострим поглядом свою братію, але Нестора серед чорноризців не побачив. Може, вперше за все життя — спокійно збрехав.

— Нездужає він, князю.

Мономах лукаво примружив око до Ратибора. Новий київський тисяцький труснув бородою.

— Кажуть, книжник твій зело возносив князя Святополка за його діяння, яких він не робив.

— Як це не робив? — обурився Феоктист. — Покійний князь дав нам право благовірного отця Феодосія шанувати яко святого. І чорноризець Нестор ще раніше сотворив його житіє... Як і "читання" про святих страсотерпців Бориса і Гліба...

— То супроти волі митрополита, владико, і супроти жадань царгородських патріархів та імператорів! — твердо сказав Мономах.

— Але во славу землі руської! — навіть патерицею пристукнув обурений Феоктист. — Князь Святополк повелів зробити Печерський монастир княжим і ввів архімандритію... Аби зміцнити руську церкву і від ромеїв відгородитись. І поставив церкву Михайлівську на п'ятнадцять верхів і вкрив її золотом... Братію чорноризу жалувал милістю й землями...

— Печерська обитель була опорою Святополка...

— Була й буде опорою влади старійшого князя Руської землі. Во ім'я сили її...— Руки у Феоктиста тряслися.

— Нині, владико, у Києві новий князь. Дідом великим своїм — Ярославом Мудрим — благословенний і возлюблений матір'ю своєю із царського роду Мономаха. І людом київським покликаний на стіл отчий. — Ратибор глянув на свого князя — чи так мовить? Чи всі права князеві перелічив?.. Той мовчки слухав. Ратибор знову обернувся до Феоктиста. — У державному хронографі він має стати поряд із своїм великим прадідом Володимиром Хрестителем і дідом Ярославом, яко великий державець і оборонець землі нашої від поганських орд.

— Книжник Нестор завжди писав про сіє з великою старанністю... А всі діяння, які зробить наш благовірний князь, достеменно запишуться у пергамен...

— Коли то ще буде! — вихопився Ратибор. — Книжник Нестор має те зробити вже нині.

— Нині? — здивувався владика. — Князь Володимир Всеволодович іще міцно не сів на київський стіл. Нестор не захоче.

— Нестор — Святополків літописець. У нашого князя має бути свій.

Нарешті трухлява голова Феоктиста збагнула... Мономаху потрібен свій літописець, свій хроніст!

— Князю, — вклонився розгублений ігумен. — Дам тобі іного мужа смисленого і навченого для сієї справи. Преподобний наш пресвітер Сильвестр. — Він молодший і вельми старанний, красному письму навчений і вдачею податливий.

Яко скажеш, тако й напише. Він і почне твій літопис.

— Пощо починати, владико? — ласкаво усміхнувся Мономах, аж срібна серга блиснула в його правому вусі.— Висвяти його на ігуменство у Видубицьку обитель і передай Несторів пергамен. Сильвестр же сей уже впише в нього по нашому велінню. Непотрібну хвальбу мужу недостойному виріже, а про славні діла достойників вставить своє слово...

Феоктистові очі заховалися в сухих, зморшкуватих повіках. Мономах, певно, згадав стару кривду, коли печерці відмовились підтримати його на київський стіл і підперли Святополка. Тепер Мономах не прощає норовистості Нестору, що в своєму хронографі стояв за Святополка, а не за нього... Ось як виливається давній, зачаєний гнів нового князя на Печерський монастир. Тепер не Печери, а Видубич стає княжою опорою. Тепер державний літопис Нестора буде пошматований з волі Мономаха і йому на догоду! Але як бути йому, Феоктисту? Ослухатиоі князя? Не дати цього пергамену? Старий він уже на такий подвиг. Та й не такої вдачі. То колись були сильні духом мужі, такі, як Феодосій Печерський!.. Той пішов би і супроти князя, і супроти самого сатани.

— Бути по сьому, — покірно схилив свою старечу голову Феоктист. — Тільки бережи Русь... Яко свій дім.

Мономах нагнув голову перед ігуменом для благословення. Потім швидко пішов до воріт. До тих воріт, через які він колись проходив потай — невизнаний, зганьблений печерськими отцями. Тепер він іде яко переможець повз них. Іде в останній раз — Печерська обитель віднині перетворена ним в ніщо — державний хронограф у неї відібрано, могутнє Слово вирвано з її рук.

За Мономахом поспішали його бояри. Розтерзаний, упокорений Київ чекав свого нового керманича...

Феоктист велів негайно покликати Нестора. Але келійник Єремія повідомив, що преподобного Нестора в обителі немає. Що він, дізнавшись про волю Мономаха, пішов до Києва.

— Звідки ж міг дізнатися так швидко? — здивувався владика.

— Мабуть, провидіння боже явилось йому...

Феоктист перехрестився, не підозрюючи, що тим провидінням був сам Єремія, який чув усю розмову ігумена з Мономахом.

Нестор ішов до Києва своєю старою, давно второваною стежиною. Град ще тонув у ранкових сутінках, вив'ялений втомою від буйних днів ворохби і страждань. Лише воротарі перегукувались прегудницями і ріжками. Скрипіли петлі Лядських воріт. Десь торохтіли повози. То з ближчих сіл уже йшли до Києва на торги смерди зі своїм збіжжям.

Нестор обійшов Княжу гору й попрямував уздовж скелястого яру, де колись шумувала бурхлива річечка Киянка, збігаючи до Почайни. Звідси було видно розлогий рукомисний Поділ з його вулицями уздовж Почайни-ріки, що впадала у широкий Дніпер. Оживали вулиці трудового Подолу. Ворушився кожум'яцький кінець, торохтіли дзвінки, добре випалені горшки і глеки на гончарній вулиці — гончарі вантажили своє добро на повози, готуючись їхати на торг. Єдиним дзвоном обізвалась стара Іллінська церква, що височіла своєю зеленою маковицею над подільськими вулицями. А далі, ближче до Почайни, невідомо з яких часів стояло майже спустошене, давно залишене людьми старе капище Волоса. На дев'яти стовпах спирався горбатий дерев'яний дах із загнутими донизу крисами. За давнім звичаєм, коло нього товклися великі подільські торги. Удалині, ще в безлистому лісі, що підступав до річки Глибочиці, виднів дах ще одного давнього капища полянського племені. Там вився угору легенький струмок диму. Невже хтось клав треби?

І раптом відчайдушно закататали била. Що трапилось? Яка біда?

Нестор спинився на високій кручі, окинув зором місто. Тиша. Сонячний весняний ранок вигравав над містом глибокою синявою високого неба і золотистими променями, що сіялися з високості. І знову тривожно кататали била. Помітив, як знизу, з подільських вулиць видиралися на кручу, де стояв він, кілька чоловіків. Також стурбовано оглядали місто... Видалося, що під ногами хитнулася земля, що старе капище перехнябилось і так скособочено зупинилося мов укопане.

Нестор підніс руку до чола, щоб осінити себе хрестом і відігнати мару. Але капище хитнулося знову, і над його дахом палахнув у небо вогненний стовп...

Що це — з'явисько ангельське? Провісник біди? Нашестя іноплемінних супостатів? Тривога холодила груди. Раптом знову ясно відчув, що під ногами хитнулася земля. Упав би, коли б не ухопився за вільшину. Невже розверзається земна твердь, що поглине їх усіх? Колись уже було таке. За князя Кия і Черня. Тоді відкрились печери в дніпровських кручах... Нестор завважив, що люди довкола зі страхом видивлялися в залиті сонцем вулиці Подолу. Погляди всіх спинилися на охопленому полум'ям капищі. З його даху знову вибухнув у небо світло-жовтавий, місцями синювато-червоний стовп диму, вогню і пилюги. Він злетів угору, ніби якась потвора. Тоді став розповзатися в ширину, вибухав червонястими іскрами, дихав білими клубками полум'я. Гинуло старе Волосове капище...

Несторова рука оніміла, не могла піднятися для хресного знамення... Протер очі ребром сухої долоні.

В ту мить знову здригнулась земля. Мовчки, але несамовито... Таки ж двиготить...

Почув, як за спиною у нього хтось сказав:

— Розгнівився Перун... Рушить старі храми... Люди забули за них!..

Огледівся. За ним стояв зігнутий, кволий дідусь у довгій, латаній на плечах сорочці. Великими червоними руками опирався об ціпок. Певно, гончар. Ще кілька мужів піднялося до них, а за ними жінки і діти.

— Горить Волосове капище... І там, за Глибочицею, також пожежа!

— То палять мечники Мономахові. Нерадець ними кермує. Кажуть, люtosний, яко звір...

— Князь Мономах привів із собою ромейських ченців і попів... Щоб добити, викорінити стару віру нашу...

— Чуєте, гуркоче? То Перун... за нашого Брайка мстить, — шепелявить якась бабуса. — Заступися за нас, бідних, гнівом своїм... Іспопели ворогів наших!..

— Мовчи, стара... — обертається до неї дід-гончар.

У хвили Почайни падали охоплені вогнем рештки дерев'яного старого храму. Пахло горілими кістками, залізом, гаривом...

З часів Володимира Хрестителя люди не бачили погрому старих святинь. Недовершену ним справу достойно продовжував Володимир Всеволодович.

Рушилась, відходила в небуття стара Русь. У полум'ї догорали залишки обиталищ старих богів і старої віри. На їхнє місце мали стати міцні кам'яниці, щоб утвердити силу нового керманича Київської держави — самовладного Мономаха.

Але що чекало душі людські? Якими зернами будуть засіяні? Яким випробуванням будуть піддані?

Тривожними передчуттями повнилося зболіле серце Нестора. Важко звів руку, неквапно осінив себе хрестом.

Хай святиться ім'я твоє, златоглавий граде Києве. Кріпи міць, дух і віру в правду свою і в своє велике прийдешнє... Тоді — переможеш...

Уже по обіді Нестор повернувся до обителі. Там на нього чекав новий ігумен Видубицького монастиря Сильвестр — надійна тверджа Володимира Мономаха.

Ірпінь — Київ 1978-1981

notes

Примечания

1

Узвіз — крутий підйом на гору; вулиця, дорога.

2

Нощедедно — цілодобово.

3

Верета — рядно; одяг з грубої тканини; різнобарвний вовняний килим.

4

Буг — обруч.

5

Обада — брехня.

6

Схола (від грецьк. schola) — "дозвілля", "місце навчання"); школа.

7

Грядунія — кульбаба.

8

Опанча (єпанча) — кирея, чоловічий верхній одяг.

9

Оброть — вуздечка для коня.

10

Оловир — шовкова тканина, заткана золотом.

11

Роздерть — частина лісу, землі, очищена від рослинності.

12

Лагвиця — посудина для рідини з вузькою шиєю.

13

Вотола — одяг або груба тканина.

14

Погост — садиба, дворище; селище; місце торгу, куди з'їжджалися купці.

15

Тіун — князівський, боярський чи єпископський управитель.

16

Бирич — князівський управитель (пізніше поліцейський чиновник), що оголошував розпорядження властей.

17

Овин — будівля для сушіння снопів.

18

Гов'яда — бик.

19

Опан — котел, сковорода.

20

Жрело — голос.

21

Отрок — молодший дружинник князя.

22

Воривка — вірówka.

23

Ворохба, ворохобний — бунт, заколот; бунтівливий, заколотний.

24

Закладник — боржник.

25

Потяг — побори, податки.

26

Виталище — житло, господа, оселя.

27

Овина — овеча шкура, овчина.

28

Підкліть — нижня, господарська частина терема.

29

Гражда — хлів, стійло.

30

Ряд — договір.

31

Убрус — старовинний жіночий головний убір.

32

Ям (єм) — прибалтійсько фінське плем'я, що жило з I тисячоліття у внутрішній частині Фінляндії. В XI-XII ст. платило данину Новгороду. В середині XIII ст. було підкорене шведами. Пізніше разом з іншими карельськими племенами створило фінську народність.

33

Гари — кораблі.

34

Блазн — спокуса, принада.

35

Вольниця — вовняна тканина.

36

Поприще — українська стародавня міра довжини (те ж, що й гони), рівнялось 60—120 сажням.

37

Пряжмо — хліб.

38

Зимниця — пропасниця, гарячка, лихоманка.

39

Гридь — князівський воїн.

40

Сольба — посольство.

41

Поруб — льох, що служив в'язницею.

42

Проскупій — злодій.

43

Свепет — дикий мед.

44

Мегерка — повстяна шапочка пастуха.

45

Опаниця — чашка.

46

Толковин — союзник, спільник.

47

Чересла — поясниця.

48

Ветъ — рада, а водночас і віть, гілка.

49

Тул — колчан, сагайдак для стріл.

50

Авдоном — самодержець.

51

Єдма — болото.

52

Веретея — вузенька смужка землі.

53

Чадигрі — м'які чоботи з тканини чи шкіри, поверх яких надівались черевики.

54

Алафа — подарунок, нагорода.

55

Дайте двох коней!

56

Багрець — сукно червоного кольору.

57

Синодик — книга для записів імен померлих, які мали згадуватись під час богослужіння.

58

Одрина — хлів, сарай, хата.

59

Посмаг — сухар.

60

Облога — наклеп.

61

Навадник — наклепник.

62

Магометанської віри.

63

Синовець — племінник по брату.

64

Геньбувати — ставитись до когось, до чого-небудь зверхньо, гордовито (те ж, що й

гребувати).

65

Кричники — ті, що варили крицю (сталь).

66

В'ятчаний — старий, ветхий.

67

Лива — болото.

68

Бачмага — черевик.

69

Межень — середина літа.

70

Ялівець — яскравий клан гик тканини, що кріпився до верхівки шолома.

71

Баралище — місце битви.

72

Вержиця — намисто, ланцюжок (прикраса).

73

Чуга — верхній одяг, що носився, як накидка.

74

Ногавки (ноговиці) — штани; рід панчіх з грубої вовни.

75

Стрий — дядько по батьку.

76

Чуйка — верхній чоловічим одяг з темного сукна, прямого крою, інколи комір оздоблювався оксамитом чи хутром.

77

Хза — спеціально вироблена, дуже м'яка шкіра для взуття, яке носила знать.

78

Барма — опліччя з намиста, прикраса великого князя.

79

Калантар — панцир без рукавів, зроблений з металічних пластинок.

80

Чечак — гостроверхий шолом із шкіри.

81

Дастархан — скатерть, обрус.

82

Корзно — старовинний верхній одяг, схожий на візантійську хламиду, прямокутного або напівкруглого крою, що скріплювався спеціальною застібкою — фібулою.

83

Хосен (хіспа) — користь, вигода.

84

Резана — грошова одиниця у Київській Русі (1/50 гривни).

85

Сиропусна неділя — останній день Масниці, неділя перед великим постом.

86

Здання — будівля.

87

Нізчимна їжа — пуста їжа, пісна.

88

Ігемонія — (гегемонія, від грецьк. *hegemonia*) — головна, керівна роль у чому-небудь.

89

Жажіль — ланцюг.

90

Герули (ерули) — одне а войовничих німецьких кочових племен, що жили спочатку в Північній Європі, а потім перекочували на південь. Східні герули були підкорені гуннами, а після розпаду гунського союзу оселились у Подунав'ї, на початку VI ст. були підкорені лангобардами. Західні герули у той же час потрапили під владу франків.

91

Ісаври — народ, союзний з Візантією, що дав династію візантійських імператорів, засновану Левом III, прозваним Ісавром. За її правління зміцніло становище Візантії.

92

Остроготи (остготи, грейтунги) — відгалуження германського племені готів. Жили в Причорноморських степах. Після розпаду гунського союзу вдерлись до Італії і створили свою державу. В ній було збережено багато римських правових і політичних установ. У VI ст. була завойована Візантією.

93

Віндики — (від лат. *vindico* — вимагаю, позиваю) — люди, що позивали когось з метою повернути своє майно, яким хтось володів незаконно.

94

Монофізити — прибічники християнського вчення, яке виникло у Візантії в V ст. Тракували поєднання двох природ во Христі: поглинання людського начала божественним.

95

Каган — титул глави держави у древніх тюркських народів (печенігів, половців, хозарів і т. д.), а також пізніше у східних слов'ян і монголів.

96

Напалок — перстень.

97

Колт — давньоруська жіноча прикраса у вигляді порожнистої металевої підвіски,

яка прикріплювалася до головного убору.

98

Буртаси — об'єднання племен, що жили в V-XI ст. на обох берегах Волги (приблизно від сучасної Сизрані до Волгограда). Влаштовували набіги на волзько-камських болгар та печенігів. З кінця VII ст. були під владою Хозарського каганату, а в кінці X ст. потрапили в залежність до Русі. Після приходу в XI ст. половців втратили своє етнічне обличчя. Культура їх, очевидно, зробила вплив на формування мордви.

99

Окрил — плащ.

100

Кайстра — повстяна торба, тайстра, часто вишита.

101

Здатель — будівельник, зодчий, творець.

102

Алача — бухарська тканина.

103

Адамашка — різновид шовкової тканини.

104

Резоїмець — людина, яка давала гроші в борг, лихвар (від "резана").

105

Увіз — пристань.

106

Обельний — холоп, раб, котрим господар міг розпоряджатися, як власним майном.

107

Правіж — стягнення.